

Cihannüma

TARİH VE COĞRAFYA ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
JOURNAL OF HISTORY AND GEOGRAPHY STUDIES

CİLT / VOLUME VIII

SAYI / ISSUE 2

Aralık / December 2022

İZMİR KÂTİP ÇELEBİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL VE BEŞERİ BİLİMLER FAKÜLTESİ

Cihannüma

TARİH VE COĞRAFYA ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
JOURNAL OF HISTORY AND GEOGRAPHY STUDIES

P-ISSN: 2149-0678 / E-ISSN: 2148-8843

Sahibi/Owner

İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi
Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi adına
Prof.Dr. Turan GÖKÇE

Editör / Editor

Prof.Dr. Cahit TELCİ, *İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi*

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü / Responsible Editor

Doç. Dr. Beycan HOCAOĞLU, *İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi*
Arş. Gör. Arslan KILIÇ, *İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi*

Yayın Kurulu / Editorial Board

Doç. Dr. Yahya ARAZ, *Dokuz Eylül Üniversitesi*
Dr. Elisabetta BENIGNI, *Università degli Studi di Torino*
Dr. Zaur GASIMOV, *Orient Institut Istanbul*
Prof. Dr. Vehbi GÜNAY, *Ege Üniversitesi*
Assoc. Prof. Barbara S. KINSEY, *University of Central Florida*
Dr. İrfan KOKDAŞ, *İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi*
Assoc. Prof. Kent F. SCHULL, *Binghamton University*
Assoc. Prof. Nabil Al-TIKRITI, *University of Mary Washington*
Doç. Dr. Haydar YALÇIN, *Ege Üniversitesi*

Yayın Türü / Publication Type

Hakemli Süreli Yayın / Peer-reviewed Periodicals

Yazışma Adresi / Corresponding Address

İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Balatçık-Çiğli/İzmir
Tel: +90(232) 329 35 35-8508
Faks: +90(232) 329 35 19
e-posta: jkccihannuma@gmail.com
Web: <http://dergipark.gov.tr/cihannuma>

Basımevi / Publishing House

Meta Basım Matbaacılık Hizmetleri 87 sk. No:4/A Bornova/İzmir

Basım Tarihi / Publication Date

Aralık / December 2022

Cihannüma yılda iki sayı yayımlanan hakemli bir dergidir / *Cihannüma* is a peer-reviewed journal published twice a year

Yazıların yayın hakkı İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi'ne aittir / © İzmir Katip Celebi University
Yazıların bilimsel ve etik sorumlulukları yazarlara aittir / Scientific and ethical responsibilities of the articles belong to authors

Tarandığımız ve Dizinlendiğimiz İndeksler / Abstracted and Indexed in:

Ulakbim TR Dizin, European Reference Index for the Humanities (ErihPlus), Central and Eastern European Online Library (CEEOL), Directory of Open Access Journal (DOAJ), Biefeld Academic Search Engine (BASE), Open Academic Journal Index (OAJI)

Cibanniüma

TARİH VE COĞRAFYA ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
JOURNAL OF HISTORY AND GEOGRAPHY STUDIES

Danışma Kurulu / Advisory Board

Prof.Dr. Muhsin AKBAŞ	<i>İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Türkiye</i>
Prof.Dr. Kemal BEYDİLLİ	<i>29 Mayıs Üniversitesi, Türkiye</i>
Prof.Dr. Ömür CEYLAN	<i>İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Türkiye</i>
Prof.Dr. Mevlüt ÇELEBİ	<i>Ege Üniversitesi, Türkiye</i>
Prof.Dr. Şenol ÇELİK	<i>Balıkesir Üniversitesi, Türkiye</i>
Prof.Dr. Şaban DOĞAN	<i>İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Türkiye</i>
Prof.Dr. Mehmet ERSAN	<i>Ege Üniversitesi, Türkiye</i>
Prof.Dr. Ersin GÜLSOY	<i>Uludağ Üniversitesi, Türkiye</i>
Prof.Dr. İlhan KAYAN	<i>Ege Üniversitesi (Emekli), Türkiye</i>
Prof.Dr. Leandro Rodriguez MEDINA	<i>Universidad de las Américas Puebla, Meksika</i>
Prof.Dr. Ertuğ ÖNER	<i>Ege Üniversitesi, Türkiye</i>
Prof.Dr. Yahya Kemal TAŞTAN	<i>İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Türkiye</i>
Prof.Dr. Abdullah TEMİZKAN	<i>Ege Üniversitesi, Türkiye</i>
Prof.Dr. Anıl YILMAZ	<i>İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Türkiye</i>
Prof.Dr. Ersel ÇAĞLITÜTÜNCÜGİL	<i>İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Türkiye</i>
Doç.Dr. Mikail ACIPINAR	<i>İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Türkiye</i>
Doç.Dr. Fatma AKKUŞ YİĞİT	<i>İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Türkiye</i>
Assoc. Prof. Maria BARAMOVA	<i>Sofia University, Bulgaristan</i>
Doç.Dr. Nejdet BİLGİ	<i>Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Türkiye</i>
Doç.Dr. Cengiz ÇAKALOĞLU	<i>Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Türkiye</i>
Doç.Dr. Muhammet ERTOY	<i>İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Türkiye</i>
Doç.Dr. Can NACAR	<i>Koç Üniversitesi, Türkiye</i>
Assoc. Prof. Shelley Elizabeth ROSE	<i>Cleveland State University, ABD</i>
Assist. Prof. David GUTMAN	<i>Manhattanville College, ABD</i>
Dr. Kalliopi AMYGDALOU	<i>ELLAMEP, Hellenic Foundation for European & Foreign Policy, Yunanistan</i>
Dr. İlker KÜLBİLGE	<i>Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Türkiye</i>
Dr. Marinos SARIYANNIS	<i>FORTH, Institute for Mediterranean Studies, Yunanistan</i>

Cihannüma

TARİH VE COĞRAFYA ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
JOURNAL OF HISTORY AND GEOGRAPHY STUDIES

Cilt / Volume: VIII

Sayı / Issue: 2

Aralık / December 2022

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

MAKALELER / ARTICLES

Ömer Gezer

Bıçak Sırtında: Michael Talman'ın Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İlk Seneleri /
On The Razor's Edge: Michael Talman's First Years In The Ottoman Empire ..1

Zafer Karademir

16. Yüzyılda Osmanlı Padişahlarının Politik, Ekonomik ve Manevi Güç Kaynağı
Olarak Hanedana Yönelik Temlikleri / The Temliks For The Dynasty As The
Source Of Politics, Economics And Spiritual Force of the Ottoman Sultans in
the 16th Century45

Esra Muhacır

Üsküdar'da Osmanlı Medrese Geleneğinin Gelişimi ve Mihrimah Sultan
Müderrisleri: Ulema Biyografi Eserleri ve Ruznamçe Kayıtları Üzerine Bir
Değerlendirme (1547-1732) / The Development of the Ottoman Madrasa
Tradition in Üsküdar and Mihrimah Sultan Mudarrises: An evaluation on Books
of Ulema Biographies and Ruznamçe Registers (1547-1732)71

Sinem Erdoğan İşkorkutan

18. Yüzyıl İstanbul'unda Şehirli Nakkâşların Kullandığı Elvân Boyalar: Yeni
Belgeler ve Sorular / Colorful Paints Used by Urban Painter/Designers in the
18th Century Istanbul: New Documents and Questions 115

Hilmi Kaçar

Joos van Ghistele Seyahatnamesinde (1491) Sultan II. Mehmed'in Ölümü ve
Şehzadelerin Taht Kavgası / Sultan Mehmed II's Death and the Crown Prince's
Battle for the Throne in Joos van Ghistele's Travel Writing (1491) 151

Nejdet Bilgi

Emre Sultan Köyü'nün Yunus Emre ile İlişkilendirilmesi Meselesi ve 19.
Yüzyılın Ortalarındaki Sosyal ve Ekonomik Yapısı / Social and Economic
Structure of Emre Sultan Village in the Mid-19th Century 193

Burak Altunsoy

Maaş Alamayan Osmanlı Jandarinasından Bir Protesto Yöntemi: Terk-i Silah /
Protest Method of Ottoman Gendarmerie Who Couldn't Get Salary:
Abandonment of Weapons 233

Murat Arısal

İstanbul Semtleri Özelinde Mevkili Tramvay Yolculuğunun Değerlendirilmesi
(1920-1930) / Evaluation of The Local Tramway Travel Within İstanbul
Neighborhoods (1920-1930) 267

ÇEVİRİLER / TRANSLATIONS**Angeliki E. Laiou (Çev. / Trans. Murat Keçiş ve Müjdat Namdar)**

Bizanslıların Siyasi Coğrafyasında İtalya ve İtalyanlar (XIV. Yüzyıl) 301

YAYIN TANITIMI / BOOK REVIEWS**İsmail Aka**

Mehdi Ferhani, Münferid, Peyvend-i Siyaset ve Ferheng der Asr-ı Zevâl-i
Timuriyân ve Zuhur-i Safeviyân (873-911/1468-1505)-Politics and Culture at the
end of the Timurid and early Safavid Period (1468-1505), İntişarât-ı Encümen-i
Âsâr u Mefâhir-i Ferhengi, Tahran 1382 h.ş. (2003), 479 shf 331

DÜZELTME/CORRIGENDUM

..... 335

BIÇAK SIRTINDA: MICHAEL TALMAN'IN OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDAKİ İLK SENELERİ

Ömer Gezer*

Öz

1703'ün ilk aylarında, Michael Talman, uzun süre önce orta elçi olarak tayin edildiği halde İstanbul yolculuğuna hâlâ çıkamayan Alexander de Fin'in elçi sekreteri olarak Edirne'ye geldiğinde Osmanlı-Habsburg ilişkilerinde Karlofça ruhu devam ediyordu. Fakat gerek İspanya Veraset Savaşı gerekse Macaristan'da Rákóczi'nin başlattığı bağımsızlık isyanı, Osmanlı başkentindeki savaş hizbine ve Habsburg aleyhtarı diplomasinin aktörlerine hareket zemini hazırlamıştı. Savaş taraftarlarının etkisinden ziyade, 1703 Edirne Vak'ası sonucunda barışın mimarı olarak görülen Sultan II. Mustafa, Şeyhülislam Feyzullah Efendi ve Rami Mehmed Paşa'nın iktidarı kaybetmesi Osmanlı-Habsburg barışının geleceği konusunda şüpheler yaratacaktı. Bu şartlar altında Michael Talman, Osmanlı diplomasisinin işleyişini gayet iyi bilen bir diplomat olarak, fakat sınırlı imkânlarla, İstanbul'da Habsburg çıkarlarını korumaya çalıştı ve bunda uluslararası konjonktürün yardımıyla başarılı da oldu.

Bu makalede, Avrupa diplomasisinde ve Bâbrâli'de yaşanan dalgalanmalar nedeniyle bıçak sırtında seyreden Osmanlı-Habsburg barışının korunması için Talman'ın takip ettiği diplomasiye ve Habsburg diplomatının elçi sekreterliğinden kapı kethüdalığına tayini sürecine, Habsburg, Osmanlı ve İngiltere arşiv kaynaklarının ışığında, ışık tutulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Michael Talman, Osmanlı-Habsburg diplomasisi, 1703 Edirne Vak'ası, Rákóczi İsyanı, Mirialem İbrahim Ağa

* Dr. Öğr. Üyesi, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü*, Beytepe Kampüsü, 06800 Ankara, omergezer@hacettepe.edu.tr, Orcid-ID: <https://orcid.org/0000-0001-6678-5777>

On the Razor's Edge: Michael Talman's First Years in the Ottoman Empire

Abstract

When Michael Talman came to Edirne in the early months of 1703 as ambassadorial secretary to Alexander de Fin, who had been appointed internuntius some time ago and was still unable to start his journey to Istanbul, the spirit of Carlowitz was maintained in the Ottoman-Habsburg relations. However, both the War of the Spanish Succession and Rákóczi's War of Independence set the stage for the war party and actors of the anti-Habsburg diplomacy in the Ottoman capital. Instead of their influence, it was the fall of the pillars of peace, Sultan Mustafa II, the Grand Mufti Feyzullah Efendi, and the Grand Vizier Rami Mehmed Pasha, as a result of the Edirne Incident that made the sustainability of the peace uncertain. Under these circumstances, Michael Talman, an experienced diplomat in Ottoman affairs with a limited apparatus, tried to defend the interests of the Habsburgs in Istanbul, and he succeeded this with the help of the international conjuncture.

Based on the Habsburg, Ottoman and English archival sources, this article focuses on Michael Talman's diplomacy in protecting the Ottoman-Habsburg peace, which was on the razor's edge as a result of the turbulence in European diplomacy and the changes at the Sublime Porte, and his promotion as imperial resident in Istanbul.

Keywords: Michael Talman, Ottoman-Habsburg diplomacy, 1703 Edirne Incident, Rákóczi's War of Independence, Mirialem Ibrahim Agha

Giriş: Barıştan Sonra İsyandan Önce Osmanlılar ve Habsburglar

Karlofça Antlaşmaları ile 1683-1699 Harbi sona ererken diplomatik ilişkilerin yeniden kurulması için fevkalade elçiler tayin edildi. Osmanlı ve Habsburg imparatorlukları özelinde İbrahim Paşa Viyana'ya, Wolfgang Öttingen-Wallerstein ise İstanbul'a gönderildi. Elçi mübadelesi 7 Aralık 1699'da sınır şehri Salankamen'de vuku buldu. Öttingen ve beraberindeki Habsburg heyeti İstanbul'a doğru yollarına devam ederken İbrahim Paşa da maiyetiyle Viyana'ya hareket etti. Osmanlı elçisi 30 Ocak 1700'de Habsburg başkentine törenle girdi ve 16 Şubat'ta I. Leopold tarafından resmen kabul edilerek görevine başladı. İbrahim Paşa, yaklaşık dokuz ay boyunca Viyana'da padişahın gücünü ve ihtişamını temsil etmekten başka Osmanlı savaş esirlerinin hürriyetine kavuşması ve sınır tahdidinde yaşanan anlaşmazlıkların çözümü için de müzakereler yürüttü. Elçiliğinin son günlerinde, 21 Ekim 1700'de Saray Harp Şûrâsının (Hofkriegsrat) reisi Ernst Rüdiger von Starhemberg'î veda ziyareti sırasında İbrahim Paşa, iki imparatorluk arasındaki

barışın antlaşmada öngörüldüğü gibi 25 yıl değil ebediyen devam etmesini umduğunu dile getirdi.¹

Ebediyen değilse bile, Osmanlı sarayına, bilhassa da Veziriazam Amcazâde Hüseyin Paşa'ya yakın entelektüel çevre, örneğin Vakanüvis Mustafa Nâimâ Efendi, içine düştüğü ihtilalden kurtarılarak imparatorluğa nizam verilmesi için bir süre rahatlığa ihtiyaç duyulduğu iddiasıyla ağır şartlarına rağmen barışı savunuyordu.² Nitekim Hüseyin Paşa, barış antlaşmasının imzalanmasından hemen sonra, harp senelerinde çöken Osmanlı askeriyesini ve maliyesini ıslah etmek için harekete geçmişti. Bu minvalde, savaş şartlarında ezilmiş reyanın yaşam şartlarının iyileştirilmesi için vergi affı getirilmiş, nefer mevcuduyla Osmanlı hazinesine yük olan kapıkulu ocaklarının asker sayısı azaltılmıştı. Serhad kalelerinin güçlendirilmesi, tımarlı süvarilerin ve donanmanın ıslahı gibi askerî teşebbüsleri, imparatorluğun çeşitli yerlerindeki isyanların bastırılması ve eşkiyanın tedibi gibi asayişin sağlanmasına yönelik tedbirler takip etmişti.³

Habsburglar ise savaşın son senelerinden itibaren hâkimiyetleri altındaki toprakları feodal hukukun kalıntılarında temizleyerek bir çatı altında (*Gesamtstaat*) toplamak üzere yeni bir reform programı başlatmıştı. Habsburg idaresindeki ülkelerden bir araya getirilen orduların tek elden idaresini ve masraflarının yine bütün bu bölgelerden toplanacak vergilerden karşılanmasını öngören 1697 tarihli program imparatorluk idaresinin merkezileştirilmesini hedefliyordu.⁴ Fakat Viyana'nın merkezîyetçi siyaseti özellikle Macaristan'da tepkilere sebep oldu. Habsburglar, henüz savaş senelerinde, ele geçirdikleri büyük toprak parçalarını imparatorluğun çekirdeği ile askerî, idarî ve malî olarak uyumlu bir bütün haline getirmek için çalışmak üzere komisyon (*Comissio Neo Acquistica*) kurmuştu. Macaristan'daki yeni fetihlerin nasıl idare edileceği, toprak mülkiyeti ve vergilendirme gibi meselelerin çözümü için kurulan komisyonun çalışmaları Macar soylular arasında rahatsızlık yaratmıştı.⁵

Ne var ki Viyana sarayının merkezîyetçi politikalarının hızını kesen olay, Habsburg mevrus mülklerinde ya da Macaristan'da değil, Avrupa'nın diğer ucunda

¹ *Gründ- und umständlicher Bericht von denen römisch-kayserlichen wie auch ottomannischen Gross-Botschaftten, wodurch der Friede oder Stillstand zwischen dem aller-durchleuchtigst-grossmächtigst- und unüberwindlichstem römischen Kayser Leopoldo primo und dem Sultan Mustafa Han III. den 26. Januarii, 1699 zu Carlowitz in Sirmien auf 25. Jahr geschlossen und darauf auch denen respective Höffen zu Wienn und Constantinopel bestätigt worden*, Viyana 1702, s. 107.

² Nâimâ Mustafa Efendi, *Târib-i Na'îmâ (Ravzâti'l-Hüseyin fî Hulâsati Abbâri'l-Hâfîkayn)*, c. I, haz. Mehmet İpşirli, Ankara 2007, s. 45.

³ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. IV/I, Ankara 1995, s. 2 vd.; Selim Hilmi Özkan, *Amcazâde Hüseyin Paşa'nın Hayatı ve Faaliyetleri (1644-1702)*, Süleyman Demirel Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Isparta 2006, s. 120 vd.

⁴ Hermann Bidermann, *Geschichte der österreichischen Gesamt-Staatsidee 1526-1804*, c. I, Innsbruck 1867, s. 39 vd.

⁵ Charles Ingrao, *The Habsburg Monarchy 1618-1815*, Cambridge 2003, s. 84-87.

vuku buldu. Habsburg hanedanından İspanya Kralı II. Carlos 1 Kasım 1700'de öldü. Hasta yatağındaki vasiyeti üzerine Anjoulu Philippe – Fransa Kralı XIV. Louis ile II. Carlos'un kız kardeşi Maria Theresa'nın torunu – Madrid'de taç giyerek V. Felipe ismiyle tahta çıktı. Bunun öncesinde, İspanyol krallıklarını paylaşmayı hedefleyen diplomatik girişimler, bilhassa İspanya'nın İtalya'daki topraklarının (kuzeyde Milano ve güneyde Sicilyateyn) akıbeti yüzünden akim kalmıştı. Paris ve Viyana'nın İtalya'daki çıkar çatışması ve iki güç arasında arabuluculuk yapan Londra'nın İspanya tahtında XIV. Louis'nin kuklasını görmeyi kabullenememesi uzlaşma imkânlarını yok etmişti.⁶ Carlos'un ölüm haberinin Viyana'ya ulaşmasından kısa bir süre sonra I. Leopold, 1683-1699 Harbi'nin parlak generali Prens Eugen'i İtalya'ya gönderilecek ordunun komutanlığına tayin etti. Aynı günlerde XIV. Louis de Kuzey İtalya'ya askerlerini yollamıştı.⁷

İspanya veraseti meselesi yeni bir Avrupa savaşına dönmek üzereyken Osmanlı başkentinde de diplomasi hareketlenmişti. Bu tarihte İstanbul'da bulunan seyyah Aubry de la Motraye, gözlemlene fırsatını bulduğu diplomatik hareketliliği seyahatnamesinde anlatır: Fransa elçisi Charles de Ferriol, Osmanlı İmparatorluğu'nda misafir edilen Thököly Imre'yi ziyaretlerini sıklaştırmıştı. Karlofça'daki müzakerelere arabuluculuk yapan İngiltere'nin İstanbul elçisi Lord Paget'in istihbaratına göre Ferriol, Macarların Osmanlılar ve Fransızlar lehine silaha sarılacaklarının propagandasını yapıyordu. İstanbul'daki Habsburg temsilcisine Viyana'dan gelen haberler de Thököly'nin komplo hazırlığında olduğunu doğruluyordu.⁸

Bu tarihte Habsburg çıkarlarını Osmanlı başkentinde kimin temsil ettiğine dair kaynaklarda ve literatürde bir karışıklık vardır. de la Motraye, İstanbul'da Michael Talman'ın kapı kethüdası (*Imperial Resident*) olarak bulunduğunu yazar.⁹ Joseph von Hammer-Purgstall da aynı fikirdedir ve kaynak olarak Rami Mehmed Paşa'nın Prens Eugen'e hitaben yazdığı bir nâmeyi gösterir.¹⁰ Ancak Michael Talman'ın İbrahim Paşa'nın elçiliği sırasında saray tercümanı (*kayserliche Ober-Dolmetscher*) olarak Viyana'da bulunduğu ve müzakerelere katıldığı göz önüne

⁶ Derek McKay-Hamish M.Scott, *The Rise of the Great Powers 1648-1815*, Londra 1983, s. 54-56.

⁷ Oswald Redlich, *Das Werden einer Grossmacht – Österreich von 1700 bis 1740*, Viyana 1942, s. 2.

⁸ Aubry de la Motraye, *Travels through Europe, Asia, and into Part of Africa*, c. I, Londra 1723, s. 208.

⁹ de la Motraye, *Travels*, s. 208.

¹⁰ Joseph von Hammer-Purgstall, *Geschichte des osmanischen Reiches*, c. VII, Peşte 1831, s. 63. Hammer burada Rami Mehmed Paşa'dan Prens Eugen'e hitaben yazılmış 28 Şubat 1703 tarihli bir nâmeden bahseder. Ancak söz konusu nâmenin Avusturya arşivlerindeki kopyasına göre, o tarihte Saray Harp Şûrâsı reisi olan Heinrich Franz von Mansfeld, Rami Mehmed Paşa'nın veziriazamlığını tebrik etmek ve Michael Talman'ın elçilik sekreteri olarak tayin edildiğini bildirmek için bu nâmeyi yazmıştır. Bkz. OeStA, HHStA, Türkei I, Turcica 176, Konv.3: Korrespondenzen 1703, fol. 134-136, Mansfeld'den Rami Mehmed Paşa'ya, 28 Şubat 1703 Viyana.

alındığında iddiaların doğru olmadığı anlaşılır.¹¹ Nitekim ileride bahsedileceği gibi Talman, Osmanlı İmparatorluğu'na 1703 senesi başında gelecektir.

Gründ- und Umständlicher'in müellifi ise Öttingen'in İstanbul'dan ayrılmasından sonra I. Leopold tarafından Leopold Mamuca della Torre'nin Osmanlı başkentine kapı kethüdası (*Resident*) olarak tayin edildiğini belirtir.¹² Buna dayanarak Zinkeisen, Jorga ve Spuler de eserlerinde aynı bilgiyi tekrar eder.¹³ Ancak Leopold Mamuca della Torre gerek Osmanlı gerekse Habsburg evrakında kapı kethüdası değil tercüman olarak görünür.¹⁴ Hammer'ın Osmanlı-Habsburg

¹¹ *Gründ- und Umständlicher*, s. 80. Talman'ın kariyerine dair ayrıntılar aşağıda verilecektir.

¹² *Gründ- und Umständlicher*, s. 118.

¹³ Johann Wilhelm Zinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, c. V, (çev. Nilüfer Epçeli), İstanbul 2011, s. 157; Nicolae Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, c. IV, (çev. Nilüfer Epçeli), İstanbul 2005, s. 249; Bertold Spuler, "Die europäische Diplomatie in Konstantinopel bis zum Frieden von Belgrad (1739) – 3. Teil", *Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slaven, Neue Folge*, 11/3-4, (1935), s. 340. Türkçe literatürde de bu bilginin tekrar edildiğini görürüz, bkz. Nurgül Bozkurt, "Avusturya Kapı Kethüdalığı (1700-1736)", *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 13, (2002), s. 247. Bozkurt, bu iddiasına kaynak olarak Spuler'in araştırmasından başka Amcazâde Hüseyin Paşa'dan Starhemberg'e hitaben yazılmış nâmeyi gösterse de 5 numaralı Nâme-i hümayûn defterinin ilgili makalede atf verilen sayfalarında Leopold Mamuca della Torre'nin kapı kethüdası olarak İstanbul'da kaldığına dair bilgi bulunmaz. Bu ve mezkûr defterin önceki sayfalarında yer alan nâmeler II. Mustafa ve Veziriazam Amcazâde Hüseyin Paşa tarafından I. Leopold'e ve Saray Harp Şûrâsı reisi Ernst Rüdiger von Starhemberg'e hitaben Öttingen'in elçilik vazifesini layıkıyla tamamladığını bildirmek üzere kaleme alınmıştır. Bkz. BOA, A.DVNSNMH.d. 5, s. 513-519.

¹⁴ Leopold, 1656'dan itibaren Habsburglar için tercümanlık yapan Marc Antonio Mamuca della Torre'nin oğluydu ve 31 Ocak 1684'te dil oğlanı olarak Habsburg hizmetine girmiş, 10 Şubat 1686'da tercüman kadrosuna geçmişti, bkz. OeStA, HHStA, Türkei I, Turcica 164, Konv.7: Verzeichnis der Dolmetscher und Sprachknaben (1694-1710), fol. 168v. Leopold Mamuca, Habsburg elçilik heyetiyle birlikte 1700'de İstanbul'a gelmiştir. Öttingen'in sefareti kâğıda döken elçilik rahibi Simperto, kendisinden sadece bir defa ve Bay Leopold Mamuca (*Herr Leopold Mamuka*) şeklinde bahseder, bkz. Simperto, *Diarium oder: Ausführliche curiose Reiß-Beschreibung von Wien nach Constantinopel und von dar wider zurück in Teutschland*, Augsburg 1701, s. 6. Bu sıradan ifade Öttingen'in elçiliğinden sonra Leopold Mamuca'nın İstanbul'a kapı kethüdası olarak tayin edildiğine – bu konudaki sair evrak ortada olmasaydı bile – inanmayı güçleştirir. Ancak Leopold'ün sıradışı bir yönü vardır: Aile bağları. Pera'daki dragoman hanedanlarından biri olan Mamuca della Torre ailesi, *Gründ- und Umständlicher* müellifine göre Bâbüâlî'nin baştercümanı Aleksandr Mavrokordato'nun akrabasıydı, bkz. *Gründ- und Umständlicher*, s. 118. Jorga da bu akrabalık bağını teyit eder, bkz. Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, s. 249 d. 71. Bu bağlar onun İstanbul'da kalmasını ve Osmanlı başkentinde kapı kethüdası olmadığı halde diplomasi sahnesinde rol almasını kolaylaştırmış olabilir. Nitekim İngiltere elçisi Lord Paget'in arzı üzerine Leopold Mamuca della Torre'ye baştercümanlık beratı verilmiştir: "âsitâne-i sa'âdetimde Nemçe'nin baştercümânlığı hizmetinde olmak için kalan [...] Lopoldo'ya berât olmağla", BOA, A.DVNSDVE.d. 57/1, s. 34-35, h. 32 (Evâ'il-i Receb 1112 / 12-21 Aralık 1700). Leopold, aynı belgenin üzerine düşülen bir şerhten anlaşıldığı kadarıyla bu görevinde 11 Kasım 1706'ya kadar kalmıştır: "Vilâyetine gitmeğle ref'inden tercümânlığı Maveros'a [?] verilmiştir." Krş. Nurgül Bozkurt, *1699-1736 Tarihi Enebi Defterine Göre XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı-Avusturya Münaşebetleri*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Samsun 1994, s. 25. Leopold Mamuca bu tarihten bir süre sonra, 1707'de Osmanlı sınırındaki Petervaradin

diplomatik ilişkileri üzerine kaleme aldığı eserinde verdiği bilgiyle bu karışıklık bir nebze olsun çözülür: Öttingen'in büyükelçiliğinden (*Großbothschafter*) sonra İstanbul'a Alexander de Fin orta elçi (*Internuntius*) olarak tayin edilmiş, onun gelişine kadar Bâbüâlî'deki işleri Leopold Mamuca della Torre (*Agent*) idare etmiştir.¹⁵ Fakat Habsburgların diploması teamüllerini niçin hiçe sayarak Öttingen'in büyükelçiliğinden sonra Osmanlı başkentine kapı kethüdası göndermeyip orta elçi (*Internuntius*) tayin ettiklerini açıklamak gerekir.

Aslında Öttingen henüz Viyana'dan ayrılmadan önce Osmanlı başkentine tayin edilecek kapı kethüdası için hazırlıklar yapılmaya başlanmıştı. Deneyimli Şark dilleri tercümanı Johann Adam Lachowitz, Habsburg hariciyesinde pek arzu edilmeyen¹⁶ İstanbul'daki kapı kethüdalığı için aday olmuştu.¹⁷ Öttingen'in maiyetindeki diğer tercüman Cantig'e ise tayin edilecek kapı kethüdasının yanında kalmak üzere emir verilmişti.¹⁸ Fakat seçim yapılamadı. Bir süre sonra, 26 Haziran 1700'de Viyana'ya gönderdiği takririnde Öttingen kapı kethüdası tayin edilmesi gerektiğini hatırlatmıştı.¹⁹ Bunun üzerine Saray Harp Şûrâsı, orta elçiliğe ya da kapı kethüdalığına uygun gördüğü isimleri I. Leopold'e bildirmişti: Alexander de Fin, Ignaz von Quarient, Johann Adam Lachowitz ve Michael Talman.²⁰

I. Leopold, İstanbul'da aynı anda iki temsilci bulunmasının çift başlılık yaratacağını düşündüğünden kapı kethüdalığı için karar vermeden Fin'i orta elçi olarak tayin etmeyi uygun buldu (27 Ekim 1700).²¹ Habsburg İmparatoru'nun

Kalesi'nde tercüman olarak karşımıza çıkar: "vakt-i mezbûrda Varadin tercümânı Markantonzâde Mamuka tercümân idi." Bkz. *Die Autobiographie des Dolmetschers 'Osmân Ağa aus Temeschwar: der Text des Londoner Autographen in normalisierter Rechtschreibung*, haz. Richard F. Kreutel, Londra 1980, s. 96.

¹⁵ Hammer-Purgstall, *Geschichte der diplomatischer Verhältnisse zwischen Österreich und der Pforte im XVIII. Jahrhundert, das ist vom Carlwiziger Frieden 1699 bis zum Sistover Frieden 1792*, (OeStA, HHStA, Türki V, 30), s. 467. Hammer'in burada aktardığı bilgi, yukarıda atf verilen *Geschichte des osmanischen Reiches*'te yazdığından farklıdır. Bkz. dipnot 10. *Geschichte der diplomatischer Verhältnisse*'yi daha önce (muhtemelen 1811-1812) yazmış olmasına rağmen Hammer'in daha sonra niçin hataya düştüğünü tahmin etmek güçtür. Diğer taraftan Osmanlı belgelerine göre, Öttingen'in elçiliğinden sonra Habsburg maslahatını İngiltere elçisi Paget yürütmekteydi. İlgili bazı hükümler için bkz. Bozkurt, *Osmanlı-Avusturya Münasebetleri*, s. 26-27.

¹⁶ Karl A Roider, *Austria's Eastern Question 1700-1900*, Princeton 1982, s. 9.

¹⁷ OeStA, KA, Hofkriegsrat Protokollen 406 (Exp. 1699), 623v. November nr. 101. Lachowitz, Öttingen'in maiyetinde heyet sekreteri (*Legations-Secretarij*) olarak tayin edilmişti. OeStA, KA, Hofkriegsrat Protokollen 407 (Reg. 1699), 247v. 26 Juli nr. 216. Simperto onun hakkında şöyle yazar: "Bay Lackowiz, bu diller ve ülke hakkında gayet fazla tecrübeli birisiydi." Simperto, *Diarium*, s. 7.

¹⁸ OeStA, KA, Hofkriegsrat Protokollen 407 (Reg. 1699), 247v. 26 Juli nr. 217.

¹⁹ Hammer, *diplomatischer Verhältnisse*, s. 467.

²⁰ OeStA, KA, Hofkriegsrat Protokollen 408 (Exp. 1700), 409r. August nr. 112. Hammer ise Şûrânın Fin'i orta elçi, Quarient'i kapı kethüdası olarak önerdiğini yazar, bkz. Hammer, *diplomatischer Verhältnisse*, s. 468.

²¹ Hammer, *diplomatischer Verhältnisse*, s. 468. OeStA, KA, Hofkriegsrat Protokollen 410 (Reg. 1700), 350r. 27 October nr. 185. I. Leopold Fin'i; aklı ve zekâsı, iyi derecede İtalyanca bilmesi ve daha önce İstanbul'da bulunması nedeniyle seçmişti. Bkz. Hammer, *diplomatischer Verhältnisse*, s. 469.

İstanbul'a orta elçi göndermeyi istemesinin sebebi Karlofça Antlaşması'nın bazı maddelerinin farklı yorumlanması nedeniyle ortaya çıkan meselelerin Öttingen'in ve İbrahim Paşa'nın fevkalade elçilikleri sırasında çözülmemiş olmasıydı. Amcazâde Hüseyin Paşa'nın ve Starhemberg'in elçiler eliyle birbirlerine gönderdikleri nâmeler bu sorunları ortaya koyar: Novi Kalesi'nin arazisinin belirlenmesi, esirlerin hürriyetine kavuşturulması ve iki imparatorluk arasındaki ticaretin düzenlenmesi.²²

Ancak Habsburg elçisinin yola çıkması mümkün olmayacaktı. I. Leopold'un açık emrine rağmen hazırlıklar zamanında tamamlanamadı.²³ Gecikmenin nedeni Fin'in yolculuk masraflarından başka İstanbul'a götüreceği hediyeler ve bilhassa Osmanlı başkentindeki harcamaları için ne kadar bütçe ayrılacağı meselesiydi. Bu konuda elçi ve Habsburg maliye bürokrasisi arasındaki görüşmeler sonuçsuz kalmıştı. Viyana'da Saray Harp Şûrası ile Maliye Dairesi (*Hofkammer*) arasındaki rekabet ve anlaşmazlık Fin'in İstanbul'a hareketini geciktiriyordu. Bu şartlar altında Harp Şûrası reisi Starhemberg, I. Leopold'e Osmanlı başkentine kapı kethüdası gönderilip hem Osmanlı-Habsburg anlaşmazlıklarının müzakere edilmesini, hem de Fin'e Bâbîâlî tarafından tayinat verilip verilmeyeceğinin öğrenilmesini teklif etmişti. Leopold bu teklifi geri çevirmiş ve Fin'in elçiliğinin muhtemel maliyeti ile ilgili hesabını abartılı olsa da meselenin hızla çözülmesini istemişti.²⁴

Leopold'un kapı kethüdası tayin etmeyip orta elçi göndermekteki ısrarı iki imparatorluk arasındaki ihtilafların üst düzeyde müzakere edilerek çözülebileceğine

²² Osmanlı tarafı sınır anlaşmazlıklarının bir an evvel sonuçlandırılması gerektiğinde ısrar ediyor ve esirler meselesinde şer'i hukukun sınırları dışına çıkılamayacağını vurguluyordu, bkz. BOA, A.DVNSNMH.d. 5, s. 518-519. Starhemberg'in mektubu ise Osmanlı-Habsburg ilişkilerindeki muhtemel sorunları daha açık olarak ortaya koyar: "Eğerçi sınırlara ve esirlere ve ticârete müte'allik mumâ-ileyh 'izzetlü İbrahim Paşa ile söyleşilen mesâlih kendiden i'lâm olunacak. Ba'zı mülâhazasına binâen arzu olunan itmâma şimdiye değin imkân olmamışdır. Lakin mumâ-ileyh İbrahim Paşa'nın i'lâmı üzere sulh u salâha cenâb-ı âlîlerinin kemâl mertebe himmetleri olduğu mütehakkık olmağla ana i'timâd ile aslâ şekk ü şübhemiz yokdur ki i'tidâl ve insâfa lâyük ve iki devlet beyninde hâsıl olan dostluğun te'kidine münâsib vesâ'il mülâhaza olundukdan sonra lütf-ı Hakk ile bâkî kalan sınırın tefriki yümn ü sa'âdet ile tekmil ve tetmim olundukda Hirvatlık'da dahi mevkûf olan cüz'î müşkillik nizâ'ı vech-i enseb ile tevfiik edtdirile." BOA, A.DVNSNMH.d. 5, s. 535.

²³ I. Leopold 1701'in ilk günlerinde Alexander de Fin'in bir an evvel yola çıkmasını emretmişti, bkz. OeStA, HHStA, Türkiye I, Turcica 176, Konv.1: Korrespondenzen 1701, fol.3r., I. Leopold'den Hofkriegszahlamt'a, 15 Ocak 1701 Viyana.

²⁴ OeStA, HHStA, Türkiye I, Turcica 176, Konv.1: Korrespondenzen 1701, fol.35-41, Starhemberg'den I. Leopold'e, 15 Mart 1701 Viyana ve I. Leopold'ün emri, 15 Mart 1701 Viyana. Fin'in hesabına göre, bir sene sürmesi muhtemel elçiliği için 20 bin guldene ihtiyacı bulunmaktaydı. Maliye bürokrasisi ise söz konusu meblağın Albert von Caprara'nın orta elçiliği (1682-1683) sırasında yaptığı masrafların çok üzerinde olduğunu savunuyordu. Tarafların anlaşmazlık konusu bilhassa Bâbîâlî'nin İstanbul'a gelen elçilere ve kapı kethüdalarına verdiği tayinat Fin için de tahsis edip etmeyeceğiydi. 17. yüzyılda Habsburg elçilerine ve kapı kethüdalarına verilen tayinat hakkında bkz. Halef Cevrioğlu, *XVII. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı-Habsburg Diplomatik İlişkileri ve Osmanlı Diplomasisi*, İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir 2021, s. 150 vd.

yönelik düşüncesinden kaynaklanıyordu.²⁵ Ancak Habsburg sarayının maliye bürokratlarının Fin'in yolculuğa çıkması için gerekli parayı hazırlayamadıkları her geçen gün, Harp Şûrâsı Osmanlı barışından daha fazla endişe duyuyordu. Nitekim bir kere daha – fakat bu defa tekliflerini daha açık şekilde gerekçelendirerek – Osmanlı başkentine kapı kethüdası gönderilmesinin önemini I. Leopold'e sundukları taktirle belirttiler. Buna göre: Osmanlı barışını korumak şarttı zira Habsburg ordusunun iki farklı cephede savaşması mümkün değildi; Novi Kalesi'nin arazisi başta olmak üzere Osmanlı-Habsburg sınırındaki anlaşmazlıklar ciddiye alınmalıydı; Thököly ve maiyetinin İstanbul'dan uzaklaştırılması, Fransa elçisinin Habsburglar aleyhindeki girişimlerinin de engellenmesi gerekiyordu. Üstelik bir an evvel Osmanlı başkentine kapı kethüdası gönderilecek olursa, İstanbul'dan ayrılacağı kesinleşen Lord Paget'in kendisine bu konularda fiilen ve vereceği tavsiyelerle destek olacağı da kesindi. Taktirde ayrıca kapı kethüdalığı için her ikisi de yeteri kadar tecrübeye sahip Lachowitz ve Talman öneriliyordu. Şayet Fin hemen yola çıkamayacaksa önerilen isimler arasından birisi kapı kethüdası tayin edilmeliydi.²⁶

Harp Şûrâsının endişesi yersiz değildi. Osmanlılar ve Habsburglar arasındaki sorunlar çözüm beklerken, Fin'in uzayan seyahat hazırlıkları sırasında, İspanya veraseti meselesi nedeniyle Avrupa diplomasisinin hareketlenmesi diplomasi gündemine yeni bir mesele daha eklemişti. Thököly Imre ve taraftarları, Habsburg reformlarının rahatsızlık yarattığı Macaristan'da Avrupa diplomasisindeki gelişmelerden de istifade edebilecekleri siyaset zemini arıyorlardı. Buna karşılık Viyana – henüz Osmanlı başkentinde temsilcisi bulmadığından – İngiltere elçisi Paget'in diplomasi yeteneğine ve Öttingen'in fevkalade elçiliği sırasında sürüncemede kalan bağış parasına (*Donatıngelder*)²⁷ güveniyordu. Bunun için Paget'e

²⁵ Öttingen'in büyükelçiliğinden sonra I. Leopold'ün Osmanlı başkentine kapı kethüdası göndermemesi literatürde farklı şekillerde yorumlanmaktadır. Bir yaklaşıma göre Habsburg sarayı İstanbul'daki çıkarlarını İngiltere ve Hollanda elçilerinin koruyacağına güvenmektedir. Bir başka görüşe göre ise Habsburgların artık Osmanlılardan korkması için sebep kalmamıştır. Keza I. Leopold'ün ve çevresindeki yaşlı danışmanların, Viyana'yı Türklerden bir faninin değil Tanrı'nın koruyacağına yönelik inançları da açıklama olarak verilmiştir. Genel bir değerlendirme için bkz. Roider, *Austria's Eastern Question*, s. 23. Parvev ise bu durumu Habsburg sarayının Osmanlıların sulhperverliğine olan inancının işareti olarak yorumlar, bkz. Ivan Parvev, *Habsburgs and Ottomans between Vienna and Belgrade (1683-1699)*, New York 1995, s. 141.

²⁶ OeStA, HHStA, Türkei I, Turcica 176, Konv.1: Korrespondenzen 1701, fol. 75-81, Saray Harp Şûrâsından I. Leopold'e, 4 Ağustos 1701 Viyana. Ayrıca bkz. Eudoxius Hurmuzaki, *Fragmente zur Geschichte der Rumänen*, c. III, Bükreş 1884, s. 500.

²⁷ Karlofça müzakereleri sırasında Habsburglar, Osmanlı murahhasları Ramî Mehmed ve Mavrokordato'ya yüklü miktarda para vaat etmişlerse de gerek müzakereler tamamlandığında gerekse Öttingen'in elçiliği sırasında bu vaat yerine getirilmemişti. Öttingen, I. Leopold'ün kat'i emri gereğince Novi arazisi meselesi çözülmeden parayı Osmanlı murahhaslarına vermediği gibi, bu meseleyi çözmek için arabuluculuk yapan Lord Paget'e de emanet etmeyip Viyana'ya götürmüştü, bkz. Hurmuzaki, *Fragmente*, s. 495. Osmanlı murahhaslarına para bağışı meselesinin

söz konusu paranın havale edilmesi ve Bâbiâli antlaşma şartlarına uygun olarak Thököly yandaşlarının sınır bölgelerinden uzaklaştırılmalarına dair serhad pašalarına ferman gönderdiğinde, vaat edildiği şekilde dağıtılması fikri gündeme gelmişti.²⁸ Esasen Karlofça Antlaşması'nın 10. maddesine göre Macarlar ve Erdelliler sınırın uzağına yerleştirilmişti.²⁹ Ancak Thököly'nin Fener'deki konağı Ferriol'un ziyaretleriyle birlikte İstanbul'daki Habsburg aleyhtarı diplomasinin merkezlerinden birisi olmuştu. Bu ortamın etkisiyle Veziriazam ile görüşmek üzere Edirne'ye gittiyse de şehre sokulmadığı gibi, Thököly'nin artık İstanbul'da da ikamet etmesine müsaade edilmedi ve Macar Prens Eylül 1701'de İzmit'e gönderildi.³⁰ Böylece Thököly Imre, Osmanlı-Habsburg diplomasinin gündeminden düştü.³¹

Bu başarı Öttingen'in İstanbul'dan ayrılmasından sonra Habsburg çıkarlarını koruyan Paget'in hanesine yazılabilir. Ancak Osmanlıları İspanya Veraset Savaşı'ndan uzak tutan iradenin kaynağı, Paget'in çabalarından ziyade, Osmanlı sarayında ve Bâbiâli'de iktidarı elinde bulunduran barış hizbiydi. Ne var ki barış hizbi tek ve bütün bir iktidar odağı olmaktan ziyade bir ittifaktı ve bu ittifak sorunsuz değildi. II. Mustafa üzerindeki nüfuzunu kullanarak devlette güç sahibi olmuş Şeyhülislam Feyzullah Efendi ile Veziriazam Amcazâde Hüseyin Paşa arasındaki iktidar mücadelesi, Amcazâde'nin kapı halkının tasfiyesiyle³² ve nihayet Eylül 1702'de veziriazamlıktan çekilmesiyle sonuçlanmıştı.³³

ayrıntıları için bkz. William B. Slottman, *Ferenc II Rákóczi and the Great Powers*, New York 1997, s. 186-193.

²⁸ OeStA, HHStA, Türkiye I, Turcica 176, Konv.1: Korrespondenzen 1701, fol. 6-7, Saray Harp Şûrâsından I. Leopold'e, 16 Ocak 1701 Viyana. Ayrıca bkz. Hurmuzaki, s. 500.

²⁹ *Muâbedât Mecmûası*, c. III, Ankara 2008, s. 97. Macar mültecilerin önemli bir kısmı Rumeli'de Çetrotfa'ya yerleştirilmişti, bkz. Selim Hilmi Özkan, "Karlofça Antlaşması Sonrası Osmanlı-Avusturya İlişkilerinde Macarların Durumu", *Avrasya Etüdleri*, 41/1, (2012), s. 190-191.

³⁰ de la Motraye, *Travels*, s. 211-212. Ahmed Refik'in aktardığı belgeye göre Thököly Imre ve maiyetinin İzmit'te ikametlerine uygun yer ayarlanması için İstanbul Kaımmakamı'na 5-14 Eylül 1701 tarihleri arasında ferman gönderilmişti. Bkz. Ahmed Refik Altınay, *Türk Hizmetinde Kral Tököly Imre (1683-1705)*, İstanbul 1932, s. 52.

³¹ Thököly'nin maiyetinde bulunan János Komáromi sürgün kararının arkasında Habsburglara yaranmak isteyen Bâbiâli tercümanı Mavrokordato'nun bulunduğunu düşünüyordu, bkz. István Seres, *Thököly Imre és Törökország – Imre Thököly ve Türkiye*, Budapeşte 2006, s. 143; Hüseyin Şevket Çağatay Çapraz, "Imre Thököly'nin Kâtibi Yanoş Komáromi'nin Günlüklerinde Osmanlılar", *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 20/1, (2016), s. 184 ve s. 196. Thököly ile İzmit'te görüşme fırsatı bulan de la Motraye, Prens'in kendisinden Lord Paget'le irtibat kurmasını istediğini seyahatnamesinde yazar. de la Motraye'nin satırlarına göre, Thököly, Fransa ile münasebetini ve Macaristan siyasetiyle alakasını kesmeyi vaat ediyor, buna karşılık İstanbul'a dönebilmeyi umut ediyordu, bkz. de la Motraye, *Travels*, s. 213.

³² Akrabasından olan Kiblelîzâde Ali Bey'in II. Mustafa aleyhine taht değişikliği tertip ettiği iddiasıyla suçlu bulunup idam edilmesiyle Amcazâde Hüseyin Paşa'nın kapı halkının tasfiyesi süreci henüz veziriazamlığı devam ederken başlamıştı. Ayrıntılar için bkz. Markus Köhbach, "Das Schicksal des Qibleli-Zade Ali Beg und die Dimension des Großvesirs Amuca-Zade Köprülü Hüseyin Paşa", *Südost-Forschungen*, 40, (1981), s. 18-30. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki iktidar mücadelesini İstanbul'dan gözlemleyen İngiltere elçisi Robert Sutton, Kiblelîzâde'nin idam

Hüseyin Paşa'dan boşalan veziriazamlık makamına Feyzullah Efendi'nin isteği üzerine Daltaban Mustafa Paşa getirildi.³⁴ Mustafa Paşa, 1683-1699 Harbi'nde vezirliğe kadar yükselmişti. Savaş sırasında hakkındaki şikâyetler sebebiyle idamına karar verilse de Feyzullah Efendi'nin araya girmesiyle cezası sürgüne çevrilmiş ve Bosna'da Poçitel Kalesi'ne gönderilmişti. Savaşın son senelerinde Bosna ahalisinin arzı üzerine vali ve serasker tayin edilmiş, bu sırada askerî yeteneklerini ispatlamıştı. Bu yetenekleri onun savaş bittiğinde Arap aşiretlerin isyanını bastırmak üzere Bağdad'a vali olarak gönderilmesine yol açtı. Mustafa Paşa'nın Bağdad valiliği bölgede asayişin sağlanması ve Basra'nın yeniden Osmanlı hâkimiyetine alınması gibi parlak sonuçlar vermişti. Bu başarıları Mustafa Paşa'yı Anadolu beylerbeyliğine taşımış, kendisine veziriazamlığa giden yolu açmıştı.³⁵

Feyzullah Efendi, veziriazam seçiminde yanıldığını kısa sürede anlayacaktı. Daltaban Mustafa Paşa, büyük toprak kayıpları pahasına imzalanmış antlaşmayı kabullenememişti. Nitekim ilk icraatlarından birisi antlaşmayla elden çıkan kalelerin defterini hazırlamak oldu. Veziriazam, Bosna'da Sava Nehri sahilindeki kalelerin ve Podolya'daki Kamanıçe Kalesi'nin gereği yokken verildiğini, böyle bir antlaşmayı imza edenlerin "*Almanlar kadar gavur olduklarını*" düşünüyor ve Rami Mehmed Efendi ile Aleksandr Mavrokordato'yu ihanetle suçluyordu.³⁶ Antlaşma şartlarından memnun olmayan Mustafa Paşa'nın Lehistan'a veya Rusya'ya savaş ilan edeceği konuşuluyor, hatta Budin'i geri alacağını bizzat kendisi ifade ediyordu.³⁷

Ne var ki Daltaban Mustafa, mühr-i hümâyûnun kendisini siyaset sahnesinde iktidar sahibi yapmaya yetmediğinin farkındaydı. Şeyhülislam Feyzullah Efendi'nin gücü o raddeye varmıştı ki Silâhdâr Fındıklılı Mehmed Ağa'nın sözleriyle "*vüzerânun ancak bir adı kalıf*" devlet idaresindeki rolü önemsizleşmişti.³⁸ II. Mustafa üzerinde Feyzullah Efendi'nin tahakkümünü kırarak padişahı yeni bir savaş için ikna etmenin

edilmesinden sonra Veziriazam'ın giderek yalnızlaştığını ve sağlığının bozulduğunu, makamında uzun süre kalmasının pek mümkün olmadığını yazmıştır. Bkz. NA, State Papers 97/21, fol. 87r., Robert Sutton'dan Daniel Finch'e, 18 Ağustos 1702 İstanbul.

³³ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, s. 15-16; Özkan, *Amcazâde Hüseyin*, s. 198-202.

³⁴ Râşid Mehmed Efendi, *Târîh-i Râşid ve Zeyli*, c. I, haz. Abdülkadir Özcan-Yunus Uğur-Baki Çakır-Ahmet Zeki İzgöer, İstanbul 2013, s. 613.

³⁵ Abdülkadir Özcan, "Daltaban Mustafa Paşa", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, 13, (1987), s. 300-318.

³⁶ Dimitri Kantemir, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Yükseliş ve Çöküş Tarihi*, c. II, (çev. Özdemir Çobanoğlu), İstanbul 2002, s. 835, 992.

³⁷ Hammer, *Geschichte*, s. 60; Zinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, s. 236. İstanbul'daki İngiltere elçisi Robert Sutton'un gözlemlerine göre kamuoyu Mustafa Paşa'nın veziriazamlığa getirilmesini savaş alameti olarak görüyor ve bunu memnuniyetle karşılıyordu. İngiliz elçi, bu şartlar altında Fransız diplomasisinin yeniden harekete geçeceğini tahmin ediyordu. NA, State Papers 97/21, fol. 84v.-85r., Robert Sutton'dan Daniel Finch'e 19 Eylül 1702, İstanbul.

³⁸ Silâhdâr Fındıklılı Mehmed Ağa, *Nusretname İnceleme-Metin (1106-1133 / 1695-1721)*, haz. Mehmet Topal, Ankara 2018, s. 698. Fransa elçisi Ferriol de veziriazamlığın önemini yitirdiğini yazar: "Onunla [Amcazâde Hüseyin Paşa] birlikte veziriazamlığın da öldüğü söylendi." Bkz. *İstanbul'da Fransız Elçiliği – Marki de Bonnac'ın Tarihi Hatırat ve Belgeleri*, haz. M. Charles Scherer, (çev. Ali Şevket Bizer), Ankara 2012, s. 151.

yolunu bulamayan Mustafa Paşa, Bucak'ta patlak veren Nogay İsyanı'nı savaş plânlarını hayata geçirmek için kullanmayı düşünmüştü. Karlofça Antlaşmalarının ilgili hükümleri gereğince Lehistan ve Rusya topraklarına düzenledikleri yağma ve akınların ekonomik getirisinden mahrum kalan Nogaylar 1702 sonbaharında Bucak'ta toplanmıştı. Kırım Hanı II. Devlet Giray'ın bilhassa Osmanlı-Rus barışının aleyhindeki tutumu Osmanlı sarayında destek bulmayınca, Tatarların da desteğiyle büyüyen isyan Osmanlı kale ve garnizonlarını hedef almıştı.³⁹ Bu sırada Feyzullah Efendi ve Rami Mehmed'den kurtulmayı da tasarlaması Veziriazam'ın sonunu getirecekti. Edirne'deki iktidar oyununda Daltaban Mustafa önce makamını, ardından da hayatını kaybetti.⁴⁰

Mazul ve maktul Mustafa Paşa'nın yerine barışın sütunu⁴¹ Rami Mehmed Paşa getirildi. Bu tayin Osmanlı sarayındaki barış hizbinin başarısı olduğu kadar, Şeyhülislam Feyzullah Efendi'nin de mutlak zaferiydi. Nitekim II. Mustafa, yeni veziriazamını devlet işlerinde Şeyhülislam'ın sözünden çıkmaması için uyarılmıştı.⁴²

Michael Talman'ın Diplomatik Misyonu ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İlk Gözlemleri

Viyana, Daltaban Mustafa Paşa'nın azlini ve idamını, ondan boşalan veziriazamlık makamına Rami Mehmed Paşa'nın getirildiğini Michael Talman'ın kaleminden öğrendi. Habsburg diplomatı, Osmanlı başkentindeki gelişmeleri o sırada bulunduğu Belgrad'da haber almış ve geç kalmaksızın Saray Harp Şûrâsına yalın bir üslupla bildirmişti.⁴³ Talman bu tarihte, Alexander de Fin'in elçilik

³⁹ Rifa'at Ali Abou-el-Haj, "The Formal Closure of the Ottoman Frontier in Europe: 1699-1703", *Journal of the American Oriental Society*, 89/3, (1969), s. 472-474.

⁴⁰ Daltaban Mustafa Paşa'nın Bucak İsyanı'ndaki rolü için bkz. Özcan, *Daltaban Mustafa Paşa*, s. 323-325; Rifa'at Ali Abou-el-Haj, *1703 İsyanı – Osmanlı Siyasetinin Yapısı*, (çev. Çağdaş Sümer), Ankara 2011, s. 92-93. Bu tarihte Edirne'de bulunan Rus elçi Pyotr Andreyeviç Tolstoy, Mustafa Paşa'nın azlini ve böylece Osmanlı-Rus barışının bozulmamasını kendi çabalarına mal etmişti. 30 Ocak 1703'te Petersburg'a gönderdiği raporunda Valide Gülnuş Emetullah Sultan ve Şeyhülislam Feyzullah Efendi üzerinden Sultan II. Mustafa'yı Veziriazam'ı değiştirmek için etkilediğinden bahseder, bkz. *Tolstoy'un Gizli Raporlarında Osmanlı İmparatorluğu – İstanbul'daki Rus Büyükelçi Pyotr Andreyeviç Tolstoy ve Onun Osmanlı İmparatorluğu'na Dair Hatıraları (XVIII. Yüzyılın İlk Çeyreği)*, haz. M.R.Arunova ve F.S.Oreškova, (çev. İbrahim Allahverdi), İstanbul 2009, s. 127. İngiltere elçisi Sutton'un Londra'ya gönderdiği raporlar ise Tolstoy'un Edirne'de son derece sıkıntılı durumda olduğunu gösterir. Bunlara itibar edildiğinde Daltaban Mustafa Paşa'nın azlinin Rus elçisinin faaliyetlerinin sonucu olduğunu düşünmek zorlaşır. Sutton'a göre, Mustafa Paşa iktidarını güçlendirmek için tehlikeli işlere girişmişti. Bâbiâli'deki nüfuzunu arttırmak ve kendi iktidarını tesis etmek isteyen Osmanlı veziriazamı halk nezdinde itibar kazanmak için savaş çıkarmayı göze almıştı. Plânlarının açığa çıkması üzerine Daltaban Mustafa Paşa hayatını kaybetmiştir. Bkz. NA, State Papers 97/21, fol. 121r., Robert Sutton'dan Daniel Finch'e, 8 Şubat 1703 İstanbul.

⁴¹ Hammer, *Geschichte*, s. 61.

⁴² Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, s. 19.

⁴³ Talman, yeni veziriazam hakkında yalnızca Karlofça'da Osmanlı murahhası olduğu ek bilgisini vermiş ve bu değişiklik nedeniyle yeni itimatnâme gönderilmesi gerektiğini Viyana'ya

sekreteri sıfatıyla Edirne'ye gidiyordu. Fin ise, orta elçi tayin edilmesinin üzerinden geçen uzun zamana karşın henüz hazırlıklarını tamamlayamamış, hâlâ Maliye Dairesi bürokratları ile müzakereler yürütüyordu. Geçen zaman içinde Harp Şûrâsının Habsburg sınırlarındaki ve İstanbul'daki Osmanlı askerî hareketliliğini işaret eden uyarıları I. Leopold'ün fikrini değiştirmemişti.⁴⁴ Bu şartlar altında, 12 Kasım 1702'de Talman, elçi sekreteri olarak seçilmiş ve hem Daltaban Mustafa Paşa'nın veziriazamlık makamına getirilmesini tebrik için, hem de Fin'in elçiliğine dair siyasî temasları başlatmak üzere görevlendirilmişti. Osmanlı diplomasisindeki tecrübesi Talman'ın seçilmesini kolaylaştırmıştı.⁴⁵

22 Mayıs 1661'de Tirol bölgesinin küçük bir kasabasında (Innichen, bugün İtalya'da San Candido) doğan Michael'in ne zaman ve niçin Viyana'ya taşındığı bilinmiyor.⁴⁶ Hakkındaki ilk arşiv kaydı 9 Ağustos 1691'de Şark dilleri tercümanları arasında bir kadro bulduğuna işaret etmektedir: Talman, tercüman Pantaleone Cleronome'nin ölümüyle boşalan kadroya François Mesgnien Meninski'nin tavsiyesi üzerine atanmıştı.⁴⁷ Bu atamadan önce İstanbul'daki dil oğlanları arasında bulunduğu ve 1683 sonrasında Viyana'ya döndüğü literatürde iddia edilse de bunu arşiv belgeleriyle tespit etmek mümkün değildir.⁴⁸ Şark dilleri tercümanları arasında

hatırlatmıştır, bkz. OeStA, KA, HKR Akten 86, Exp. 1703 May 271: Tallman. Relations anno 1703, fol. 9v.-10r., Michael Talman'dan Saray Harp Şûrâsına, 29 Ocak 1703 Belgrad.

⁴⁴ Mansfeld, Anadolu'dan ve Rumeli'den çok sayıda sipahinin Temeşvar, Belgrad, Niş ve Sava ile Una nehirlerinin sahillerindeki kale ve palankalara gönderildiği ve yeniçeri ocağına nefer yazıldığı istihbaratını I. Leopold'le paylaşırken, Osmanlılarca sayılan Lord Paget'in İstanbul'dan ayrıldığını, yerine gelen Sutton'un tecrübesiz olduğunu, Hollanda elçisi Colyer'den ise fayda beklenmemesi gerektiğini eklemiştir, bkz. OeStA, HHStA, Türki I, Turcica 176, Konv.2: Korrespondenzen 1702, fol.102-104, Mansfeld'den I. Leopold'e, 27 Nisan 1702 Viyana. Bu takrire cevaben, I. Leopold, Fin'in bir an önce İstanbul'a gitmesi gerektiğini – tekrar – kabul etmiş, gerekli hazırlıkların derhal tamamlanmasını – tekrar – emretmişti. Ancak Fin ve Maliye Dairesi arasındaki harcırah pazarlıkları 1702 Ekimi'nde hâlâ sonuçlanmamıştı, bkz. OeStA, KA, Hofkriegsrat Protokollen 416 (Reg. 1702), 664r. 7 October nr. 80.

⁴⁵ OeStA, KA, Hofkriegsrat Akten 83, 1702 Nov 126, 12 Kasım 1702 Viyana. Saray Harp Şûrâsı, aynı gün Maliye Dairesine gönderdiği yazıyla Talman'a ve 6 ila 8 kişiden mürettep maiyetine harcırah verilmesini ve Fin'in birkaç ay içinde yola çıkacağı şekilde bütçe hazırlanması gerektiğini hatırlatmıştır, bkz. OeStA, KA, Hofkriegsrat Akten 83, 1702 Nov 128, Saray Harp Şûrâsından Maliye Dairesine, 12 Kasım 1702 Viyana.

⁴⁶ Wolfgang Klesl, *Leopold von Talman, ein österreichischer Diplomat des Spätbarocks*, Universität Wien, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Viyana 1966, s. 13.

⁴⁷ OeStA, HHStA, Türki I, Turcica 164, Konv.7: Verzeichnis der Dolmetscher und Sprachknaben (1694-1710), fol. 169r. Bu tarihte Habsburg sarayında itibar gören bir başka tercüman Marc Antonio Mamucca della Torre ise Talman'ın yetenekleri hakkında fikir sahibi olmadığını belirtmişti. Bkz. Dóra Kerekes, "A Császari Tolmáczok a Magyarországi Visszafoglaló Háburúk Idején", *Századok A Magyar Történelmi Társulat Folyóirata*, 137/5, (2004), s. 1226.

⁴⁸ Roider, *Austria's Eastern Question*, s. 10 ve s. 23. Roider'in atf verdiği kaynaklarda Talman'ın İstanbul'da dil oğlanı olarak Türkçe öğrendiğine dair bir bilgi bulunmaz. Kerekes de Talman'ın ismini 1683 sonrasında Viyana'ya dönen tercümanlar arasında kaynak göstermeksin sayar, bkz. Kerekes, *A Császari Tolmáczok*, s. 1226 vd. Bununla birlikte Talman, 1692 senesinde Şark dilleri sahasında hâlihazırda on yıllık birikime sahip olduğunu yazmıştır, bkz. OeStA, KA, Feldakten,

kendisine yer bulduktan kısa süre sonra, 1692'de Osmanlı-Habsburg barışı için müzakere zemini oluşturmak üzere arabulucu olarak gönderilen Hollandalı diplomat Coenraad van Heemskerck'in maiyetine tercüman tayin edilmesinden anlaşılacağı üzere Michael Talman mesleğinde gelecek vaat ediyordu.⁴⁹ Nitekim 1694'e kadar süren görevi sırasında Osmanlı veziriazamlarından başka, Kırım hanları, şeyhülislam, kazasker, reisülküttap, yeniçeri ağası ve sair devlet ricali ile vuku bulan müzakerelerde tercümanlık yapan Talman, bu sırada edindiği tecrübelerini Osmanlı diplomasisinin işleyişi üzerine 1697'de kaleme aldığı eserinde kağıda dökmüştü.⁵⁰ Viyana'ya dönüşü sonrasında, yine Meninski'nin desteğiyle ordu tercümanlığına getirilen Michael Talman, Karlofça müzakerelerinde ve Osmanlı-Habsburg sınırı tahdidinde de görev almıştı.⁵¹ Bu sırada Osmanlı sarayı tarafından Habsburg başkentine gönderilen Elçi İbrahim Paşa'ya refakat etmek üzere tayin edilmişti.⁵² Bu görevi süresince İbrahim Paşa ile kurduğu dostluk bağları sayesinde, Osmanlı elçisi Talman'ı kapı kethüdalığı için önermişti.⁵³ Keza Saray Harp Şûrâsı da, daha önce işaret edildiği gibi, Talman'ı İstanbul'daki diplomasi yükünü taşıyabilecek diplomat adayları arasında görüyordu. Ancak Alexander de Fin'in orta elçi tayin edilmesi üzerine kapı kethüdası atanması ertelenmiş, Michael Talman ise Fin'in elçilik sekreterliğine getirilmişti. Bu andan itibaren tarihin akışı

AFA 208 (1697), XIII, 1697.13.08, s. 2-3. Bu bilgiye istinaden Michael Talman'ın Viyana Kuşatması öncesinde Türkçe başta olmak üzere Şark dillerini bildiği söylenebilir.

⁴⁹ Kerekes, *A Császári Tolmácszok*, s. 1126. Heemskerck'in misyonu Şanlı Devrim'den (1689) itibaren İngiltere Krallığı tacını da taşıyan Hollanda Genel Valisi III. William'ın Augsburg Birliği Savaşları (Dokuz Yıl Harpleri olarak da bilinir, 1688-1697) sürerken müttefiki Habsburgların Osmanlılarla barış yaparak doğu cephesinde bulunan ordularını Fransa'yla savaşmak üzere batı cephesine kaydırmasını hedefleyen diplomasisinin parçasıydı. III. William aynı zamanda İngiltere elçisi Lord Paget'i de benzer bir misyonla Osmanlılara göndermişti ki Paget'ten önce de İngiliz diplomatlar Osmanlılar ve Habsburglar arasında barış görüşmelerinin başlaması için çaba gösteriyorlardı. Heemskerck'in misyonu hakkındaki ayrıntılar için bkz. Colin Joseph Heywood, *English Diplomacy between Austria and the Ottoman Empire in the War of the Sacra Liga, 1684-1699, with Special Reference to the Period 1688-1699*, University of London, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Londra 1970, s. 192 vd.

⁵⁰ 90 sayfalık bu eserinde Michael Talman, Heemskerck'in sonuçsuz kalan diplomatik temasları sırasında gözlemlemek fırsatını bulduğu Osmanlı diplomasisinin söylemini ve pratiklerini anlatır. Başlığı bulunmayan eser Harp Şûrâsına takdim edilmiştir. Bkz. OeStA, KA, Feldakten, AFA 208 (1697), XIII, 1697.13.08.

⁵¹ Kerekes, *A Császári Tolmácszok*, s. 1226-1227. Bu sırada Habsburg sınır muhaddidi Luigi Ferdinando Marsigli ile geliştirdiği dostluk sayesinde, Marsigli'nin Budin'de ele geçirdiği yazmaların kataloğunu hazırlayacak, fakat bu iş yeni görevi nedeniyle yarım kalacaktır, bkz. Zsuzsa Kovács, "The Library of the Müfti of Buda in the Marsigli Collection, Bologna", *Identity and Culture in Ottoman Hungary*, ed. Pál Fodor ve Pál Ács, Budapeşte 2017, bkz. s.86-87. Çalışmalar yarım kalmış olsa da katalog yayımlanmıştır, bkz. Michael Talman, *Elenchus Librorum Orientalium Manuscriptum*, Viyana 1702.

⁵² OeStA, KA, Hofkriegsrat Protokollen 407 (Reg. 1699), 248r. 26 Juli nr. 219.

⁵³ Klesl, *Leopold von Talman*, s. 13.

Michael Talman'ı, Osmanlı siyasetini okumaktaki yeteneği sayesinde, Habsburg sarayı için önemli bir diplomat olarak ortaya çıkaracaktır.

Talman'ın yolculuğa çıktığı tarihin (1703 senesinin ilk günlerinde) hemen öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'ndaki askerî hareketlilik de artmıştı. Osmanlı ordusu Bucak'taki isyanı bastırmak için Babadağı sahrasında toplanmak üzere emir almıştı. Michael Talman, Belgrad'dan gönderdiği raporunda Osmanlı Avrupası'ndaki devam eden askerî hazırlıklar hakkında Viyana'yı bilgilendirmişti. Belgrad muhafızı Hasan Paşa ve kethüdası ile yaptığı görüşmelerde elde ettiği malumata göre Bosna, Belgrad ve Temeşvar paşaları haricinde Rumeli'deki bütün paşalara emrindeki askerlerle birlikte orduya katılmaları emredilmişti. Bunun üzerine Rumeli Valisi Elçi İbrahim Paşa da birkaç gün önce yola çıkmıştı. Talman, bu askerî hazırlıkların gerçekten de Bucak'taki isyanı bastırmak için olduğunu düşünüyor, Eflâk üzerinden Erdel'e yahut Lehistan'a yönelik harekâta ihtimal vermiyordu. Ancak Habsburg diplomatı, Edirne yolu üzerindeki askerî hareketliliği dikkatle gözlemleyeceğini, meselenin aslına nüfuz ettiğinde Viyana'ya derhal yazacağını da taktirine eklemişti.⁵⁴

Nitekim Talman, bir sonraki taktirinde, Belgrad'dan Edirne'ye yaptığı yolculuk sırasında gördüğü manzaradan kısaca bahseder: Arnavutluk'tan ve Rumeli'den Babadağı'na gitmek üzere gelip geçenler haricinde yol üzerinde daha önceki senelerde müşahede ettiği savaş hazırlıklarından en ufak eser bile yoktu. Üstelik Osmanlı-Rus anlaşmazlıkları henüz çözülmüş değildi ve bilhassa da Gürcistan'daki gelişmeler üzerine daha önce Babadağı'na gitmeleri emredilen Anadolu'daki Osmanlı birlikleri bu bölgeye kaydırılmıştı. Donanmanın da Trabzon'a gönderilmesi düşünülmüyordu. Ancak Talman'ın istihbaratına göre, aynı zamanda Bucak'taki isyanın ve isyanı bastırmaya yönelik askerî tedbirlerin arkasında Bâbîâli'nin Erdel'e yönelik plânları olduğu da konuşuluyordu.⁵⁵

Talman, Edirne'ye gelir gelmez diplomatik temaslarına da başladı. İlk önce Bâbîâli'nin baştercümanı Mavrokordato ile 28 Şubat 1703'te görüşmek imkânı bulmuştu. Aleksandr Mavrokordato, bu görüşme sırasında Talman'a Osmanlı-Habsburg barışının devamı için katkıda bulunacağını, bunu imparatorundan gördüğü iltifat için değil, fakir düşmüş halka karşı sorumluluklarının gereği yapacağını söylemişti. Birkaç gün sonra, 5 Mart'ta, Rami Mehmed Paşa tarafından gayr-ı resmî

⁵⁴ OeStA, KA, HKR Akten 86, Exp. 1703 May 271: Tallman. Relationes anno 1703, fol. 7v.-8r., Michael Talman'dan Saray Harp Şûrâsına, 29 Ocak 1703 Belgrad. Bu taktire cevaben Saray Harp Şûrâsından gönderilen talimatta Osmanlı İmparatorluğu'ndaki askerî hareketliliğe dair güvenilir bilgi toplaması istenmiştir, bkz. OeStA, KA, Hofkriegsrat Protokollen 420 (Reg. 1703), 156v. 15 Februar nr. 318. Habsburg sarayı Nogayların Bucak'taki kalkışmalarının ilk haftalarından itibaren bölgedeki gelişmeleri Erdel Valisi Johann Ludwig Rabutin-Bussy'den öğrenmiş ve bu meseleyle ilgili Viyana'ya istihbarat sağlamaya devam etmesini emretmişti. Bkz. OeStA, KA, Hofkriegsrat Protokollen 416 (Reg. 1702), 745v. 17 Dezember nr. 160.

⁵⁵ OeStA, KA, HKR Akten 86, Exp. 1703 May 271: Tallman. Relationes anno 1703, fol. 12v.-15v., Michael Talman'dan Saray Harp Şûrâsına, 2 Mart 1703 Edirne.

olarak kabulü sırasında da benzer sözler edilmişti. Talman'ın Osmanlı-Habsburg barışının her maddesine Viyana sarayının mutlak anlamda bağlı olduğunu belirtmesinin ardından, Veziriazam da barışın ve iki imparatorluk arasındaki dostluğun güçlendirilmesine ve iyi komşuluk ilişkilerinin zarar görmemesine çalışacağını söylemişti.⁵⁶

Bu sözler iyi niyet göstergesi olduğu gibi, kabul törenlerinin nezaket dolu atmosferini de yansıtır. Zira Osmanlı-Habsburg ilişkileri – daha önce belirtildiği üzere – sorunsuz değildi. Nitekim Talman birkaç gün sonra yeniden Mavrokordato ile görüştüğünde gündemde Novi arazisinin tahdidi ve Osmanlılara teslimi için bir süredir devam eden müzakereler vardı.⁵⁷ Karlofça Antlaşması'yla iki imparatorluk arasında Una Nehri'nin sınır tayin edilmesine rağmen Osmanlılar, antlaşmaya esas teşkil eden alâ hâlihî (*uti possidetis*) ilkesine dayanarak nehrin karşı yakasında kalan ve savaş sırasında Habsburglar tarafından inşa edilen Cedid Novi Kalesi tarafından işgal edilen arazinin kadimden beri Novi Kalesi'ne ait olduğunu öne sürerek bölgenin boşaltılmasını istiyordu.⁵⁸ Anlaşmazlık Öttingen ve İbrahim Paşa'nın elçilikleri sırasında da çözülememiş, taraflar Karlofça Antlaşmalarının imzalanmasında önemli rol oynayan İngiltere elçisi Lord Paget'in arabuluculuğuna başvurmuştu. Habsburg sarayı nihayet 1702 sonbaharında Cedid Novi Kalesi'nin yıkılmasını ve kadimden beri Novi Kalesi'ne ait olan köylerin ve arazinin Osmanlılara bırakılmasını kabul etmişti.⁵⁹

Fakat Daltaban Mustafa Paşa, bu tavizi kolayca kabul etmek niyetinde değildi. Bizzat savaştığı Bosna cephesindeki kale ve palankaların hiç gereği yokken boşaltıldığını düşünen⁶⁰ Osmanlı veziriazamı cevabını Viyana'ya hemen göndermemişti. Rami Mehmed Paşa ise veziriazamlık makamına geldikten kısa süre sonra Habsburg teklifini kabul etmiş, üç aydan fazla Edirne'de bekletilen Habsburg ulaşıyla cevabını göndermişti.⁶¹ Yine de Novi meselesi Osmanlı-Habsburg

⁵⁶ OeStA, KA, HKR Akten 86, Exp. 1703 May 271: Tallman. Relations anno 1703, fol. 19v.-22v., Michael Talman'dan Saray Harp Şûrâsına, 25 Mart 1703 Edirne.

⁵⁷ Aynı tarihli takrir, fol. 23r. vd.

⁵⁸ Osmanlı-Habsburg sınır müzakereleri hakkında bkz. Özgür Arık, *1699 Karlofça Antlaşması'na Göre Osmanlı İmparatorluğu'nun Batı Sınırları*, İstanbul Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2001; Zeynep Karaca, *1699-1739 Osmanlı Avusturya Antlaşmalarına Göre Sınır Tespit Çalışmaları*, Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Karaman 2019. Habsburg sınır muhaddidi Marsigli'nin itirazı nedeniyle Bosna'daki sınır tahdidi işi aksamış, nihayet meselelerin başkentlere havale edilmesine karar verilerek anlaşıldığı kadarıyla hudutların belirlenmesi tamamlanmıştı, bkz. Turan Gökçe, "1699-1700 Tarihli Bosna Vilâyeti Hududnâmesi", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XVI, (2001), s. 84.

⁵⁹ OeStA, KA, Hofkriegsrat Protokollen 416 (Reg. 1702), 673v. 12 November nr. 130.

⁶⁰ Özcan, "Daltaban Mustafa Paşa", s. 320.

⁶¹ NA, State Papers 97/21, fol. 124r., Robert Sutton'dan Daniel Finch'e, 18 Mart 1703 İstanbul. Novi Kalesi'nin arazinin tespiti için yürütülen müzakerelere arabuluculuk eden Paget'e hitaben Rami Mehmed Paşa'nın 23 Ramazan 1114 / 10 Şubat 1703 tarihli mektubu için bkz.

ilişkilerinde bir süre daha gündemde kalacaktır. Nitekim Talman, Rami Mehmed Paşa tarafından 21 Mart'ta resmen kabul edildiğinde⁶² de Novi meselesi konuşulmuştu. Habsburg diplomatını endişelendiren aslında Fransa elçiliğinin kançıları Blondel'in Edirne'deki faaliyetleriydi. Rami Mehmed Paşa ile görüşmek için şehre gelen Blondel, İspanya Veraset Savaşı'ndaki Fransız askerî zaferlerinden bahsetmiş ve Habsburg ordusunun İtalya'da son derece sefil halde bulunduğu haberlerini yaymıştı. Blondel'in propagandasına göre Osmanlı orduları harekete geçerse Erdel ve Hırvatistan'ı kolaylıkla ele geçirebilirdi, zira Fransa donanma güçleriyle Adriyatik'te Osmanlılara yardım etmeye hazırdı. Veziriazam'ın tek yapması gereken Novi meselesini bahane ederek Habsburglara savaş ilan etmektir. Fakat Talman, Rami Mehmed Paşa'nın bu sözlere itibar etmediğini de Viyana'ya bildiriyordu.⁶³

Michael Talman'a göre Bucak'taki ve Gürcistan'daki sorunlar Osmanlıları yeni bir savaştan alıkoyacak kadar büyük değildi. Ancak Edirne-Belgrad yolu üzerinde hâlâ savaş hazırlığına rastlanmıyordu. Üstelik Habsburg diplomatının tahminlerine göre Osmanlıların ilk hedefi Mora olacaktı, zira Rami Mehmed Paşa “göğsünde Venediklilere karşı nefret taşıyordu.”⁶⁴ Talman, bu bahiste Rami Mehmed Paşa ile olan dostluğuna da güveniyor olmalıydı, zira taktirinin sonuna şimdiki kadar görülmedik şekilde kendisine mahsus kabul verileceğini eklemişti: Rami Mehmed Paşa, 12 yıl öncesine dayanan sohbetlerini devam ettirmek istiyordu.⁶⁵

Sadrazamlardan Mektuplar 1703-1704 (Râmi Mehmed Paşa Münşeati), haz. Ersin Kırcı, İstanbul 2020, s. 118.

⁶² Rami Mehmed Paşa'ya hitaben yazılmış itimatnâmesi eline ulaştıktan sonra Talman Osmanlı veziriazamı tarafından 21 Mart'ta resmen kabul edilmişti. Bundan birkaç gün sonrasına ait bir belge Michael Talman'ın “Nemçe elçi kethüdâsı” olarak anıldığını gösterir. Bkz. Bozkurt, *Osmanlı-Avusturya Münasebetleri*, s. 28.

⁶³ OeStA, KA, HKR Akten 86, Exp. 1703 May 271: Tallman. Relations anno 1703, fol. 28r.-31r., Michael Talman'dan Saray Harp Şûrâsına, 25 Mart 1703 Edirne. Bavyera Elektörü Maximilian II. Emanuel'in Paris ile ittifak kurmasıyla birlikte Alman topraklarında ve İtalya'nın kuzeyinde savaşın seyri esasen Blondel'in ifade ettiği şekilde Fransa lehine dönmüştü. Bkz. A.J. Veenendaal, “The War of the Spanish Succession in Europe”, *The New Cambridge Modern History*, c. VI, ed. J.S. Bromley, Cambridge 1971, s. 417. Talman'a göre, Blondel Fransız propagandasının Bâbüali nezdinde itibar görmediğini bildiğinden Belgrad ya da Temeşvar'dan gelen kimseleri para karşılığında tarafına çekerek istediği haberleri tedavüle sokuyordu. Bkz. OeStA, KA, HKR Akten 86, Exp. 1703 May 271: Tallman. Relations anno 1703, fol. 70r., Michael Talman'dan Saray Harp Şûrâsına, 1 Mayıs 1703 Edirne.

⁶⁴ Sutton da Osmanlıların ilk olarak Mora'yı hedef alacaklarını düşünüyordu. İngiltere elçisine göre, Valide Sultan gelirlerinin önemli bir kısmını oluşturan Mora'daki hasları yeniden zenginliğine katmak istiyordu. Bkz. NA, State Papers 97/21, fol. 87r.-97v., Robert Sutton'dan Daniel Finch'e, 18 Ağustos 1702 İstanbul. Valide Sultan'ın bu dönemde devlet işlerindeki etkisi için bkz. Betül İpşirli Arçıt, *Rabia Gülnuş Emetullah Sultan 1640-1715*, İstanbul 2014, s. 102-105.

⁶⁵ OeStA, KA, HKR Akten 86, Exp. 1703 May 271: Tallman. Relations anno 1703, fol. 33r., Michael Talman'dan Saray Harp Şûrâsına, 25 Mart 1703 Edirne. Habsburg diplomatı, Heemskereck misyonu ile Osmanlı İmparatorluğu'na geldiği günlerde Rami Mehmed ile tanışmıştı. Talman, Osmanlı diplomasi zihniyetini ele aldığı eserinde 1694'te Belgrad'da Rami Mehmed ile

Talman, mesleğinin icabı olarak kişisel ilişkilere ancak bir dereceye kadar güvenebileceğini biliyordu. Osmanlı siyasetinin nabzını tutabilmek için işleyen bir istihbarat ağına ihtiyacı olduğunu idrak eden Habsburg diplomatı, bu nedenle Veziriazam'ın hekimliğini yapan Tobias isimli Wormslu bir Alman Yahudisi ile dostluk kurmuştu. Reisülküttap'ın maiyetindeki bir Türk ve saray nakkaşlarından Hasan Ağa da çeşitli hediyelerle Habsburg diplomatının istihbarat ağına katılmışlardı. Devlet işlerinin konuşulduğu meclislerde bulunan bu üç kişinin birbirinden haberi bulunmuyordu. Bunlardan elde ettiği bilgilere göre Bâbiâli'nin Habsburglar aleyhine plânı yoktu. Osmanlı ricalinin tek meşguliyeti Rusların Kırım sınırlarında inşa ettiği kalelere dair yürütülen müzakerelerdi.⁶⁶

Karlofça Mütarekesi'ne rağmen Osmanlı-Rus ilişkilerindeki gerilim devam ediyordu. Osmanlı sarayı ve Bâbiâli, Azak Kalesi'nin kaybını kabullenmeye bile hazır değilken, Rus fevkalade elçisi Emelyan İgnatyeviç Ukraintsev'i İstanbul'a getiren savaş gemisinin Boğaz'da görünmesiyle başkent'in güvenliği konusunda dehşete düşmüştü. Uzun süren müzakerelerden sonra 3 Temmuz 1700'de barış anlaşması imzalanmıştı.⁶⁷ Fakat gerek Karadeniz'in, dolayısıyla başkent'in güvenliği, gerekse antlaşma şartlarına aykırı olarak Rusya'nın Azak civarında yeni kaleler inşa etmesi nedeniyle Osmanlı-Rus ilişkilerinde tansiyon düşmemişti. Pyotr Andreyeviç Tolstoy'un ilk daimî Rus elçisi olarak 1702 Ağustosunda geldiği Osmanlı İmparatorluğu'ndaki diplomatik gündemi bu nedenle yoğundu. Bâbiâli bir taraftan diplomatik yollarla bu kalelerin yıkılmasını ve Osmanlı-Rus hududunun belirlenmesini sağlamaya çalışırken diğer taraftan da Karadeniz'in güvenliği için Kerç Boğazı'nı tahkim ediyordu.⁶⁸

görüşmelerinden de kısaca bahseder. Bu görüşmeler sırasında Rami Mehmed; insanî görünmüyor olsa bile ricalin devlet ya da din uğruna halkı tehlike atabileceğini, kendisine kalsa hayatını feda ederek masumların canını kurtaracağını, ancak alâ hâlibi ilkesiyle yani memleketler ve kaleler bırakılarak barış yapılamayacağını, bunun için tüm Müslümanların son nefesine kadar savaşmaya hazır olduğunu, Gelibolu'dan Avrupa'ya nasıl ki kırk kişiyle geçildiyse gerekirse kalan son kırk kişiyle de geri çekileceklerini ifade etmişti. Bkz. OeStA, KA, Feldakten, AFA 208 (1697), XIII, 1697.13.08, s. 63-65.

⁶⁶ OeStA, KA, HKR Akten 86, Exp. 1703 May 271: Tallman. Relationes anno 1703, fol. 37r-37v., Michael Talman'dan Saray Harp Şûrâsına, 15 Nisan 1703 Edirne.

⁶⁷ İstanbul Antlaşması'nın müzakereleri hakkında bkz. Hans Uebersberger, *Russlands Orientpolitik in den letzten zwei Jahrhunderten*, c. I, Stuttgart 1913, s. 65-74.

⁶⁸ Tolstoy, kalelerin Osmanlı-Rus barışını tehdit etmediğini savunuyordu, bkz. V.E.Şutoy, "Osmanlı Devletinin 1700-1709 Kuzey Savaşı Yıllarındaki Tutumu", (çev. Ö. Cenap Eren), *Bellefen*, LIII/207-208, (1989), s. 915. Osmanlıların Kerç Boğazı'nda inşa ettikleri Yenikale ise Azak'taki Rus donanmasının Karadeniz'e açılmasını engellemeyi hedefliyordu. Rami Mehmed Paşa, stratejik önemini takdir ettiği Yenikale'nin inşaatıyla bizzat ilgileniyordu. Konuyla ilgili mektuplaşmaları için bkz. *Sadrazamlardan Mektuplar*, s. 413-417. Yenikale'nin stratejik önemi ve inşa süreci için bkz. Bekir Gökpinar, "Rusya'ya Karşı Osmanlı Devleti'nin Karadeniz'de Tahkimat Faaliyetleri: Yenikale İnşaatı (1702-1707)", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, XXXVIII, (2020), s. 38-57. Azak ve Rusya'nın Kırım yakınlarında inşa ettirdiği Taganrog kaleleri ile

Talman, 15 Nisan tarihli tavrında Osmanlı-Rus ilişkilerindeki sorunlara değindikten sonra, Bucak'taki isyanı bastırmak üzere Tuna kıyısında toplanan ordunun takviye edilerek muhtemel bir savaşa hazırlanabileceğini yazar. Bu satırlarda dikkat çekici olan Rami Mehmed Paşa'nın içinde bulunduğu güç duruma dair Talman'ın tespitleridir. Habsburg diplomatına göre, ordu ve halk içinde “*veziriazamlık makamında bir kâtipten ziyade bir askere ihtiyaç duyulduğu*” konuşuluyordu. Barışın mimarı olan Rami Mehmed, Osmanlı-Rus ilişkilerindeki sorunları Bâbîâlî'nin çıkarına olacak şekilde çözemeyiz de savaş çıkarsa iktidarı uzun sürmeyecekti.⁶⁹

Edirne'deki temasları sırasında Talman, iktidarın İmparatorluk'taki gerçek sahibini de teşhis edebilmişti: “*Veziriazam, Şeyhülislam'la istişare etmeden en küçük bir işe bile girmiyor.*” Talman'a göre, yükselişini Feyzullah Efendi'ye borçlu olduğunu bilen Rami Mehmed Paşa, makamını koruyabilmek için ülkenin tamamının şikâyet ettiği Şeyhülislam'la iyi geçinmek zorundaydı. Feyzullah Efendi ise, beş yıldır bütün önemli makamlara istediği kişiyi tayin ettirebiliyordu ve bu sayede devlet ricalinin tamamında olduğundan daha fazla servet biriktirmeyi başarmıştı. Fakat Michael Talman, Hıristiyanların, bilhassa da Katoliklerin düşmanı olarak gördüğü Şeyhülislam'ı aynı zamanda Karlofça Barışı'nın dayandığı sütun olarak tanımlıyordu. Zira herkesin hakkında homurdanarak konuştuğu antlaşmaları İslâm hukukuna dayanarak savunan Şeyhülislam, aynı zamanda “*paraya karşı ölçüsüz açlığını böyle barış zamanlarında tatmin edebileceğini?*” de biliyordu. Feyzullah Efendi, bu nedenle Daltaban Mustafa'yı idam ettirmiş, Kırım hanını değiştirmiş ve destekçilerini cezalandırmıştı. Şeyhülislam yine bu nedenle Osmanlı-Rus ihtilafının da savaşa dönüşmesine izin vermeyecekti.⁷⁰ Talman, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki üçüncü ayının sonunda kaleme aldığı tavrını şu cümleyle bitirdi: “*Hâlibazırdaki hükûmet*

Yenikale, Osmanlı-Rus barışının ne derece zayıf temeller üzerinde bulunduğunu göstermektedir, bkz. Akdes Nîmet Kurat, *Prut Seferi ve Barışı 1123 (1711)*, c. I, Ankara, 1953, s. 53.

⁶⁹ OeStA, KA, HKR Akten 86, Exp. 1703 May 271: Tallman. Relationses anno 1703, fol. 44r., Michael Talman'dan Saray Harp Şûrâsına, 15 Nisan 1703 Edirne.

⁷⁰ OeStA, KA, HKR Akten 86, Exp. 1703 May 271: Tallman. Relationses anno 1703, fol. 68r.-69r., Michael Talman'dan Saray Harp Şûrâsına, 1 Mayıs 1703 Edirne. Şeyhülislam Feyzullah Efendi'nin devlet işlerindeki etkisine binaen Michael Talman, Rami Mehmed Paşa ve Mavrokordato'nun da tavsiyesiyle, Alexander de Fin'in orta elçiliğiyle birlikte Şeyhülislam'a hitaben de nâme gönderilmesi gerektiğini yazmıştı, bkz. OeStA, KA, HKR Akten 86, Exp. 1703 May 271: Tallman. Relationses anno 1703, fol. 44r.-44v., Michael Talman'dan Saray Harp Şûrâsına, 15 Nisan 1703 Edirne. Talman, Feyzullah Efendi'nin Osmanlı siyasetindeki gücünü doğru bir şekilde tespit etmişti. İngiltere elçisi Sutton da Londra'ya gönderdiği bir raporunda Feyzullah Efendi'nin iktidarını benzer cümlelerle vurgulamıştı, bkz. NA, State Papers 97/21, fol. 86v., Robert Sutton'dan Daniel Finch'e, 18 Ağustos 1702 İstanbul. İktidarının farkında olan Şeyhülislam da “*Vezir bizim kendü çırağımızdır.*” şeklinde konuşmaktan çekinmiyordu. Bkz. Silâhdâr, *Nusretnâme*, s. 712. Feyzullah Efendi, II. Mustafa'nın cülusuyla birlikte Osmanlı başkentine dönmüş ve zaman içinde padişah üzerindeki nüfuzunu ve zekasını kullanarak siyasî gücünü doruğa çıkarmıştı, bkz. Sabra Follett Meservey, *Feyzullah Efendi: An Ottoman Şeyhülislam*, Princeton University, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Princeton 1966, s. 69 vd.

idaresinde Majesteleri Kayzer'e yönelik Osmanlı kapısından gelecek hasmâne bir şeyden endişe edilmemelidir."⁷¹

İsyan ve İhtilal: Michael Talman'ın Kaleminden Edirne Vak'ası

Michael Talman'ın Bâbîâlî'nin barış yanlısı siyaset takip edeceğine dair öngörüsü iyi niyetten beslenen düşünce değildi. Bilakis Habsburg elçisi, bilhassa Fransız diplomasisinin Osmanlıları savaşa kışkırttığına farkındaydı. Üstelik Novi meselesi, sınır tahdidi işinin uzaması nedeniyle iki imparatorluk arasında hâlâ sorun oluşturuyordu.⁷² Fakat II. Mustafa, Şeyhülislam Feyzullah Efendi ve Rami Mehmed Paşa'nın barışı korumaktan başka çareleri yoktu, zira imparatorluğun hazinesi yeni bir savaşı kaldıracak durumda değildi.⁷³ Fakat İstanbul'daki gelişmeler Osmanlı tarihinin akışını değiştirmek üzereydi ve Edirne'de bulunan Michael Talman, Osmanlı başkentindeki isyan havasını teneffüs etmekten uzaktı. Bu nedenle yaklaşan ihtilali görmedi. Oysa İstanbul'da bulunan İngiltere elçisi Robert Sutton, Daltaban Mustafa Paşa'nın azli ve idamından sonra ordu ve halk içindeki memnuniyetsizliğin had safhaya ulaştığını, Osmanlı sarayı ulaşabilecekleri yerde olsa bunların isyan çıkaracağını henüz Şubat ayında yazmıştı.⁷⁴ Sutton, 11 Nisan 1703'te

⁷¹ OeStA, KA, HKR Akten 86, Exp. 1703 May 271: Tallman. Relations anno 1703, fol. 71v., Michael Talman'dan Saray Harp Şûrâsına, 1 Mayıs 1703 Edirne.

⁷² Cedid Novi Kalesi'nin yıkılmasının ve Novi Kalesi'nin kadim arazisinin Osmanlılara bırakılmasının kabul edilmesine rağmen sınır tahdidi işi mezkûr arazide yerleşik reayanın durumu nedeniyle çözülemiyordu. Bu nedenle Novi meselesi Talman'ın gerek Mavrokordato gerekse Rami Mehmed Paşa ile yaptığı görüşmelerde sürekli olarak gündemde kalıyor ve Habsburg diplomatının Viyana'ya gönderdiği raporlarda yer buluyordu. Meselenin uzamasından rahatsız olan Rami Mehmed Paşa, 8 Temmuz 1703'te Michael Talman'ı davet ederek bir ay içinde sınır tahdidi tamamlanmazsa sorun yaşanacağını açıkça dile getirmişti. Bkz. OeStA, KA, HKR Akten 86, Exp. 1703 May 271: Tallman. Relations anno 1703, fol. 117v.-121r., Michael Talman'dan Saray Harp Şûrâsına, 10 Temmuz 1703 Edirne. Saray Harp Şûrâsı da Novi meselesinin bir an evvel çözülmesi gerektiğinin farkındaydı. 3 Temmuz 1703'te Şûrâ reisliğine getirilen Prens Eugen, artık Viyana'nın Osmanlı diplomasisini de yürüten isim olarak I. Leopold'e sunduğu takririnde devam eden müzakerelere değinmişti. Viyana'nın penceresinden bakıldığında asıl sorun Osmanlıların Cedid Novi arazisinde iskân etmiş Eflâkların da Bâbîâlî'nin hâkimiyetine bırakılmasında ısrar etmesinden kaynaklanıyordu. Bkz. OeStA, KA, HKR Akten 86, Exp. 1703 May 271: Tallman. Relations anno 1703, fol. 110-111, Prens Eugen'den I. Leopold'e, 23 Temmuz 1703 Viyana. Novi meselesi kısa bir süre sonra, muhaddidlerin işlerini tamamlamasıyla çözülecek, 12 Ağustos 1703'te hududnâmeler imzalanacaktı. Bkz. Ludwig Bittner, *Die österreichischen Staatsverträge von 1526 bis 1763*, Viyana 1903, s. 123.

⁷³ OeStA, KA, HKR Akten 86, Exp. 1703 May 271: Tallman. Relations anno 1703, fol. 88v., Michael Talman'dan Saray Harp Şûrâsına, 14 Mayıs 1703 Edirne. Rus elçisi Tolstoy da hazinenin durumu nedeniyle Osmanlıların yeni bir savaşa cesaret edemeyeceklerini düşünüyordu, bkz. *Tolstoy'un Gizli Raporlarında*, s. 39, 59, 136 ve çeşitli yerlerde.

⁷⁴ NA, State Papers 97/21, fol. 121v., Robert Sutton'dan Daniel Finch'e, 8 Şubat 1703 İstanbul.

gönderdiği raporunda ise, ordunun ve savaş taraftarı halkın barış yanlısı Şeyhülislam ve Veziriazam'ın aleyhine döndüğünü Londra'ya haber vermişti.⁷⁵

Michael Talman, aslında yaklaşan fırtınanın ilk belirtilerini Edirne'de görmüştü: 26 Nisan'da Kurban Bayramı nedeniyle sarayda verilen ziyafette bir iki yeniçeri ortası ikram edilen yemeği yemesine rağmen birçoğu Osmanlı padişahının kendilerine sunduğu nimete el sürmemişti. Talman, ne anlama geldiğini çok iyi bildiği bu tepkinin yeniçerilerin Sultan'dan ya da devlet ricalinden hoşnutsuzluğunu gösterdiğini Viyana'daki Habsburg ricaline takririnde izah etti. Osmanlı sarayı yeniçerilerin itaatsizliği karşısında Yeniçeri Ağası Doğramacı Mehmed'i Hanya'ya sürmüş, yerine ise Talman'ın Şeyhülislâm'ın adamı (*ein Creatur des Muffti*) olarak isimlendirdiği veziriazam kethüdası Dellak Ali Ağa'yı getirmişti. Habsburg diplomatına göre, Bâbiâli yeniçerilerin itaatini böylece temin ettiğini düşünüyordu.⁷⁶ Ancak Osmanlı sarayı ve Bâbiâli yanılıyordu. Nitekim İstanbul'da 18 Temmuz'da birikmiş mevaciplerini almak için cebecilerin tutuşturduğu ateş, önce bütün şehri etkisi altına alacak, daha sonra da Osmanlı tahtında ve Bâbiâli'de köklü değişikliklere yol açacaktı.⁷⁷

Michael Talman isyanı haber aldıktan sonra gecikmeksizin şifreli satırlarla Viyana'ya yazdı. Talman'a göre, ulema, yeniçeriler, cebeciler ve daha başkalarının meydana getirdiği ittifakın gerek devlet ricaline gerekse İstanbul'u terk eden saraya yönelik tepkisi Osmanlı hükûmetini tehdit eden bir öfkeye dönüşmüştü. Asiler Sekbanbaşı'nı [Murtaza Ağa] öldürmüş, aynı akıbete uğramaktan korkan Kaimmakam Paşa [Köprülü Abdullah Paşa] firar etmişti. Bunun üzerine asiler kendilerini destekleyenler arasından kaimmakam [Söhraplı Ahmed Paşa], şeyhülislam [Paşmakçızâde Ali Efendi] ve yeniçeri ağası [Çalık Ahmed Ağa] seçmişlerdi. II. Mustafa'nın İstanbul'a dönmesi, Veziriazam, Şeyhülislam ve yozlaşmış birçok vezirin teslim edilmesi isteniyordu. Raporuna Edirne'deki gelişmeleri de ekleyen Talman'ın aktardığına göre, İstanbul'daki isyan Abdullah Paşa'nın peş peşe gönderdiği üç takrir sayesinde 20 Temmuz'da Edirne'de duyulmuş, ardından Rami Mehmed Paşa meseleyi ricalle görüşmüş, daha sonra da haberleri II. Mustafa ile paylaşmıştı. Veziriazam, ertesini gün, 21 Temmuz'da Kul Kahyası'nı [Abdullah Ağa] beraberinde 30 yeniçeri zabiti ve yüklü miktarda parayla isyan ateşini söndürmek üzere İstanbul'a göndermişti. Fakat Edirne'deki devlet

⁷⁵ NA, State Papers 97/21, fol. 129v., Robert Sutton'dan Daniel Finch'e, 11 Nisan 1703 İstanbul.

⁷⁶ OeStA, KA, HKR Akten 86, Exp. 1703 May 271: Tallman. Relations anno 1703, fol. 74r-74v., Michael Talman'dan Saray Harp Şûrâsına, 14 Mayıs 1703 Edirne. Bu sırada Edirne'de bulunan Silâhdâr Mehmed Ağa bu değişiklik hakkında ayrıntı vermez, sadece tevcihatı zikreder, bkz. Silâhdâr, *Nusretnâme*, s. 703-704.

⁷⁷ Edirne Vakası'nın sebepleri ve gelişimi bu makalede tartışılmayacaktır. Bu konuda şu iki çalışmaya bakılmalıdır: Abou-el-Haj, *1703 İsyanı* ve Tahir Sevinç, *1703 Edirne Vakası*, Ankara 2019.

ricali arasında alışılmadık derecede şaşkınlık hakimdi. Talman'a göre bu şaşkınlığın tehlikeli sonuçları olabilirdi.⁷⁸

Michael Talman, isyanı ve isyanın Edirne'deki devlet ricali arasında sebep olduğu dehşeti 7 Ağustos'ta gönderdiği raporunda daha geniş şekilde anlatır. Buna göre İstanbul'da asiler silahlı yüz bin kişilik kuvvet toplamış, dükkanları kapatmış ve bütün alışverişi durdurmuşlardı. Rami Mehmed Paşa, asilerin topladıkları orduyla Edirne'ye yürümesinden, dahası şehirdeki yeniçerileri de yanlarına çekmesinden korkuyordu. Bu nedenle şehrin girişlerini kapı halkıyla işgal etmiş ve yolcuların üzerinde bulunan mektuplara el koymaya başlamıştı. Edirne sarayını korumak için de sekban ve bostancıları seferber etmişti. Osmanlı veziriazamı, askerî tedbirlerle isyanın Edirne'ye sıçramasını engellemeye çalışırken, diğer taraftan da bu krizi kullanarak Şeyhülislam Feyzullah Efendi'yi bertaraf etmeyi düşünüyordu. Fakat Feyzullah Efendi bu mücadelenin ilk safhasından galip ayrılmayı bilmiş, II. Mustafa, Rami Mehmed Paşa'dan mühr-i hümayûnu almıştı. Ancak Rabia Gülnuş Emetullah Sultan, II. Mustafa'ya Feyzullah Efendi hakkındaki bütün şikayetleri anlatmış ve İstanbul'da başlayan isyanın sebebi olarak Şeyhülislam'ın yolsuzluklarına işaret etmişti. Valide Sultan, sözlerini ayrıca İstanbul'dan asilerin gönderdiği arzlarla da desteklemişti. II. Mustafa, söz konusu arzları okuduktan sonra Rami Mehmed Paşa'yı yeniden saraya çağırılmış ve görevine iade etmişti. Osmanlı sultanı ayrıca Feyzullah Efendi'nin azlini ve Erzurum'a sürgüne gönderilmesini istemişti. Bunun üzerine 26 Temmuz gecesi saat 11'de Feyzullah Efendi, bütün haremının gözleri önünde konağından zorla çıkarılmış ve ilmiye sınıfında yüksek makamları işgal eden oğullarıyla birlikte Edirne'den sürülmüştü.⁷⁹

Talman'ın ilgisi tam olarak bu noktada Şeyhülislam Feyzullah Efendi'den ve Edirne'deki iktidar mücadelesinden uzaklaşmış, Osmanlı-Habsburg barışının geleceğine yönelmişti. Daha önce Feyzullah Efendi'yi Viyana'ya barışın sütunu olarak takdim eden Talman, Karlofça Antlaşmalarına şer'an onay veren Şeyhülislam'ın iktidarı kaybetmesinin muhtemel sonucu için endişeli değildi: “*Bu vakayla barışın güçlü sütunlarından biri paramparça oldu [...] ama kuşkuya gerek yoktur ki*

⁷⁸ OeStA, KA, HKR Akten 86, Exp. 1703 May 271: Tallman. Relationes anno 1703, fol. 185r.-186v., Michael Talman'dan Saray Harp Şûrâsına, 24 Temmuz 1703 Maraşköy/Edirne. Michael Talman, Edirne'deki veba salgını nedeniyle 16 Temmuz'da şehre yarım saat mesafedeki Maraş'a yerleşmişti. Maraş ya da Maraşköy, bugün Yunanistan sınırları içinde olup Marasia ismiyle bilinmektedir. Metinde köşeli parantez içindeki isimler Talman'ın takririnde zikredilmez, konunun takibi için eklenmiştir.

⁷⁹ OeStA, KA, HKR Akten 86, Exp. 1703 May 271: Tallman. Relationes anno 1703, fol. 190r.-195v., Michael Talman'dan Saray Harp Şûrâsına, 7 Ağustos 1703 Maraşköy/Edirne. Talman'ın takririnin devamında yazdıklarına göre, İstanbul'daki asilerin kendilerine teslim edilmesinde ısrarcı olmaları ihtimaline karşılık Şeyhülislam ve oğulları Edirne yakınlarında tutuluyordu. Bu sırada malları müsadere edilen Feyzullah Efendi'nin hazinesinin ise 36 bin keseye ulaştığı anlaşılmıştı. Şeyhülislam'ın iktidarını kaybetmesiyle birlikte makamlarını ona borçlu olanlar da hızlıca tasfiye edilmişti.

diğer iki süitun, Sultan ve Veziriazam ayakta durdukları sürece barış yeteri kadar destek görecektir."⁸⁰

Bâbüali, Rákóczi ve İstanbul'da Habsburg Diplomasisi

Michael Talman, 7 Ağustos tarihli tavrini Viyana'ya gönderdikten hemen sonra İstanbul'dan yeni haberler gelmişti. Habsburg diplomatı rutini dışına çıkararak öncekinden yalnızca bir hafta sonra gönderdiği 14 Ağustos tarihli raporunda isyan bayrağı çeken İstanbulluların büyük bir orduyla Edirne'ye doğru yola çıktığını, fakat aralarındaki anlaşmazlıklar nedeniyle yürüyüşü geciktirmeye karar verdiklerini yazıyordu. Talman'ın istihbaratına göre, İstanbul'dan harekete geçen asiler Edirne'den gelen uzlaşma çağrılarına itibar etmeyip II. Ahmed'in oğlu İbrahim'i padişah olarak seçilmişti. Diğer şehzadeler gibi Edirne sarayında tutulan İbrahim sadece 13 yaşındaydı. Yine de asiler onun adına sikke kesmiş, asker yazmış, ferman çıkarmış ve yüksek makamlara tayinler yapmıştı. Veziriazamlık makamına ise daha önce kaimmakam seçilen Söhrabl Ahmed Paşa getirilmişti.⁸¹ Talman bu gelişmeleri Osmanlı İmparatorluğu'nda iç savaşın başlangıcı olarak yorumluyordu: "4 Ağustos'tan itibaren Türkiye iki imparatorluğa bölünmüştür ve tahta çıkardıkları Sultan İbrahim'in ellerinde olmaması haricinde İbrahim taraftarlarının eksigi yoktur." Talman'a göre savaşın birkaç seneye yayılması durumunda Bâbüali'ye komşu devletler rahat edebilirdi, ancak Osmanlı tarihinin öğrettiği üzere böyle ihtilaller Osmanlı İmparatorluğu'nda kısa sürede olup bitiyordu. Şayet, diye devam ediyordu Habsburg diplomatı, iktidarın meşru sahibi Mustafa taraftarları mücadeleyi kaybederse, İbrahim taraftarlarının kuracağı hükümet seleflerinin imzaladığı antlaşmalara bağlı kalmayabilir.⁸²

Nitekim 23 Ağustos 1703'te Osmanlı tahtının sahibi değişti. Şehzade İbrahim yerine II. Mustafa'nın kardeşi Ahmed tahta çıktı.⁸³ Osmanlı İmparatorluğu'ndaki taht değişikliği, Talman'ın ilgili tavrini Habsburg başkentine

⁸⁰ OeStA, KA, HKR Akten 86, Exp. 1703 May 271: Tallman. Relationes anno 1703, fol. 195v.-196r., Michael Talman'dan Saray Harp Şûrâsına, 7 Ağustos 1703 Maraşköy/Edirne.

⁸¹ OeStA, KA, HKR Akten 86, Exp. 1703 May 271: Tallman. Relationes anno 1703, fol. 157r.-158v., Michael Talman'dan Saray Harp Şûrâsına, 14 Ağustos 1703 Maraşköy/Edirne.

⁸² Aynı tarihli tavrini, fol. 159r.-159v. Tavrini devamında Talman bu konuda daha açık olarak şöyle yazar: Mustafa taraftarları kaybederse, Sultan şimdiki vezirleriyle birlikte asiler tarafından tahttan indirilecek ve yeni sultan yeni bir hükümetle tahta çıkacaktır. Bu olursa, barıştan nefret eden asiler, Fransızların takdim ettiği şekilde Hıristiyan aleminin içinde bulunduğu şartları fırsat gördüğünden barış yolunu takip etmeyeceklerdir. Bkz. aynı tarihli tavrini, fol. 163v.-164r.

⁸³ Daha önce Şehzade İbrahim'i tahta çıkarmak isteyen İstanbul ordusu içerisinde Çalık Ahmed'in öncülük ettiği bir grup yasalara uygun olarak Şehzade Ahmed'in tahta çıkması gerektiğini düşünüyordu. Müzakereler sonunda, ulemanın desteğiyle II. Mustafa'nın hal'i ve III. Ahmed'in cülusu konusunda anlaşıldı. Ayrıntılar için bkz. Abou-el-Haj, 1703 İyâmı, s. 106 vd. Talman, asilerin fikir değişikliğini 22 Ağustos tarihli raporunda Viyana'ya haber vermiştir. Bkz. OeStA, KA, HKR Akten 86, Exp. 1703 May 271: Tallman. Relationes anno 1703, fol. 176r., Michael Talman'dan Saray Harp Şûrâsına, 22 Ağustos 1703 Maraşköy/Edirne.

ulaşmadan önce şehirde duyulmuş ve Viyana'nın imtiyazlı gazetesinin sayfalarında kendine bulmuştu. Belgrad mahreçli olarak verilen habere göre Türkler, Fransız rüşvetinin etkisiyle isyan etmiş; Sultan'ı öldürdükten sonra kardeşini tahta çıkarmış; şeyhülislamı ve veziriazamı da ölümle cezalandırmış; bunların yerine de “*Hristiyanlara dost olmayan zalimler*” getirilmişti.⁸⁴ Devamında yer verilen bilgilerle birlikte okunduğunda, haberin dilinin Fransa'nın Osmanlıları Rákóczi'ye destek vermeye ikna edeceği ve Habsburg ordularının iki cephede birden savaşmak zorunda kalacağı korkusunun eseri olduğu anlaşılır. Nitekim Viyana'ya İstanbul'dan sağlıklı bilgiler ulaştıkça haberlerin dili yumuşamış, Osmanlı İmparatorluğu'nda savaş isteyenlerle birlikte barış taraftarları da olduğu, Osmanlı padişahının barışı korumak istediği ve bunun için serhad paşalarına ferman çıkardığı, bu niyetini ifade etmek için Viyana'ya elçi göndereceği yazılır olmuştur.⁸⁵

Saray Harp Şûrâsı da Osmanlı İmparatorluğu'ndaki gelişmeler nedeniyle teyakkuza geçmişti. Şûrâ reisliğine tayin edilen Prens Eugen, Michael Talman'ın 24 Temmuz tarihli raporuna dayanarak Osmanlı İmparatorluğu'ndaki gelişmeleri I. Leopold'e aktarmış ve uygun bulduğu siyaseti Habsburg imparatorunun onayına sunmuştu. Eugen, Osmanlı ordusunun ve halkının barıştan usandığını; bu nedenle II. Mustafa'dan, Feyzullah Efendi'den ve Rami Mehmed Paşa'dan memnun olunmadığını; isyan sonrasında Bâbiâli'de iktidar değişirse barışın da tehlikeye gireceğini düşünüyordu. Bilhassa da Macaristan'daki isyan bastırılmaz ve yayılırsa bu tehlike büyüyebilirdi. Zira kayzerin düşmanları, Osmanlıları 1683-1699 Harbi'nde kaybettiği toprakları geri almak için teşvik ediyordu. Bu şartlar altında, İstanbul'a orta elçi olarak gönderileceği duyurulan Alexander de Fin'in hâlâ yola çıkmamış olması Osmanlılar tarafından hakaret olarak algılanabilirdi. Yaşlı ve bedenlen zayıf olan Fin yerine daha yetenekli ve faal bir başkasının orta elçi seçilmesi düşünülebilirdi. Ancak Fin yahut başka bir elçi, bir an evvel Osmanlı başkentine gitmeliydi, zira Talman, kapı kethüdası sıfatını haiz olmadığından, şayet Bâbiâli'de hükümet değişirse Rami Mehmed Paşa zamanından farklı olarak yeni gelecek veziriazamla müzakere fırsatı bulamayacaktı. Üstelik Talman'ın her fırsatta küçültücü ve hakaretamiz tavırla karşılaşacağı kesindi. Böylesi bir durumda, Habsburgların ordularıyla kazandığı saygınlığı kaybetmesi söz konusuydu.⁸⁶

Prens Eugen Osmanlı-Habsburg ilişkilerinin muhtemel geleceğine dair öngörülerinde haklı olabilirdi, fakat Talman'ın yetenekleri tam olarak hesaba katılmamıştı. Osmanlı siyasetinin işleyişini gayet iyi bilen Habsburg diplomatı, seneler boyunca edindiği tecrübe ve kurduğu dostluklar sayesinde Habsburg çıkarlarını korumak için önüne çıkan bütün fırsatları kullanacaktı. Nitekim Talman,

⁸⁴ Wienerisches Diarium, 22-25 Augusti 1703, no: 6.

⁸⁵ Wienerisches Diarium, 12-15 Septembris 1703, no: 12 ve 3-6 Octobris 1703, no: 18.

⁸⁶ OeStA, KA, HKR Akten 86, Exp. 1703 May 271: Tallman. Relationes anno 1703, fol. 179r.-201v., Prens Eugen'den I. Leopold'e, 24 Ağustos 1703 Viyana. Bu takrire cevaben I. Leopold, Fin'in İstanbul'a gönderilmesi için Maliye Dairesi'ne emir vereceğini yazmıştı.

cülusundan itibaren III. Ahmed'in ve iktidarın yeni sahiplerinin Habsburg siyasetini, daha doğrusu Karlofça Antlaşması'na sadık kalıp kalmayacaklarını öğrenmeye çalışıyordu. Bu amaçla ilk olarak Viyana'daki elçiliği sırasında mihmandarlığını yaptığı Rumeli Valisi Elçi İbrahim Paşa ile görüşmüştü. İbrahim Paşa, Rami Mehmed Paşa'nın çağrısıyla maiyetindeki askerlerle beraber II. Mustafa'nın ordusuna katılmak için Edirne'ye gelmek üzere yola çıkmış, fakat taht değişikliğini haber alınca Talman'ın da ikamet ettiği Maraşköy yakınlarında kamp kurmuştu. 24 Ağustos akşamı samimi bir havada başlayıp gecenin geç saatlerine kadar süren sohbet esnasında İbrahim Paşa, Osmanlı-Habsburg ilişkilerinin geleceğine dair fikirlerini de söylemişti. Talman'ın aktardığına göre, İbrahim Paşa, Bâbîâlî'nin Osmanlı-Rus sınırının tahdidi için Novalı Mustafa Ağa'yı tayin ettiğini ve bu şekilde Moskova'nın barış antlaşmasının hükümlerine uyup uymadığını görmek istediğini düşünüyordu. Rumeli Valisi, aynı zamanda, ihtilalin sonunda Bâbîâlî'nin Mora'nın fethi için Venedik'e savaş açacağını tahmin ediyordu, zira “*dişginlenmemiş askerlerin yıkıcı mizâçları yatıştırılmazsa iç barış sağlanamayacaktır.*” Buna karşılık Habsburglarla imzalanan barış antlaşmasına harfiyen riayet edilecekti. İbrahim Paşa bu konuda elinden geleni yapacağını söylemiş, hatta bunun için yemin vermişti.⁸⁷

III. Ahmed'in cülusundan iki gün sonra, 25 Ağustos'ta Michael Talman iktidarın yeni sahipleriyle görüşmek için Edirne'ye gitti. Söhrablî Ahmed Paşa ile işlerinin yoğunluğu nedeniyle görüşmek imkânı bulamayan Talman, yine de kethüdası aracılığı ile sözlü olarak Paşa'dan Osmanlı-Habsburg barışının korunacağına dair teminat almıştı. Ahmed Paşa aynı zamanda İstanbul'da Talman'ı kabul edeceğinin sözünü de vermişti. Aynı gün, Heemskerck misyonu sırasında tanıştığı Reisülküttap Ebubekir Efendi'yi⁸⁸ tebrik maksadıyla ziyaret eden Talman, bu defa Reis Efendi'nin aracılığı ile Veziriazam'ın III. Ahmed'in cülusunu Viyana'ya bildirmek için Sultan'ın kılıç kuşanmasını beklediğini öğrenmişti. Talman'a göre, cülus haberinin Viyana'ya resmî yollarla bildirilmesi kayzerin itibarını arttıracığı gibi, aksi İstanbul'da Habsburg aleyhtarlarına cesaret verebilirdi. Bu nedenle, Habsburg diplomatı Bâbîâlî'yi teşvik edeceğini Harp Şûrâsına

⁸⁷ OeStA, KA, HKR Akten 86, Exp. 1703 May 271: Tallman. Relationes anno 1703, fol. 207v.-208r., Michael Talman'dan Saray Harp Şûrâsına, 8 Eylül 1703 Maraşköy/Edirne.

⁸⁸ İsmail Hami Danişment, Ebubekir Efendi'nin 1704 senesi Mart ortalarında reisülküttaplık makamına tayin edildiğini yazar, bkz. İsmail Hami Danişment, *İzâblı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, c. V, İstanbul 1971, s. 338. Michael Talman, takririnin bu kısmında isim zikretmediği halde yeni tayin edilen Reis Efendi'nin daha önce 1689-1694 seneleri arasında beş ayrı veziriazam ile birlikte çalıştığını yazar. Yeni Osmanlı hükümetini tanıttığı satırlarda, Talman Ebubekir Efendi'yi bu defa ismen zikrederek, Reisülküttap'ın aydın bir kimse olduğunu, Mavrokordato'nun yokluğunda, şimdiki veziriazam Söhrablî Ahmed Paşa da hariciye işlerinden anlamazken, Osmanlı diplomasisini bizzat onun yöneteceğini yazmıştır, bkz. OeStA, KA, HKR Akten 86, Exp. 1703 May 271: Tallman. Relationes anno 1703, fol. 219v., Michael Talman'dan Saray Harp Şûrâsına 8 Eylül 1703, Maraşköy/Edirne. Ebubekir Efendi'nin ilk reisülküttaplık dönemi için bkz. Danişment, *İzâblı Osmanlı*, s. 336.

bildiriyordu. Hükümet İstanbul'a döndüğünde elçinin kim olacağına dair nihaî karar verilecekti, fakat muhtemelen Viyana'ya bir avuş gönderilecekti.⁸⁹

Osmanlı İmparatorluğu'na geldiği günden itibaren Viyana'ya gönderdiği en uzun taktırinin devam eden satırlarında Michael Talman Bâbîâlî'deki değişiklikleri anlattıktan sonra, ihtilal öncesindeki hükümetten yalnızca Defterdar'ın [Bakkalzâde Mehmed Efendi] makamını koruduğunu, onun haricinde tamamen yeni bir idare kurulduğunu belirtmiştir. Talman'a göre, Karlofça Antlaşmalarını imzalayanlardan makamını koruyabilen kimse kalmamıştı. Ancak şimdiki hükümet, Feyzullah Efendi'nin yokluğunda iktidarı tek başına ellerinde toplayabilecek Rami Mehmed Paşa'nın hükümetine nazaran Habsburglar için daha az tehlikeliydi, zira Rami Mehmed barışın mimarı olsa da çok sayıda diplomatik zorluk çıkarmıştı.⁹⁰ Şimdiki hükümete gelince, bu yılın devamında Habsburglar için tehlikeli bir girişimde bulunacaklarını düşünmemesine rağmen, Talman ihtilalin ilk günlerinde hissettiği endişesini taktirine yazmaktan çekinmemişti: “[O günlerde] İstanbul ordusunun ağzında Hristiyanlarla savaştan başka söz yoktu.” Bu nedenle Viyana'ya sağlıklı ve zamanında haber göndermek için Edirne'deki bütün istihbarat kaynaklarını seferber eden Talman birkaç gün geçtikten sonra teskin edici şeyler duyduğunu eklemiştir.⁹¹ Habsburg diplomatı, raporunu tamamladıktan sonra Osmanlı-Habsburg ilişkileri için hayatî önemi haiz bir istihbaratı son anda öğrenmiş ve post scriptum olarak taktirinin sonuna iliştirmişti: Rákóczi, Habsburglara karşı Bâbîâlî'nin desteğini istemek üzere temsilcilerini Edirne'ye göndermiş, onlar da Osmanlı saray erkanı ve ordusuyla birlikte 8 Eylül sabahı İstanbul'a doğru hareket etmişti.⁹²

Rákóczi'nin elçilerinin Osmanlı İmparatorluğu'nda görünmeleri Habsburg diplomasisi için teyakkuz sebebiydi. 1699 sonrasında I. Leopold'ün takip ettiği merkezîyetçi politikaların Macaristan'da bir araya getirdiği muhalefet odakları, İspanya Veraset Savaşı'nın yarattığı ortam nedeniyle Viyana'dan bağımsız bir siyasî yapı teşekkülünü düşünmeye başlamıştı. Thököly'nin İstanbul'dan uzaklaştırılmasıyla öndersiz kalan Habsburg muhalifî Macarlar, Rákóczi Ferenc'in ülkeye dönmesiyle karizmatik liderini bulmuştu. Macar soyluları arasında saygın ailesinin mirası Rákóczi'nin Kuruc hareketinin başına geçmesine yardımcı olmuş, onun Bercsényi ile birlikte kaleme aldığı 12 Mayıs 1703 tarihli bağımsızlık mücadelesine davet mektubu çok sayıda Macar'ın desteğini kazanmıştı.⁹³ Habsburglarla savaş halindeki Fransa'nın tabii olarak desteklediği Rákóczi, Macaristan'da Habsburg karşıtı siyaset takip eden öncülleri gibi Osmanlıların da

⁸⁹ Aynı tarihli taktır, fol. 210r.-212r.

⁹⁰ Aynı tarihli taktır, fol. 217r.-217v.

⁹¹ Aynı tarihli taktır, fol. 220v.-221r.

⁹² Aynı tarihli taktır, fol. 221r. Ayrıca bkz. Sándor Papp, “A Rákóczi-Szabadságharc Török Diplomáciája”, *Századok A Magyar Történelmi Társulat Folyóirata*, CXXXVII/5, (2004), s. 796.

⁹³ Rákóczi'nin Macar bağımsızlık hareketinin başına geçmesi ve buradaki rolü hakkında bkz. Ignaz Aurelius Fessler, *Geschichte von Ungarn*, c. IV, Leipzig 1877, s. 537 vd.

yardımını almak için derhal harekete geçmişti.⁹⁴ Talman'ın 8 Eylül 1703 tarihli raporunda zikrettiği temsilcilerinden⁹⁵ sonra, Rákóczi mutemet adamlarından András Bay'ı İstanbul'a göndermek istemiş, fakat Temeşvar Valisi Bay'ın İstanbul'a yolculuğuna izin vermemiştir.⁹⁶ Esasen Ali Paşa, meseleyi sınırdaki gelişmelerle birlikte Bâbiâli'ye bildirmiş, Veziriazam Damad Hasan Paşa da elçi sıfatı taşıması ve bir başka devletin arabuluculuğuna dayanmaması şartıyla Rákóczi'nin İstanbul'a sefir gönderebileceği cevabını vermişti.⁹⁷

1704 ilkbaharı Talman'ın İstanbul'daki en çetin günlerini yaşadığı dönemdir.⁹⁸ Rákóczi taraftarlarının Macaristan'da kazandığı başarılar, İspanya Veraset Savaşı'nın cephelerinden gelen haberler ve bunları Habsburglar aleyhine kullanmak isteyen Fransız diplomasisinin gücü Talman'ın üstesinden gelmesi gereken sorunlardı. Bu nedenle Habsburg diplomatı bütün yeteneklerini kullanmaya çalıştı. 22 Ekim 1703'te Veziriazam Ahmed Paşa tarafından kabul edilen Talman'ın ilk hedefi, Charles de Ferriol'ün Avrupa'nın ahvaline dair tasvir ettiği resmi değiştirmektir.⁹⁹ Bu nedenle Habsburgların bazı cephelerde kazandığı askerî başarıları öne çıkaran bir Avrupa manzarası resmeden Talman'ın söyledikleri Veziriazam'ın özellikle dikkatini çekmişti. Mükalemede Macaristan'daki isyan da gündeme gelmiş, Talman ayaklanmanın kısa sürede bastırılacağından emin olduğunu söylemiş, serhad paşalarına asileri desteklememeleri için kesin idafelerle

⁹⁴ 17. yüzyılda Osmanlı-Macar ilişkileri hakkında ayrıntılar için bkz. Sándor Papp, "Movements of the Hungarian Estates and the Ottoman Empire at the Turn of the 17th and the 18th Centuries", *Mediterrán Tanulmányok, Études sur la région Méditerranéenne*, XI, (2002), s. 125-134.

⁹⁵ İngiltere'nin Viyana elçisi Georg Stepney'in Sutton'a dayanarak Londra'ya gönderdiği habere göre bu temsilciler Bâbiâli tarafından son derece iyi karşılanmıştı. Bkz. *Angol diplomatiai Iratok II. Rákóczi Ferencz Korára*, Ed. Simonyi Ernő, Peşte 1871, s. 36.

⁹⁶ Hajnalka Tóth, "Roma Çarşısıyla Şevketli Padişahımızun Sulh [u] Salahu Olub – The Two Ali Pashas of Temeşvar on the Habsburg, Hungarian and Ottoman Frontier at the Time of the Rákóczi War of Independence", *Şerefe. Studies in Honor of Prof. Géza Dávid on his seventieth Birthday*, Ed. Pál Fodor, Nándor E. Kovács ve Benedek Péri, Budapeşte 2019, s. 467.

⁹⁷ "gönderdiği âdem elçilik unvânı ile olmayup mücerred sefir olmak üzere sâlet ve sebük-bâr gelüp ve kimesneye tavassut idüp, istinâd eylemeyüp", Damad Hasan Paşa'dan Temeşvar Valisi'ne gönderilen 5 Zilhicce 1115 / 13 Nisan 1704 tarihli mektup için bkz. *Sadrâzamlardan Mektuplar*, s. 423-424. Rákóczi'nin sefirleri İstanbul'a 1704 Mayıs'ında gelecektir. Bkz. Tóth, *Roma Çarşısıyla*, s. 467.

⁹⁸ Papp, *A Rákóczi-Szabadságharc*, s. 798.

⁹⁹ Talman'ın istihbaratına göre Fransa elçisi, XIV. Louis'nin ordularının Almanya'ya girdiğini, kısa zaman sonra Bavyera orduları ile birleşip Avusturya'ya yöneleceğini, Macarların da çok yakında Habsburgları ülkelerinden çıkaracağını Bâbiâli'ye söylemişti. Ferriol ayrıca, Macarların birkaç bin adamla Habsburgların elinden bu kadar çok kale aldıklarına bakılırsa Osmanlıların kolaylıkla bütün Macaristan'ı fethedebileceği propagandasını yapmıştı. Bkz. OeStA, KA, HKR Akten 86, Exp. 1703 May 271: Tallman. Relations anno 1703, fol. 265r.-265v., Michael Talman'dan Saray Harp Şûrûsına, 10 Kasım 1703 İstanbul.

yazılmış ferman gönderilmesini istemişti. Veziriazam'ın emri üzerine gerekli hüküm bizzat Reisülküttap Ebubekir Efendi tarafından yazılmıştı.¹⁰⁰

Veziriazam tarafından kabulü sırasında Ferriol'ün Osmanlıları Habsburglar aleyhine kışkırtan sözlerini itibarsızlaştırabilse de Talman'ın İstanbul'da gittikçe güçlenen Fransız diplomasisine karşılık vermesi kolay değildi. Ona göre veziriazam, kethüdası, reisülküttap ve bilhassa da yeniçeri ağası ve Kaimmakam Damat Hasan Paşa, Fransız diplomat tarafından hediyelere boğulmuştu. Ferriol diğer taraftan da Rákóczi İsyanı'nı kullanarak İstanbul'da Habsburglar aleyhine kamuoyu oluşturmaya çalışıyordu. Daha önce İstanbul'da gelen Rákóczi'nin temsilcileri de Ferriol tarafından açıkça destekleniyordu. Bunların amacı Thököly'nin yeniden İstanbul'a davet edilmesiydi.¹⁰¹ Talman ise elindeki imkânlar ölçüsünde Fransız hediye diplomasisine karşılık vermeye çalışıyordu. 1683-1699 Harbi'nde esir düştüğünde Habsburglardan iyi muamele gördüğü için kendisine dostane davranan Muhzır Ağa'dan başka, Valide Sultan'ın hekimi ile Divân-ı hümayûn Tercümanı Kantakuzen aracılığıyla Sultan'a ve sair Osmanlı ricaline Habsburg propagandasını ulaştırabilmişti. Bu sayede 27 Ekim'de Söhrabl Ahmed Paşa'nın huzurunda toplanan meşveretten Osmanlıların Macaristan'daki ihtilale karışmamasına yönelik karar çıkmıştı. Michael Talman, bu başarı haberini Viyana'ya yakında bütün istihbarat kaynaklarını kaybedebileceği endişesini de belirterek yazmıştı, zira muhbirlerine şimdiki kadar sadece boş vaatlerde bulunabilmişti. Osmanlı sarayı bu derece değişken ve Fransız diplomasisi İstanbul'da bu kadar etkinken Talman, Habsburg diplomasisinin gücünü arttırmak için Viyana'dan para istemişti.¹⁰²

¹⁰⁰ Görüşmede Osmanlı-Habsburg ticaret antlaşması için müzakerelere başlanması da konuşulmuştu. Bkz. OeStA, KA, HKR Akten 86, Exp. 1703 May 271: Tallman. Relationes anno 1703, fol. 273v.-277r., Michael Talman'dan Saray Harp Şûrâsına, 10 Kasım 1703 İstanbul. Talman, Ebubekir Efendi ile III. Ahmed'in cülusunu bildirmek için Viyana'ya nasıl haber gönderileceği hakkında da görüşmüş, fakat Bâbüali'nin hangi rütbede elçi göndereceğine henüz karar vermediğini öğrenmişti, bkz. aynı tarihli takrir, fol. 278(a)v.

¹⁰¹ Sutton da 29 Ekim'de Londra'ya gönderdiği raporunda Macar temsilcilerin Ferriol'ün desteği ile Thököly'yi İznik'ten çağırıp Macaristan'a göndertmek için Bâbüali nezdinde girişimlerde bulunduğunu yazar, bkz. NA, State Papers 97/21, fol. 145r., Robert Sutton'dan Daniel Finch'e, 29 Ekim 1703 İstanbul.

¹⁰² OeStA, KA, HKR Akten 86, Exp. 1703 May 271: Tallman. Relationes anno 1703, fol. 278r.-282v., Michael Talman'dan Saray Harp Şûrâsına, 10 Kasım 1703 İstanbul. Kapı kethüdalarının son derece kısıtlı bütçeye sahip olmaları esasen İstanbul'daki Habsburg diplomasisinin kronik sorunları arasındaydı. 17. yüzyılda, hayli hassas bir dönemde, Otuz Yıl Savaşları (1618-1648) sırasında İstanbul'da kapı kethüdası bulunan Rudolf Schmid'in Viyana'ya sağlıklı bilgi gönderebilmek amacıyla istihbarat toplamasının önündeki en büyük engel de parasızlıktı. Bkz. János Szabados, *"Th aver befeise mih, daß ih sie beidte zue nabharn mahen kham."* – Die Karriere des deutschen Renegaten (Hans Caspar) in Ofen (1627-1660) im politischen und kulturellen Kontext, Szeged Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Szeged 2018, s. 61-62. Her ne kadar elçiliği sırasındaki para ihtiyacından bahsetmese bile, Schmid, Viyana'ya döndüğünde kaleme aldığı nihai raporunda İstanbul'da paranın nelere muktedir olduğunu da yazmıştır. Bkz. Hüseyin Onur Ercan, *Osmanlı-Habsburg Diplomasisi: Rudolf Schmid'in Nihai Raporunun Türkçeye Çevirisi ve Otuz Yıl*

Bâbüalî'deki değişikliklerin Habsburglar aleyhine sonuç vermesinden endişelenen yalnızca Talman değildi. Robert Sutton da Söhrablı Ahmed Paşa'nın barış taraftarı olduğunu düşünüyordu, fakat İstanbul'daki kamuoyu onun veziriazamlık makamında çok kalamayacağı konusunda hemfikiridi. Mühr-i hümayûnun müstakbel sahibi olarak en çok 1703 İhtilali sırasında yeniçeri ağalığına tayin edilen Çalık Ahmed'in ismi geçiyordu.¹⁰³ Fakat III. Ahmed, Osmanlı tahtına çıkmasını sağlayan 1703 İhtilali'nde payı olan herkesi tasfiye etmek niyetindeydi. Bu amaçla evvela 10 Kasım'da Çalık Ahmed Ağa azl ve idam edildi. Yerine ise göze çarpmayan bir adam olan Çelebi Mehmed Ağa tayin edilmişti. Bundan bir hafta sonra da Söhrablı Ahmed'in beklendiği üzere görevden alındı ve yerine Damat Hasan Paşa veziriazamlık makamına getirildi.¹⁰⁴

Osmanlı başkentindeki diplomasi çevreleri bu değişikliklerin imparatorluğun Macaristan siyasetine etki etmesini beklemiyordu. Talman'ın 10 Kasım tarihli tahririnde yeni veziriazam Damat Hasan Paşa'nın Osmanlı-Habsburg barışının korunmasına taraftar olduğunu belirtmiştir.¹⁰⁵ Nitekim Veziriazam'ın ilk icraatları da Talman'ın bu kanısını destekleyecektir. Damat Hasan Paşa, veziriazamlık makamındaki ilk günlerinde serhad paşalarını değiştirmişti: Belgrad'a Selanik mutasarrıfı Hasan Paşa, Bosna'ya da Elçi İbrahim Paşa tayin edildi. Talman'a göre, sabık Belgrad muhafızı İzmirli Dellak Ali Paşa başkente gönderdiği yanlı raporlarla Osmanlı-Habsburg barışını tehlikeye atması nedeniyle azledilmişti. Elçi İbrahim Paşa ise, "*Sultan'ın bu şartlar altında Alman sınırında barışçıl ve sağlıklı bir zihne sahip kimselere hizmetinde ihtiyaç duyduğu*" gerekçesiyle Bosna'ya gönderilmişti.¹⁰⁶

Savaşlarıyla İlişkisi (1629-1643), İstanbul Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2013, çeşitli yerlerde.

¹⁰³ NA, State Papers 97/21, fol. 145r., Robert Sutton'dan Daniel Finch'e, 29 Ekim 1703 İstanbul.

¹⁰⁴ OeStA, HHStA, Türkei I, Turcica 176, Konv.3: Korrespondenzen 1703, fol. 143r.-144r., Michael Talman'dan Saray Harp Şûrâsına, 2 Aralık 1703 İstanbul. Bâbüalî'deki bu değişiklikler Wienerisches Diarium'da haber olmuştu. Gazete, 28 Kasım'da İstanbul'dan gelen ulaşı kaynak olarak gösterir. Talman'ın 10 Kasım 1703 tarihli tahririnde bahsetmediği bu değişiklikler muhtemelen sözlü olarak yahut ayrı bir pusula ile Viyana'ya gönderilmişti, bkz. Wienerisches Diarium, 28 Novembr.-1 Decembris 1703, no: 34.

¹⁰⁵ Talman, Veziriazam'ın barış taraftarı olmasından başka, Bâbüalî'nin Rusya ile diplomatik sorunların yanı sıra, askerlerin gecikmiş ulufelerini ödemek için malî kaynak bulmakla meşgul olacağını düşünüyordu. Bkz. OeStA, KA, HKR Akten 86, Exp. 1703 May 271: Tallman. Relationses anno 1703, fol. 278v. ve 282v.-283r., Michael Talman'dan Saray Harp Şûrâsına, 10 Kasım 1703 İstanbul. Damat Hasan Paşa'nın barış yanlısı siyaseti, İngiltere ve Hollanda elçilerinin istihbaratına dayanarak Viyana kamuoyuna da duyurulmuştu, bkz. Wienerisches Diarium, 2-6 Febr. 1704, no: 53. İstanbul'daki Hollanda elçisi Colyer de Bâbüalî'nin imparatorluğun iç işleriyle meşgul olması nedeniyle barışı koruyacağını düşünüyordu, bkz. *Angol Diplomatiæ*, s. 134. Sutton ise Damat Hasan Paşa'nın savaşçı bir ruha sahip olmadığını, fakat kolay zafer fırsatı görürse barışı bozabileceğini düşünüyordu, bkz. NA, State Papers 97/21, fol. 161r.-161v., Robert Sutton'dan Daniel Finch'e, 29 Kasım 1703 İstanbul.

¹⁰⁶ Elçi İbrahim Paşa, Ali Paşa'nın yanlı tahrirleri nedeniyle Bâbüalî'yi uyardığını Talman'a haber vermişti, bkz. OeStA, HHStA, Türkei I, Turcica 176, Konv.3: Korrespondenzen 1703, fol. 144v.-

Talman'ın Osmanlı-Habsburg barışının geleceğine dair umutlu olması için başka sebepler de vardı. Bâbîâli ne karada ne de denizde savaş hazırlıkları yürütüyordu. Habsburg diplomatına göre, Macaristan'daki ihtilal Osmanlılara fırsat olarak görünmediği sürece barış bozulmayacaktı.¹⁰⁷ Diğer taraftan Bâbîâli, III. Ahmed'in cülusunu bildirmek için Viyana'ya Dergâh-ı âli müteferrikalarından İbrahim Ağa'nın mirialem rütbesiyle elçi olarak gönderilmesine karar vermişti. Böylece Osmanlı-Habsburg barışının en azından sonraki yıl içinde bozulmayacağı anlaşılmış oldu.¹⁰⁸

Viyana'da Osmanlı Elçisi, İstanbul'da Habsburg Kapı Kethüdası

İbrahim Ağa'nın Viyana elçiliği hakkında Osmanlı başkentinde farklı şeyler konuşuluyordu. Esasen taht değişikliklerinin elçiler yoluyla Habsburglara bildirilmesi Osmanlı diplomasisinin teamüllerinden birisiydi. Ancak Karlofça Antlaşması'nın ağır şartlarının hâlâ tam olarak hazmedilememesi, Rákóczi taraftarlarının Macaristan'daki askerî başarıları, İspanya Veraset Savaşı'nda Fransız ordularının zaferleri ve buna dayanan Fransız diplomasisi Osmanlı-Habsburg ilişkilerini istikrarsızlaştırıyordu. Bu nedenle İbrahim Ağa'ya Bâbîâli'nin ne talimat verdiği son derece önemliydi.

Osmanlıların – varsa – gizli gündemini öğrenmek isteyen Talman'ın istihbaratına göre, Bâbîâli İbrahim Ağa'dan yolculuğu sırasında oyalanmasını istemişti. Şayet Osmanlı elçisi söz verdiği gibi Şubat ayı başında sınıra ulaşmazsa Bâbîâli'nin iyi niyetinden şüphelenmek gerekebilirdi. Zira Ferriol, İbrahim Ağa'nın Habsburglara savaş ilan etmek vazifesiyle Viyana'ya gönderildiği sözlerini yayıyordu. Osmanlı-Habsburg barışının geleceğinden endişelenmek için başka sebepler de vardı: İstanbul'da, Venedikliler de en az Fransızlar kadar Habsburg

146r., Michael Talman'dan Saray Harp Şûrâsına, 2 Aralık 1703 İstanbul. Diğer taraftan İngiltere elçisi Sutton'a göre ise Belgrad'a tayin edilen Hasan Paşa, imparatorlukta en iyi generaldi, bkz. NA, State Papers 97/21, fol. 161v., Robert Sutton'dan Daniel Finch'e, 29 Kasım 1703 İstanbul.

¹⁰⁷ OeStA, HHStA, Türkei I, Turcica 176, Konv.3: Korrespondenzen 1703, fol. 148v-149r., Michael Talman'dan Saray Harp Şûrâsına, 2 Aralık 1703 İstanbul. Talman'ın da farkında olduğu üzere Macaristan'daki gelişmeler İstanbul'da son derece yakından takip ediliyordu. Sutton da Rákóczi taraftarlarının kazandığı başarıların Osmanlı kamuoyunda büyük yankı uyandırdığını Londra'ya haber vermişti, bkz. NA, State Papers 97/21, fol. 147r., Robert Sutton'dan Daniel Finch'e, 7 Kasım 1703 İstanbul.

¹⁰⁸ Michael Talman, 3 Ocak 1704'te Viyana'ya gönderdiği raporda İbrahim Ağa'nın elçi olarak seçildiğini yazar. Takririnin girişinde belirttiği üzere, esasen bu konuda ilk olarak 27 Aralık 1703'te bir rapor göndermiştir, fakat söz konusu rapora Avusturya arşivlerinde tesadüf edemedim. Rapor muhtemelen Macaristan'daki savaş şartları nedeniyle Viyana'ya ulaşmamıştır. Bkz. OeStA, HHStA, Türkei I, Turcica 176, Konv.4: Korrespondenzen 1704, fol. 1r., Michael Talman'dan Saray Harp Şûrâsına, 3 Ocak 1704 İstanbul. Daha önce taht değişikliğini bildirmek üzere Viyana'ya Dergâh-ı âli kapıcıbaşlarından Dal Ahmed Ağa isimli birinin gönderileceği haberi yayılmıştı, bkz. *Winnersches Diarium*, 28 Novemb.-1 Decembris 1703, no: 34. Talman'ın raporlarında böyle bir isim geçmez, gazetede ise haberin kaynağı zikredilmemiştir.

aleyhtarını diplomasi takip ediyor, Osmanlıların gözlerini Mora'dan Macaristan'a çevirmesini istiyordu. Zira Bâbüali karada ve denizde askerî hazırlıklara girişmişti ve Venedik de Rusya ve Macaristan ile birlikte hedefler arasında sayılıyordu. Talman, “*bu tehlikeli şartlar altında, boş sözlerle, parasız ve umvansız olarak*” elinden gelenin en iyisini yapacağını takririne eklemiştir.¹⁰⁹

Habsburg diplomatının satırları Viyana'daki devlet ricaline kendisi için çağrıydı. Esasında takrir Viyana'ya ulaşmadan çok önce, 30 Eylül 1703'te, Michael Talman Kayzer'in İstanbul'daki kapı kethüdası tayin edilmişti.¹¹⁰ Osmanlı veziriazamına hitaben yazılmış itimatnâmesi ise daha geç bir tarihte, Talman'a 30 Ocak 1704'te gönderildi.¹¹¹ Ne var ki Viyana ile İstanbul arasındaki haberleşme, Macar İhtilali nedeniyle yavaşladığından, hatta yer yer kesintiye uğradığından

¹⁰⁹ OeStA, HHStA, Türkei I, Turcica 176, Konv.4: Korrespondenzen 1704, fol. 5r.-7v., Michael Talman'dan Saray Harp Şûrâsına, 19 Ocak 1704 İstanbul. Sutton'a göre İbrahim Ağa, III. Ahmed'in cülusunu bildirmekten başka sözlü olarak da Osmanlıların Habsburg barışına sadık kalacaklarının güvencesini vermekten başka, Cumhuriyet'e yönelik Osmanlı askerî harekâtını I. Leopold'ün nasıl karşılayacağını da görmek isteyecekti. Zira her ne kadar Bâbüali Venedik elçisine barışın korunacağına dair teminat verdiyse de İstanbul'daki ortak kanaat yakında savaş ilan edileceğiydi, bkz. NA, State Papers 97/21, Robert Sutton'dan Daniel Finch'e, 19 Ocak 1704 İstanbul. Sutton, bir süre sonra 14 Mart 1704'te Viyana'daki İngiltere elçisi George Stepney'e gönderdiği mektubunda ise İbrahim Ağa'nın barış mesajı taşımaktan başka aynı zamanda devam eden Macar İhtilali nedeniyle Habsburglara askerî yardım önerceğini, böylelikle III. Ahmed'in Osmanlıları barbar değil medenî bir devlet olarak göstermek istediğini yazmıştır. Bkz. *Angol Diplomatiiai*, s. 147. Wienerisches Diarium'da Osmanlıların bu sözde niyetini haber yapmıştı. Buna göre, İbrahim Ağa Bâbüali'nin kayzere binlerce kişiden oluşan orduyu yardım için göndermeye hazır olduğunu söylemek için emir almıştı, bkz. Wienerisches Diarium, 20-23 Febr. 1704, no: 58. Bu dedikodular bir tarafa bırakılırsa, Michael Talman'a göre, şayet asiler yok edilemezse Macaristan seferinden başka bir şey konuşmayan askerler ve halk tarafından Bâbüali barışı bozmaya mecbur bırakılabilirdi, bkz. OeStA, HHStA, Türkei I, Turcica 176, Konv.4: Korrespondenzen 1704, fol. 21v.-22r., Michael Talman'dan Saray Harp Şûrâsına, 24 Ocak 1704 İstanbul.

¹¹⁰ OeStA, KA, Hofkriegsrat Protokollen 421 (Reg. 1703), 839v. 30 September nr. 665 ve 842r. 30 September nr. 679. Saray Harp Şûrâsının evrak kayıtlarından anlaşıldığına göre Michael Talman, 30 Eylül 1703'te kapı kethüdası tayin edilmiş, bununla ilgili olarak hem Maliye Dairesine hem de Talman'a söz konusu karar hakkında birer yazı gönderilmişti. Prens Eugen de 1 Aralık 1703'te I. Leopold'e Osmanlı diplomasisindeki gelişmeleri aktardığı takririnde Talman'dan artık kapı kethüdası (*Resident*) olarak bahseder, bkz. OeStA, KA, OeStA, KA, HKR Akten 86, Exp. 1703 May 271: Tallman. Relations anno 1703, fol. 269r., Prens Eugen'den I. Leopold'e, 1 Aralık 1703 Viyana. Talman'ın kapı kethüdası seçilmesi üzerine, 27 Ekim 1700'de orta elçi tayin edilen fakat hazırlıklarını tamamlayamadığı için İstanbul'a gidemeyen Alexander de Fin bu vazifeden affını istemiştir. Bkz. OeStA, HHStA, Türkei I, Turcica 176, Konv.4: Korrespondenzen 1704, fol. 16r., Saray Harp Şûrâsından I. Leopold'e, 27 Ocak 1704 Viyana.

¹¹¹ İtimatnâme için bkz. OeStA, HHStA, Türkei I, Turcica 176, Konv.4: Korrespondenzen 1704, fol. 30-31, Prens Eugen'den Veziriazam Ahmed Paşa'ya, 30 Ocak 1704 Viyana. Türkçe tercümesi için bkz. BOA, A.DVNSNMH.d. 6, s. 88. Prens Eugen'in Veziriazam Ahmed Paşa'ya gönderdiği mektubun tercümesinde 9 Ocak 1704 tarihi bulunur, ancak Habsburg arşivlerindeki müsveddesindeki tarih açıkça 30 Ocak 1704'tür.

Habsburg diplomatı uzun süredir beklediği terfi haberini ancak 13 Mart'ta alacaktır.¹¹²

Bu zaman zarfında Talman, İbrahim Ağa'nın Bâbîâlî ile yazışmalarının mahiyetini öğrenmeye ve Fransız diplomasisinin İstanbul'da Osmanlı-Habsburg barışını bozmak için ön ayak olduğu girişimleri engellemeye çalıştı. İbrahim Ağa'nın elçiliği söz konusu olduğunda Talman, Bâbîâlî'nin barış yanlısı siyaset takip edeceğine güveniyordu. Fakat bir defa daha, 28 Ocak'ta, Macaristan'daki gelişmeleri fırsat olarak gören askerlerin ve ahalinin tehdit oluşturduğunu Viyana'ya yazdı.¹¹³ Habsburg ırcalı bu tehdidin son derece farkındaydı. Prens Eugen, 1 Aralık 1703'te ve 21 Şubat 1704'te I. Leopold'e takdim ettiği raporlarında, Osmanlıların Macar İhtilali'nden faydalanıp kısa zamanda kaybettiği yerleri geri alabileceğini savunuyordu. Zira Eugen'e göre Macaristan'daki garnizonlar son derece kötü durumdaydı; birçok şehrin istihkâmı yoktu; cephaneler ve ambarlar boştu. Bu nedenle Macaristan'daki savaş hazırlıkları ciddiyetle yürütülmeliydi.¹¹⁴

¹¹² 30 Ocak'ta Viyana'dan çıkan ulak 13 Mart'ta İstanbul'a ulaşmıştı. Bkz. OeStA, HHStA, Türkiye I, Turcica 176, Konv.4: Korrespondenzen 1704, fol. 49r., Michael Talman'dan Saray Harp Şûrâsına, 21 Nisan 1704 İstanbul. Papp, bu rapora dayanarak Talman'ın elçi (*Internuncius* ya da büyükelçi, *nagykövet*) olarak tayin edildiğini yazar, bkz. Papp, *A Rákóczi-Szabadságharc*, s. 798. Michael Talman'ın oğlu Leopold von Talman'ın hayatı üzerine biyografi kaleme alan Wolfgang Klesl de baba Talman'ın kapı kethüdalığına getirildiği tarihi 1704 olarak verir, bkz. Klesl, *Leopold von Talman*, s. 13. Klesl, bir başka makalesinde de bu görüşünü tekrarlar, bkz. Wolfgang Klesl, "Michael und Leopold von Talman: Beitrag zur Geschichte einer Tiroler Diplomatenfamilie aus dem Pustertal", *Der Scherln: Monatszeitschrift für Südtiroler Landeskunde*, XLI/11, (1967), s. 526. Hüseyin Onur Ercan, Michael Talman'ın diplomasi kariyerindeki en önemli an olan Pasarofça Antlaşması'nın müzakerelerine dair kaleme aldığı monografisinde, Talman hakkında kısa malumat verirken Klesl'in mezkûr çalışmalarına dayanır, ancak kapı kethüdalığına tayin edilmesinin tarihini başka kaynak göstermeden 1703 olarak belirtir, bkz. Ercan, *Pasarofça Antlaşması: 1718, Diplomasi ve Barış*, Ankara 2022, s. 132. Ercan, aynı yerde, Talman'ın 1711'de VI. Karl'ın tahta çıkışını Bâbîâlî'ye bildirmek üzere büyükelçiliğe getirildiğini yazar, fakat burada atıfta bulunduğu kaynak Talman'ın büyükelçiliğe değil, *internuntius* yani orta elçilik rütbesine tayin edildiğini belirtir, bkz. OeStA, HHStA, Türkiye V, Varia und Collectana 23, Konv.1: Verzeichnis der österreichischen Gesandten an der Pforte (1527-1770), s. 62. 18. yüzyılda Habsburgların Osmanlı diplomasisinin parlak isimlerinden birisi olan, önce tercüman, sonra kapı kethüdası ve bir ara orta elçi olarak İstanbul'da bulunan Heinrich Christoph von Penkler'in kaleminden çıkmış bu dizinde Talman'ın elçi sekreterliğine ve kapı kethüdalığına getirildiği tarihler de sırasıyla 1700 ve 1701 olarak yanlış verilir, bkz. aynı yerde. Esasen diplomasi protokollerinin henüz tam manasıyla standart hal almadığı bir çağda elçi rütbelerinin karşılıklarını tayin etmek güçtür. Örneğin 17. yüzyılda internuntius Osmanlılarca küçük elçi olarak kabul edilirken, 18. yüzyıla gelindiğinde artık orta elçi olarak anılıyorlardı. Nitekim Osmanlı belgeleri de Talman'ın 1711'de atandığı internuntius rütbesinin büyükelçi değil, orta elçi olarak kabul edildiğini gösterir. Bkz. BOA, A.DVNSNMH.d. 6, s. 266: "tarafınızdan orta elçilik rütbesi verilen kıdvetül-ümerâil-milleti'l-mesihkiye Talman Mihail".

¹¹³ OeStA, HHStA, Türkiye I, Turcica 176, Konv.4: Korrespondenzen 1704, fol. 26v., Michael Talman'dan Saray Harp Şûrâsına, 28 Ocak 1704 İstanbul.

¹¹⁴ OeStA, KA, HKR Akten 86, Exp. 1703 May 271: Tallman. Relationes anno 1703, fol. 269r.-270v., Prens Eugen'den I. Leopold'e, 1 Aralık 1703 Viyana ve OeStA, HHStA, Türkiye I, Turcica

Diğer taraftan Eugen'e göre Viyana yolunda olan İbrahim Ağa'ya hızla İstanbul'a dönme emri verilmesinden anlaşılıyordu ki Bâbüâlî, Macar İhtilali'nin yarattığı sorunlar hakkında güvenilir istihbarat toplamak istiyordu. Bu nedenle Eugen'in önerisi üzerine Petervaradin'deki Habsburg generali Nehem'e yolculuğun mümkün olduğu kadar – fakat İbrahim Ağa'yı kuşkuya düşürmeden – geciktirmesi emredildi.¹¹⁵ Bu emrin gereği olarak Osmanlı elçisini karşılamak üzere gerekli temasları başlatmak yerine sessizliğe bürünen Nehem'in bu tavrı Bâbüâlî'yi şaşırtmıştı.¹¹⁶ İbrahim Ağa, 14 Şubat'ta Belgrad'a ulaşmıştı ve bir süre bekletildikten sonra sınırdan geçti. Nehem'in bildirdiğine göre İbrahim Ağa'nın sınırı geçmesinden hemen sonra Belgrad muhafızı Hasan Paşa, Osmanlı hudutlarına yakın bölgelerde inşa edilen çardakların yıkılmasını istemişti.¹¹⁷

İbrahim Ağa'nın elçiliği ile ilgili olarak Bâbüâlî için şaşırtıcı bir başka mesele de yolculuk için seçilen güzergâhtı. Habsburg sarayı, Macar İhtilali'nin yarattığı güvenlik sorunu nedeniyle Osmanlı elçisinin alışıldığı üzere Budin yolu ile değil, Hırvatistan ve İç Avusturya üzerinden Viyana'ya gelmesini kararlaştırmıştı. Bu değişikliğin arkasındaki bir diğer sebep de Habsburgların Almanya ve Macaristan'daki durumu Osmanlılardan saklamak istemeleriydi. Üstelik Viyana, kapı kethüdası tayin edilmesi nedeniyle Talman'a gönderdiği 24 Ocak tarihli talimatnameden anlaşıldığı kadarıyla, bu güzergâh değişikliğinden daha iyisinin – Osmanlı diplomasi teamüllerine asla uymayacak şekilde – III. Ahmed'in cülusunun elçi yerine kendisi aracılığıyla tebliğ edilmesi olacağını düşünüyordu.¹¹⁸

Talimatnâme İstanbul'a 13 Mart'ta ulaştı. Bu nedenle İbrahim Ağa'nın elçiliğini engellemek için Talman'ın yapacağı bir şey bulunmuyordu. Ancak toplam dokuz maddeden mürettep talimatnâme, Kayzer'in İstanbul'daki kapı kethüdasına oldukça zorlu iş yükü getiriyordu: Talman, Osmanlı dış politikasını belirleyen

176, Konv.4: Korrespondenzen 1704, fol. 33v-34r., Prens Eugen'den I. Leopold'e, 21 Şubat 1704 Viyana. Ayrıca bkz. Roeder, *Austria's Eastern Question*, s. 25.

¹¹⁵ OeStA, HHStA, Türkiye I, Turcica 176, Konv.4: Korrespondenzen 1704, fol. 34v-35r., Prens Eugen'den I. Leopold'e, 21 Şubat 1704 Viyana. Krş. Roeder, *Austria's Eastern Question*, s. 25.

¹¹⁶ OeStA, HHStA, Türkiye I, Turcica 176, Konv.4: Korrespondenzen 1704, fol. 38v., Michael Talman'dan Saray Harp Şûrâsına, 29 Şubat 1704 İstanbul. Talman'a göre, İbrahim Ağa muhtemel bir Osmanlı-Venedik savaşı durumunda Kayzer'in vereceği tepkiyi öğrenmek isteyecekti. Bunun İbrahim Ağa'nın elçiliğinin bir parçası olduğu Sutton tarafından da işaret edilmişti. Bkz. dipnot 109.

¹¹⁷ OeStA, KA, Hofkriegsrat Protokollen 423 (Exp. 1704), 136v. Februar nr. 65. Nitekim İbrahim Ağa'nın Viyana'ya götürdüğü nâmelerde de sınırda inşa edilen yeni istihkâmların yarattığı rahatsızlık vurgulanıyordu: “bâ-husûs serhadd-i masûreye karîb yerlerde sâkin olan 'ibâdullahın kalblerine vehm îrâs ider ba'zı icâd ve ihdâsdan hazer eylemek üzere huddûd ve sınırların muhafazalarına tenbîh-i ekid ile tenbîh olumak levâzım-ı sıyânet-i şerâit-i sulh u salâhdan idüğü zâhirdir.” Bkz. BOA, A.DVNSNMH.d. 6, s. 44, Damat Hasan Paşa'dan Prens Eugen'e, tarihsiz. Bu istihkâmlar Osmanlı-Habsburg diplomasisinin gelecek senelerdeki gündemini belirleyecektir.

¹¹⁸ OeStA, HHStA, Türkiye I, Turcica 176, Konv.4: Korrespondenzen 1704, fol. 11r.-11v., Saray Harp Şûrâsından Michael Talman'a, 25 Ocak 1704 Viyana.

Reisülküttap Ebubekir Efendi ile mutlaka dostluk kurmalı ve onu Habsburg tarafına çekmeliydi; Venedik elçileriyle iletişimi sürdürmeli ancak Habsburg siyasetini gizleyerek Cumhuriyet'in İstanbul'daki hedeflerini öğrenmeliydi; İngiltere ve Hollanda elçileriyle istişarede bulunmalı, fakat Rusya elçisi Tolstoy'dan uzak durmalıydı; İstanbul'daki Fransız diplomasisinin Habsburg karşıtı girişimlerini engellemeye devam etmeliydi ki bu bahiste serhad pašalarına daha önce gönderilen Macar asilerin desteklenmemesiyle ilgili fermanın çıkarılmasındaki başarısı takdir ediliyordu; Osmanlı-Habsburg ticaret antlaşmasının müzakeresi için Maliye Dairesiyle ortak bir karara varıldıktan sonra kendisine haber verilecekti; Bâbiâli'nin ve İstanbul diplomasisinin nabzını iyi tutmalı ve istihbaratını Eflâk ya da Erdel üzerinden gecikmeden Viyana'ya aktarmalıydı.¹¹⁹

Kapı kethüdalığı unvanı İstanbul'daki diplomatik çevrelerde Talman'ın elini güçlendirebilirdi. Ancak Saray Harp Şûrâsından gönderilen itimatnâme Bâbiâli tarafından kabul edilmedi. Sadece Şûrâ reisi Eugen'den Veziriazam'a hitaben yazılmış itimatnâmenin yeterli olmadığı, şimdiye kadar olduğu gibi imparatorun hem padişaha hem de veziriazama hitaben de itimatnâmeler yazılması gerektiği Talman'a söylendi. Bu nedenle Talman'ın kapı kethüdalığı için kabul töreni ileri tarihe ertelendi.¹²⁰ Ne var ki Fransa elçisi Ferriol Habsburg karşıtı girişimlerine hız vermişti. İspanya Veraset Savaşı'nda Fransa-Bavyera ittifakının ordularının ve Macar İhtilali'nde Rákóczi taraftarlarının kazandığı askerî başarıları her fırsatta Bâbiâli'ye taşıyan Ferriol'e Habsburgların İbrahim Ağa'yı Hırvatistan üzerinden Viyana'ya götürme kararı da yardımcı olmuştu. Üstelik Venedik balyosu da – daha önce ifade edildiği üzere – Osmanlıların dikkatini Mora'dan uzaklaştırmak, Macaristan'a çevirmek istiyordu. Ancak Talman'a göre Veziriazam Damat Hasan Paşa ve Şeyhülislam Paşmakçızade Ali Efendi – ilki iyi asker olmadığı için diğeri ise şeriata dayanarak – Habsburg barışının bozulmasına taraftar değildi. Diğer taraftan Talman 1703 İhtilali'nin bütün aktörlerini siyaset sahnesinden temizlemeyi başaran III. Ahmed'in barışçıl tavrını sürdürüp sürdürmeyeceğinden emin değildi. Özellikle Rákóczi'nin sınır kalelerinden birini ele geçirmesi ya da Osmanlı topraklarına yağma akınları düzenlemesi III. Ahmed'in barışı bozması için sebep olabilirdi.¹²¹

¹¹⁹ OeStA, HHStA, Türkiye I, Turcica 176, Konv.4: Korrespondenzen 1704, fol. 10-15, Saray Harp Şûrâsından Michael Talman'a, 25 Ocak 1704 Viyana.

¹²⁰ OeStA, HHStA, Türkiye I, Turcica 176, Konv.4: Korrespondenzen 1704, fol. 50r.-50v., Michael Talman'dan Saray Harp Şûrâsına, 21 Nisan 1704 İstanbul.

¹²¹ Aynı tarihli tahrir, fol. 52r.-63r. Talman, Damat Hasan Paşa'nın azledileceğine dair dedikoduları aktardığı satırlarda bir başkasının bu makama getirilmesinin son derece tehlikeli olacağını özellikle belirtiyordu. Aynı şekilde Robert Sutton da Viyana'daki İngiltere elçisi Georg Stepney'e 6 Nisan 1704'te gönderdiği mektupta Bâbiâli'nin Macaristan'daki asilere yardım etmeyeceğini, fakat ihtilalin seyrine göre bu politikanın değişebileceğini, özellikle hükümette değişiklik olursa tehlikenin büyüyeceğini söylüyordu. Bkz. *Angol Diplomatiği*, s. 215.

Osmanlılar henüz Ocak ayında sınırlarının hemen ötesindeki hareketliliğe dikkat etmiş ve serhad garnizonlarını güçlendirmişti.¹²² İbrahim Ağa eliyle I. Leopold'e gönderdiği nâmesinde Veziriazam Damat Hasan Paşa bunun Osmanlı sınırlarını Macar İhtilali'nin yarattığı kargaşadan korumak üzere alınmış bir tedbir olduğundan bahsediyordu.¹²³ Haberler İstanbul'da ilk duyulduğunda 3 ila 4 bin kişilik kuvvetten bahsedilse de Talman, serhad garnizonlarına gidecek yeniçerilerin mevcudunun bin kişiden fazla olmadığını Viyana'ya bildirmişti. Habsburg diplomatına göre Bâbüâli Macaristan'daki isyanı açıkça desteklemeyecekti, ancak Rákóczi'ye katılmak isteyenlere engel çıkarılmaması için serhad paşalarına gizlice ferman gönderilmişti. Asıl büyük tehlike ise Ferriol'ün Rákóczi ile doğrudan temas kurmak üzere elçilik sekreteri Louis Michel'i Macaristan'a göndermiş olmasıydı.¹²⁴ Fakat Osmanlılar ile Macar İhtilali'nin önderi arasında ittifak kurmayı amaçlayan Ferriol'ün, Bâbüâli'nin askerî yardıma hazır olduğuna dair iddialı sözleri Rákóczi tarafından ihtiyatla karşılanmıştı. Macar prens, Habsburglardan kurtaracağı ülkesinin Osmanlılar tarafından yeniden işgal edilmeyeceğine dair XIV. Louis'nin güvencesini talep ediyordu. Rákóczi'ye göre Osmanlı yardımı belirli sayıdaki süvari ve piyadenin kendi komutasına verilmesinden ibaret kalmalıydı.¹²⁵

Aynı günlerde Osmanlı sarayı da Macaristan siyasetini belirlemek üzereydi. Serhad paşalarından Bâbüâli'ye akan istihbarat, Talman'a göre, son aylarda değişmeye başlamıştı. Belgrad muhafızı Hasan Paşa Macar asileri desteklemiyordu. Buna karşın bir süre önce Temeşvar valisi tayin edilerek yeniden serhadde dönen İzmirli Dellak Ali Paşa ise Rákóczi ve Macar İhtilali yanlısı tutumunu sürdürüyordu. Nihayet 20 Haziran 1704'te padişahın huzurunda mesele

¹²² Belgrad'daki Dergâh-ı âli yeniçerilerinin zabiti Turnacıbaşı Mehmed Ağa'dan "Macar tâ'ifesinin ba'zı mertebe hareketleri olduğu" gerekçesiyle emrindeki 500 nefer yeniçeriyi Temeşvar'a kaydırması istenmişti, bkz. BOA, A.DVNSMHM.d. 114/1, 116/626 (Ev'âl-i Ramazan 1115 / 8-16 Ocak 1705). Krş. Sandor Papp, "Krimtatarische und ungarische Interessengemeinschaft während des Rákóczi-Freiheitskampfes", *Studia Caroliensie*, III-IV, (2004), s. 68. Bir süre sonra Belgrad'a da İstanbul'dan yeni birlikler gönderilecekti, bkz. Râşid Mehmed Efendi, *Târîh-i Râşid*, II, s. 723. Robert Sutton'a göre Bâbüâli, Belgrad ve Temeşvar garnizonlarından firar edip Rákóczi taraftarlarına katılan askerlerin yarattığı zafiyeti düşünerek böyle bir karar almıştı. Bkz. *Angol Diplomatiiai*, s. 326.

¹²³ "sınura karîb olan ba'zı yerlerde tarafınıza ihzâr-ı mugâyeret ve muhâlefet ile cem'iyet iden kavmin sû-i hareketleri serhadd-ı İslâmiyye'nin vâlileri tarafından i'lâm olunmağla bi-hasbi'l-iktizâ kendü sınır ve sugûrmuzu muhâfaza için civâr-ı serhadd-ı mansûrede hrâseti lâzım olan tuhûm ve seleme [?] bir mikdâr 'asker ta'yîn olunub", BOA, A.DVNSNMH.d. 6, s. 42, Damat Hasan Paşa'dan I. Leopold'e, tarihsiz. Sutton'un istihbaratına göre toplam 10 oda yeniçeri Belgrad ve Temeşvar'a gönderilmişti, bkz. *Angol Diplomatiiai*, s. 147.

¹²⁴ OeStA, HHStA, Türkei I, Turcica 176, Konv.4: Korrespondenzen 1704, fol. 67v-71r., Michael Talman'dan Saray Harp Şûrâsına, 21 Nisan 1704 İstanbul. Talman, Bâbüâli'nin Belgrad ve Temeşvar paşalarına Rákóczi taraftarlarına gizlice yardım edilmesini emrettiğini muhbirlerinden de teyit etmişti, bkz. OeStA, HHStA, Türkei I, Turcica 176, Konv.4: Korrespondenzen 1704, fol. 129r.-129v., Michael Talman'dan Saray Harp Şûrâsına, 27 Mayıs 1704 İstanbul.

¹²⁵ Tóth, *Roma Casaryla*, s. 648.

tartışılmıştı. III. Ahmed, genç ve tecrübesiz Ali Paşa'ya itibar etmek yerine o tarihte Bosna valisi olan Elçi İbrahim Paşa'nın takrirleri gelene kadar beklenmesini istemişti.¹²⁶

Bu sırada, İbrahim Ağa Viyana'ya ulaşmış (29 Mayıs 1704) ve 11 Haziran'da I. Leopold tarafından kabul edilmiş, 14 Haziran'da da Eugen'e vekalet eden Karl Ernst von Rappach ile görüşmüştü.¹²⁷ Osmanlı elçisi vazifesinin gereği olarak III. Ahmed'in cülusunu bildirmiş, ayrıca Osmanlı sınırlarında Habsburglar tarafından inşa edilen çardakların yarattığı rahatsızlığı da dile getirmişti.¹²⁸ Fakat İbrahim Ağa'nın elçiliği sırasında Osmanlı-Habsburg barışını tehdit edecek herhangi bir konunun gündeme gelmemesi Viyana için oldukça rahatlatıcıydı. Talman'ın uzun süredir beklediği itimatnâmeler bu günlerde yazıldı ve İstanbul'a gönderildi.¹²⁹ Bu sırada cepheden gelen haberler de Viyana sarayındaki endişeli havanın dağılmasına yardımcı oldu. 13 Ağustos'ta Höchststadt'ta Eugen'in idaresi altındaki Habsburg-İngiliz müşterek ordusu Fransa ve Baviera ittifakına karşı parlak zafer kazanmıştı.

¹²⁶ OeStA, HHStA, Türkiye I, Turcica 176, Konv.4: Korrespondenzen 1704, fol. 81r.-82v., Michael Talman'dan Saray Harp Şûrâsına, 3 Temmuz 1704 İstanbul. Krş. Papp, *Krimtatarische*, s. 68. Ali Paşa, Rákóczi taraftarlarının bilhassa Temeşvar sınırlarındaki başarılarını Bâbiâli'ye bildirmeye devam etti. Nitekim 22 Temmuz'da Veziriazam ile vuku bulan mükalemede Talman Habsburg askerî başarılarından bahsettiği halde, Sadaret kethüdası ise Ali Paşa'nın sağladığı istihbaratı paylaşarak Segedin Kalesi'nin kuşatıldığını ve Büyük Varadin'deki Habsburg birliklerinin çok zor durumda olduğunu söylemişti, bkz. OeStA, HHStA, Türkiye I, Turcica 176, Konv.4: Korrespondenzen 1704, fol. 132v.-133r., Michael Talman'dan Saray Harp Şûrâsına, 3 Ağustos 1704 İstanbul. Ali Paşa, yaz ayları boyunca hemen her üç günde bir İstanbul'a Macar İhtilali ile ilgili rapor gönderiyordu, bkz. OeStA, HHStA, Türkiye I, Turcica 176, Konv.4: Korrespondenzen 1704, fol. 168r., Michael Talman'dan Saray Harp Şûrâsına, 30 Ağustos 1704 İstanbul.

¹²⁷ Wienerisches Diarium, 28-31 May 1704, no: 86 ve 11-14 Junii 1704, no: 90.

¹²⁸ Roider, *Austria's Eastern Question*, s. 26; Parvev, *Habsburgs and Ottomans*, s. 141-142. İbrahim Ağa ile müzakereleri yürütmek üzere görevlendirilen Johann Tiell'in Eugen'e gönderdiği 21 Temmuz 1704 tarihli takrire göre, Macar ihtilalcilere kesinlikle yardım edilmeyeceğini belirten Osmanlı elçisi, Sava sahillerinde inşa edilen çardakların ve Habsburglar tarafından tahkim edilen beş kalenin yeni istihkamlarının yıkılmasını istemişti. Bkz. Gustav Ratzenhofer, *Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen*, c. VI, Viyana 1879, s. 771-772. Bu konuda İbrahim Ağa'nın Saray Harp Şûrâsına verdiği takrir için bkz. OeStA, HHStA, Türkiye I, Turcica 176, Konv.5: Gesandtschaft Ibrahim Efendi (1704), fol. 57r.-59v., Scriptum deß Türk. Envoye die Schardaken betr. Exhibitum in Conferentia, 9 Temmuz 1704. Sınır boyunca inşa edilen çardaklar meselesi Mayıs 1704'ten itibaren Bâbiâli ile Talman'ın yürüttüğü müzakerelerin bir parçasıydı. Adriyatik'teki Osmanlı limanı Draç'ın karasuları içerisinde Fransız gemilerine Habsburglar tarafından el konulması da Talman'ın uğraşmak zorunda kalacağı bir diğer mesele olacaktır. Ayrıntılar için bkz. Ivan Pešalj, "Early 18th Century Peacekeeping: How Habsburgs and Ottomans Resolved Several Border Disputes After Karlowitz", *Empires and Peninsulas Southeastern Europe between Karlowitz and the Peace of Adrianople 1699-1829*, Ed. Plamen Mitev, Ivan Parvev, Maria Baramova ve Vania Racheva, Berlin 2010, s. 29-42.

¹²⁹ OeStA, HHStA, Türkiye I, Turcica 176, Konv.4: Korrespondenzen 1704, fol.136, Karl Ernst Rappach'ten Damat Hasan Paşa'ya, 9 Ağustos 1704 Viyana; fol. 138, Damat Hasan Paşa'ya hitaben Talman'ın itimatnâmesi, 9 Ağustos 1704 Viyana; I. Leopold'den III. Ahmed'e, 9 Ağustos 1704 Viyana. Türkçe tercümeleri için bkz. BOA, A.DVNSNMH.d. 6, s. 85 vd.

Muharebe, İspanya Veraset Savaşı için dönüm noktasıydı: Viyana kurtulmuş, Bavyera da Habsburg kontrolüne girmişti.¹³⁰

1704'ün fırtınalı günlerini geride bırakan Talman'ın Bâbiâli tarafından kapı kethüdası olarak resmen kabul edilmesi yine de kolay olmadı. Damat Hasan Paşa, Talman'a kabul töreni düzenlemek için tarih belirlendikten iki gün sonra, 28 Eylül'de azledildi ve yerine “*buzursuz bir kafaya sahip*” olan Kalaylıkoz Ahmed Paşa getirildi.¹³¹ Talman, 29 Ekim 1704'te Ahmed Paşa tarafından kabul edildi ve Kayzer'in İstanbul'daki kapı kethüdası olarak resmen görevine başladı. Kabul töreni nezaket dolu atmosferde cereyan etmiş, hem Ahmed Paşa hem de Talman Osmanlı-Habsburg barışının devamını dilemişti. Harp Şûrâsını gelişmelerden haberdar eden Talman, takririnde Ahmed Paşa'nın gösterdiği nezaketin arkasında gizlediği karakterini de tahlil etmeye çalışmıştı: Barışa mı yahut savaşa mı karar vereceğini kestirmek mümkün değildi.¹³²

Talman'ı rahatlatan haber birkaç hafta sonra geldi: Tyrnau'da Rákóczi'nin Habsburglar karşısında aldığı ağır yenilgi Macaristan meselesini Bâbiâli'nin gündeminden çıkardı.¹³³ Fakat Talman için her veziriazam değişikliği, Osmanlı siyasetinde kestirilmesi güç değişiklikler yaşanabileceği anlamına geliyordu.¹³⁴ Üstelik Bâbiâli'deki hükûmet değişikliği Talman'ın yeni istihbarat ağı kurmasını da gerektiriyordu. Nitekim Hasan Paşa'nın azli sonrasındaki gelişmeleri ayrıntılarıyla ele aldığı raporunda şöyle yazmıştı: “*Şimdiki Veziriazam'ın Macaristan meselesinde hangi yolu seçeceğini bekleme gerekiyor. Bu konuda şimdiye kadar herhangi bir şeyden emin olamadım. Hasan Paşa'nın idaresinde bana haber getiren mutemetlerimin çoğu bu değişiklikte birlikte tamamen işe yaramaz oldu. Şimdi büyük gayretle ve masrafla yenilerini bulmak zorundayım.*”¹³⁵

Sonuç Yerine

Elçilik sekreteri olarak geldiği Osmanlı başkentinde artık kapı kethüdası unvanını taşıyan Talman, bu vazifesini 1711'e kadar devam ettirdi. Bu süre zarfında İspanya Veraset Savaşı ve Rákóczi İsyanı'nın Avrupa diplomasisinde yarattığı

¹³⁰ Veenendaal, s. 422.

¹³¹ OeStA, HHStA, Türkiye I, Turcica 176, Konv.4: Korrespondenzen 1704, fol. 164r.-164v., Michael Talman'dan Saray Harp Şûrâsına, 28 Eylül 1704 İstanbul.

¹³² OeStA, HHStA, Türkiye I, Turcica 176, Konv.4: Korrespondenzen 1704, fol. 183r.-191v., Michael Talman'dan Saray Harp Şûrâsına, 27 Kasım 1704 İstanbul.

¹³³ Parvev, *Habsburgs and Ottomans*, s. 142.

¹³⁴ Roider, *Austria's Eastern Question*, s. 27. Fransa elçisi Ferriol'ün İstanbul'daki görev yıllarına dair verdiği takrir, sık yaşanan bu değişikliklerin Bâbiâli için de sorun olduğunu işaret eder: “Kararsızlık sarayda son derece doğal bir hale gelmiştir, burasının hemen hemen her gün yeni aktörlerin çıktığı görülen talihin bir sahnesi olduğu söylenebilir.”, bkz. *İstanbul'da Fransız Elçiliği*, s. 162.

¹³⁵ OeStA, HHStA, Türkiye I, Turcica 176, Konv.4: Korrespondenzen 1704, fol. 179r.-179v., Michael Talman'dan Saray Harp Şûrâsına, 24 Ekim 1704 İstanbul.

dalgalanmaların Osmanlı-Habsburg ilişkilerini etkilemesine izin vermeyecekti. Talman elçiliği sırasındaki bu başarısını Osmanlı siyasetinin nabzını tutmak üzere kurduğu istihbarat ağlarına borçluydu. Diğer taraftan Habsburglar hem Batı Avrupa'da hem de Macaristan'da askerî konumlarını güçlendirmeyi başarırken, Osmanlı-Rus ilişkilerinde sürekli tırmanan gerilim Bâbıâli'nin dikkatini kuzey sınırlarına çevirmesine neden olmuştu. Nitekim 1711'de Osmanlılar Rusya'ya savaş ilan edecektir. Aynı tarihlerde, I. Joseph'in ölümüne müteakip VI. Karl'ın tahta çıkması üzerine Talman, orta elçi (*internuntius*) tayin edildi ve bu taht değişikliğini III. Ahmed'e ve Bâbıâli'ye bildirdi. Bu tayin Talman'ın diplomasi kariyerinde yeni bir dönemeç oldu. Orta elçilik vazifesini tamamladıktan sonra İstanbul'dan ayrılan Talman, Harp Şûrâsında müşavir olarak çalışmaya başladı. 1718 Pasarofça Antlaşması'nın müzakerelerinde Osmanlı siyasetine dair bilgisi ve diplomasi tecrübesinden yararlanmak üzere murahhas tayin edilen Talman bu görevi de layıkıyla tamamlayıp yeniden Viyana'ya dönecek, burada ömrünün sonuna kadar (1739) Harp Şûrâsındaki hizmetine devam edecektir.

Kaynaklar

Arşiv Belgeleri

Avusturya Devlet Arşivleri (OeStA), Haus-, Hof-, und Staatsarchiv (HStA), Türki I
Avusturya Devlet Arşivleri (OeStA), Haus-, Hof-, und Staatsarchiv (HStA), Türki V
Avusturya Devlet Arşivleri (OeStA), Kriegsarchiv (KA), Feldakten
Avusturya Devlet Arşivleri (OeStA), Kriegsarchiv (KA), HKR Akten
Avusturya Devlet Arşivleri (OeStA), Kriegsarchiv (KA), HKR Protokollen

Osmanlı Arşivleri (BOA), Mühimme Defterleri (A.DVNSMHH.d.)
Osmanlı Arşivleri (BOA), Nâme-i Hümayûn Defterleri (A.DVNSNMH.d.)
Osmanlı Arşivleri (BOA), Düvel-i Ecnebiye Defterleri (A.DVNSDVE.d.)

The National Archives (NA), State Papers 97/21

Sürelî Yayınlar

Wienerisches Diarium, nr. 6, 12, 18, 34, 53, 58, 86, 90

Kaynak Eserler

Altınay, Ahmed Refik, *Türk Hizmetinde Kral Tököli İmre (1683-1705)*, İstanbul 1932.
Angol diplomatiai Iratok II. Rákóczi Ferencz Korára, Ed. Simonyi Ernő, Peşte 1871.

- Bittner, Ludwig, *Die österreichischen Staatsverträge von 1526 bis 1763*, Viyana 1903.
- Bozkurt, Nurgül, *1699-1736 Tarihli Ecnebi Defterine Göre XVIII. Yüzyulun İlk Yarısında Osmanlı-Avusturya Münasebetleri*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Samsun 1994.
- Danişment, İsmail Hami, *İzablı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, c. V, İstanbul 1971.
- Die Autobiographie des Dolmetschers 'Osman Ağa aus Temeschwar: der Text des Londoner Autographen in normalisierter Rechtschreibung*, haz. Richard F. Kreutel, Londra 1980.
- Ercan, Hüseyin Onur, *Osmanlı-Habsburg Diplomasisi: Rudolf Schmid'in Nihai Raporunun Türkçeye Çevirisi ve Otuz Yıl Savaşlarıyla İlişkisi (1629-1643)*, İstanbul Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2013.
- Gökçe, Turan, "1699-1700 Tarihli Bosna Vilâyeti Hududnâmesi", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XVI, (2001), s. 75-104.
- Gründ- und umständlicher Bericht von denen römisch-kayserlichen wie auch ottomannischen Gross-Botschaftten, wodurch der Friede oder Stillstand zwischen dem aller-durchleuchtigst-grossmächtigst- und unüberwindlichstem römischen Kayser Leopoldo primo und dem Sultan Mustafa Han III. den 26. Januarii, 1699 zu Carlowitz in Sirmien auf 25. Jahr geschlossen und darauff auch denen respective Höffen zu Wienn und Constantinopel bestätigt worden*, Viyana 1702.
- Hammer-Purgstall, Joseph von, *Geschichte der diplomatischen Verhältnisse zwischen Österreich und der Pforte im XVIII. Jahrhundert, das ist vom Carlowitzer Frieden 1699 bis zum Sistover Frieden 1792* (OeStA, HHStA, Türkei V, 30)
- İstanbul'da Fransız Elçiliği – Marki de Bonnac'ın Tarihi Hatırat ve Belgeleri*, haz. M. Charles Scherer, (çev. Ali Şevket Bizer), Ankara 2012.
- Kantemir, Dimitri, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Yükseliş ve Çöküş Tarihi*, c. II, (çev. Özdemir Çobanoğlu), İstanbul 2002.
- Motraye, Aubry de la, *Travels through Europe, Asia, and into Part of Africa*, c. I, Londra 1723.
- Muâbedât Mecmûasız*, c. III, Ankara 2008.
- Naîmâ Mustafa Efendi, *Târib-i Na'îmâ (Ravzatü'l-Hüseyn fî Hulâsati Abbâri'l-Hâfikayn)*, c. I, haz. Mehmet Ipsirli, Ankara 2007.
- Râşid Mehmed Efendi, *Târib-i Râşid ve Zeyli*, c. I-II, haz. Abdülkadir Özcan-Yunus Uğur-Baki Çakır-Ahmet Zeki İzgöer, İstanbul 2013.
- Ratzenhofer, Gustav, *Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen*, Gerold's Sohn, c. VI, Viyana 1879.
- Sadrâzamlardan Mektuplar 1703-1704 (Râmi Mehmed Paşa Müinşeatı)*, haz. Ersin Kırcı, İstanbul 2020.
- Silâhdâr Fındıklılı Mehmed Ağa, *Nusretnâme İnceleme-Metin (1106-1133 / 1695-1721)*, haz. Mehmet Topal, Ankara 2018.
- Simperto, *Diarium oder: Außführliche curiose Reiß-Beschreibung von Wien nach Constantinopel und von dar wider zuruck in Teutschland*, Geoerg Schlüter Buchhandlung, Augsburg 1701.
- Talman, Michael, *Elenchus Librorum Orientalium Manuscriptum*, Viyana 1702.
- Tolstoy'un Gizli Raporlarında Osmanlı İmparatorluğu – İstanbul'daki Rus Büyükelçi Pyotr Andreyeviç Tolstoy ve Onun Osmanlı İmparatorluğu'na Dair Hatıraları (XVIII. Yüzyulun İlk Çeyreği)*, haz. M.R.Arunova ve F.S.Oreşkova, (çev. İbrahim Allahverdi), İstanbul 2009.

Araştırmalar

- Abou-el-Haj, Rifa'at Ali, "The Formal Closure of the Ottoman Frontier in Europe: 1699-1703", *Journal of the American Oriental Society*, LXXXIX/3, (1969), s. 467-475.
- Abou-el-Haj, Rifa'at Ali, *1703 İsyanı – Osmanlı Siyasasının Yapısı*, (çev. Çağdaş Sümer), Ankara 2011.
- Arik, Özgür, *1699 Karlofça Antlaşması'na Göre Osmanlı İmparatorluğu'nun Batı Sınırları*, İstanbul Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2001.
- Bidermann, Hermann, *Geschichte der österreichischen Gesammt-Staatsidee 1526-1804*, c. I, Innsbruck 1867.
- Bozkurt, Nurgül, "Avusturya Kapı Kethüdalığı (1700-1736)", *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, XIII, (2002), s. 245-259.
- Cevrioğlu, Halef, *XVII. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı-Habsburg Diplomatik İlişkileri ve Osmanlı Diplomasisi*, İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir 2021.
- Çapraz, Hüseyin Şevket Çağatay, "İmre Thököly'nin Kâtibi Yanoş Komáromi'nin Günlüklerinde Osmanlılar", *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, XX/1, (2016), s. 171-201.
- Ercan, Hüseyin Onur, *Pasarofça Antlaşması: 1718, Diplomasi ve Barış*, Ankara 2022.
- Fessler, Ignaz Aurelius, *Geschichte von Ungarn*, Brockhaus, c. IV, Leipzig 1877.
- Gökpınar, Bekir, "Rusya'ya Karşı Osmanlı Devleti'nin Karadeniz'de Tahkimat Faaliyetleri: Yenikale İnşaatı (1702-1707)", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, XXXVIII, (2020), s. 38-57.
- Hammer-Purgstall, Joseph von, *Geschichte des osmanischen Reiches*, c. VII, Peşte 1831.
- Heywood, Colin Joseph, *English Diplomacy between Austria and the Ottoman Empire in the War of the Sacred League, 1684-1699, with Special Reference to the Period 1688-1699*, University of London, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Londra 1970.
- Hurmuzaki, Eudoxius, *Fragmente zur Geschichte der Rumänen*, Sococu&Teclu, c. III, Bükreş 1884.
- Ingrao, Charles, *The Habsburg Monarchy 1618-1815*, Cambridge 2003.
- İpşirli Argıt, Betül, *Rabia Gülmuş Emetullah Sultan 1640-1715*, İstanbul 2014.
- Jorga, Nicolae, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, c. IV, (çev. Nilüfer Epeçli), İstanbul 2005.
- Karaca, Zeynep, *1699-1739 Osmanlı Avusturya Antlaşmalarına Göre Sınır Tespit Çalışmaları*, Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Karaman 2019.
- Kerekes, Dóra, "A Csázári Tolmácsok a Magyarországi Visszafoglaló Hábúrúk Idejen", *Századok A Magyar Történelmi Társulat Folyóirata*, CXXXVII/5, (2004), s. 1189-1228.
- Klesl, Wolfgang, *Leopold von Talman, ein österreichischer Diplomat des Spätbarocks*, Universität Wien, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Viyana 1966.
- Klesl, Wolfgang, "Michael und Leopold von Talman: Beitrag zur Geschichte einer Tiroler Diplomatenfamilie aus dem Pustertal", *Der Scherln: Monatszeitschrift für Südtiroler Landeskunde*, XLI/11, (1967), s. 526-530.
- Kovács, Zsuzsa, "The Library of the Müfti of Buda in the Marsili Collection, Bologna", *Identity and Culture in Ottoman Hungary*, ed. Pál Fodor ve Pál Ács, Budapeşte 2017, s. 69-120.

- Köhbach, Markus, “Das Schicksal des Qibleli-Zade Ali Beg und die Dimension des Großwesirs Amuca-Zade Köprülü Hüseyin Paşa”, *Südost-Forschungen*, XL, (1981), s. 18-30.
- Kurat, Akdes Nimet, *Prut Seferi ve Barışı 1123 (1711)*, c. I, Ankara, 1953.
- McKay, Derek -Hamish M.Scott, *The Rise of the Great Powers 1648-1815*, Londra 1983.
- Meservey, Sabra Follett, *Feyzullah Efendi: An Ottoman Şeyhülislam*, Princeton University, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Princeton 1966.
- Özcan, Abdülkadir, “Daltaban Mustafa Paşa”, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, XIII, (1987), s. 299-334.
- Özkan, Selim Hilmi, *Amcazâde Hüseyin Paşa'nın Hayatı ve Faaliyetleri (1644-1702)*, Süleyman Demirel Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Isparta 2006.
- Özkan, Selim Hilmi, “Karlofça Antlaşması Sonrası Osmanlı-Avusturya İlişkilerinde Macarların Durumu”, *Avrasya Etüdüleri*, XLI/1, (2012), s. 183-195.
- Papp, Sándor, “A Rákóczi-Szabadságharc Török Diplomáciája”, *Századok A Magyar Történelmi Társulat Folyóirata*, CXXXVII/5, (2004), s. 793-821.
- Papp, Sándor, “Krimtatarische und ungarische Interessengemeinschaft während des Rákóczi-Freiheitskampfes”, *Studia Carolinensia*, III-IV, (2004), s. 63-78.
- Papp, Sándor, “Movements of the Hungarian Estates and the Ottoman Empire at the Turn of the 17th and the 18th Centuries”, *Méditerranéenne, Études sur la région Méditerranéenne*, XI, (2002), s. 125-134.
- Parvev, Ivan, *Habsburgs and Ottomans between Vienna and Belgrade (1683-1699)*, New York 1995.
- Pešalj, Ivan, “Early 18th Century Peacekeeping: How Habsburgs and Ottomans Resolved Several Border Disputes After Karlowitz”, *Empires and Peninsulas Southeastern Europe between Karlowitz and the Peace of Adrianople 1699-1829*, Ed. Plamen Mitev, Ivan Parvev, Maria Baramova ve Vania Racheva, Berlin 2010, s. 29-42.
- Redlich, Oswald, *Das Werden einer Grossmacht – Österreich von 1700 bis 1740*, Viyana 1942.
- Roider, Karl A., *Austria's Eastern Question 1700-1900*, Princeton 1982.
- Seres, István, *Thököly Imre és Törökország – Imre Thököly ve Türkiye*, Budapeşte 2006.
- Sevinç, Tahir, *1703 Edirne Vakası*, Ankara 2019.
- Slottman, William B., *Ferenc II Rákóczi and the Great Powers*, New York 1997.
- Spuler, Bertold, “Die europäische Diplomatie in Konstantinopel bis zum Frieden von Belgrad (1739) – 3. Teil”, *Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slaven, Neue Folge*, XI/3-4, (1935), s. 313-366.
- Szabados, János, “Ih awer befeise mi, daß ih sie beidte zue nahbarn mahen khan.” – Die Karriere des deutschen Renegaten (Hans Caspar) in Ofen (1627-1660) im politischen und kulturellen Kontext, Szeged Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Szeged 2018.
- Şutoy, V.E., “Osmanlı Devletinin 1700-1709 Kuzey Savaşı Yıllarındaki Tutumu”, (çev. Ö. Cenap Eren), *Bellefen*, LIII/207-208, (1989), s. 903-966.
- Tóth, Hajnalka, “Roma Çasarıyla Şevketli Padişahımızun Sulh [u] Salahı Olub – The Two Ali Pashas of Temeşvar on he Habsburg, Hungarian and Ottoman Frontier at the Time of the Rákóczi War of Independence”, *Şerefe. Studies in Honor of Prof. Géza*

Dávid on his seventieth Birthday, Ed. Pál Fodor, Nándor E. Kovács ve Benedek Péri, Budapeşte 2019, s. 459-479.

Uebersberger, Hans, *Russlands Orientpolitik in den letzten zwei Jahrhunderten*, c. I, Stuttgart 1913.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, c. IV/I, Ankara 1995.

Veenendaal, A.J., “The War of the Spanish Succession in Europe”, *The New Cambridge Modern History*, c. VI, ed. J.S.Bromley, Cambridge 1971, s. 410-445.

Zinkeisen, Johann Wilhelm, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, c. V, (ev. Nilüfer Epçeli), İstanbul 2011.

Summary

At his farewell audience on October 21, 1700, Ibrahim Pasha, the Ottoman ambassador to Vienna, expressed his hope for an eternal peace with the Habsburgs. However, the courtesy of Ibrahim Pasha was insufficient to cover the unsolved problems in Ottoman-Habsburg relations. The correspondence between Count Starhemberg, the President of the Aulic War Council, and Amcazade Hüseyin Pasha, the Grand vizier, clearly shows the disputes over the implementation of peace articles, i.e. the release of prisoners of war and the controversy over the demarcation of the territory of the Novi fortress in particular. Though they seem trivial in nature, these disputes could threaten peace, considering that war with the French was expected for the Spanish crown. Therefore, on October 27, 1700 Leopold I appointed Baron Alexander de Fin, a nobleman with diplomatic experience in Istanbul, his internuncio at the Sublime Porte to settle these disputes.

Alexander de Fin's appointment was unusual considering that there was no resident at the Sublime Porte to represent the Habsburg interests. Leopold I never thought of naming a resident against the suggestions of the Aulic War Council. Instead, he assumed that two Habsburg diplomats working in the Ottoman Empire at the same time could lead to complications. Though, de Fin's journey got delayed due to his negotiations with the Hofkammer about the budget of his embassy. Partly because of the rivalry between the Aulic War Council, the Hofkammer hesitated to grant the money despite Leopold I's resolutions. As de Fin lingered in Vienna, the French diplomacy in Istanbul took action to provoke the Ottomans against the Habsburgs by advocating the Hungarian case, i.e. the return of Thököly Imre to Hungary. Thanks to Amcazade Hüseyin's course, Charles de Ferriol, the French ambassador in Istanbul, was unsuccessful, but the Aulic War Council was alarmed. After Amcazade had resigned from his post and was replaced in September 1702 by the belligerent Daltaban Mustafa Pasha, it was urgently necessary to send a Habsburg diplomat to the Sublime Porte. Under these circumstances, on November 12, 1702 Michael Talman was named as the secretary of Alexander de Fin and instructed to leave for Edirne as soon as possible to congratulate Daltaban Mustafa and to negotiate about de Fin's costs during his stay in the Ottoman Empire.

Michael Talman, born in Tyrol in 1661, was one of the most experienced diplomats in Turkish affairs at the service of the Habsburg emperor. According to the archival records, he began his career as an interpreter of oriental languages in 1691. During the Great Turkish War, he served at the field army, went to the Ottoman Empire with the mission of the Dutch diplomat Heemskerck and ultimately became the interpreter of the Habsburg delegacy at the peace conference in Carlowitz. The experience he gained over those years made him a candidate for the resident post in Istanbul, which was first suggested by Ibrahim Pasha, the Ottoman ambassador. Also, he was nominated by Aulic War Council along with the court dragoman Johann Adam Lachowitz. However, as mentioned above, he was appointed as the secretary of Alexander de Fin, not as a resident.

Talman departed from Vienna in the first days of 1703, and arrived in Edirne, the residence city of Mustafa II, on the last days of February. In between, there had been a change in the post of grand vizier. Daltaban Mustafa Pasha was deposed, and beheaded. The new Grand vizier Rami Mehmed Pasha was the head of the Ottoman delegation in Carlowitz. Trained in the Ottoman bureaucracy, he was a man of pen and word. His political career, according to Talman, depended on the maintenance of peace, particularly on diplomatic solutions of the border disputes with the Russia. The Grand mufti Feyzullah Effendi was no friend of Europeans, but had different interests in keeping peace. His greed for money, Talman wrote to the Aulic War Council, made him a man of peace too. With Mustafa II leaving the state affairs of Feyzullah Effendi and Rami Mehmed Pasha, Talman did not expect any change in the Ottoman policy towards the Habsburgs, especially after the settlement of the border disputes in Novi in Midsummer 1703.

However, Talman had to revise his views due to radical changes in the Ottoman Empire and in Hungarian affairs. Mustafa II, Feyzullah Effendi, and Rami Mehmed Pasha, the pillars of peace, were overthrown as a result of the Edirne Incident, a revolution led by a coalition of the army and the citizens of Istanbul. Although Ahmed III and his ministers, Grand Vizier Söhrablı Ahmed Pasha and Reisülküttab Ebubekir Effendi, had no intention of breaking peace with the Habsburgs, Talman feared that the army and common people, who spoke nothing but war, might force the Sublime Porte to intervene in Hungary where Rákóczi Ferenc II won some victories. The appearance of Rákóczi's messengers in Istanbul in September 1703 and the French support for the Hungarian case worsened the political atmosphere for Talman. The lack of money to counter Ferriol's intrigues and his second-rate title as the secretary of the embassy narrowed the diplomatic playground for him. However, the latter would soon change.

Prince Eugen, the Habsburg general and the President of the Aulic War Council since July 1703, had convinced Leopold I of the urgent need to send a diplomat to Istanbul, either an internuncio or a resident. So, on September 30, 1703 Leopold I appointed Michael Talman as his resident to the Sublime Porte. Yet, it was not until January 30, 1704 that the Aulic War Council sent letters of credence to the Grand Vizier and instructions to the new resident.

In the meantime, Talman reported that the Sublime Porte decided to send an ambassador to inform Viennese Court about the enthronement of Ahmed III. When Mirialem Ibrahim Agha, the Ottoman ambassador, crossed the border, Talman was convinced that the Sublime Porte would remain the path of peace with the Habsburgs despite the efforts of the war party and Charles de Ferriol. However, the news from European war theatre, and the French propaganda in Istanbul made the spring of 1704 for Talman too difficult. In addition, out of concern about an Ottoman invasion of Morea, the Venetians conducted a secret diplomacy with the aim of provoking the Sublime Porte against the Habsburgs.

However, sudden changes in the ministerial posts made the Porte indecisive and the decision-making process unpredictable for the European ambassadors. Therefore, Talman wrote to the Aulic War Council that although Damat Hasan Pasha, the new Grand vizier, and the Grand mufti Pasmakcizade Ali Effendi advocated peace, Sultan Ahmed III could change his mind if Rákóczi took one of the frontier fortresses. According to Talman, the Sublime Porte secretly ordered the governors on the Habsburg border not to prevent Rákóczi from recruiting soldiers from the subjects of the Ottoman sultan. On the other hand, Ahmed III demanded on June 20, 1704 at the Grand Council to await a decision until Ibrahim Pasha, the formerly Ottoman envoy to Vienna and new governor of Bosnia, provided more detailed information on Hungarian affairs. At the same time, Mirialem Ibrahim Agha's mission reassured Prinz Eugen, as he did not bring any serious things to the table apart from minor issues like building fortifications near the border. After the course of the wars in Hungary and Bavaria was changed in August 1704 and the news of the Habsburg victories reached Istanbul, Michael Talman was finally relieved fear of a war. On October 29, 1704, the Grand Vizier Kalaylikoz Ahmed Pasha, the fourth in this office since Talman's arrival in the Ottoman Empire, gave the Habsburg diplomat an official audience. Although during the meeting there was talk of a peaceful neighborhood Michael Talman knew that he had to watch the Ottoman politics carefully. For the next seven years in Istanbul, the Habsburg diplomat was able to succeed in maintaining peace, mainly thanks to the network he had built up in the Sublime Porte and his ability to negotiate with the Ottomans.

16. YÜZYILDA OSMANLI PADİŞAHLARININ POLİTİK, EKONOMİK VE MANEVİ GÜÇ KAYNAĞI OLARAK HANEDANA YÖNELİK TEMLİKLERİ

Zafer Karademir*

Öz

Osmanlı padişahlarının ülkedeki mali kaynakların yegâne sahibi oldukları kabul edilmekteydi. Bu anlayışa göre padişahlar kontrol ettikleri kaynakları mülk statüsü altında ve hukuk kuralları çerçevesinde diledikleri kişilere bağışlayabilirlerdi. Bu makale 16. yüzyılda hüküm süren Osmanlı padişahlarının bizzat hanedan üyelerine temlik yöntemi ile verdiği mülklerin dağıtılma sebeplerini ve yönetici aile bireylerine sağlanan bu olanakların ne gibi sonuçlar doğurduğunu incelemektedir. Çalışma kapsamında T. C. Devlet Arşivleri Başkanlığı Başkanlık Osmanlı Arşivi'nden elde edilen temliknameler ayrıntılı olarak değerlendirilmiştir. Bu mülklerin iktisadi düzene olumlu ya da olumsuz etkileri makalenin odak noktasıdır. Ayrıca temliğe konu olan mali kaynakların nasıl korunduğu, bunların korunamadığı zamanlarda kimlerin bu varlıklara müdahale ettiği sorularına yanıtlar aranmaktadır. Ülke geneline yayılan ve oldukça farklı çeşitleri olan temlik uygulamalarının bir “temlik ağ” şeklinde tasarlandığı söylenebilir. Padişahlar ve onlara bağlı merkezi bürokrasi bu yapı ile hem devletin önemli gelir kaynaklarını aile içinde bırakmaya gayret etmişler hem de bunların kontrolü ile hanedan içi dengeleri gözetmişlerdir. Hanedanın kadın üyelerinden damatlara kadara pek çok kişi bu ağdan beslenmiştir. Tüm hukuki ve fiziki korumalara rağmen hanedanın mülklerine dışarıdan müdahaleler yaşamış ancak bunlara karşı hukuki yollarla engel olunmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, padişah, hanedan, temlik, yeni çağ

* Doç. Dr., *Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü* Merkez Sivas/ Türkiye, zaferkarademir58@gmail.com Orcid ID: <https://orcid.org/0000-0003-0179-4589>.

The Temliks for the Dynasty as the Source of Politics, Economics and Spiritual Force of the Ottoman Sultans in the 16th Century

Abstract

It was accepted that the Ottoman sultans were the sole owner of the financial resources in the country. According to this understanding, the sultans could donate the resources they controlled under the status of mülk (property) and within the framework of the rules of law. This article examines the reasons for the distribution of the mülks given by the Ottoman sultans, who ruled in the 16th century, to the members of the dynasty by the method of temliks (given property), and the results of these opportunities provided to the members of the ruling family. Within the scope of the study, the temliknâmes (property papers) obtained from the Presidency Ottoman Archives of the Presidency of the State Archives of the Republic of Turkey were evaluated in detail. The positive or negative effects of these mülks on the economic order are the focus of the article. In addition, how the financial resources subject to assignment were protected; when these cannot be protected who intervenes in these assets are the questions to be answered. It can be said that the temlik practices, which were spread throughout the country and had quite different types, were designed as a "temlik network". With this structure, the sultans and the central bureaucracy connected to them both tried to leave the important income sources of the state within the family and kept the balance within the dynasty under their control. Many people, from the female members of the dynasty to the grooms, were fed from this network. Despite all the legal and physical protections, the dynasty's properties experienced outside interventions, but they were tried to be prevented by legal means.

Keywords: Ottoman, sultan, dynasty, temlik, New Age

Giriş

Mutlak gücün tek elde toplanması ilkesini ciddi bir kanuni altyapı ve bürokratik kadro ile uygulayan Osmanlı padişahları, ülkenin gerçek hakimi sayılırlardı.¹ Sultanlar sahibi oldukları kaynakları dilerlerse en yakınlarından başlamak üzere diğer insanlarla paylaşabilirlerdi. Ceyb-i hümayûn, hassâ gelirleri, selâtin vakıfları ve padişahların hanedan üyelerine sağladığı temlikler bu değerler arasında önde gelenleriydi. Söz konusu kaynaklar gayet dikkatle tespit ve takip ediliyor; hanedana ayrılan bölgelerde bilhassa verimli araziler tercih ediliyordu.²

¹ Halil İnalçık, *Devlet-i Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar I*, İstanbul 2009, s. 10.

² Örneğin hassâ arazilerinin hazineye girdilerinin, tüm toprak gelirlerinin üçte birine yakın olduğu ifade edilir. Ömer Lütfi Barkan, "İslam-Türk Mülkiyet Hukuku Tatbikatının Osmanlı

Sıradan mülklere nazaran mali ve fiziki olarak daha büyük olan bu kaynakların dağıtılma sebepleri ve sıklığı, padişahların sadece kişisel ilişkileri ile açıklanamayacak düzeyde mühimdi. Yerinde bir ifadeyle: “Mülk dağıtımları hem siyasi hem de iktisadi kolları olan bir sistemdi.”³

Osmanlı idaresinin sivil topluma mülk edindirme hususunda mümkün olduğunca elini sıkı tuttuğu yönünde genel bir kanı vardır. Padişahların ve merkezi bürokrasinin, sivil bireylere mutlak mülkiyet verme noktasındaki sıkı politikalarının hedefleri arasında üretim-tüketim düzenindeki işleyişinin kendi kontrollerinin dışına çıkmasını engellemek⁴ ve toprak aristokrasisinin ortaya çıkmasına mani olabilmek gibi önemli hususlar yer almaktaydı. Bu manada, bir araştırmacının⁵ “temlik basamakları” şeklinde tasvir ettiği sistemin her aşaması oldukça kontrollü bir şekilde yürütülüyordu. Bu noktada basamak tabirine benzer şekilde temlik uygulamalarının bir “ağ” gibi örüldüğü ve başkentin saraya yakın mekânlarından başlayıp ülkenin uzak diyarlarındaki köylere kadar uzanan bu “temlik ağının” padişahların bilgi ve iradeleriyle genişletildiği ya da daraltıldığı ileri sürülebilir.⁶ Bu geniş ağın en sağlam kollarının sultanların anneleri ve eşlerinden başlamak üzere hanedanın kadın ya da erkek üyelerine ulaştırıldığı görülmektedir. Temlik ağının hanedan mensuplarına dönük kollarının örülmesi sırasında padişahların her zaman kendi iradelerini kullanamadıkları ve aile üyelerine mutlak mülkler verirken, onlar maddi sıkıntılara düşseler dahi devlet ciddiyetinden ödün vermedikleri anlaşılmaktadır.

Osmanlı iktisat düzeninde mülk sistemi bütünüyle açıklandığı kabul edilen konular arasında sayılmış; mülkiyet statülü kaynakların padişahlar tarafından neden verildiği ve bu uygulamanın mali düzene etkileri pek fazla araştırılmamıştır. Temliklerin genel iktisat düzenine, hazineye, hanedana ve topluma faydaları ya da zararları gibi aslında henüz tam olarak gün yüzüne çıkarılmamış olup bazı noktalar incelenmeye muhtaçtır. Bu minvalde Barkan tarafından “keyfi temlikler” olarak

İmparatorluğunda Aldığı Şekiller”, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, VI/1 (1940), s. 157.

³ Fekete Lajos, “Macaristan'da Türk Mülk Sistemi”, *Tarih Dergisi*, 12/16 (1961), s. 42. Mülk konusundaki hukuki meselelerin padişahın da müdahil olduğu merkezi bürokrasi arasında siyasi bir güç çekişmesinin malzemesi olabileceğine dair Kanuni Sultan Süleyman devrinden detaylı bir örnek için bkz: Mehmet Gel, “Kanuni Devrinde Vüzera Gölgesinde "Vakfa İlave Mülkün Satışı" Üzerine Bir Hukuki Tartışma: "Da'va-yı Asiyab", *Bellefen*, LXXVII/280 (Aralık 2013), s. 927- 954.

⁴ 16. yüzyılda hanedan vakıflarının Darüssaâde Ağası kontrolüne geçmesi bir hayli önemlidir. Amy Singer, *İyilik yap Denizge At Müslüman Toplumlarında Hayırs severlik*, (çev. Ali Özdamar), İstanbul 2012, s. 253.

⁵ Lajos, “Macaristan'da Türk Mülk Sistemi”, s. 31.

⁶ Leslie Pierce'in hanedan üyeleri tarafından örüldüğünü söylediği “nüfuz ağlarının” bir bölümünü “temlik ağı” oluşturuyordu. Bkz: Leslie P. Pierce, *Harem-i Hümayun Osmanlı İmparatorluğu'nda Hükümranlık ve Kadınlar*, (çev. Ayşe Berktaş), İstanbul 2012, s. xv.

nitelendirilerek⁷ padişahların diledikleri kişilere tevdi ettiği mülkler arasında sayılan ve hanedan üyelerine bahşedilen örneklerin mahiyeti ve amaçları bu makalenin üzerine eğildiği konulardandır. Burada sıradan bir ailenin aile hukuku mu işletilmektedir yoksa padişahların “devlet başkanı” olarak hanedanın diğer üyelerine kendilerini kabul ettirme kaygıları mı söz konusu olmuştur? Dahası padişahların temlikleri hanedan mensuplarına teslim ederken, “kerhen” adını attıkları, yani önceki temliklerin devam etmesi geleneğine uymak zorunda kaldıkları vaki midir?⁸ Gönül alma kaygısından ziyade, sarayda yerleşmiş bir âdetin işleyişine engel olmamak; böylece en yakınlarından başlayarak saraydaki hiziplerin muhalefetine maruz kalmamak düşüncesi de temlik ağının örülmesinde etkili midir? Söz konusu sorulara cevaplar aramadan önce, temlik sisteminin kavramsal karşılığına ve Osmanlı geleneğindeki yerine yakından bakmak gerekmektedir

Mülk kelimesi, “bir şeyi birinin mülkü kıлма, bir mülkü birinin üstüne yapma” anlamında kullanılmakta⁹ temlik de hemen hemen aynı şekilde “mülkiyet hakkını veya malî bir hakkı başkasına devretmeyi” ifade etmektedir.¹⁰ Mülk verilen şey, menkul ya da gayr-i menkulleri kapsadığı gibi topraklar söz konusu olduğunda sadece tasarruf hakkı da mülk olarak verilebilirdi. Osmanlı hükümdarları mülkleri *temliknâme* (*mülknâme*) belgesi ile bağışlardı ve böylece kanunen koruma altına alınırdı.¹¹ Temliknâmeler aslında bir berat niteliğinde olup¹² bu özellikleri münasebetiyle padişahların cüluslardan sonra yenilenmeleri gerekirdi.¹³ Sahteciliğin önüne geçebilmek adına mülknâmelerde devletin resmi onayına nişan ve tuğra gibi işaretler yer alırdı.¹⁴

7 Barkan, “İslam-Türk Mülkiyet Hukuku Tatbikatının Osmanlı İmparatorluğunda Aldığı Şekiller III: İmparatorluk Devrinde Toprak Mülk ve Vakıfların Hususiyeti”, s. 922, 924.

8 Hasan Kâfi'nin, padişahlara nasihat geleneğine uyararak yazdığı ve III. Mehmed'e sunduğu layihasında, “... padişah babası yerine geçüb padişah olsa vacib olan budur ki babasının hayırbâhlarını ve dostlarını muazzez tuta...” sözleriyle verdiği öğüt, temliklerin manevi cephesine işaret etmektedir. Bkz: Mustafa Sarıbyık, *Hasan Kâfi Akhisârî'nin 'Usûlü'l-Hikem Fi Nizâmî'l Âlem' Adlı Eseri Üzerinde Bir Tetkik*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Konya 1989, s. 23.

9 İlhan Ayverdi, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, İstanbul 2011, s. 1233.

10 Bilal Aybakan, “Temlik”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 40, İstanbul 2011, s. 428.

11 İpşirli, “Temliknâme”, s. 430-431. İlerleyen zamanlardaki verilere göre mülk verilen belgelerde *büccet-i şer'iyye* ve *kayd-ı hâkânî* tabirleri de kullanılmıştır. Bahaeddin Yediyıldız, “XVII. Asır Türk Vakıflarının İktisadi Boyutu”, *Vakıflar Dergisi*, 18 (1984), s. 19.

12 Mübahat Kütükoğlu, “Berat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 5, İstanbul 1992, s. 473.

13 İlk kez 1386'da Evrenos Bey'e verilen mülk statüsünün 1603 yılına kadar toplam 11 padişah tarafından yenilediği ifade edilmektedir. Bkz: Ayşegül Çalı, “Akıncı Beyi Evrenos Bey'e Ait Mülknâme”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 20 (2006), s. 71.

14 Kanuni devrine ait bir (1565 yılı) mülknâme örneğinde, bu detaylar için bkz: T. C. Devlet Arşivleri Başkanlığı (Başkanlık Osmanlı Arşivi BOA), Mühimme Defteri No: 5, Sayfa No: 7, Hüküm No: 9, Tarihi 7 Zilhicce 971. 17 Temmuz 1564. Bundan sonra arşiv belgeleri, BOA, MD 5, 7, 9. 7 Zilhicce 971. 17 Temmuz 1564 şeklinde verilecektir.

Osmanlı sultanları temlik verme hakkını kullanırken, bu uygulamanın çeşitlenmesine de fırsat verdiler. ”Mutlak mülk” denilen ve “kamil milk” olarak da bilinen¹⁵ mülklerde, kişilere temlik edilen şey üzerinde her türlü tasarruf hakkı tanınırdı. Kanuni Sultan Süleyman’ın, önce asıl sahibinden parayla satın alınıp sonra kapıcıbaşılardan birine temlik ettiği İstanbul’da bir ev için: “*Zikrolunan ev hüccet-i şer’iyyede mastûr olan hudûd u sınırı ile müşârun-ileyhün mülki olup dilerse sata, isterse bağışlaya, murâd idinürse vakfeyleye*” şeklindeki ifadeleri¹⁶, bu hukuki statüyü açık bir şekilde betimlemektedir. Arâzi-i memlûke türündeki araziler de bu kapsamdaydı ve bu araziler sair mülkler gibi satılabiliyor ya da miras veya hibe işlemlerine tabi tutulabiliyordu.¹⁷ Mâlikâne-divânî uygulaması¹⁸ da temlik sistemi içinde yer edinmiş olup bu sistemde toprakların mâlikâne kısmı mülknâme ile sahiplerine terk edilmekteydi ve onlar da bu kısımlar için satış, hibe ve miras haklarına sahip olabilmekteydi.¹⁹

Osmanlıların ekonomik örgütlenmesinde temliklerin “mülk vakıf” ya da “vakıf mülk” şeklinde tarif edilebilecek olan bir başka çeşidi daha yer almıştır.²⁰ Bu uygulama iki şekilde hayat bulmuş; bir kısmında “mutlak mülkler”, “sahih” vakfa çevrilirken; ²¹ bir diğer kısmında mutlak olmayan mülkler, “gayr-i sahih” vakfa dönüştürülerek²² kaynağın sadece gelirleri vakfa tahsis edilmiştir. Her ne kadar bir

15 “Milkü'l-ayn ve'l-menfâa” olarak da ifade edilebilir. Hasan Hacak, “Milk”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 30, İstanbul 2005, s. 63.

16 BOA, MD 6, 472, 1022, 11 Ramazan 972, 12 Nisan 1565.

17 Mevât (boş, ölü) iken şenlendirilen ya da padişah tarafından *mülk-i sahib* ile mâliklerine teslim edilen araziler bu kapsamdadır. Bkz: Halil Cin, “Arazi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 3, İstanbul 1991, s. 344.

18 Mâlikâne-divânî sistemindeki mâlikâne kısmının, mülk örnekleri içinde en zayıf haklara sahip uygulama olduğu ifade edilir. Bkz: Ömer Lütfi Barkan, “İslam-Türk Mülkiyet Hukuku Tatbikatının Osmanlı İmparatorluğunda Aldığı Şekiller III: İmparatorluk Devrinde Toprak Mülk ve Vakıfların Hususiyeti”, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, VII/4 (1941), s. 913.

19 Mehmet Genç, “Malikâne-Divani”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 27, Ankara 2003, s. 518. Mâlikâne kısmının gelirlerinin vakıflara tahsis edilmesine dair örnekler için bkz: Hülya Taş, *XVI. Yüzyılda Rum Eyaleti’nde Miri Toprakların Mülk ve Vakfa Dönüştürülmesi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1998, s. 57.

20 Bu örnekler Akdağ’ın daha erken tarihler için ileri sürdüğü, “mâlikâne vakıf” ya da “vakıf tımar” tanımlamasına paralel örneklerdir. Bkz: Mustafa Akdağ, *Türkiye’nin İktisadî ve İctimaî Tarihi*, Cilt 2 1453- 1559, Ankara 1979, s. 319.

21 Furuzan Selçuk, “Vakıflar (Başlangıçtan 18. Yüzyılına Kadar) ‘Islamic Society and The West’ Cilt I.- Kısım II den”, *Vakıflar Dergisi*, VI (1965), s. 21.

22 Ashında rakabesi devletin elinde olan (mirî) arazilerin de mutlak mülk haline getirilmeden vergilerinin mülk şeklinde verilerek vakfedilmesi mümkündü ve bu vakıflara vakf-ı gayr-i sahih (irsâdî vakıf) denirdi. Şu ifadeler tanımlama açısından gayet mühimdir: “*Bir veya müteaddit köy ve mezraanın öşür ve resm-i ferağ ve intikali misilli menafi-i emriyyesi devlete büyük hizmet yapan veya sahib-i takva ve irşad olan bir zata hükümdar tarafından bir temliknâme ile temlik olunup, o zat tarafından bir veya müteaddit cihet-i hayra vakf ve tahsis olunmakta idi. Bu temlik, arazinin rakabesini temlik değil, o köy ve mezraalardan devletçe cibayet olunan, öşür, ferağ ve intikal resmi gibi resimler idi*”. Bkz: Ali Himmet Berki, “Vakıfların Hukuk ve Tarih Bakımından Kıymeti”, *Vakıflar Dergisi*, VI (1965), s. 11. Bu

mülk vakfedildikten sonra onun mülk olarak kalıp kalmayacağı hususu hukuken tartışmalı olsa da²³, vakıf işlemi, vakfeden açısından temlik mahiyetindedir.²⁴ Bir başka ifadeyle, temlik, sahih vakfın bir ön şartıdır. Nitekim miri statülü arazilerin vakfedilebilmesi için önce mülk haline getirilmesi gerekirdi.²⁵

Siyasal ve mali alana hitap ettiği anlaşılan kontrollü mülk dağıtımı (temlik ağının örülmesi) siyaseti, imparatorluk tarihi kadar eskidir. Nitekim başlangıçtan itibaren Osmanlı padişahları, bilhassa araziler üzerinden temlikler dağıtmışlar, bunun örfe ve şer'e uygun olduğunu düşünmüşlerdir.²⁶ Osman ve Orhan Gazi'nin şeyhlere, Ahi reislerine ve dervişlere temlikler verdiği, resmi kayıtlara yansımıştır.²⁷ Temlik usulüne dair en eski arşiv kaynağı Orhan Gazi devrine ait olup 1348 tarihlidir.²⁸ Ancak erken devirlerden itibaren hayat bulan mülk edindirme politikası zaman zaman sekteye uğramıştır. Öyle ki, II. Mehmed'in temlik sisteminin aleyhine bir siyaset izlediği görülür.²⁹ Padişahın buradaki motivasyonu ülkenin imarı için gerekli nakit ihtiyacını mîrî üniteler ile doğrudan elde etmektir. Geçici bir sarsıntıdan sonra temlikler yeniden verilmeye başlanmış; II. Bayezid mülk ve vakıfları sahiplerine iade ederek halk nazarında büyük destek görmüştür.³⁰ Yavuz

çalışmadaki bazı örnekler, açık şekilde belirtilmemiş olsa da bu kapsamda değerlendirilebilecek niteliktedir.

23 İmam Mâlik ve İmam Şâfi, vakfın mülkten çıkmayacağı görüşünde iken, bazı İslam hukukçuları vakıf statüsü sonrası mülk özelliğinin zail olacağına hükmetmişlerdir. Ali Himmet Berki, "İslam'da Sahih ve Gayr-i Sahih Nev'ileri I", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6/1 (Ocak 1957), s. 23.

24 Aybakan, "Temlik", s. 428, 429.

25 "...ellerinde mülknâme-i hümayun olmayınca arz-ı mîrinin vakfiyeti sahib olmaduğu müteaddid fetvâlar ibraz olunmağın...", BOA., MD 14, 584, 836, 26 Cemaziyevvel 978, 26 Ekim 1570. Kuşkusuz her mülk, sonradan vakıf statüsüne dönüştürülmedi. 1586 tarihli bir belgede Ahyolu'daki valide sultana ait köyler için "... validem tâbe serâbunun kazâ-i mezburde vâkî mülk ve vakıf karyeleri..." ve "zîker olunan emlâk ve evkâfın ..." şeklindeki ayırım vakıfların her zaman mülk haline getirilmediğine işaret etmektedir. BOA, TS. MA. e, 811, 4, 10 Muharrem 995, 21 Aralık 1586.

26 Ömer Lütfi Barkan, "İslam-Türk Mülkiyet Hukuku Tatbikatının Osmanlı İmparatorluğunda Aldığı Şekiller II", *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, VII/1 (1941), s. 165.

27 Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskan ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler I İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler", *Vakıflar Dergisi*, 2 (1942), s. 292.

28 Mehmet İpşirli, "Temliknâme", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 40 İstanbul 2011, s. 430. Emecen, 1348 tarihli belgeyi ayrıntılı bir şekilde tahlil etmekte; fakat en erken örnek olarak aslında 1301 tarihli Orhan Gazi'ye ait bir mülknâmeyi haber vermektedir. Ancak yazar bunun sıhhati konusundaki şüphelerini de açıklamaktadır. Bkz: Feridun M. Emecen, *İlk Osmanlılar ve Batı Anadolu Beylikler Dünyası*, İstanbul 2010, s.187-209. Kuruluş devri mülknâmeleri için ayrıca bkz: Nuri Taşkın, *Osmanlı Diplomatiğinde Mülknâmeler*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2012, s. 15-20.

29 Ömer Lütfi Barkan, "Tımar", *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 12, İstanbul 1979, s. 298.

30 II. Bayezid devrinde Edirne'de yoğun bir temliknâme üretimi dikkat çekiyor. Bkz: M. Tayyip Gökbilgin, XV- XVI. Asırlarda Edirne Paşa Livâsı Vakıflar- Mülkler- Mukataaalar, İstanbul 1952, s. 229, 235, 379, 380, 385, 394, 403. Muhtemelen, II. Bayezid'in mülkleri sahiplerine geri verme politikası nedeniyle, onun devrinde yoğunlaşma söz konusu olmuştur. .

Sultan Selim ise bazı temlik dağıtımlarından sonradan pişman olmuş ve tımar statüsüne zarar vermekten dolayı üzıldüğünü belirtmiştir.³¹ Kimi araştırmacılara göre kuruluş yıllarına nazaran daha sınırlı bir şekilde yürütülen temlik dağıtımları³² buna paralel olarak daha kontrollü büyümeye fırsat verecek derecede düzenli bir hal alarak ilerleyen asırlarda da sürdürülmüştür.

Hanedana Yönelik Temlik Ağının Örülme Sebepleri

Klasik dönem Osmanlı padişahları güçlü bir merkezîyetçi siyasal yapının idarecisidiler. Bu bakımdan Batılı monarşilerde olduğu gibi³³, devletin tüm menkul ve gayr-i menkul mal varlığının -Tanrı adına- tek sahibi olarak çeşitli roller üstlenmişlerdi. Bu roller onları devlet başkanı olmalarının yanı sıra adeta devasa bir şirketin yöneticisi gibi davranmaya sevk ediyordu. Bu büyük siyasal ve mali kudret karşısında sultanların en yakınları, onlara kan bağı ile bağlı olan kadın ve erkeklerin durumu ne olacaktı? İşte bu noktada hanedan mensuplarının da reaya dönük örneklerde olduğu gibi temlikler vasıtasıyla bir hayli memnun edildikleri ve iktisadi hayata dahil oldukları görülür. Ülke geneline yayılan mülk edindirmeler ile ciddi bir iktisadi ağ inşa edilirken, bu ağın kollarında, selâtin vakıflarından, hassa arazilere; paşmaklık ünitelerden maaş tahsisleri ve hediye şeklinde dağıtılan mücevherleri içeren nakit kaynaklarına³⁴ kadar başka alt ağlar örülmekteydi. Zaman zaman birbirinin içine geçerek girift bir hale bürünen bu ağlar sayesinde devleti idare eden aile, aynı zamanda geniş bir mali organizasyonun da sahibi ya da idarecisi konumunda roller üstleniyordu.

Padişahların, hanedan üyelerine ihsan ettikleri temliklerin sebepleri arasında şüphesiz kan bağları nedeniyle onlara besledikleri saygı ve muhabbet ilk sıralarda bulunmaktaydı. Yavuz Sultan Selim'in kızı Hanım Hatun'a; II. Bayezid, Yavuz Sultan Selim ve Kanuni Sultan Süleyman devrinde temlikler verilmesi bu muhabbet ve saygı hisleri ile alakalıydı.³⁵ Bu iltifatın bir karşılığı da aile bireylerinin mağduriyet yaşamadan hayatlarını devam ettirebilmelerini sağlamaktı.³⁶ Zira her yeni cülus,

³¹ Fuad Köprülü, "Vakıf Müessesesinin Hukukî Mahiyeti ve Tarihî Tekâmülü", *Vakıflar Dergisi*, 2 (1942), s. 28.

³² Bu yavaşlamanın Osmanlıları'na rakip hanedanlar çıkması ihtimaline karşı bir önlem olarak değerlendirildiği ve İslam hukukunun tesirinin giderek artması nedeniyle temliklerin azaldığı yönündeki görüş için bkz: Lajos, "Macaristan'da Türk Mülk Sistemi", s. 32.

³³ Erken tarihlerden başlayarak, incelenen dönemi kapsayacak şekilde Avrupa'da da krallar birer girişimci idiler. Onlar, toprakların bir kısmını öz ihtiyaçları için doğrudan kendilerine ayırırken, ticarete tekeller kurmuşlar ve madenlerin de sahibi olmuşlardır. Herbert Heaton, *Avrupa İktisat Tarihi*, I, Ankara 1985, s. 88, 190, 211, 233, 253. 304.

³⁴ Hanedanın kadın ya da erkek üyelerinin harçlıklar ve benzeri nakit tahsisleri ile nasıl desteklendikleri hususu ayrıca incelenmeyi bekleyen konulardandır.

³⁵ Bkz: M. Çağatay Uluçay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*, Ankara 1980, s. 33.

³⁶ Gerçekten de hanedanın kimi üyeleri- bilhassa dul kalmış kadınlar- yoksul bir reaya gibi mağdur hale gelebilmekteydi. Bu duruma düşen ve oradan kurtulmak isteyen mensupların başvuracakları

saraydan başlamak üzere başkente yahut ülkenin pek çok bölgesine dağılmış hanedan üyelerinin hayatında olumlu ya da olumsuz değişimler yaşanacağı anlamına geliyordu. Temlik elde eden hanedan üyelerinin ilk gerekçeleri de işte bu değişim süreçlerinden en az etkilenecek statü ve maddi yeterlilik bakımından zarar görmeme beklentileriydi. Gerçekten de çoğu zaman öyle oldu ve padişahlar saltanatlarını izleyen süreçte aile bireylerini temlikler vasıtasıyla mağduriyetten kurtarmaya gayret ettiler. Örneğin II. Bayezid, Fatih Sultan Mehmed'in şehzadesi Mustafa'nın kızı Hani Hatun'a, 1506-1507 yılında Edirne'ye bağlı Keşanlı köyünü temlik etmesi³⁷ bu hislerle alakalıydı.

Padişahların aile üyelerine karşı besledikleri sevginin mülk dağıtımındaki yansımaları devlet ciddiyeti ile sınırlandırılmıştı. Onların mülknâmelerde kullandığı dildeki güç göstergesi hanedan üyelerine verilen mülknâmelerde de bariz şekilde görülmektedir. Singer tarafından ayrıntılı tasviri yapılan, Sultan Süleyman'ın Hürrem Sultan'a verdiği bazı mülknâme örneklerindeki fiziki örgü ve kullanılan lisan, padişahın sadece cömertliğinin değil gücünü de yansıtır.³⁸ Aynı gücün temlik talep eden aile bireyleri tarafında da yansımaları söz konusudur. Sultan II. Bayezid'in validesinin, oğlundan mülk istemesi ve burada kullandığı cümleler bahsedilen kudret vurgusunun hanedan içinde açık bir şekilde hissedildiğini vurgulamaktadır. Kuşkusuz diplomatika gereğince validelerin oğullarına hitap ederken kullandıkları yerleşik kalıplar ve genel geçer ifadeler vardır. Ancak hanedana mensup kişilerin temlik talebinde kâğıda işlenen kelimeler temlik talep eden bir vatandaştan farksızdır.³⁹ Sultan II. Bayezid'in kızı Selçuk Sultan'ın, 1512 yılında, babasından "harçlık" isteğindeki yöntem bir yazılı dilekçe idi ve kullanılan dilde, diplomatika geleneğinin yansımaları nezaket dili dışında statü farkına dair herhangi bir iz yoktur.⁴⁰ Yine Selçuk Sultan'ın İstanbul'un havasına alışmaması nedeniyle babasından, kendisine Aydıncık'tan arazi tahsis etmesi isteğinde aynı ricacı ifadeler gözlenirken, talibin mümkünse elindeki arazilerin yerine bunların verilmesini önermesi ayrıca önemlidir.⁴¹ III. Murad'ın kız kardeşi Gevherhan Sultan'ın Karaferya'daki mülk

makam yine padişahın şahsıydı. II. Bayezid'in kızı Fatma Sultan'ın maddi bakımdan düşkün hale geldiği ve padişahın yardım istediği satırlar, Osmanlı tarihinin pek dile getirilmeyen cephelerinden birine ışık tutuyor. Bkz: BOA, TS.MA.e, 851, 60, 7 Safer 918, 24 Nisan 1512. Yine Kanuni Sultan Süleyman'ın eşi Mahidevran'ın gözden düşmesi sonrası mali bakımdan çöküş yaşadığı süreçten ancak yine sultanın yardımıyla kurtulması mümkün olmuştur. Bkz: Pierce, *Harem-i Hümayun...*, s. 77.

³⁷ Gökbilgin, *XV- XVI. Asırlarda Edirne Paşa Livâsı...*, s. 379. Aynı sultan, II. Murad'ın oğlu Ahmed Çelebi'ye Osmancık civarında verdiği mülkleri onaylamıştır. *Aynı eser*, s. 243.

³⁸ Bkz: Amy Singer, "The Mülknâmes of Hürrem Sultan's Waqf in Jerusalem", *Muqarnas*, 14 (1997), s. 100, 101.

³⁹ 1512 yılında kaleme alınan, gayet nazik ve edibane bir lisanla yazılan bu belge için bkz: BOA, TS. MA. e, 968, 66, 7 Safer 918, 24 Nisan 1512.

⁴⁰ BOA, TS. MA. e., 968/75, 7 Safer 918, 24 Nisan 1512.

⁴¹ BOA, TS. MA. e, 745/49, 7 Safer 918, 24 Nisan 1512. Dilekçe 1512 tarihlidir. Burada bahsedilen şahıs arşivdeki katalogda Sultan Çelebi Mehmed'in kızı olarak kaydedilmişse de bu tarihte hayatta

bekâr odalarına yeniçerilerin haksız bir şekilde müdahale etmelerine karşın, Gevherhan Sultan'ın da bir arzuhal sunarak padişaktan yardım isteği, hanedanın rutine uyma zorunluluğuna işaret eden örneklerden bir diğeri'dir.⁴² Bu disiplinli yapıda hanedan üyelerine ait temliklerin vefat ya da benzeri sebeplerle boş kalması durumunda, mülklerin yine aile içinde kalmasına özen gösterildiği de anlaşılmaktadır.⁴³ Osmanogullarının maddi gücünün el değiştirmeden devamına yönelik bu politika, bahsedilen disiplinin aslında aileyi korumaya dönük cepheleri olduğuna da işaret etmektedir.

Padişahların aile üyelerini memnun etmek adına verdiği temliklerin manevi cephesi her zaman bu kadar naif bir düzen içinde yürümüş müdür? Padişahların mülk verirken sebep ve niyetlerini söylememelerine rağmen; her hanedanda olabileceği gibi Osmanlı ailesi üyeleri arasındaki rekabetin⁴⁴ 16. yüzyılda mülkler üzerinde görülmesi doğaldı. Bir başka ifadeyle hanedan içindeki güçlü aktörlerin padişahları etkileyerek temlikler elde etmelerinin sadece aile içi muhabbetten değil rekabetten de kaynaklanması olasıdır. Padişahlara, dolayısıyla siyasal gücün kaynağına daha fazla yaklaşmak, saray içi hiiziplere karşı güç kazanmak ya da temlikler sonrası hayır işlerine adanan kaynakları artırarak daha fazla bilinir olmak gibi hisler başlangıçta bahsedilen sevgi ve saygı hislerinin temliklerdeki rolünü kimi zaman geri plana itmiş olabilir. Bu manada sultanların mülk dağıtımında çevrelerindeki etkilerden hareketle kararlar aldıkları düşünülebilir. III. Murad'ın Valide Sultan'a verdiği mülklerin⁴⁵; ya da III. Mehmed'in validesi Safiye Sultan'a Mısır'dan ayırdığı temliklerin⁴⁶ tümüyle kendi iradesi ile verilmemiş olması uzak ihtimal değildir.

Hanedanın bilhassa kadın üyelerinin üzerindeki temliklerin aynı zamanda padişahların güçlerinin toplum nazarındaki meşruiyetinin dayanakları olarak

olmadığından, bu dilekçeyi veren kişi II. Bayezid'in kızı Selçuk Sultan olmalıdır. Her iki sultan hakkında bilgi için şu kaynaklara bakılabilir: Ahmet Gündüz, "Çelebi Mehmed'in Kızı Selçuk Hatun Vakıfları", *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 17 (3), s. 1154-1173; Çağatay Uluçay, "Bayezid II.'in Ailesi", *Tarih Dergisi*, 10/14, (Eylül 1959) s. 123.

⁴² Bkz: BOA, MD 69, 35, 66, 1 Cemaziyevvel 1000, 14 Şubat 1592.

⁴³ Mihrimah Sultan'ın vefatı sonrasında onun haslarından olan Şarkipâre bölgesinin mahsulü, 1574'te III. Murad tarafından bizzat validesine temlik edilmiştir. BOA, MD 35, 397, 1014, 16 Şevval 986, 16 Aralık 1578.

⁴⁴ Reyhan Şahin Allahverdi, böyle bir rekabetin Hürrem Sultan sonrasında hanedanın güçlü kadınları arasında vakıf kurma faaliyetlerinde de olabileceğini iddia ederek mühim bir meseleyi gündeme getirmektedir. Bkz: "Yetim Bir Hanım Sultan: Şehzade Mehmed'in Kızı Hümaşah Sultan Vakıfları", *Süleyman Demirel Üniversitesi (SDÜ) Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 37, (Nisan 2016), s. 2.

⁴⁵ Örnekler için bkz: BOA, MD 34, 31, 60, 14 Muharrem 986, 23 Mart 1578; BOA, MD 34, 31, 61, 14 Muharrem 986, 23 Mart 1578; BOA, MD 35, 397, 1014, 16 Şevval 986, 16 Aralık 1578; BOA, MD 36, 9, 27, 5 Zilkade 986, 3 Ocak 1579.

⁴⁶ M. Tayyip Gökbilgin, "Mehmed III", *İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 7, İstanbul 1997, s. 547.

işletildiği de anlaşılmaktadır. Bir etkin araştırmacının ifadesiyle⁴⁷, kadın üyelere verilen mülkler ve bunların arkasından gelen vakıfların hizmetleri sayesinde halk hanedanın kadınlarından, onların iyiliksever yönlerinden haberdar oluyorlar; böylece kadınlar padişahların meşruiyetine katkıda bulunuyorlardı. Bu sayede temlik ağı yönetici ailenin bilhassa kadın mensuplarının hayatına katkı sağlarken; aynı ağ sayesinde bu kişiler padişah otoritesinin görünürlüğüne destek olan araçlara dönüşüyorlardı.

Temlik düzeninin işleyişi sırasında ilginç bir hukuki durum da oluşuyordu. Bir yandan devletin resmi ilkeleri işletilirken öte yandan aile bağları dikkate alınıyordu. Daha açık bir ifadeyle mutlak gücün ve mülkün sahibi olduğu düşünülen padişahlar, ciddiyet ve sorumluluk gerektiren padişahlık rolleri ile aile bireyi olmaları sebebiyle kuşandıkları kimi zaman “oğul” ya da “eş”, kimi zaman “baba” veya “dede” rolleri arasında bir denge bulmak zorundaydılar. Bu dengenin siyaset lehine bozulması ailenin fertlerini olumsuz etkilerken; aile üyeleri lehine bozulması politik eleştirilere sebebiyet verebilirdi. Dolayısıyla padişahlar temlik politikasını hayata geçirirken hem saray içindeki hem de hanedan üyeleri arasındaki dengeyi gözetmeliydiler. Yine padişahların kız kardeşlerinin ve damatlarının, hepsi olmasa da bir kısmının, Topkapı Sarayı’nın siyasal ortamından uzaklaştırılıp ülkenin çeşitli yerlerine gönderilmelerinde de aynı denge politikasının izleri yansımaktadır. Bu yolla kız kardeşler ve onların eşlerinin siyasal nüfuz elde etmeleri engellenirken; onlara bahşedilen mülkler sayesinde devletin kaynakları, güçlü damatlar elinde bulunmak suretiyle hanedanın kontrolünde kalmaya devam ediyordu. Ayrıca bu sayede pek çok memleketin şenlenmesi de söz konusu oluyordu.⁴⁸

Osmanlı idarecilerinin “adalet dairesi”⁴⁹ şeklinde kavramsallaştırılan bir politikaya dayanarak devlet düzenini, halkın refahının da gözetecek şekilde dizayn ettiği söylenir. Bu manada temlik sisteminin gayeleri arasında halkın mali olarak rahatlamasına katkıda bulunmak ilkesi de yer almaktaydı. Aslında bu durum, biraz da “rütbenin iyilik eylemini şart koşmasıyla alakalıydı”⁵⁰. Hareket noktası halkın memnuniyeti olunca, temlik sistemi özü itibarıyla olumlu bir uygulamaydı ve kimsenin mağdur olmaması için gayet hassasiyetle işletilmekteydi. 1574 yılında Edirne’de Süleyman Çavuş isimli bir şahsın arazisi Sultan Selim Cami yanında inşa edilen Sitti Hatun Hamamı için istimlak edildiğinde, bunun karşılığında kendisine Keşan’da Depelü isimli köy mülk olarak verilmişti. Bu uygulama bedeli ödenerek yapılan bir satış işlemiydi.⁵¹ Reayanın elindeki (tasarrufundaki) toprağı, hanedan

⁴⁷ Pierce, *Harem-i Hümayun...*, s. xii, 300.

⁴⁸ *Koçi Bey Risâlesi*, Birinci Tab’ı, Matbaa-i Ebulfezva, Konstantiniyye 1303, s.95-96.

⁴⁹ Asker-hazine-reaya-adalet kavramlarıyla kurgulanan ve padişah tarafından idare edildiği şekilde kurgulanan bu politikanın içeriği için bkz: *Koçi Bey Risâlesi*, s. 71.

⁵⁰ Singer, *İyilik yap Denizge At Müslüman...*, s. 163.

⁵¹ BOA, MD 25, 27, 271, 12 Rebiülevvel 981, 5 Ocak 1574.

zorunluluk gereği kendi mülküne alırken, vatandaşa da bir başka yerde mülk veriyordu.

Temlik ağının kollarının örülmesi devam ederken bunlara ek olarak kimi zamanlarda “gereklilik” üzere sistemin yürütüldüğü ifade edilebilir. Öyle ki ziraat sahalalarının statü bütünlüğünün bozulmaması ve devam eden üretim-tüketim düzeninin aksamadan sürdürülebilmesi için temliklerin verilmesi zorunlu olmuştur. 1557 yılında Vize’ye bağlı Pınarhisar nahiyesindeki iki köyün çevresindeki araziler selâtin vakfının köyleri olduğu için bunların bedeli ödenerek ve mülknâmeler verilerek tımar sisteminden (sipahi elinden) çıkarılması örneği⁵² bu noktada zikredilebilir. İmparatorluk maliye kalemi çalışanlarının taşradaki tarım alanlarının bütünlüğünün devam edebilmesi şeklinde bilindik gayreti burada bir kez daha öne çıkmaktadır. Böylece hanedana bağlı temliklerin kapsamı genişletilerek mevcut zirai bütünlüğün bozulmadan hatta büyüyerek devam etmesi sağlanmıştır.

Zorunluluk gereği temliklerin verilmesi sadece zirai kaynaklarda değil diğer gayr-i menkullerde de geçerlidir. Temlik ağının buradaki gerekçeleri taşradaki büyük mali kaynakları elden çıkarmadan ama insanları da rahatsız etmeden kontrol edebilme kaygısıydı. Hürrem Sultan’ın, Trablusşam’daki bazı han ve dükkânların mâliki olması bu noktada bahsedilmeye uygun örneklerdendir. Şehirdeki bu binalar, Memluk Sultanı Kansu Gavri tarafından oldukça sağlam bir altyapı ile yaptırılmıştı ve iyi bir kira geliri sağlıyordu. Bu iki gerekçe söz konusu hanların ve dükkânların neden temlik ağına dahil edildiğinin işaretleri olarak kabul edilebilir.⁵³ Nitekim taşradaki nakit kaynaklarından olan ve sağlamlığı ve işlerliği bakımından gözde olduğu açık olan kaynaklar başkalarına terk edilemeyecek kadar değerliydi.

Mülk edindirmelerin mücbir sebepleri arasında askeri ve mali ihtiyaçlar söz konusu olduğunda, ivedilikle hareket edebilme isteği de vardı. Temlik kapsamına alınan Yeniil haslarının reayasının miri deve ihtiyacının karşılanmasında istifade edilmesi⁵⁴ araçların devre dışı bırakıldığı gayet etkili bir yöntemdi. Yine halkın yararına işletilen Üsküdar’daki Valide Sultan İmareti için beslenen mülk ve sağmal koyunların mera ve eğrek bulamaması sorununun Şile ve Kandıra’daki arazilerden temin edilerek halledilmesi⁵⁵ temlik ağının hızlı sorun çözmedeki katkısının pek çok örneğinden biriydi. Ayrıca temliğe konu olan yatırımların gelirlerinin bir kısmının ordunun finansmanında kullanılması⁵⁶ temlik ağının perde arkasındaki olumlu işlevleri arasındaydı.

⁵² BOA, MD 2, 120, 2078, 22 Cemaziyelevvel 964, 23 Mart 1557.

⁵³ BOA, TS.MA.d, 10088, 23 Rebiülevvel 951, 14 Haziran 1544.

⁵⁴ BOA, MD 39, 76, 186, 27 Şevval 987, 17 Aralık 1579.

⁵⁵ BOA, MD 46, 247, 553, 19 Zilkade 989, 15 Aralık 1581.

⁵⁶ Mihrimah Sultan babasına, kendi mülk ve vakıf gelirlerinin bir bölümünü askeri hareketler için kullanmayı teklif ediyordu. Bkz: Franz Babinger, “Mihr-i Mâh Sultân”, *Encyclopedia of Islam*, Second Edition, Volume: VII, Leiden 1993, s. 6.

Hanedana Yönelik Temliklerin Ekonomik ve Politik Yaşama Katkıları

Hanedan mensuplarına verilen temliklerin sadece hanedana değil reyaya ve hazineye de yansıyan olumlu yönleri bulunmaktaydı. Bunlar içinde öncelikle vergi ödeyen halka çeşitli muafiyetler getirilmesi söz konusuydu. Mâliklerin varlıklarının kapsamındaki köylerde halktan vergi toplama hakları koruma altına alınırken, köylüler de bazı muafiyetler ile ayrıca korunmaktaydı. Bu noktada acaba mülk sahipleri için (burada hanedan mensupları için) bir kazanç kaybından bahsedilebilir mi sorusu akla gelmektedir. Birkaç örnek üzerinden bu hususu değerlendirmek mümkündür. Kanuni Sultan Süleyman, kız kardeşi Şah Sultan'a Dimetoka kazasındaki Akçaviran, Derebeşte, Azadlu, Atların? ve Çayırbükü köylerini mülk olarak vermiştir.⁵⁷ Buralardaki köylüler, belgenin ifadesiyle: “*Sâir selâtin evkâfı gibi avârız-ı dîvâniye ve tekâlif-i örfiyeden muâf ve müsellemler olmaları bâbında inâyet ricâ...*” etmişler ve bu talepleri kabul görmüş; daha sonraki süreçte Sultan II. Selim de muafiyetlerini onaylamıştır. Köylüler öyle muhafazaya alınmışlardı ki salgun ödemek, küreğe koşulmak ya da azap, sekban veya acemi oğlan vermek gibi yükümlülüklerden muafiyet kazanmışlardı. Yine Yeniil hasları Valide Nurbanu Sultan'a *serbest* statülü olarak temlik edilmiş iken⁵⁸, 1579 yılı kaydından öğrenildiğine göre bu arazilerde yaşayan köylüler avâriz ve örfî vergilerden muaf tutulmuşlardı. Söz konusu arazilerdeki gayr-i Müslimler ise acemi oğlanı vermek zorunda değildiler.⁵⁹

56

Temlik sisteminin beraberinde uygulanan muafiyetlerin zamana ve mekâna göre farklılıklar gösterdiği ve ilerleyen dönemlerdeki muafiyetnâmelerde sınırların daha net çizildiği ifade edilebilir. III. Mehmed'in, hemşiresi Ayşe Sultan'a temlik ettiği Silistre ve civarındaki arazilerde yaşayan reyanın hangi vergilerinin temlik kapsamında olduğu hangilerinin muafiyet alanında olduğu ayrıntılı kaydedilmiştir.⁶⁰ Kayda göre temlik kapsamındaki vergiler şöyle sıralanmıştır: Haraç, ispence, bağ, bahçe, eşcâr-ı müsmire ve gayr-i müsmire, kaçgun, mâl-ı gâib, mâl-ı nukûd, beytûmal-ı hass ve âmme, cürm ü cinayet, ağnam ve öşr-ü gâlât. Reyanın muaf olduğu vergileri listesi ise şöyleydi: Avâriz ve tekâlif-i örfiyeden olmak üzere güvercin, acemi oğlanı, celeb, akıncı, bargir, memlehâ, peksimed, kassâbân, hamr, arpa, kovan, otlak vergileri ve çayır hizmeti. Bu örnekteki muafiyetnâme ve temliknâmenin öncekilerden belirgin farkı, daha ayrıntılı bir listenin yapılmış olmasıdır. Bu liste hem temlik sisteminde giderek daha düzenli bir yapıya geçildiğini göstermekte hem de sisteme müdahale edecek olanların da heveslerini kırıcı düzeyde teknik detayları ihtiva etmektedir.

⁵⁷ BOA, TS.MA.e, 722, 35, 10 Rebiülevvel 977, 23 Ağustos 1569.

⁵⁸ BOA, MD 39, 79, 197, 27 Şevval 987, 17 Aralık 1579.

⁵⁹ BOA, MD 39, 75, 182, 27 Şevval 987, 17 Aralık 1579.

⁶⁰ BOA, İE.ENB, 1, 13, 12 Şevval 1006, 18 Mayıs 1598.

Temliknâmelerde sınırları çizilen muafiyetlerin finansal karşılığı hakkında tarihçiler arasında görüş farklılıkları vardır. Akdağ, genel olarak temliklerin ve arkasından gelen vakıfların hazineye zararı olduğu görüşündedir.⁶¹ Buna karşılık Pierce aslında bu muafiyetlerin gelir artışı sağladığını iddia etmekte ve buna dair Nurbanu Sultan'ın Yeniil haslatının I. Ahmed devrindeki kazanç miktarlarının yükselmesine dikkat çekmektedir.⁶² Aslında mâlik olan hanedan üyeleri bu örneklerde kişisel gelirlerinde gerçekte kayıplar yaşıyor olmalıydılar. Ancak başta padişah olmak üzere merkezi bürokrasi, istimâlet politikasını hanedanın çıkarlarına tercih etmekte; halka mali destekler sunacak nitelikte iyileştirmeleri tercih etmekteydiler. Belki de bu iyileştirmeler padişahların kendi ailelerine dönük temlik politikalarına karşı oluşacak muhalefet için de önleyici adımlardı. Burada temliklere konu olacak kaynakların hanedanın elinden çıkararak istismara daha açık hale gelmesinden çekinilmesi sebebiyle vergi aflarının pek büyütülmediği iddia edilebilir. Kuşkusuz muafiyetler gelir kaybına sebebiyet veriyordu, ancak padişahlar (ve onlara bağlı merkezi bürokrasi) temlik kaynaklarının muafiyetler sebebiyle reayadaki olumlu yansımaları da göz ardı etmiyorlardı. Böylece bir kaynaktan açıklar verilse de uygulanan aflarla halkın gönlü kazanılıyor; başka temlikler için meşru dayanaklar elde edilmiş oluyordu. Sonuçta hem reaya hem hanedan kazanıyordu.

Görüldüğü üzere temlik sisteminde esas olan, devlet ve maliklerden oluşan iki tarafın da kazanç elde etmesi ve karşılıklı memnuniyetti. Dolayısıyla temlikler, memleketin imar ve iskânına faydası olacaksa ve kamu yararı (*menfaât-ı âmmé*) varsa verilmekteydi.⁶³ Bu prensipten hareketle atılan adımlar, temlik arazilerinin boş bırakılmaması şartıyla devam ettiriliyordu.⁶⁴ Bu zorunluluk mülk ağının içindeki verimli sahalardan üretim-tüketim düzeninde atıl kalmaması adına işletilen bir mekanizmaydı. Ayrıca nakit sıkıntısının her zaman kapıyı çaldığı bir iktisadi yapının baş aktörü olarak padişahların, kendi hanelerindeki bireylere verdiği temliklerin bir gayesinin de, her ne kadar kimi muafiyetlerle çeşitli kayıplar yaşansa da, nakit talebinin karşılanması olduğu anlaşılmaktadır. Temlik ve sonrasında vakıf haline dönüştürülen arazilerden öşür alınıp bunun da hazineye aktarılması⁶⁵ adalet

⁶¹ Bkz: *Türkiye'nin İktisadî ve İctimâî Tarihi*, Cilt 2, s. 321.

⁶² *Harem-i Hümayun...*, s. 296. Ancak böyle bir gelir artışının sebebinin bu muafiyetler olduğuna dair delil bulunmamakta olup, Osmanlı ekonomisinin 16. yüzyılın son çeyreğinde belirgin şekilde yaşadığı enflasyonist süreci de hatırlamak gerekir. Bu süreç hakkında bkz: Şevket Pamuk, *A Monetary History of the Ottoman Empire*, Cambridge 2000, s. 123, 124.

⁶³ Barkan, "İslam-Türk Mülkiyet Hukuku Tatbikatının Osmanlı İmparatorluğunda Aldığı Şekiller II", s. 158, 159.

⁶⁴ Neşet Çağatay, "Osmanlı İmparatorluğunda Reayadan Alınan Vergi ve Resimler", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 5/5 (1947), s. 499.

⁶⁵ Temlik olarak verilen topraklardan ciddi gelirler elde edilmekteydi. Barkan'ın hesaplamalarına göre 1527-1528 yılı bütçesinde özel şahıslara temlik olarak verilen yerlerden ve vakıf topraklarından sağlanan girdi 60 milyon akçe civarındaydı. Bu rakam toplam bütçe gelirinin yüzde 11'ine tekabül ediyordu. Nakleden; Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, Cilt 1 1300-1600, Çeviren: Halil Berktaş, İstanbul 2000, s. 121.

dairesindeki döngünün ve dengenin seyri açısından da gerekliydi. Böylece temlik ağı ve bunun farklı görünümünün gelirleri- en azından bir kısmı- yine devlete bağlanmış oluyordu. Vakıf ve temlik sistemlerinin bütünleştiği yapıya iltizam uygulamasının da dahil edilmesi⁶⁶ yie nakit talebinin karşılanması ile ilgiliydi. Ancak buradaki daha fazla nakit girdisi motivasyonunu, hanedanın salt finansal kâr gayesiyle hareket etmesi şeklinde yorumlamamak daha uygundur. Zira temlik ağından elde edilen nakitlerin en azından bir kısmının yine halkın refahı adına sarf edildiği anlaşılmaktadır. İki örnek vermek gerekirse: 1579 yılına tarihlenen bir kayıta Valide (Nurbanu) Sultan'ın 12 bin filorilik bedelini ödemek suretiyle Mısır'da satın aldığı (muhtemelen tapu resmi vererek bir nevi mülkleştirdiği) köylerin gelirlerinin yarısını Mekke, diğer yarısını Medine halkına göndermeyi taahhüt ettiği görülmektedir.⁶⁷ 1583 yılında, bir kasap dükkânı olmadığı için et almakta zorlandıklarını divana haber veren İstanbul Kefeli Mahallesinin ileri gelenlerine, Valide (Nurbanu) Sultan'ın parasını bizatihi ödeyerek bir kasaphane dükkânı açmak için harekete geçmesi oldukça anlamlıdır.⁶⁸

Temliklerin sözü edilen finansal katkıları dışında ekonomik yaşama başka olumlu etkileri de vardı. Temlik ağına çekilen mali kaynaklar ve bunların beraberinde getirdiği görece serbestlik ortamı ile birlikte, şenlendirmeler neticesinde “büyük çiftlikler” ortaya çıkarken; temlik sahiplerinin piyasaya dönük ticari işletmeler olarak çiftlik örgütlenmelerinde yer almalarına olanak sağlanmıştır.⁶⁹ Padişahların bilhassa büyük cüsseli ve yüksek gelirli arazileri, mesela hassa statüsündeki toprakların tüm mülkiyetini (ya da tasarruf hakkını) gerek kendi hane halklarına, gerekse yüksek rütbeli memurlara temlik etmesi onların daha rahat üretim organizasyonlarına imza atmalarına ve istihdam kaynağı olabileme çabalarına destek vermeleri şeklinde yorumlanabilir. Zira hanedan mensuplarına ait serbest mülkleri, en azından 16. yüzyıl sonlarına kadar, yerel idarecilerin teftiş edememesi de⁷⁰ bu serbest alana katkı olarak sayılabilir.

⁶⁶ II. Selim'in kızı Şah Sultan'a temlik edilen yerler arasında eskiden tımar sisteminde olup sipahilerine vergilerini düzenli olarak veren köylerin de yer aldığı görülür. Bunlardan biri de Yeniköy isimli bir köydür. BOA, TS. MAd., 1962, 2, 29 Zilhicce 979, 13 Mayıs 1572. Burada ilginç olan mülk olarak verilen köyün tımar düzeninin devam etmesi ancak bunun iltizam sistemi ve vakıf sistemiyle bütünleştirilmesidir. Öyle ki, Şah Sultan'a temlik edilen köy daha sonra Şah Sultan Vakfının akarı arasına alınmış, köyün vergilerinin toplanması işi bir mültezime devredilerek işleyen düzeninin devamı sağlanmıştır. Dolayısıyla tek bir örnekte imparatorluğun dört temel sistemi (tımar, vakıf, iltizam, temlik) bir araya getirilmiştir.

⁶⁷ BOA, MD 36, 152, 421, 1 Safer 987, 30 Mart 1579.

⁶⁸ BOA, MD 48, 252, 704, 23 Zilhicce 990, 18 Ocak 1583.

⁶⁹ Halil İnalçık, “The Emergence of Big Farms, Çiftlik: State, Landlords and Tenants“, Contributions à L'histoire Economique et Sociale de L'empire Ottoman, Jean-Louis Bacqué-Grammont and Paul Dumont, eds Peeters Press, Louvain 1984, s. 109.

⁷⁰ Mehmet İpşirli, “Paşmaklık”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 34, İstanbul 2007, s. 187.

Hanedanın kadınlarına ait “mülk çiftlikler” bahsedilen görece serbest ve kâr amaçlı üretim-tüketim faaliyetlerine, padişah ailesinin de katıldığına işaret ediyor.⁷¹ Örneğin 1583 yılı kayıtlarına göre, III. Murad’ın validesi Nurbanu Sultan’ın, Üsküdar, Gebze ve Yoros’ta “mülk çiftlikleri” faaliyette iken; ⁷² onun Yanbolu, Rodoscuk ve Üsküp’te de ayrıca has ve çiftlikleri vardı.⁷³ Yine Kanuni Sultan Süleyman’ın oğlu Şehzade Mehmed’in kızı Hümaşah Sultan’ın, İstanbul’un Eyüp semtinde bir çiftliği çalıştırılmaktaydı.⁷⁴ Yavuz Sultan Selim’in torunu Osman Şah Bey’in ise Tırhalada’ki çiftlikleri, bahçeleri, kiralık arazileri ve değirmenleri 1590 yılında kâr amaçlı işletmeler olarak istihdama ve üretim düzenine destek vermekteydi.⁷⁵ Piyale Paşa’nın eşi ve II. Selim’in kızı Gevher Hatun’un Ergene’de köylerdeki çiftlikleri de kethüdalar atanmak suretiyle idare edilmesi⁷⁶ piyasaya dönük üretim yapan ve hesapları kontrol edilen organize birer üretim ünitesi olduklarını işaret etmektedir.

Bahsedilen örneklerin en azından bir kısmı, nüfuz sahiplerinin başlattığı ve devam ettirdiği “büyük çiftliklerin ortaya çıkışı” sürecinden hanedan mensuplarının pay alma çabası olarak değerlendirilebilir. Bu bakımdan muteber araştırmacıların da dikkat çektiği üzere temliknâmelerin yoğunlaşmasıyla büyük çiftliklerin ortaya çıkışı arasında doğrudan bir ilişki vardır.⁷⁷ Celali vakaları sonrasında veya herhangi bir şekilde ekilmeyen verimli tarlaların, çayırların ve sulak mevkilerin hanedanın temlik ağına çekilmesi çabaları- arpalık sistemi henüz yaygınlaşmadan⁷⁸- etkili adımlar olarak görülebilir. Bu durum mülklerin nakit girdi katkısına ilişkin bir gelişme olarak değerlendirilebileceği gibi hanedan üyelerinin mâlik olarak üretim çarkına katılan birer girişimci, hatta bir araştırmacı tarafından⁷⁹ valideler için kullanılan oldukça anlamlı bir ifadeyle, “patron” olduklarını ortaya koyar. Bu gelişmeler Osmanlı padişahları ve merkezi bürokrasinin statükocu olduğu ifade edilen iktisat zihniyetlerinin sorgulanması gerektiği konusundaki çalışmalara cesaret verici değişimlerdir. Nitekim incelenen dönemdeki mülklerde ev, değirmen ya da arsa gibi

⁷¹ Bazı “mülk çiftlikler” sonradan “vakıf çiftlik” şeklinde ifade ediliyor olsa da bu değişimin sahada karşılığı yoktu.

⁷² BOA, MD 48, 308, 912, 1 Safer 987, 30 Mart 1579.

⁷³ BOA, MD 48, 324, 953, 11 Safer 996, Mart 1583.

⁷⁴ BOA, TS. MA.d., 7139, 20 Cemaziyevvel 981, 17 Eylül 1573. Toprak üzerine yatırımları olan bu kadın sultanın Edirne’de de mülk köyleri vardı. Bkz: Gökbilgin, *XV- XVI. Asırlarda Edirne Paşa Livâst...”, s. 499.*

⁷⁵ BOA, TS.MA.d 1517, 11, 29 Zilhicce 998, 29 Ekim 1590 .

⁷⁶ Gökbilgin, *XV- XVI. Asırlarda Edirne Paşa Livâst...”, s. 499.*

⁷⁷ Bkz: Halil İnalçık, “Çiftliklerin Doğuşu: Devlet, Toprak Sahipleri ve Kiracılar”, *Osmanlı’da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, Editörler: Çağlar Keyder, Faruk Tabak, İstanbul 1998, s. 20-21.

⁷⁸ Hanedana verilen arpalık ya da paşmaklıkların incelenen dönemde henüz yaygınlaşmadığı; bunların bilhassa 16. yüzyıl sonları ile 17. yüzyılda etkin uygulamalar haline geldiği belirtilmektedir. Bkz: İnalçık, “Çiftliklerin Doğuşu: Devlet, Toprak Sahipleri ve Kiracılar”, s. 25; İpşirli, “Paşmaklık”, s. 187.

⁷⁹ Virginia H. Aksan, “Wâlide Sultân”, *Encyclopedia of Islam*, Second Edition, Volume: XI, Leiden 2002, s. 130.

örneklerden ziyade, arazilerin hanedana temlik edildiği örneklerin yoğunluğu, böyle bir çabaya haber vermektedir.

Şüphesiz hanedana ait mülklerin ekonomik yaşama sağladığı faydalar bunlarla sınırlı değildi. Boş arazilerin veya orman ve bataklıklardan dönüştürülen tarlaların mülk statülü olarak verilmesi hem tarımsal üretimin hem de buna bağlı olarak vergi gelirinin artması anlamına geliyordu.⁸⁰ Zaten mülk edindirmelerin pek çoğunda şenlendirme şartları bulunmaktaydı.⁸¹ Bilhassa yeni fethedilen ya da çorak ve terk edilmiş arazilerin tarıma kazandırılmasında temliklerin rolü büyüktü.⁸² Padişahlar cephesinden bakılınca, temlik ağı ile mali gücün korunması ya da artırılması biraz daha yumuşak bir yolla gerçekleştirilmiş, böylece meşruyet sorgulanmasına sebebiyet verecek açıklara müsaade edilmemiştir. Ayrıca hanedana ait olup, aralarında mülk çiftliklerin de bulunduğu bu iktisadi yapıların istihdama katkı sağlayan verimli işletmeler olduğu da söylenebilir. Şüphesiz girişimci bir sivil toplum için yeterli bir destek sayılamazsa da, 16. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkan güvenlik⁸³ ve istihdam problemleri de dikkate alınınca bu tip yapıların önemli bir boşluğu doldurduğu aşikârdır.

Hanedana Ait Temliklere İtirazlar ve Müdahaleler

Padişahların, siyasal ve mali güçlerinin kaybına yol açacağı gerekçesiyle yüksek rütbeli devlet erkânına ve reyaya mülk verme noktasında ellerini gayet sıkı tuttuğu şeklinde genel bir kanı olsa da, 16. yüzyılda, mülklerin haddinden fazla dağıtıldığına işaret edilerek mülk politikaları ve bunların ekonomiye etkisi eleştirilmiştir. Örneğin III. Murad'a sunulan anonim *Hırzû'l Müllük* adlı eserde köy ve kasabaların çoğunun has, zemet veya tımar statüsünde olması gerekirken vakıf ve mülk haline gelmesine fırsat verilmesi şiddetle eleştirilir.⁸⁴ Aslında buradaki itirazın bir kısmı mülklerin oran olarak fazlaca verilmesine yöneltilmekle birlikte, eleştirilerin dozunun arttığı noktalar mülknâme elde ederken yaşanan usulsüzlüklerdir. Mülklerin resmi belgelere düşük değerlerle kaydedilmesi, sınırların

⁸⁰ İnalçık, bahsedilen serbest alanı, bu ünitelerde emek üreten köylülerin daha fazla himaye görmeleri, çeşitli dokunulmazlıklardan yararlanmaları ve mülk sahiplerinin pazar bitkileri ya da hububat üreterek artı ürünlerini ihraç edebilmeleri şeklinde kategorize ediyor ki, bu hususlar oldukça mühim avantajlardır. İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, Cilt 1..., s. 164, 169.

⁸¹ Barkan, "İslam-Türk Mülkiyet Hukuku Tatbikatının Osmanlı İmparatorluğunda Aldığı Şekiller II", s. 171.

⁸² İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, Cilt 1..., s. 167.

⁸³ Mali ya da siyasal gücü yüksek kesimlerin mülklerinin daha güvenli olduğunu; bu kişilere ait mülk köylerin bir süre sonra fazlaca rağbet görerek kasabalara dönüştüğünü; anonim *Hırzû'l- Müllük* yazarı anlatıyor. Yaşar Yücel, *Osmanlı Devlet Teşkilatına Dair Kaynaklar (Kitâb-ı Müstetâb, Kitâbu Mesâlibi'l- Müslimîn ve Menâcî'i'l- Müminîn, Hırzû'l- Müllük*, Ankara 1988, s. 178.

⁸⁴ Yücel, *Osmanlı Devlet Teşkilatına Dair Kaynaklar...*, s. 176.

üstünkörü bir şekilde tayini, adaletin gözetilmemesi gibi hukuki meseleler daha sert eleştirilere maruz kalmıştır.

17. yüzyılın ilk yarısının etkin yazarlarından Koçi Bey bu çalışmanın ilgilendiği döneme göre daha geç yaşamış bir kalem erbabı olsa da kendi dönemine gelinceye kadar, padişaha yakın olanların (*mukarreb-i pâdişâbi*) şeriata aykırı olarak, yani savaşlarda faydalı işler yapmadan mülkler almalarına ve vakıflar kurmalarına dikkat çekmektedir. Yazar mülk ve vakıfların ancak savaşlarda faydaları olan ailelere verilmesi gerektiğini belirten cesur bir dil kullanmıştır.⁸⁵ Koçi Bey, Kanuni Sultan Süleyman devrine ait değerlendirmelerinde özellikle sadrazam Rüstem Paşa'ya verilen temlikleri hoş karşılamamıştır. Yazar, Sultan Süleyman'ın paşaya ihsan ettiği temliklerinin “aşırı” derecede olduğunu ve temlikler sonrasında devlet kaynaklarının telef edildiğini düşünüyordu. Koçi Bey temliklerin ve ardından vakıfların tımar toprakları aleyhine genişlemesine de itiraz ederek, gelirlerin, eğer tımar düzeninde kalsaydı daha fazla gerçekleşeceğini ifade ediyordu.⁸⁶ İlginçtir ki Koçi Bey ve diğer yazarlar temliklere dair eleştirilerini daha çok hanedan dışı devlet adamlarına sunulan mülklere yoğunlaştırmışlardır. Padişah ve ailesine dair açık eleştiriler dile getirmek haliyle pek kolay olamayacağından buradaki olumsuz değerlendirmeleri bütün temlik sahipleri için geliştirilmiş görüşler olarak saymak mümkündür.

Osmanlı temlik düzenine karşı öne sürülen görüşler askeri/gelenekçi bakışın etkisinde şekillenmiştir. Statik bir ekonomik yapıyı önemseyen bu düşüncenin taraftarları mülk uygulamalarının sadece olumsuz örnekleri üzerine eleştiriler yöneltmişler; temliklerin üretim artışına olanak sağlayabilecek bir serbestlik getirebildiğini pek dillendirmemişlerdir. Oysa hanedan temliklerinin geri planında ciddi bir mali bürokratik organizasyon işliyordu ve bu yapı üretimden tüketime, vergilendirmeden istihdama kadar geniş bir yelpazede fayda sağlıyordu. Zira buraya kadar örnekleri sunulan temliklerin kahir ekseriyeti toprağa bağlı reel üretim kaynaklarına dayanmaktaydı. Dolayısıyla bu faydalı karşılıklar, hanedana ayrılan temliklerin kimi zaman “abartılmasının”, bilhassa toplum nezdinde ciddi bir muhalefetle karşılaşmamasının sebepleri arasında sayılabilir.

Temliklerin yukarıdaki görüş sahiplerince ifade edildiği üzere “abartılı” bir düzeyde verilmesi ya da devlet mülkünün bireylere teslim edilmesi nedeniyle bürokrasi veya sivil toplumdan gelen diğer tepkilerin önüne geçilmesi gerekiyordu. Bu nedenle miri arazinin hanedan üyelerine ya da başkalarına temlik edilmesi sonrasında vakfa çevrileceğinin belirtilmesi yahut bu açıkça belirtilmese bile böyle davranılması, “temlik ağının” insanlara katkı sağlayacak bir şekle büründürülmüş tezahürü sayılabilir. Temlik-vakıf ilişkisinin tümüyle hazineyi zarara uğrattığına dair

⁸⁵ *Koçi Bey Risâlesi*, s. 81.

⁸⁶ *Koçi Bey Risâlesi*, s. 97

görüşler olsa da⁸⁷, bu sayede devletin elinde atıl kalması muhtemel araziler (ya da başka mülk statüsündeki kaynaklar) hem üretim-tüketim düzenine katılmış hem de hazine ve reaya açısından faydalı bir hale getirilmiştir. Bu iki sistemin birleştirilmesi, padişahların ve maliye bürokratlarının bir başarısı olarak değerlendirilebilir. Ayrıca bu başarı temlik ağının, padişahın toplum nezdindeki meşruiyet algısına ilişkin önemli bir katkıdır.

Hukuki bakımdan reayanın mülklerinden çok da farklı olmadıkları ancak bununla beraber verimli kaynaklardan seçildiği anlaşılan hanedana ait mülklerin her iki durumu aslında bazı sorunları da beraberinde getiriyor; belki de yeterli önlemler alınmadığını bilen birileri, hanedanın mülklerine müdahalelerde bulunabiliyorlardı. Topraksız kalarak ya da sair sebeplerle başkalarının arazilerine yerleşenlerin (*hâriç ez-defterlerin*), Hürrem Sultan'ın Ahyolu ve Silistre'deki mülk arazilerine gelerek izinsiz yurt edinmeleri⁸⁸ örneği ilginçtir. Böylece koruma açıkları görülen mülklere, hanedana ait olsa dahi, bilhassa nüfuz sahibi kimselerin müdahale etmeye cüret ettikleri söylenebilir. Benzer şekilde 1573'te Valide Nurbanu Sultan'ın mülk çiftlikleri de çevrelerindeki köylülerce rahatsız edilmiştir. Üstelik bu çiftlikler Orhanlı ve Aydos gibi başkentten hemen yanı başında yer almaktaydı. Daha ilginç bu açık tehditler devam etse bile çitleme ya da duvar çekme gibi soyutlayıcı adımlar atılmamıştır.⁸⁹ Bir diğer örnekte ise, III. Murad'ın validesine ait Şarkipare'deki temliklerine 1574 yılında, "buraları temlik değil has arazisidir" diyerek zabta kalkışan kişi Ulus Beyi Abdurrahman'dır.⁹⁰

Devletin en üst kademelerindeki bireylerin mülklerinin dahi başkalarınınca ele geçirilme tehlikesi yaşaması gayet anlamlıdır. Böyle gelişmelerin görülmemesi için sınır belirteçlerinin kaybolması, bunların yerlerinin değiştirilmesi ya da başka benzer gelişmeler dikkatle takip ediliyordu. Sıkıca kontrol edilen hanedana ait temlik üniteleri için bu amaçla sık sık merkezden görevli memurlar gönderilmiş, şikâyetler veya alınacak yeni kararlara ilişkin yerinde incelemeler yapılmıştır.⁹¹ Bahsedilen önlemlere rağmen yönetici aileye ait mülkler için bile muhtemel tehlikeli kişiler listesi olarak bir kayıta şu görevliler sayılmaktaydı: Sancakbeyi, voyvoda, alay beyleri, zaimler, tımarlı sipahiler, çeribaşılar, eminler, amiller ve iş erleri.⁹² Bu liste aslında 1579 yılına ait bir hükümde, Yeniil'deki Valide Sultan temliğine yapılan müdahale ile ilgili olarak hazırlanmıştı. Bunun kadar mühim bir diğer husus hükmün gönderildiği kadınlıkların sayısının bir hayli fazla olmasıydı. Hükmü

⁸⁷ Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*, Cilt 2, s. 321.

⁸⁸ Bu gelişme, Hicri 948-951 tarihlerinde (Miladi 1541/1544) devlet tarafından tespit edilmiştir. Bkz. Feridun Ahmed Bey, *Münşeatü's-Selâtin*, Cilt. 1, Takvîmhâne-i Âmire, Dersaadet 1849, s. 608.

⁸⁹ Örnek için bkz: BOA, MD 48, 314, 931, 8 Safer 991, 3 Mart 1583.

⁹⁰ BOA, MD 35, 397, 1014, 16 Şevval 986, 16 Aralık 1578.

⁹¹ III. Murad'ın kız kardeşi Gevherhan Sultan'ın Karaferya'daki mülk bekar odalarına 1596 yılında yeniçerilerin yaptığı müdahaleler, saraydan gönderilen çavuş ve mübaşirin yerinde incelemesi ile sorgulanmıştır. BOA, MD 69, 35, 66, 1 Cemaziyevvel 1000, 14 Şubat 1592.

⁹² BOA, MD 39, 79, 197, 27 Şevval 987, 17 Aralık 1579.

muhatap kadınlık; Üzeyr, Kars, Birecik, Divriği, Malatya, Samsad, Bozulus, Selemiyeye (Selimiye), Hama, Humus şeklinde sıralanmış, listeye Trablusşam beylerbeyliği de eklenmişti. İlerleyen süreçte benzer müdahaleler olmaya devam etmiştir. 1583 yılı kaydına göre III. Murad'ın validesi için ayrılan Üsküdar, Gebze ve Yoros'taki mülk çiftliklere de, bu sağlam dayanağa rağmen hala birileri müdahale ediyor; onlar söz konusu çiftliklerin beytülmal vergilerine el koymayı deniyorlardı.⁹³ Padişahlar ise tüm bu vakalar arasında aileleri, Topkapı Sarayı'ndaki merkez bürokrasi ve halk arasındaki ilişkilerde dengeyi sağlamaya çalışmaya devam ediyorlardı.

Sonuç

Osmanlı devleti tarih boyunca kurulmuş etkin imparatorluklar içerisinde siyasi ve iktisadi örgütlenmesi ile sağlam bir yer edinmiştir. Osmanoğulları ailesinin bu devleti yirminci yüzyıla taşımaları bir başarıdır. Bu başarının temel dinamikleri arasında merkezi gücün siyasi ve askeri otoritesinin etkin bir şekilde ülke geneline yayılabilmesi olduğu kadar, bu yapının toplum nazarında meşruiyeti olan bir şekilde sürdürülmesi yer almıştır. Padişahlar ise büyük örgütlenmenin baş aktörü olarak anneleri ve eşlerinden başlayarak sınır boylarındaki askerlere kadar birbirinden çok farklı kişilerle, tutarlı ve dengeli ilişkiler geliştirmek durumundaydılar. İşte saraydan ülkenin en ücra köşelerine kadar örülen “temlik ağı”, padişahların gerek aile üyelerine gerekse diğer kesimlere bahsettiği mülk varlıklar ile hayata geçirdikleri etkin uygulamalardandır. Bu çalışma temlik ağının hanedan üyelerine yansıyan yapısının 16. yüzyıldaki işleyişini anlamaya çalıştı.

Her şeyden önce temlik uygulamasının, ülke geneline bir ağ gibi örülmekle birlikte, sahada pek farklı çeşitlerinin bulunduğu; bu bakımdan sistemin sınırlarını çizmenin gayet zor olduğu görülmüştür. Ağın derinlerine inildiğinde hem statü hem de mali büyüklük bakımından değişken ve dinamik bir yapı ile karşılaşmıştır. Bu kompleks örgütlenme içinde padişahın kendi ailesinin bireylerine dağıttığı mülklerin genel temlik ağının bir parçası olarak düşünülebileceği anlaşılmaktadır. Kolları ülke geneline yayılan bu ağın, Osmanlı yeni çağının çağdaşı olan yazarların bazı haklı eleştirilerine rağmen, olumlu yönlerinin olduğu ifade edilmelidir. Mülkler dağıtılırken, ülkenin verimli arazilerine el koyma gayreti içinde bir merkezi idarenin izleri görüldüğü kadar madalyonun diğer yüzünde, temlik siyaseti ile koruma altına alınmış bir zirai düzen ve buna katkı sağlayan istihdam ve vergilendirme ağından da bahsedilmelidir. Bir valide sultana verilen mülklerin genişliğinin göze batmaması, onun merkezde veya taşrada zirai üretime, istihdama ve ticari yaşama ciddi destekleri sayesinde olmuştur.

Temlik sistemini anlama çabası çeşitli başka sonuçlara ulaşılmasını sağlamıştır. 16. yüzyıl padişahlarının daha çok hanedanın kadın üyelerine temlik

⁹³ BOA, MD 48, 308, 912, 1 Safer 987, 30 Mart 1579.

dağıttıkları tespit edilmiştir. Geniş toprakları içeren temlikler yerine daha çok haslar ile taltif edilen şehzadelerin sancaklara gönderilerek oralarda devlet idaresini öğrenmeye başlamaları, mülklerle uğraşmak yerine daha önemli meselelerle ilgilenmeleri onlara verilen mülklerin görece geri planda kalmasına sebep olmuş gibidir. Padişahların mülk dağıtımlarında bilhassa valideleri, eşleri ve kız kardeşlerine yakın ilgi gösterdikleri; mülkler vasıtasıyla bir yandan onları maddi açıdan desteklerken, öte yandan ülke genelindeki verimli kaynakların en azından bir kısmının hanedan kontrolünden çıkmasını engelledikleri söylenebilir. Kimi zaman mülk statüsünün içerisinde harmanlanan muafiyetlerin gelir kaybına sebebiyet verdiğine dair görüşler ortaya çıksa da, nihai hedefte halkın memnun edilerek üretim düzeninin devam etmesi çabası söz konusuydu. Bu manada temlik ağının kolları reaya da doğrudan faydalar sağlamıştır. Zira hanedana ait temlikler, reaya için istihdam desteği demektir.

Temlik ağının toplumsal yaşama katkısının sadece maddi gelirler üzerinden değerlendirilmeyeceği de anlaşılmaktadır. Padişahlar en yakınlarına temlikler dağıtırken aynı zamanda onların gönüllerini hoşnut ediyorlardı. Bununla birlikte kimi sultanların mülk dağıtımında kendi iradeleri dışında karar almış olabilecekleri ileri sürülebilir. Çünkü genellikle önceki padişahlar tarafından başlatılan temliklerin yenilenmesi usulü, bir sonraki padişahın cülusunda devam ettiriliyordu. Yaş almış kadın sultanlara verilen temliklerde sevgi yanında hürmet duygusunun bu manada rol aldığı ifade edilebilir. Ayrıca padişahların insanların gönüllerini kazanma çabası sadece saray içinde kalmıyor; aile bireylerine verilen temliklerde toplum içinde iş gücü üretenler ya da buralardan hizmet alanlar da bu ağ aracılığıyla padişahın manevi kimliğine duydukları saygıyı pekiştiriyorlardı. Dolayısıyla temlikler bir yandan sahipleri ve hizmet alan kişileri etkilerken diğer taraftan padişahların siyasal güçlerini sağlamlaştırarak dengeli bir yapı kuruluyordu. Bu denge hanedan üyelerine de yansdı. Ne onların aşırı mülklendirilmesi ile padişah aleyhine güç merkezi haline gelmelerinin yolu açıldı ne de mülksüz bırakılarak maddi bakımdan düşkün olmalarına sebebiyet verildi.

Padişahların, ellerindeki etkin gücü hanedanı, idarecileri ve toplumu memnun etmek için kullanırken, kantarın topuzunun kaçtığı, dengenin isteyerek ya da istemeden birileri lehine bozulduğu zamanlarda, temlik ağı eleştirilerden nasibini almıştır. Sistemin eleştirisi daha çok temliklerin haddinden fazla verilmesine ve vakıf sistemi içine dahil olma oranının artırılarak devlet hazinesine akan gelirlerin azalmasına yönelik olmuştur. Temlik sisteminin karşılaştığı olumsuzluklardan bir diğeri de bu ağda yer alan maddi kaynaklara dışarıdan yapılan müdahalelerin bazen önlenememesi olmuştur. Aslında bu noktada padişahlar ikilemde kalmış gibidir. Bir yandan ayrı birer feodal bey gibi büyümesi istenmeyen hanedan üyelerinin, kendilerine verilen mülkleri de statü bakımından diğer mülklerden ayrı düşünülmezken; diğer yandan hanedan mülklerinin de halkın kaynakları gibi yabancı müdahalesine açık kalmasına sebebiyet verilmiştir. Yine de merkez ve taşra idarecileri hanedan mülklerine olan haksız müdahalelere göz yummayarak gerekli önlemleri almaya, mülkleri yasal ve fiziki olarak korumaya gayret etmişlerdir.

Kaynaklar

a. T. C. Devlet Arşivleri Başkanlığı (Başkanlık Osmanlı Arşivi BOA;) Kaynakları

İbnülemin Ensab, İE.ENB, Dosya No, Gömlek No: 1,13.

Mühimme Defterleri (MD), Defter No, Sayfa No, Hüküm No: 2, 120, 2078; 5, 7, 9; 6, 472, 1022; 9, 54, 144; 14, 584, 836; 25, 27, 271; 34, 31, 60; 34, 31, 61; 35, 397, 1014; 36, 9, 27; 36, 152, 421; 39, 75, 182; 39, 76, 186; 39, 79, 197; 39, 79, 197; 46, 247, 553; 48, 252, 704; 48, 308, 912; 48, 314, 931; 48, 324, 953; 69, 35, 66.

Topkapı Sarayı Maliyeden Müdevver Defterler (TS.MA.d.) Defter No, Sayfa No: 1962,2; 7139; 1517,11; 10088

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Belgeler, (TS. MA. e), Defter No, Sayfa No: 722, 35; 745,49; 811,4; 851,60; 968, 66; 968,75

b. Yayınlanmış Ana Kaynaklar ve Arşiv Malzemeleri

Feridun Ahmed Bey, *Münşeatü's- Selâtin*, Cilt. 1, Takvîmhâne-i Âmire, Dersaadet 1849.

Koçi Bey Risâlesi, Birinci Tab'ı, Matbaa-i Ebulfezva, Konstantiniyye 1303.

c. Başvuru Eserleri

Ayverdi, İlhan, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, İstanbul 2011.

d. Araştırma/İnceleme Eserler

Allahverdi, Reyhan Şahin, "Yetim Bir Hanım Sultan: Şehzade Mehmed'in Kızı Hümaşah Sultan Vakıfları", *Süleyman Demirel Üniversitesi (SDÜ) Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 37 (Nisan 2016), s. 1-25.

Akdağ, Mustafa, *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimâî Tarihi*, Cilt 2 1453- 1559, Ankara 1979.

Aksan, Virginia H., "Wâlide Sultân", *Encyclopedia of Islam*, Second Edition, Volume: XI, Leiden 2002, s. 130-131.

Aybakan, Bilal, "Temlik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 40, İstanbul 2011, s. 428-430.

Babinger, Franz, "Mîhr-i Mâh Sultân", *Encyclopedia of Islam*, Second Edition, Volume: VII, Leiden 1993, s. 6-7.

Barkan, Ömer Lütfi, "İslam-Türk Mülkiyet Hukuku Tatbikatının Osmanlı İmparatorluğunda Aldığı Şekiller", *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, VI/1 (1940), s. 156-181.

-----, Ömer Lütfi, "İslam-Türk Mülkiyet Hukuku Tatbikatının Osmanlı İmparatorluğunda Aldığı Şekiller II", *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, VII/1 (1941), s. 157-176.

-----, Ömer Lütfi, "İslam-Türk Mülkiyet Hukuku Tatbikatının Osmanlı İmparatorluğunda Aldığı Şekiller III : İmparatorluk Devrinde Toprak Mülk ve Vakıfların Hususiyeti", *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, VII/4 (1941) s. 906-942

- , Ömer Lütfi, “Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskan ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler I-II İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler”, *Vakıflar Dergisi*, 2 (1942), s. 279- 386.
- , Ömer Lütfi, “Timar”, *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 12, İstanbul 1979, s. 286- 333.
- Berki, Ali Himmet, “İslam’da Sahih ve Gayr-i Sahih Nev’ileri I”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6/1 (Ocak 1957), s. 19- 26.
- , Ali Himmet, “Vakıfların Hukuk ve Tarih Bakımından Kıymeti”, *Vakıflar Dergisi*, VI (1965), s. 5- 13.
- Cin, Halil, “Arazi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 3, İstanbul 1991, s. 342- 346.
- Çalı, Ayşegül, “Akıncı Beyi Evrenos Bey’e Ait Mülknâme”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 20 (2006), s. 59-79.
- Çağatay, Neşet, “Osmanlı İmparatorluğunda Reayadan Alınan Vergi ve Resimler”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 5/5 (1947), s. 483-511.
- Emecen, Feridun M., *İlk Osmanlılar ve Batı Anadolu Beylikler Dünyası*, İstanbul 2010.
- Gel Mehmet, “Kanuni Devrinde Vüzera Gölgesinde "Vakfa İlave Mülkün Satışı" Üzerine Bir Hukuki Tartışma: "Da'va-yı Asiyab", *Bellekten*, LXXVII/280 (Aralık 2013), s. 927- 954.
- Genç, Mehmet, “Malikâne- Divanı”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 27, Ankara 2003, s.518-519.
- Gökbilgin, M. Tayyip, *XV- XVI. Asırlarda Edirne Paşa Livâsı Vakıflar- Mülkler- Mukataalar*, İstanbul 1952.
- , M. Tayyip, “Mehmed III”, *İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 7, İstanbul 1997, s. 535- 547.
- Gündüz, Ahmet, “Çelebi Mehmed’in Kızı Selçuk Hatun Vakıfları”, *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 17 (3), s. 1154-1173.
- Hacak, Hasan, “Milk”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 30, İstanbul 2005, s. 62- 64.
- Heaton, Herbert, *Avrupa İktisat Tarihi*, I, Ankara 1985.
- İnalçık, Halil, “Çiftliklerin Doğuşu: Devlet, Toprak Sahipleri ve Kiracılar”, *Osmanlı’da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, Editörler: Çağlar Keyder, Faruk Tabak, İstanbul 1998, s. 17- 35.
- , Halil, *Devlet-i Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar I*, İstanbul 2009.
- , Halil, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, Cilt 1 1300-1600, Çeviren: Halil Berktaş, İstanbul 2000.
- , Halil, “The Emergence of Big Farms, Çiftlik: State, Landlords and Tenants“, Contributions à L’histoire Économique et Sociale de L’empire Ottoman, Jean-Louis Bacqué-Grammont and Paul Dumont, eds Peeters Press, Louvain 1984, s. 105-125.
- İpşirli, Mehmet, “Paşmaklık”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 34 İstanbul 2007, s. 186- 187.
- , Mehmet, “Temliknâme”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 40 İstanbul 2011, s. 430-431.
- Köprülü, Fuad, “Vakıf Müessesesinin Hukukî Mahiyeti ve Tarihi Tekâmülü”, *Vakıflar Dergisi*, 2 (1942), s. 1- 37.

- Kütükoğlu, Mübahat, “Berat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 5, İstanbul 1992, s. 472-473.
- Lajos, Fekete, “Macaristan'da Türk Mülk Sistemi”, *Tarih Dergisi*, 12/16 (1961), s. 25- 42.
- Mete, Zekai, “Osmanlı Dönemi Arazi Vakıflarının Menşei ve Hukukî Konumuyla İlgili Yeni Belgeler Yeni Yaklaşımlar”, *Vakıflar Dergisi*, (35), 2011, s. 1-20.
- Pamuk, Şevket, *A Monetary History of the Ottoman Empire*, Cambridge 2000.
- Pierce, Leslie P., *Harem-i Hümayun Osmanlı İmparatorluğu'nda Hükümlerlik ve Kadınlar*, (çev. Ayşe Berktaş), İstanbul 2012.
- Selçuk, Furuzan, “Vakıflar (Başlangıçtan 18. Yüzyılına Kadar) 'Islamic Society and The West' Cilt I.- Kısım II den”, *Vakıflar Dergisi*, VI (1965), s. 21-30.
- Sezer, Musa, “XVI. Yüzyılda İsmihan Sultan'a Ait Dupnice Mülk Toprakları (Mülknâme ve Sınırnâme İle Birlikte)”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi TAED*, 62 (2018), s.375-395.
- Singer, Amy, *İyilik yap Deniz At Müslüman Toplumlarda Hayıreseverlik*, (çev. Ali Özdamar), İstanbul 2012.
- , Amy, “The Mülknâmes of Hürrem Sultan's Waqf in Jerusalem”, *Muqarnas*, Vol. 14 (1997), s. 96-102.
- Uluçay, Çağatay, “Bayezid II.'in Âilesi”, *Tarih Dergisi*, 10/14 (Eylül 1959), s. 104-124.
- , M. Çağatay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*, Ankara 1980.
- Yedi yıldız, Bahaeddin, “XVII. Asır Türk Vakıflarının İktisadi Boyutu”, *Vakıflar Dergisi*, 18 (1984), s. 5- 41.

e. Yüksek Lisans Tezleri

- Sarıbıyık, Mustafa, *Hasan Kâfi Akhisârî'nin 'Usûlü'l-Hikem Fî Nizâmî'l Âlem' Adlı Eseri Üzerinde Bir Tetkik*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Konya 1989.
- Taş, Hülya, *XVI. Yüzyılda Rum Eyaleti'nde Miri Toprakların Mülk ve Vakıfa Dönüştürülmesi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1998
- Taşkın, Nuri, *Osmanlı Diplomatiğinde Mülknâmeler*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2012.

Summary

There was an understanding that the sultans were the sole owner of the sources in the country in the Ottoman Empire which was among the states managed with monarchy. The sultans were able to grant these sources to the people they wanted under the name of mülk (property) or temlik (given property). The temliks system was placed in the economic order since the founding years. . In this extent the temliks were also distributed to members

of the dynasty. The mülk acquisitions started with the Valide Sultans and the sultan's wives in the 16th century were extended to other female or male members of the dynasty. So to speak there was established a “mülk network” with these mülk distributions.

There were social and economic reasons in order to make the temlik network. Firstly it can be said that the sultans gave the temliks to the other members of the family in return for their feelings of love and respect. In addition, the financial resources granted to individuals with the status of temlik continued to be operated under the control of the state, and all kinds of economic activities were recorded. When the sultans gave property to their mothers or daughters, they did not go out the language they used to other people. Thus, it has been shown in diplomatic language that no privilege would be given to the members of the ruling family. Moreover, for the sultans there were some compulsory reasons for the distribution of the temlik. For example, when military needs were in question, the desire to act immediately played a role.

The distribution of the temliks had many positive effects in practical life as well. Some producers living in the temliks lands were exempted from some taxes. The fertile lands, which were drawn into the temlik network, were not allowed to remain empty, thus ensuring the continuation of the production economy. Thus, the condition of reviving vacant lands has been put forward in many places while the mülks were being distributed. Moreover, the income obtained from the lands granted to the female members of the dynasty was also spent for the people.

Thanks to the relatively free atmosphere of the assignment lands, it was possible to create suitable environments for those who were trying to produce more with capitalist goals. Thus, the dynasty also influenced the emergence of the big farms. Thus, the dynasty also influenced the emergence of the big farms. Besides it is seen that the mülk farms belonging to the members of the manager family were the productive enterprises that contribute to employment. In particular, the women's temliks were also accepted as the basis of the legitimacy of the power of the sultans in the eyes of the society.

The Ottoman sultans followed a controlled policy in the distribution of the mülk. They expanded this network of assignments not only to members of the dynasty, but also from other high-ranking statesmen to ordinary peasants. Thus, a balance policy was followed for the reactions coming from the palace circles or the public. However, the acquisition of mülks by the sultans was criticized by some Ottoman writers. The views put forward against the Ottoman mülk order were shaped under the influence of the traditionalist view. The supporters of this idea, which cares about a static economic structure, only offered criticism on the negative examples of these practices; they did not say much that the system could bring a freedom that could allow production increase.

The Ottoman state organization tried to protect with all their devices, but were not reliable enough. Thus, it was revealed that these sources, which the

Ottoman state organization tried to protect with all their devices, were not safe enough. However, the sultans and the finance bureaucracy continued all kinds of legal struggles against these people and actions. In this sense, fake temliks papers (temliknâmes) were not allowed. Peasants raping the property farms of female members of the dynasty were also never allowed.

As a result, the sultans of the 16th century used the temlik system effectively and followed a policy of balance, taking into account the positive or negative reflections of the system. The management of the fertile lands in the country by the members of the ruling family created more secure production conditions. The enlargement of the temlik network to include non-dynastic individuals can also be considered as a sign that the system works. Despite all the difficulties of the mentioned century, the establishment and operation of the temlik network can be considered a success for the Ottoman administration.

ÜSKÜDAR'DA OSMANLI MEDRESE GELENEĞİNİN GELİŞİMİ VE MİHRİMAH SULTAN MÜDERRİSLERİ: ULEMA BİYOGRAFİ ESERLERİ VE RUZNAMÇE KAYITLARI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME (1547-1732)

Esra Muhacır*

Öz

Üsküdar'da şehir ve kültürün gelişiminde, yüzyıllar boyunca kurulan vakıflar önemli bir faktördü. Vakıflar aracılığıyla yaptırılan cami, mescid, medrese, tekke ve imaretler şehrin fiziksel ve ekonomik gelişimini sağlıyor bu da nüfus artışını beraberinde getiriyordu. Külliye yapıları içerisinde eğitime tahsis edilmiş olan medreseler şehrin eğitim ihtiyacına cevap veriyor ve eğitilmiş bir kitlenin oluşmasını sağlıyordu. Üsküdar eğitim tarihinde de medreseler kültürel ve entelektüel gelişimin en önemli araçlarıydı. Bu bağlamda Üsküdar'da medrese geleneğinin teşekkülü ilk medrese olan Rum Mehmed Paşa Medresesi'nin kurulmasıyla başlamış ve daha sonra da Abdullah Ağa ve Mihrimah Sultan Medreseleri ile devam etmiştir. Üsküdar'da Mihrimah Sultan Medresesi, kurulduğu 16. Yüzyılın ortalarından 18. yüzyıla kadar Üsküdar tarihi için oldukça önemli sayıda müderris istihdam etmiş bir müessese olarak kültür ve eğitim tarihinde çok önemli bir yere sahiptir. Bu süreç içerisinde medresede görev yaptığı tespit edilen müderrisler Şakayık-ı Numaniye ve zeyherlerinden hareketle incelenmiş ve literatürde daha önce yer almayan müderris biyografileri ise Ruznamçe kayıtları üzerinden tespit edilerek literatüre kazandırılmıştır. İlk müderris ataması külliyenin tamamlanmasıyla 1547 yılından itibaren başlamakta ve 1732 yılına kadar devam etmektedir. Tespit edilen 185 müderrisin biyografileri müderrislik, müftülük, kadılık, kazaskerlik ve şeyhülislamlık şeklinde gelişen kariyer basamakları açısından değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Üsküdar, Mihrimah Sultan Medresesi, Müderris ve Kadıların Kariyeri

* Araştırma Görevlisi, *İstanbul Medeniyet Üniversitesi Bilgi ve Belge Yönetimi Bölümü*, esra.muhacir@medeniyet.edu.tr ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1415-7821>.

The Development of the Ottoman Madrasa Tradition in Üsküdar and Mihrimah Sultan Mudarrises: An evaluation on Books of Ulema Biographies and Ruznamçe Registers (1547-1732)

Abstract

Foundations, which have been established for centuries, were an important factor in the development of the city and culture in Üsküdar. Mosques, masjids, madrasahs, dervish lodges and soup kitchens built through foundations provided the physical and economic development of the city, thus, these structures brought about an increase in population. Especially kulliye-type structures have made a great contribution to the economic, social and cultural development of cities. Madrasahs in kulliyes responded to the educational needs of the city and created an educated class. In the history of Üsküdar education, madrasahs were the most important tools of cultural and intellectual development. In this context, the formation of the madrasah tradition in Üsküdar began with the establishment of the Rum Mehmed Pasha Madrasa as the first madrasah. Later it continued with Abdullah Ağa and Mihrimah Sultan Madrasahs. Mihrimah Sultan Madrasa in Üsküdar has a significant place in the history of culture and education, as an institution that employed a significant number of mudarris for the history of Üsküdar from the middle of the 16th century to the 18th century. In this process, the mudarrises who lectured in the madrasah were examined based on the Şakayık-ı Numaniye and its annexes. The biographies of mudarrises, which were not included in the literature before, were determined through the Ruznamçe records and added to the literature. We can determine through the various sources, the first mudarris appointment begins in 1547, after the completion of the kulliye, and continues to 1732. In this study, the biographies of 185 mudarris who lectured in Mihrimah Sultan Madrasa from the 16th century to the middle of the 18th century were examined, and their career steps that developed as mudarris, mufti, kadi, cadilesker and sheikh al-Islam were evaluated.

Keywords: Üsküdar, Mihrimah Sultan Madrasa, Mudarris and Kadis's Careers

Giriş

16. yüzyıl başlarında Üsküdar, İstanbul'un bir parçası olarak görülmeye başlanmış ve saray çevresi ile devlet adamlarının mimari alandaki yatırımlarıyla hızla gelişmiştir. Şehrin gelişimi için burada kurulan vakıflar önemli bir rol oynamaktaydı. Vakıflar aracılığıyla inşa edilen cami, medrese, tekke ve imaretler hem burada yeni ekonomik ve kültürel bir canlanmaya sebep oluyor hem de nüfusun artmasını sağlıyordu. Özellikle külliyeler, şehirlerin ekonomik ve sosyal bakımdan kalkınmasını sağlayan en önemli yapılarıdır.

Üsküdar'ın bir şehir olarak gelişiminde ve medrese geleneğinin başlangıcında önemli bir yeri olan Rum Mehmed Paşa Külliyesi ile başlayan fiziki ve sosyal canlılık, yaklaşık seksen yıl sonra Mihrimah Sultan tarafından yaptırılan külliye ile devam etmiştir. Bu külliye cami, medrese, sıbyan mektebi, imaret-tabhane, han ve bunlara ilaveten su yolları, çeşme gibi birimler yer almaktadır. Ancak sonraki dönemlerde külliye iki türbe, bir çift hamamla varlığı gravürlerden tespit edilebilen ahşap bir kasır ve muvakkithane ilave edilmiştir. Bu külliye sadece cami, medrese ve sıbyan mektebi günümüze ulaşmıştır.

1547'de (H. 954 Zilhicce) tamamlanan Mihrimah Sultan Medresesi, Üsküdar İskelesi'nin tam karşısında, Mihrimah Sultan Camii'nin solunda Sultan Tepesi'nin eteğinde inşa edilmiş olup Kanûnî tarafından kızı Mihrimah Sultan için yaptırılan iki medreseden birincisidir. Medrese, Mimar Sinan'ın mimarbaşı olduktan sonra ilk inşa ettiği yapılardan biri olan külliyenin içerisinde yer almaktadır. Sinan devri medrese mimarisi için güzel bir örnek olarak kabul edilen medrese, dikdörtgen bir plan üzerine kurulmuştur. Otuz dokuz kubbesi kurşun ile kaplı olduğundan "Kurşunlu Medrese" ismiyle de anılan bu yapı, muntazam kesme taştan yapılmıştır. Medrese on altı hücreli olup avlunun iki kenarında yedişer oda ve derslik kısmının iki yanında birer oda olmak üzere yerleştirilmiştir. Külliye kapısının tam karşısında bir dersane vardır. Kare planlı olan dersane tek sağır kubbeli ve dört köşesine küçük yarım takviye kubbecikleri ile desteklenerek yapılmıştır. Bulunduğu arazinin eğiminden dolayı medresenin kuzey cephesi iki katlı bir görünüme sahiptir. Avlunun ortasında güzel bir şadırvan vardır.¹

Mihrimah, sur içinde olmasa da, payitayhta anıtsal bir cami külliyesi yaptıran ilk hanım sultandır. Bu külliye, aynı zamanda padişahın nihaklı karısından olan tek kızının özel statüsünü de göstermekteydi.² Her ne kadar bânisinin kimliği hakkında

¹ Deniz Mazlum "Üsküdar" *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı ortak yayını, 1994, VII, 344; İsmail Orman, "Mihrimah Sultan Külliyesi" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2005, XXX, 40-42; Cahid Baltacı, *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri: Teşkilat, Tarih*, İrfan Matbaası, İstanbul 1976, 100; Mehmet Nermi Haskan, *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar III*, İstanbul 2001, 1241-1242; İbrahim Hakkı Konyalı, *Âbideleri ve Kitâbeleriyle Üsküdar Tarihi*, Türkiye Yeşilay Cemiyeti, İstanbul 1977, II, 289-290; Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, 304-307; Ahmet Yavuzylmaz, *Anadolu'da XVI. Yüzyıl Osmanlı Medrese Mimari*, Doktora Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı Türk İslam Sanatları Bilim Dalı, Konya 2021, 236; Anılcan Sıçrayık, "Üsküdar Mihrimah Sultan Külliyesinin Günümüze Ulaşmayan İki Yapısı" *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu X 19-20-21 Ekim 2018*, III, İstanbul 2019, 269; Namık Musalı, "Farsça Kaynaklara Göre Üsküdar'ın Tarihi ve Coğrafyası", *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu VI 6-9 Kasım 2008*, II, İstanbul 2009, 37-42; Külliye'nin tüm birimleriyle beraber mimari özelliklerinin detaylı anlatıldığı, medresenin kapı, pencere ve duvar gibi parçalarının bile en ince özellikleriyle tarif edilerek bugünkü durumu gösteren fotoğraflarının da yer aldığı çalışma için bakınız: Aptullah Kuran, "Üsküdar'da Mihrimah Sultan Külliyesi", *Boğaziçi Üniversitesi Dergisi*, 1975, III, 43-72.

² Gülru Necipoğlu, *Sinan Çağ: Osmanlı İmparatorluğu'nda Mimari Kültür*, çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul Bilgi Üniversitesi, İstanbul 2013, 401.

muhtelif tartışmalar olsa da, vakfiyesinden anlaşılacağı üzere Mihrimah Sultan'ın muhtelif yer ve görevler için bizzat bazı şartlar koşması onun bu külliyenin yapımında etkin rol oynadığını gösterir. Aynı zamanda külliyenin haziresine defnolanların birçoğu, Mihrimah'la Rüstem Paşa'nın soyundan ve kızları Ayşe Sultan'dan doğan torunlarıyla birbiri ardına evlenen Çağaloğlu Sinan Paşa'nın sülalesinden geliyordu.³

Mihrimah Sultan'ın medrese ve diğer eserleriyle ilgili vakfiyeleri, Ankara'da Vakıflar Genel Müdürlüğü Kültür ve Tescil Dairesi Arşivindeki 635 numaralı defterde yer almakta ve bu defterde birbirini takip etmeyen bir sıralama içerisinde kaydedilmiş bulunmaktadır. Mihrimah Sultan vakfiyelerinde, yapılmasını istediği hizmetlerin mahiyetini ve bu hizmetlerin üstlenilmesi için gerekli olan hususları detaylı bir şekilde belirtmiştir.⁴ F. Cangüzel Güner Zülkifâr, Mihrimah Sultan vakıfları ile ilgili yapmış olduğu çalışmalarında vakfın hizmet birimlerini kategorilere göre ayırmıştır. Buna göre; vakfın gelirlerinden eğitim ve öğretim hizmetlerine %5,73, din hizmetlerine %79,06, sosyal hizmetlere %4,37, aile fertlerine yardım için %7,74, vakfın yönetimine %3,10 oranında pay ayrılmıştır.⁵

Mihrimah Sultan Vakfiyesine göre, medresede normal günlerin dışında zarurî bir özrü olmaksızın öğrenimi terk etmeyecek müderrise günde 50 akçe, öğrenciler arasında en bilgili olanına günde 5 akçe, medresede talebe olan ve zarurî özrü olmaksızın dersi terk etmeyen 14 talebenin her birine günde 2'şer akçe, sabah namazından önce kapıyı açarak yatsıdan sonra kapayacak olan kapıcıya günde 2 akçe ve temizlik işlerine bakan ferraşa günde 1 akçe verilmesi şart koşulmuştur. Ellili pâyede olan medrese, müderris mertebesine göre de ellili idi.⁶

Mihrimah Sultan vakfiyesinde, Üsküdar'daki medresesine Rüstem Paşa Medresesi müderrislerinden başka müderris tayin edilmemesi şartı bulunmaktadır. Mihrimah Sultan bunun aksine davrananlara "Allah'ın ve meleklerin lanetinin onun üzerine olması" için beddua etmiştir.⁷ Gerçekten bu şarta bağlı kalınmış mıdır? İncelemelerimize göre Mihrimah Medresesi'ne ataması tespit edilen 185 müderristen yalnızca 22'si Rüstem Paşa Medresesi'nden bu medreseye atanmıştır. Medresenin kuruluşundan sonra atanan müderrislerden beşincisi olan Şah Mehmed Çelebi 1553 yılında Rüstem Paşa Medresesinden bu medreseye atanmış olan ilk müderristir. Daha sonra 1568 yılından 1585 yılına kadar geçen sürede ataması tespit edilen tüm müderrisler (9 kişi) kesintisiz olarak Rüstem Paşa Medresesi'nden

³ Necipoğlu, *Sinan Çağ*, 403.

⁴ F. Cangüzel Güner Zülkifâr, "Mihrimah Sultan'ın Vakıflarının Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Hizmetleri", Kanunî Sultan Süleyman Dönemi ve Bursa, ed. Burcu Kurt, Bursa 2019, 547-580. Ayrıca bakınız, F. Cangüzel Zülkifâr, *Mihrimah Sultan'ın Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde Bulunan Vakfiyelerinin Değerlendirilmesi*, Ankara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1989.

⁵ Zülkifâr, "Mihrimah Sultan'ın Vakıflarının Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Hizmetleri", 555.

⁶ Zülkifâr, "Mihrimah Sultan'ın Vakıflarının", 567.

⁷ Zülkifâr, "Mihrimah Sultan'ın Vakıflarının", 567.

Mihrimah Medresesine atanmışlardır. Bu 17 yıllık dönemde Mihrimah Sultan'ın isteğinin yerine geldiği fakat diğer dönemlerde bu talebin çoğu zaman karşılanamadığı görülmüştür.

Mihrimah Sultan Külliyesi hakkında bilgi veren Evliya Çelebi cami, medrese ve imaret ile ilgili şu satırları yazmıştır.

İbtidâ İskelebaşı'nda cami'-i selâtin cami'-i Mihrimah Sultan binti Süleyman Hân, (---) Paşa'nın ehlidir ve bu cami'i Süleyman Hân (sene 954 tarihinde) binâ idüp sevâbın Sultan-ı merhumenin ruhına hibe etmiştir. Eşkâl-i câmi', leb-i deryâda haremine iki taraftan (---) kademe taş nerediban ile 'urûc olunur bir haremdir, vasatında bir abdest havzı ve çınârlar ile müzeyyendir ...

Cümle medreseleri 'ayân ider: Evvelâ iskelebaşında Medrese-i Mihrimah Sultân ve Medrese-i Yeni Valide ve Medrese-i Şemsi Paşa ve bu medârisler Koca Mî'mar Sinan binâsıdır ve Kelîme Hatun [Gülfem olmalı] Medresesi.

Ve cümle 'imâret-i u'âmî beyan eder: Evvelâ cümleden İskelebaşında Mihrimah Sultan 'imâreti mâh ve sâl bi'l-gudduvi ve'l-âsâl âyende ve revendeyi mihmân sarâyda sakın olanlara beher yem merreteyn birer bakır sini ile herkese birer tas buğday çorbası ve birer nân ve her şeb birer şem'a ve her at başa bir yem sadakası vardır. Üç gündün ziyade mihmân olana vermezler. Şeb (u) rûç şart-ı vâkaf böyle ta'yin etmiştir.⁸

18. yüzyılın sonlarına ait bir arşiv kaynağı medresenin talebe sayısı ve müderrisleri hakkında bilgi alabildiğimiz önemli bir belgedir. “*Âsitane-i saadet ve havalisinde kâin medrese ve cevâmi ve kayyumbane ve aşhane ve müezzin odaları ve türbelerinde sakın bil-cümle talebe-i ulûm ve hademelerin müfettiş Ali Efendi marifetiyle tahrir olunan defter?*” başlığını taşıyan ve 25 Cemaziyelevvel 1206 (20 Ocak 1792) tarihinde düzenlenmiş olan deftere göre Mihrimah Sultan Medresesi'nde 16 hücrede 12 talebe öğrenim görüyordu. Bunlardan birisinin hacda olduğu kayıtlıdır. Diğer ikisi ise memleketindedir. Bir hücre ise tamamen boştur. Bu tarihte medresenin müderissi Raşidzâde es-Seyyid Mehmed Memiş Efendi'dir.⁹

Mihrimah Sultan Medresesi 19. yüzyılın sonuna kadar eğitim amaçlı olarak kullanılmış ve daha sonra medreselerin kapatılması üzerine farklı kurum ve kuruluşlara tahsis edilmiştir. Klasik Türk mimarîsi üslûbundaki yapı Cumhuriyet döneminde uzun bir müddet Çocuk Dispanseri ve Ruh Sağlığı binası olarak kullanılmış olup daha sonra medrese kısmı özel bir tıp merkezine, sıbyan mektebi de çocuk kütüphanesine dönüştürülmüştür.¹⁰ Medrese'nin çocuk bakım evine

⁸ Evliya Çelebi, haz. Orhan Şaik Gökyay, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, Yapı ve Kredi Bankası, İstanbul 1996, 202-203.

⁹ Ahmet Nezih Galitekin, *Osmanlı Kaynaklarına Göre İstanbul, Cami Tekke, Medrese, Mektep, Türbe, Hamam, Kütüphane, Matbaa, Mahalle ve Selatin İmaretleri*, İşaret, İstanbul 2003, 637.

¹⁰ Deniz Mazlum “Üsküdar”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Kültür Bakanlığı & Tarih Vakfı, 1994, VII, 344; İsmail Orman, “Mihrimah Sultan Külliyesi” *DİA*, İstanbul 2005, XXX, 40-42;

cevrilmesiyle ilgili Akşam Gazetesi'nde (26.10.1932) yer alan bir habere göre medrese önündeki büyük ambar kaldırılmış ve medrese bina olarak görünür hale gelmişti.¹¹

Mihrimah Sultan Medresesi Müderrislerinin Tespit Edildiği Kaynaklar

Üsküdar'da Mihrimah Sultan Medresesi müderrislerinin biyografileri *Şakayık-ı Numaniye* ve zeyillerinden olan *Hadikatü'l-Hakayık* ve *Vekayi'ü'l-Fuzala*'dan tespit edilmiştir. Bu türden biyografik kaynaklar, müderrisler hakkında günümüzde başka kaynaklar aracılığıyla ulaşamayacağımız zengin bilgiler içermektedir. Fakat bu eserlerin kapsadığı tarih aralığında görev yapmış olan tüm müderrislerin hayat hikayelerine yer vermediği görülmektedir. Şakayık ve zeyillerini kaleme alan müelliflerin hangi kriterlere göre kişileri seçtiği, kimlere hangi sebeplerle eserlerinde yer verdiğini bilmek pek mümkün değildir. Ayrıca eserlerin müelliflerinin bilinçli ya da bilinçsiz olarak bir kısım müderrisleri dışarıda bıraktığı ruznamçe kayıtlarıyla karşılaştırıldığında ortaya çıkmaktadır.

Şakayık-ı Numaniye ve zeyillerinden olan *Hadikatü'l-Hakayık* ve *Vekayi'ü'l-Fuzala*'dan tespit edilen müderrislerin kariyerleriyle ilgili kayıtlardan müderrislerin göreve başlama tarihleri, mülazım oldukları kişiler, görev yaptıkları medreseler ve kadılık yaptıkları kazalar, müftülük, kazaskerlik ve şeyhülislamlık gibi görevlere atanmalarına dair bilgileri tespit edebilmekteyiz. Müderrislerin yapmış oldukları çeşitli görevler, Osmanlı kariyer sistemi hakkında da önemli bilgiler vermektedir.

Anadolu Kazasker Ruznamçeleri, biyografik kaynakların dışında müderris atamalarını takip edebildiğimiz ikinci önemli kaynak grubudur. Bu kaynaklar bize, selefin kim olduğu ve halefin geldiği medresenin bilgisini vermektedir. Diğer taraftan, ilgili müderrisin eski ve yeni görevindeki ücretleri de bu kaynaklardan tespit edilebilmektedir. Mesela Anadolu Kazaskerliği Ruznamçe defterlerindeki kayda göre, Abdüsselam Medresesinden Mihrimah Sultan Medresesine 30 akçe

Cahit Baltacı, "XV-XVI. Asırlarda Üsküdar Medreseleri" *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu V – 1-5 Kasım 2007*, cilt I, İstanbul 2008, 100; Haskan, *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, 1241-1242; Konyalı, *Üsküdar Tarihi*, 289-290; Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, 304-307; Anılcan Sıçrayık, "Üsküdar Mihrimah Sultan Külliyesinin Günümüze Ulaşmayan İki Yapısı" *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu X 19-20-21 Ekim 2018*, III, İstanbul 2019, 281.

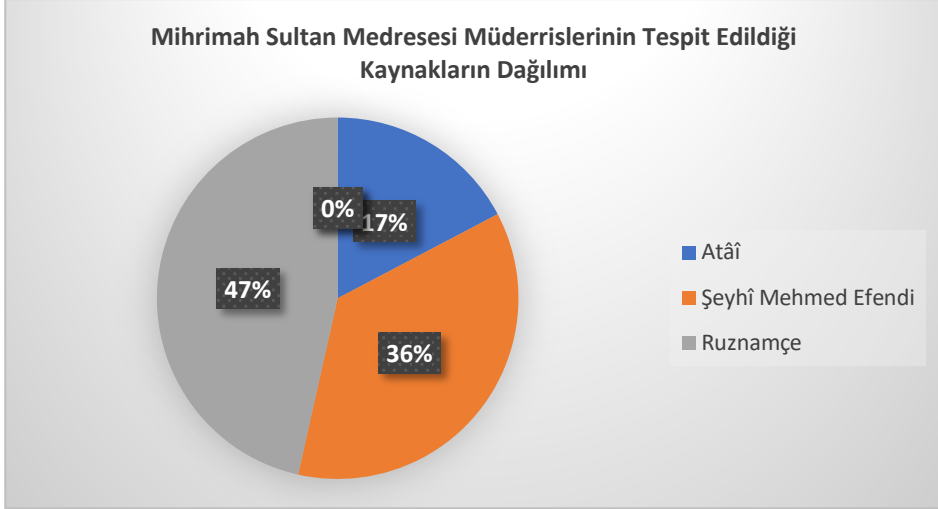
¹¹ "Üsküdar'da İmar - İskele Meydanındaki Sanat Eserleri Meydana Çıkıyor: Üsküdar'da iskele meydanı çok dar. Bu sebeple iskele camii, mimar Sinan medresesi gibi güzel sanat eserleri birtakım binaların arkasında gizlenmiş, kalmıştır. Üsküdar Belediyesi hem iskele meydanını açmak hem de Üsküdar – Beykoz yolunun Üsküdar'daki ağızını genişletmek üzere buradaki ahşap binaları kaldırmaya başlamıştır. Geçenlerde medrese önündeki büyük ambar kaldırılmış, medrese meydana çıkmıştır. Yakında burada Üsküdar çocuk bakım evi açılacaktır. Bundan başka burada Üsküdar posta ve telgraf idaresinin bulunduğu ahşap bina ile diğer birkaç dükkân da yıktırılmağa başlanmıştır. Bu binalar da yıkıldıktan sonra meydan tamamen açılacaktır. Belediye meydanı yakında tamzım ettirecektir. Posta ve telgraf idaresi Yeniçeşme'de Ahmedîye'de mezarlık yanında bir binaya geçecektir."

ücretle 1 Zilhicce 1144'te (26 Mayıs 1732) müderris olarak Mehmed bin Ali Karahisarî atanmıştır. Ondan önceki müderrisin adı da bu kayda göre Mahmud'dur.

Bu çalışmada medresenin kurulduğu 1547'den 1732'ye kadar biyografik eserlerden ve arşiv kaynaklarından tespit edilen müderris atamaları incelenmiş ve bu dönem değerlendirilmeye çalışılmıştır. Mihrimah Sultan medresesi müderrislerinden 99'unun kaydına ulema biyografilerini içeren eserlerden ulaşılabilmektedir. Bu müderris isimlerine ek olarak Anadolu Kazasker Ruznamçelerinden yeni tespit ettiğimiz 86 müderris kaydı ile birlikte toplam sayı 185'e ulaşmaktadır.

Mihrimah Sultan Medresesine 16. yüzyılda 30-40 akçe ücretli 28 müderris atanmışken, 17. yy boyunca 66 müderris ataması görülmektedir. 16. Yüzyılda medresenin kuruluşuyla beraber 1547'de atanan ilk müderris İmamzâde Mehmed Efendi, son müderris Hüsrev Efendi, 17. yy'ın ilk müderrisi Uşşâkîzâde Mustafa, son müderrisi ise Süleyman Efendi'dir.

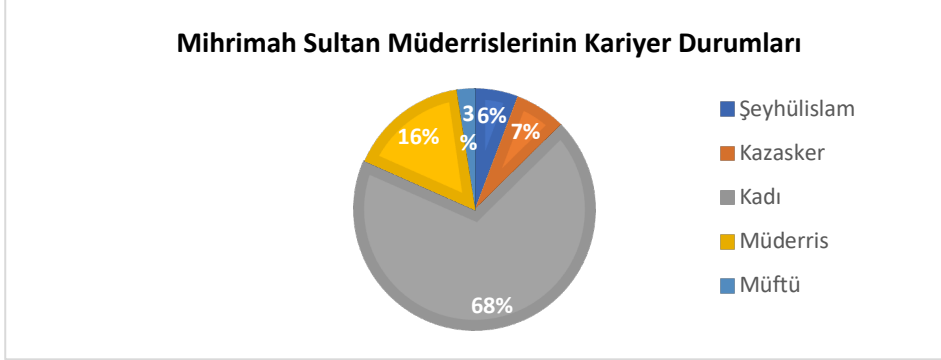
18. yüzyılda 1732 yılına kadar ataması tespit edilen müderris sayısı 91'dir. Bu yüzyılda görülen ilk müderris Abdullah Efendi iken, tespit edilebilen son tarih olan 1732'de atanan müderris ise Mahmud b. Yusuf'tur. 1697-1732 yılları arasında 86 müderrisin atama kayıtları ise yalnızca ruznamçelerden tespit edilebilmektedir.

Osmanlı müderrislerine dair sınırlı biyografik kaynakların eksik bıraktığı dönemler kazasker ruznamçeleri ile tamamlanabilmektedir. Ancak, elimizde düzenli defter serileri bulunmamasından dolayı 1730'lardan Cumhuriyete kadar olan süreçte müderris biyografilerini tespit etmek mümkün olmamaktadır. Bu nedenle, Mihrimah Sultan Medresesi müderrislerinin 18-19 yy'a ait tam bir listesi mevcut değildir. Ruznamçelerin de bilgi vermediği bu boşluğu ancak dönemin biyografik eserleri başta olmak üzere farklı kaynaklardan yapılacak uzun süreli araştırmalar doldurabilir.

Mihrimah Sultan Medresesi Müderrislerinin Kariyerleri Üzerine Bir Değerlendirme:

Mihrimah Sultan Medresesi müderrislerine ait kayıtlar, Osmanlı ilmiye teşkilatı içerisinde müderrislerin iki farklı kariyer sisteminde ilerlediğini göstermektedir. Bir kısmı mülazemetten sonra müderrislikte karar kılmaktayken, bir kısmı da müderrislik sonrası kadılık, kazaskerlik ve şeyhülislamlık yapmışlardır.

Tespit edilen Mihrimah Sultan müderrislerinden %16'sı aynı görevde kalmışlarken, %3 gibi çok küçük bir kısmı müderrislik yanı sıra müftülük görevini de yürütmüştür. Diğer taraftan, %68'i çeşitli kadılıklarda görev almış olup bunlardan 9'u İstanbul kadılığı yapmıştır. Müderrisler, Sahn-ı Semân ve Süleymaniye medreselerine yükseldikten ya da 50-60 akçe ile bir medresede görev aldıktan sonra ancak kadılık yapma hakkı elde ediyorlardı. 16. yüzyıl sonlarında henüz düzenli bir medrese kariyer sistemi teşekkül etmediği için müderrislerin çok farklı süre ve kadılıklarda görev yaptıkları anlaşılmaktadır.

Müderrislerin kadılıktan sonraki kariyer basamaklarından bir diğeri ise Anadolu ve Rumeli Kazaskerliği görevidir. İlmiye sistemi içerisinde önemli bir yeri olan bu görevlere ise Mihrimah Sultan Medresesi müderrislerinin %7'si atanmıştır. Müderrislerin kariyer sistemi içerisinde ulaşabileceği en yüksek mertebe şeyhülislamlıktır ve Mihrimah Sultan Medresesi müderrislerinin %6'lık bir kısmı görevini şeyhülislamlık ile sonlandırmıştır.

Şakayık-ı Numâniye ve zeyillerinde biyografisi tespit edilen Mihrimah Sultan müderrislerinin sayısı 88 olup bunlardan 61'i kariyer çizgilerini kadılık görevi ile devam ettirmişken, 14'ü müderris, 6'sı kazasker, 5'i şeyhülislam ve 2'si de müftü olarak kariyerlerini sonlandırmışlardır. 5 müderrisin son görev yeri söz konusu medrese olmuştur.¹² Benzer şekilde, sayısı 68'i bulan Rum Mehmed Paşa Medresesi

¹² Şakayık-ı Numâniye ve zeyillerinde yer alan biyografilerden hareketle 16. yüzyıl sonlarında bu eserlerde atama kayıtları yer alan 100 müderris üzerinden detaylı bir kariyer incelemesinin ve çalışmaya kaynaklık eden eserler hakkında derinlemesine değerlendirmelerin yer aldığı bir çalışma için bakınız: Suraiya Faroqi, "16. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı Uleması Arasında Sosyal

müderrislerinin 27'si akademik kariyer çizgilerini kadı olarak devam ettirmişken, 41'i de müderrislikte karar kılmıştır. 6 müderrisin son görev yeri ise Rum Mehmed Paşa Medresesi olmuştur.¹³ İki medrese hocalarının kaldıkları ve devam ettikleri görevler açısından karşılaştırıldığında Mihrimah Sultan'da müderris olmanın Rum Mehmed Paşa'ya göre çok daha avantajlı olduğunu ifade edebiliriz. Örneğin, Rum Mehmed Paşa müderrislerinin kariyerlerinde hiç görülmeyen şeyhülislamlık, kazaskerlik ve müftülük gibi görevler Mihrimah Sultan müderrislerinin kariyer basamaklarında yoğun oranda görülmektedir.¹⁴

Mihrimah Sultan Medresesi müderrisliğinden kadılığa geçenler arasında aynı şehre ikinci veya üçüncü kez kadı atananlara yahut şeyhülislamlığa yükselenlerden bu göreve tekrar getirilenlere rastlanmaktadır. Biyografisi tespit edilebilen 88 müderristen 12'si muhtelif görevlere yeniden atanmışlardır. Bostanzâde Yahya Efendi Galata kadılığına,¹⁵ Hattat Şeyhî Ahmed Efendi Manisa kadılığına,¹⁶ Kebîrî Mehmed Efendi Galata kadılığına,¹⁷ Celeb Mustafa Efendi İzmir kadılığına,¹⁸ Sarı Abdullah Efendi Bursa kadılığına¹⁹ ikinci kez ataması yapılmış olanlardandır. Şeyhülislamlığa kadar yükselen 5 kişinin de kariyer çizgilerine baktığımızda kadılık ve şeyhülislamlık görevlerine iki ya da üçüncü kez atandıkları görülmektedir. Bunlardan Şeyhülislam Ebu Said Mehmed Efendi, İstanbul ve Rumeli kazaskerliğine ikişer kez ve şeyhülislamlık görevine de üç kez atanmıştır.²⁰ Yine aynı şekilde Şeyhülislam Bahayî Mehmed Efendi Rumeli kazaskerliğine ve şeyhülislamlık görevine ikişer kez,²¹ Şeyhülislam Ebu Saidzâde Feyzullah Efendi Galata, Tokat, Eyüp ve Anadolu kazaskerliğine ikişer kez,²² Şeyhülislam Ataullah Mehmed Efendi

Hareketlilik" *Osmanlı Eğitim Mirası: Klasik ve Modern Dönem Üzerine Makaleler*, Ankara 2013, 164-186.

¹³ Esra Muhacır, "Üsküdar'da Osmanlı Medrese Geleneğinin Teşekkülü: Rum Mehmed Paşa Medresesi ve Müderrisleri", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, İstanbul 2022, sayı 47, 283-344.

¹⁴ Osmanlı İmparatorluğu'nda ulema sınıfının oluşumu, kariyer sistemleri, hiyerarşik düzenleri ile ilgili kapsamlı bir çalışma için bakınız: Abdurrahman Atçıl, *Erken Modern Osmanlı İmparatorluğu'nda Âlimler ve Sultanlar*, Klasik, İstanbul 2019, 253.

¹⁵ Ali Uğur, *The Ottoman Ulema in the Mid-17th Century: An Analysis of the Vakâiu'l-fuzala of Mehmed Şeyhi Ef.*, Klaus Schwarz Verlag, Berlin 1986, 49-50; Şeyhî Mehmed Efendi, *Vekâyi'u'l-Fuzalâ Şeyhî'nin Şakâ'ik Zeyli*, haz. Doç. Dr. Ramazan Ekinci, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, Cilt I, 2018 İstanbul, 286-287; Suat Donuk, *Ne'izâde Atai Hadaikü'l-Hakayık Fi Tekmileti's-Şakayık (İnceleme Metin)*, Doktora Tezi, Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Manisa 2015. 1050.

¹⁶ Uğur, *The Ottoman Ulema*, 68-69.

¹⁷ Uğur, *The Ottoman Ulema*, 138-140; Şeyhî Mehmed Efendi, *Şakâ'ik Zeyli*, 2018, 670-671.

¹⁸ Uğur, *The Ottoman Ulema*, 148-149; Şeyhî Mehmed Efendi, *Şakâ'ik Zeyli*, 2018, 683-684.

¹⁹ Uğur, *The Ottoman Ulema*, 245-246; Şeyhî Mehmed Efendi, *Şakâ'ik Zeyli*, 2018, 840-841.

²⁰ Uğur, *The Ottoman Ulema*, 253-255.

²¹ Uğur, *The Ottoman Ulema*, 153-155; Mehmet İpşirli, Mustafa İsmet Uzun, "Bahai Mehmed Efendi", *DİA*, İstanbul 1991, IV, 463-464; Şeyhî Mehmed Efendi, *Şakâ'ik Zeyli*, 2018, 690-704.

²² Şeyhî Mehmed Efendi, *Şakâ'ik Zeyli*, 2018, 2105-2110; Mehmet İpşirli, "Ebusaidzâde Feyzullah Efendi", *DİA*, 1995 İstanbul, XII, 526.

fetva eminliği ve Anadolu kazaskerliğine görevlerine ikişer kez,²³ Şeyhülislam Menteşezâde Abdurrahim Efendi Rumeli kazaskerliğine iki kez atanmışlardır.²⁴ Özellikle 17. yüzyıldan itibaren Osmanlı ilmiye teşkilatında, mevleviyet kadılıklarında ve müderrisliklerde görev sürelerinin sürekli kısalması, görev değişiminde yetkin ve ehliyetli isimlerin kısa görev süresinden sonra ikinci veya üçüncü kez aynı göreve atanmaları sonucunu doğurmuş olmalıdır.

Kadılık ve şeyhülislamlık görevlerine tekraren atanma durumu çok daha yaygın iken aynı medreseye iki kez atanmaya dair yalnızca iki kişi görünmektedir. Bunlardan Çukacızâde Seyyid Abdullah Efendi Çorlu Medresesine,²⁵ Beyler Hocası Ahmed Efendi ise Sahn Medresesine atanmıştır.²⁶

16. yüzyılda sıkça rastlanmasa da müderrislerin kariyer sisteminde kadılıktan müderrisliğe tekrar dönenler görülebilmektedir. Mihrimah Sultan Medresesi'nin ilk müderrisi olan İmamzâde Mehmed Efendi buna örnek gösterilebilir. İmamzâde, Mihrimah Medresesi'nden sonra başka bazı medreselerde görev yapmış, 1552'de Halep kadılığına getirilmiş, 1565'te de Amasya'daki II. Beyazıt Medresesi'ne müderris ve Amasya Müftüsü olarak atanmıştır.²⁷

Mihrimah Sultan Medresesi'ndeki 185 müderristen çok azının biyografilerinden hangi şehirde doğduğu, hangi bölgeden buraya geldiği bilgisine de sahip olabiliyoruz. Memleketi belli olan 18 müderristen 3'ü İstanbulludur. Bunlar dışında kalan müderrisler de büyük oranda Selanik, Akhisar, Alanya, Eyüp, Bolu, Birgi, Bosna, Gelibolu, Bursa, Konya, Kastamonu, Merzifon, Erzurum, Sinop ve Ankara gibi Anadolu ve Rumeli şehirlerinden gelmekteydiler.²⁸

Müderrisler kendilerine teklif edilen yeni görevleri reddedebiliyordu ve bu durumda mazul addediliyorlardı. Örneğin Hâcegizâde Mustafa Efendi Kefe müftülüğü,²⁹ Rıdvan Efendi Üç Şerefeli Medresesi müderrisliği,³⁰ Hamid Efendi Bursa'da Muradiye Medresesi müderrisliği,³¹ Mertluszâde Abdullah Efendi Filibe kadılığı,³² Abdülkerim Efendi Bosnasaray kadılığı,³³ Hüsrev Efendi Trablüşşam

²³ Şeyhi Mehmed Efendi, *Şakâ'ik Zeyli*, 2018, 2617-2621.

²⁴ Şeyhi Mehmed Efendi, *Şakâ'ik Zeyli*, 2018, 2662-2666.

²⁵ Uğur, *The Ottoman Ulema*, 445-446; Şeyhi Mehmed Efendi, *Şakâ'ik Zeyli*, 2018, 1119-1120.

²⁶ Şeyhi Mehmed Efendi, *Şakâ'ik Zeyli*, 2018, 2398-2400.

²⁷ Nev'izâde Atai, *Hadâ'iku'l-Hakâ'ik fi Tekmiletî's-Şakâ'ik*, haz.: Suat Donuk, ed.: Derya Örs, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul 2017, 354-358; Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, 490-491.

²⁸ Sureya Faroqhi Şakayık ve zeyillerinden hareketle 16. Sonlarında biyografilerini incelediği müderrislerin kökenlerine dair, bu makalede incelenen Mihrimah Sultan Medresesi müderrislerinin profiline çok benzer bir sonuca ulaşmıştır. Faroqhi, "Osmanlı Uleması Arasında Sosyal Hareketlilik", 174.

²⁹ Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, 484-485.

³⁰ Atai, *Hadâ'iku'l-Hakâ'ik*, 2017, 1477-1479; Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, 398.

³¹ Şeyhi Mehmed Efendi, *Şakâ'ik Zeyli*, 2018, 1307-1309.

³² Atai, *Hadâ'iku'l-Hakâ'ik*, 2017, 1123-1124; Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, 375.

kadılığı³⁴ ve Sâni İbrahim Efendi Belgrad kadılığı³⁵ görevlerine atanmalarına rağmen bu görevleri kabul etmemişlerdir. Müderrisler arasında ataması yapıldığı halde görev yerine gitmeyenler ve bu durumu tespit edildikten sonra görevinden azledilenler de bulunmaktadır. Örneğin Allâmek Mehmed Efendi, 1039 Şevval'inde Bursa'da Yıldırım Han Medresesine atanmış fakat medreseye gitmemesi sebebiyle 1040 Zilkade'sinde görevden alınmıştı. Bundan 2 yıl sonra 1042 Muharrem'inde Mihrimah Sultan Medresesi'ne yeniden müderris olarak atanmıştır.³⁶

Ulema biyografilerinin incelenmesi aile ilişkilerine dair bilgiler de vermektedir. Biyografisi incelenen müderrislerin %63'ü kalemîye ve ilmiye sınıfından olan ailelere mensup olup ilmiye grubundaki müderris sayısı 47'dir. Bunlardan Şeyhülislam Ebu Saidzâde Feyzullah Efendi, tanınmış bir Osmanlı ailesine mensuptu. Babası ve dedesi ulema sınıfının tanınmış isimlerindendi, bu sebeple erken yaşlarda çeşitli medreselere müderris olarak atanmıştır. Henüz on beş yaşındayken ilk görev yeri olarak Mihrimah Sultan Medresesi'nde göreve başlamış ve yine İstanbul kadılığı için erken bir dönem olan 25 yaşında iken bu göreve atanmıştır. 7 kişinin de ailesi kalemîye sınıfındandı. Örneğin Mehmed Efendi veziriazam İbrahim Paşa'nın kethüdası Hasan Efendi'nin oğlu, Ferhadpaşazâde Mustafa Bey Efendi, İbrahim Paşa'nın oğlu, Kirli Hanımzade Hasan Efendi, Sadrazam Cevan Kapucu Başî Mehmed Paşa'nın akrabasıdır.

Müderrislerin kariyerleri her zaman medrese sistemi içerisinde çeşitli görevlerde yer almak ve emekliye ayrılmak şeklinde sonlanmıyordu. İçlerinden bazılarının muhtelif sebeplerle idama kadar giden hazin sonları olmuştur. Sadreddinzâde Ruhullah Efendi, “*ilm-i nücumla ba'zî mugayyebâtdan haber ve erkân-ı devlet ve vükelâ-yı saltanatın 'azl ü nasblarına müte'allik ekâzîb şiiyu'*” sebebiyle 1071 Ramazan'ının dördüncü günü Beylikçi Vecdi Çelebi ve Konya abazası Mehmed Ağa ile birlikte idam edilmiştir.³⁷ Kasımpaşalı Çavuşzâde Mustafa Efendi ise, bir rivayete göre, davetli olduğu bir ziyafette kasten zehirlenmiş ve eve döndüğünde fenalaşarak Şevval 1089'da vefat etmiştir. Ertesi gün bulunduğu, cesedinin parçalara ayrılmış olduğu görülmüş ve parçalar toplanarak gömülmüştür.³⁸

Mihrimah Medresesi müderrisleri arasında ilmiye geleneğine aykırı davranışlar içerisinde olan ve bu sebeple görevinden azledilerek idama mahkûm olanlar da bulunmaktadır. Osmanlı tarihindeki en meşhur şeyhülislamlardan olan Feyzullah Efendi, buna en iyi örneklik teşkil edebilir. Feyzullah Efendi, bu medresede görev yaptığı yıllarda oğulları ve akrabalarına bazı imtiyazlar sağlamaya başlamıştır. Şeyhülislamlığı sırasında Osmanlı tarihinde ilk kez oğlunun kendinden

³³ Atai, *Hadâ'iku'l-Hakâ'ik*, 2017, 1339; Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, 402.

³⁴ Atai, *Hadâ'iku'l-Hakâ'ik*, 2017, 1406-1407; Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, 307.

³⁵ Abdülkadir Özcan, Vekayiül Füzela, III, 204; Şeyhî Mehmed Efendi, *Şakâ'ik Zeyli*, 2018, 673-674.

³⁶ Şeyhî Mehmed Efendi, *Şakâ'ik Zeyli*, 2018, 259-260.

³⁷ Şeyhî Mehmed Efendi, *Şakâ'ik Zeyli*, 2018, 828-831; Uğur, *The Ottoman Ulema*, 237-238.

³⁸ Uğur, *The Ottoman Ulema*, 468-469; Şeyhî Mehmed Efendi, *Şakâ'ik Zeyli*, 2018, 1149-1150.

sonra şeyhülislam olması konusunda II. Mustafa'dan bir ferman çıkarttırmıştır. Fakat bu uygulama pek hoş karşılanmamış ve dönemin farklı siyasi tartışmalarını da arkasına alan bir isyan hareketi doğurmuştur. Tarihe Edirne vakası ya da Feyzullah Efendi vakası olarak geçen isyan, önce İstanbul'da başlamış ve daha sonra Edirne'ye sıçramıştır. Bu isyanlar üzerine Feyzullah Efendi ve oğlu Fethullah Efendi görevlerinden alınmışlar, Feyzullah Efendi kaçmaya çalışırken isyancılar tarafından yakalanmış ve Edirne'de feci bir şekilde katledilmiştir.³⁹

Daha önce 17. ve 18. yüzyıllarda Rum Mehmed Paşa Medresesi'nde de gözlemlediğimiz görev yerlerindeki sık değişim görev süresinin ciddi anlamda kısaldığı ve çok sayıda müderrisin bu nedenle sık tayin hareketliliği yaşadığını göstermektedir. Çoğu müderrisin bir yılı bile doldurmadan birkaç ay içerisinde görev yeri değişmiştir. Bu dönemde çoğu müderrisin ilk göreve başladıkları medresedeki çalışma sürelerinin sonradan atandığı medreselerdekine kıyasla daha uzun olduğu gözlemlenmektedir. Hiç şüphesiz, bu atama sıklığının müderris kariyeri açısından ciddi bir sorun haline gelmiş ve dolayısıyla eğitim sisteminde olumsuz etkileri görülmüştür.

Mihrimah Sultan medresesi müderrislerinin maaş durumları birkaç yüz yıl boyunca çeşitli kaynaklar aracılığıyla takip edilebilmektedir. Mihrimah Sultan Vakfinesine göre, medresede normal günlerin dışında zarurî bir özrü olmaksızın öğrenimi terk etmeyecek müderrise günde 50 akçe verilmesi öngörülmüştü. Fakat 17. yy'dan sonra göreve gelen müderrislerin günlük maaşlarının 25 akçe ilâ 40 akçe aralığında olduğu görülmektedir. Günlük ücreti tespit edilebilen 64 kişiden %87'si (56 kişi) 30 akçe ile, %8'i (5 kişi) 25 akçe ile ve %5'i de (3 kişi) 40 akçe ile atanmıştır. Bu da medresenin zaman içerisinde önemini yitirdiğini gösteren bir gelişme olarak değerlendirilebilir.

Nev'izâde Atâi'nin Eserinde Geçen Mihrimah Sultan Medresesi Müderrisleri

Bu çalışmanın temel kaynaklarının başında Ebü'l-Hayr İsamüddin Ahmed Efendi Taşköprüzade'nin *es-Şekaiku'n-nu'maniyye fi ulemai'd-devleti'l-Osmaniyye* adlı biyografik eseri ve bu esere yazılan zeyiller gelmektedir.⁴⁰ Bu Zeyillerden ilki Nev'izâde Atâi tarafından yazılmıştır.

³⁹ Şeyhi Mehmed Efendi, *Şakâ'ik Zeyli*, 2018, 2332-2335; Mehmet Serhan Tayşi, "Feyzullah Efendi, Seyyid", *DİA*, İstanbul 1995, XII, 527-528.; Tarihe 1703 isyanı olarak da geçen bu olayın detayları hakkında en önemli eserlerden biri için bakınız: Rifa'at Ali Abou el-Haj, *1703 İsyanı Osmanlı Siyasasının Yapısı*, çev.: Çağdaş Sümer, Tan Kitabevi, Ankara 2011, 187 s.

⁴⁰ Ebü'l-Hayr İsamüddin Ahmed Efendi Taşköprüzade Ahmed Efendi, *es-Şekaiku'n-nu'maniyye fi ulemai'd-devleti'l-Osmaniyye*, el-İkdü'l-manzum fi zikri efadili'r-rum, Hısım Manik Çelebi Ali b. Bali Ali Çelebi, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabi, Beyrut 1975/1395, 520; Nev'izade Ataulah Efendi Atai, *Zeyli Şekâik*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1268, 771; Şeyhi Mehmed Efendi, *es-Şekaiku'n-nu'maniyye ve zeyilleri: Vekayi'l-fudala I*, (neşre haz: Abdülkadir Özcan) Çağrı, İstanbul: 1989, III, 108, 720;

Şakayık'ın ilk Türkçe zeyli Nev'îzade Atâî'nin *Hadayikü'l-Hakayık*'idir. *Zeyl-i Atâî* ismiyle de bilinen bu eser 1044'te Üsküp'te tamamlanmıştır. 1533-1635 yılları arasındaki Osmanlı ulemâ ve meşâyihinin biyografilerini ihtiva etmektedir. *Hadayikü'l-Hakayık*'ta Kanuni, II. Selim, III. Murad, III. Mehmed, I. Ahmed, Mustafa, Osman, IV. Murad olmak üzere 8 ayrı padişaha ait döneme yer verilmiştir. Bu dönemlerde 843 kadı ve müderris, 202 şeyh ve mutasavvıf ve 88 devlet adamı olmak üzere 1133 ayrı hal tercümesi mevcuttur. Nev'îzade'nin mahkeme sicilleri, kazasker ruznamçeleri, icazetnameler gibi kaynakları da kullandığı bu eseri, döneminde çok meşhur olmuştur.⁴¹

Zeyl-i Atâî'de İstanbul medreselerinde müderrislik yapmış olan şahısların da önemli bir kısmının biyografileri bulunmaktadır. *Zeyl-i Atâî*'nin kayıtlarından hareketle Suat Donuk'un tespit etmiş olduğu medrese sayısı 95 olup en çok medrese müderrisi atamasının Sahn-ı Semân'a yapılmış olduğu görülmektedir. Neredeyse bu müderris atamalarının yarısı Sahn-ı Semân'la ilgili olup 394 müderrisin biyografisi verilmektedir. Daha sonra Kanuni döneminde yapılmış olan Süleymaniye Medresesi 127 müderris atama kaydı ile ikinci sırada yer almaktadır. Diğer önemli bir medrese olan Sultan Selim-i Kadim Medresesi'nde ise 56, Haseki Sultan Medresesi'nde 53 ve Şehzade Medresesinde ise 43 müderrisin biyografisine yer verilmiştir ki bunlar İstanbul medreseleri içerisinde müderris biyografilerinin en fazla verildiği medreselerdir.⁴²

Şakayık'tan sonra Mihrimah Sultan Medresesi müderrislerini tespit edebildiğimiz ikinci biyografik kaynak olan *Nev'îzâde Atâî'nin Hadayikü'l-Hakayık fî Tekmiletî's-Şakayık*'ına göre buraya ataması yapılan ilk müderris, yukarıda da belirtildiği üzere, İmamzâde Mehmed Efendi'dir. Cahit Baltacı, Mihrimah Sultan müderrislerinden 16. Yüzyıl sonuna kadar görev yapanların biyografilerine yer verdiği eserinde,⁴³ Mihrimah Sultan Medresesi'ne 954/1547 ve 1008/1600 yılları arasında toplam 26 müderrisin atandığını tespit etmektedir.⁴⁴ Suat Donuk, Atâî nüshasına bağlı kalarak 16. yüzyıl sonrasında da bazı müderrislerin atama kayıtlarına değinmiştir. Atâî'ye göre Mihrimah Sultan'a atanmış toplamda 32 müderris bulunmaktadır. Mihrimah Sultan Medresesi müderrislerinin %17'si Atâî'nin *Hadayikü'l-Hakayık fî Tekmiletî's-Şakayık* isimli eserinden tespit edilmiştir.

Nev'îzade Ataullah Efendi Atâî, *eş-Şekaikü'n-nu'maniyye ve zeyilleri: Hadaikü'l-hakaik fî tekmeletî's-Şekaik*, (neşre haz: Abdülkadir Özcan) Çağrı, İstanbul 1989. II, 771, 103.

⁴¹ Suat Donuk, "Nev'îzâde Atâî'nin Zeyl-i Şakâik'ına Göre 16. ve 17. Yüzyıllarda İstanbul Medreseleri" *Osmanlı Medreseleri, Eğitim, Yönetim, Finans*, (Editörler: Fuat Aydın, Mahmut Cengiz, Kübra Cevherli, Yunus Kaymaz) Sultanbeyli Belediyesi, İstanbul 2019, 461-473.

⁴² Donuk, "Nev'îzâde Atâî'nin Zeyl", 461-473.

⁴³ Baltacı'nın eserinde yer almayan fakat 16. yüzyılda ismini tespit ettiğimiz Bostanzâde Yahya Efendi'nin biyografisi, Şeyhî Mehmed Efendi'nin eserinden tespit edildiği için bir sonraki listeye ilave edilmiştir.

⁴⁴ Bu müderrislerin tamamının biyografileri, Cahit Baltacı tarafından *15. Ve 16. Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri* isimli eserinde neşredilmiştir.

Şeyhî Mehmed Efendi'nin *Vekâyü'l-Fuzalâ* İsimli Eserinde Geçen Mihrimah Sultan Medresesi Müderrisleri

Şeyhî Mehmed Efendi'nin *Vekâyü'l-Füzelâsı* ilk olarak Abdülkadir Özcan tarafından *Şakayık-ı Numanîye* ve zeyillerinin 3. ve 4. cildi olarak tıpkı basım ve indeksleri ile beraber neşredilmiştir.⁴⁵ Şeyhî'nin *Vekâyü'l-Füzelâsı* hakkında ikinci önemli çalışma Ali Uğur tarafından yapılmıştır. *The Ottoman Ulema in the Mid-17th Century* adlı çalışmada Ali Uğur Mehmed Şeyhî Efendi'nin *Vekâyü'l-Füzelâsı*'nın verilerini sistematik olarak değerlendirmiş ve bu atama kayıtlarının bir analizini yapmıştır.⁴⁶ Bu analiz esnasında Ali Uğur 590 alimin biyografilerinden hareketle bir inceleme gerçekleştirmiş ve bu kapsamda öncelikle atanan şahsın doğum yeri, öldüğü tarih ve defnedildiği yer, baba ismi, mülâzemet durumu ve daha sonra da medrese müderrisi ve kadı olarak kariyeri hakkında bilgiler vermiştir. Bu incelemede öncelikle atama kayıtlarını kronolojik olarak sıralamış ve kariyer incelemeleri bu kronolojik esas çerçevesinde değerlendirmiştir.

Şeyhî'nin *Vekâyü'l-Fudalâsı*'nın son neşri ise 4 cilt halinde Ramazan Ekinci tarafından yapılmıştır. Türkiye yazmalar kurumu tarafından neşre hazırlanan bu çalışmada bütünüyle metin transkripsiyonu yapılmış ve girişte de metin değerlendirilmiştir. Şeyhî'nin *Vekâyü'l-fuzalâ* adlı eserinde 1632-1731 (1042-1144) yılları arasında yaşayan 2058 kişinin biyografisi hakkında bilgiler yer almaktadır. Şeyhî eserini telif ederken başta şeyhülislâm defterleri olmak üzere birçok yazılı ve şifahî kaynaktan yararlanmışır.⁴⁷

Şeyhî'nin *Vekâyü'l-Fudalâsı*'nda Mihrimah Sultan Medresesi'ne atandığını tespit edebildiğimiz 67 müderris bulunmaktadır. Bu 67 müderrisin 1594-1723 tarih aralığında ataması gerçekleştirilmiştir. Bunlardan 1'i 16. yüzyılda, 56'sı 17. yüzyılda 1613-1696 yılları arasında, 10 tanesi de 18. yüzyılda 1703-1723 tarihleri arasında atanmıştır. Mihrimah Sultan Medresesi müderrislerinden %36'sı Şeyhî'nin *Vekâyü'l-Fuzalâsı*'ndan tespit edilmiştir.

⁴⁵ Mehmet Şeyhî Efendi, *es-Şekaiku'n-nu'maniyye ve zeyilleri*, neşre haz. Abdülkadir Özcan, 1989.

⁴⁶ Ali Uğur, *The Ottoman Ulema*, 630.

⁴⁷ Şeyhî Mehmed Efendi her padişah dönemine bir tabaka tahsis etmiş ve o dönemin 40 akçelik medreselerinden sonraki müderrislerini, tarikat şeyhlerini ve seleflerinden farklı olarak şairleri ölüm tarihlerine göre sıralamıştır. Ayrıca her padişah döneminin sonuna görevde bulunmuş Kırım hanlarının ve sadrazamların biyografisini eklemiş; şeyhülislâmları, kaptan-ı deryâları, Rumeli ve Anadolu kazaskerleriyle nakîbüleşrafları; başta İstanbul olmak üzere Ankara, Bağdat, Bosna, Bursa, Diyarbekir, Edirne, Erzurum, Eyüp, Filibe, Gence, Halep, Hemedan, Galata, İzmir, Kayseri, Konya, Kudüs, Kütahya, Lefkoşe, Manisa, Maraş, Medine, Mekke, Mısır, Revan, Sakız, Selânik, Sofya, Şam, Tebriz, Tire, Tokat, Trablusşam, Üsküdar ve Yenişehir-i Fener gibi yerlerde kadılık yapanların listesini vermiş, her padişah devrine ait siyasal olayları da özetlemiştir; Abdülkadir Özcan, "Şeyhî Mehmed Efendi", *DİA*, İstanbul 2010, XXXIX, 82-84.

Anadolu Kazasker Ruznamçelerinden Yeni Tespit Edilen Mihrimah Sultan Medresesi Müderrisleri

Mihrimah Sultan Medresesi'ne tayin edilen müderrislerin kayıtlarını takip edebileğimiz kaynaklardan biri de Anadolu Kazaskerliğı ruznamçeleridir. Anadolu kazaskerleri tarafından tutulan ruznamçeler maalesef ancak 17. yüzyılın ikinci yarısından başlamaktadır. 1666 yılından önceki ruznamçeler günümüze ulaşmamıştır. Medrese kayıtlarını ihtiva eden ruznamçeler 1734'te son bulmaktadır. Bu tarihten itibaren müderris tayinleri farklı bir defter serisine kaydedilmiş olmalıdır.

Mihrimah Sultan Medresesi'ne atanan müderrislerin %46'sı Anadolu Kazaskerliğı Ruznamçeleri'nden tespit edilmiştir. Bu atama kayıtları 1697 ile 1732 yılları arasında gerçekleşmiştir. Ruznamçe kayıtlarının alana sağladığı en önemli katkılardan biri, biyografik kaynaklarda yer almayan müderris isimlerinin tespit edilebilmesidir. Aynı zamanda tarih aralığı olarak biyografik kaynakları tamamlaması açısından önemlidir.

Şeyhi Mehmed Efendi'nin biyografisini verdiği Mihrimah'a atanan müderrislerden 10'u 18. yüzyılda 1703-1723 tarihleri arasında atanmıştır. Bu süreçte ruznamçelere göre 1703-1723 aralığında biyografik kaynaklarda geçen müderris sayısının üç katı kadar (31 kişi) müderrisin atandığı görülmektedir. Ruznamçe kayıtlarıyla mukayese ettiğimizde bu dönemde atanan müderris sayısının Şeyhî Mehmed Efendi'ye göre çok daha fazla olduğunu görmekteyiz.

Ruznamçe kayıtlarından Mihrimah müderrislerinin daha sonra atandığı görevleri göremiyoruz, yalnızca müderrisin daha önce görev yapmış olduğu yer ve görev esnasında almış olduğu akçe kaydedilmiştir. Bu kayıtlarda atanan müderrisin kendinden önceki müderrisin ismine de ulaşılabilir.

Anadolu Kazaskerliğı Ruznamçe kayıtlarına göre atama kaydı tespit edilen müderris sayısı 64'tür. Bu atama kayıtları daha önceki müderris isimlerini de ihtiva ettiğinden bununla beraber Mihrimah medresesinde görev yaptığını tespit edebildiğimiz 86 müderris bulunmaktadır. Bu müderrislerden büyük bir ekseriyetinin İstanbul medreselerinden buraya atandığını görüyoruz. Mihrimah medresesine yalnızca bir Bursa müderrisi atanmıştır, onun dışındaki müderrislerin tamamı İstanbul medreselerinden bu medreseye atanmışlardır. Bu medreseye atandığını tespit ettiğimiz 86 müderris 49 ayrı medreseden müderris olarak atanmıştır. Medreselerin dağılımına baktığımızda Hüsrev Paşa'dan 3 müderris, Ali Paşa'dan 2 müderris, Bali Paşadan 2 müderris, Bayram Paşadan 2 müderris, Eyyühüm'den 2 müderris, Hayreddin Paşa'dan 2 müderris, Hürremiyeden 2 müderris, Mehmed Ağa'dan 2 müderris, Süheyl Bey'den 2 müderris ve diğer medreselerden 1 müderris atandığı görülmektedir.

Mevlana Abdullah:

Mevlana es-Seyyid Hafız Mehmed:

24 Mart 1697 tarihinde Mihrimah Medresesi müderrisi Abdullah'ın görev süresin sona ermesi üzerine yerine İstanbul'da Kadı Hüsam medresesinden ayrılmış olan Mevlana es-Seyyid Hafız Mehmed günlük 30 akçe ile tayin edilmişti.⁴⁸

Mevlana Mehmed:

15 Aralık 1697 tarihinde Mihrimah Medresesi müderrisi es-Seyyid Hafız Mehmed'in görev süresi dolması üzerine yerine İstanbul'da Hayali Çelebi medresesinden ayrılmış olan Mevlana Mehmed günlük 30 akçe ile tayin edilmişti.⁴⁹

Mevlana Yusuf:

12 Şubat 1698 tarihinde Mihrimah Medresesi müderrisi es-Seyyid Hafız Mehmed'in görev süresi dolması üzerine yerine İstanbul'da Molla Kestel medresesinden ayrılmış olan Mevlana Yusuf günlük 25 akçe ile tayin edilmişti.⁵⁰

Mevlana Süleyman:

1 Mayıs 1699 tarihinde Mihrimah Medresesi müderrisi Yusuf'un görev süresi dolması üzerine yerine Bursa'da Ahmed Efendi medresesinden ayrılmış olan Mevlana Süleyman günlük 40 akçe ile tayin edilmişti.⁵¹

Mevlana Abdullah:

13 Kasım 1700 tarihinde Mihrimah Medresesi müderrisi Yusuf'un görev süresi dolması üzerine yerine İstanbul'da Şerif Hasan medresesinden ayrılmış olan Mevlana Abdullah günlük 40 akçe ile tayin edilmişti.⁵²

Mevlana Abdullah bin Mehmed:

19 Mart 1703 tarihinde Mihrimah Medresesi müderrisi Nurullah'ın görev süresi dolması üzerine yerine İstanbul'da Hürremiye medresesinden ayrılmış Yenişehir'li Mevlana Abdullah bin Mehmed günlük 30 akçe ile tayin edilmişti.⁵³

Mevlana Mehmed:

⁴⁸ Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi Meşihat Arşivi Fonu Anadolu Kazasker Ruznamçeleri (Bundan sonra dipnotlarda "MA" olarak kısaltılacaktır) MA10, 58b.

⁴⁹ MA10, 60b.

⁵⁰ Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, Süleymaniye/Nuruosmaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Anadolu Kazasker Ruznamçeleri (Bundan sonra dipnotlarda "NOR" olarak kısaltılacaktır), NOR19, 47b.

⁵¹ MA11, 51a.

⁵² MA13, 86b.

⁵³ Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, Süleymaniye/Nuruosmaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Rumeli Kazasker Ruznamçeleri (Bundan sonra dipnotlarda "RML" olarak kısaltılacaktır), RML60, 13a.

12 Eylül 1703 tarihinde Mihrimah Medresesi müderrisi Nurullah'ın görev süresi dolması üzerine yerine İstanbul'da Bakkal Pîrî medresesinden ayrılmış Mevlana Mehmed günlük 30 akçe ile tayin edilmişti.⁵⁴

Mevlana Ömer:

12 Ekim 1703 tarihinde Mihrimah Medresesi müderrisi Mehmed'in görev süresi dolması üzerine yerine İstanbul'da Hâşimiye medresesinden ayrılmış olan Mevlana Ömer günlük 30 akçe ile tayin edilmişti.⁵⁵

Mevlana Hasan bin Ömer:

10 Kasım 1703 tarihinde Üsküdar'da Mihrimah müderrisi Ömer'in görev süresi dolması üzerine yerine Balıkesir'li Mevlana Hasan bin Ömer günlük 25 akçe ile tayin edilmişti. Mevlana Hasan müderris Süleyman Efendi'nin İbrahim Paşa-yı Cedid medresesinde mu'idi idi. Süleyman Efendi Sahn Medresesi'ne terfi ettiğinde î'âde hizmetinden mülazım olmuş ve Şeyhülislâmın talebiyle mülâzemeteye kabul edilmişti.⁵⁶

Mevlana Mustafa bin Yusuf:

10 Aralık 1703 tarihinde Üsküdar'da Mihrimah müderrisi Ömer'in görev süresi dolması üzerine yerine Servi'li Mevlana Mustafa bin Yusuf günlük 25 akçe ile tayin edilmişti. Mevlana Mustafa, İmâm-ı Sultânî olan es-Seyyid Mustafa Efendiden mülazım olmuştu. Musıla-i Sahn payesi ile Eyüp'de Cafer Paşa medresesinde tayin edilen es-Seyyid Mustafa Efendi'nin bu yeni göreve atanması dolayısıyla Mevlana Mustafa mülâzemeteye kabul edilmişti.⁵⁷

Mevlana Hasan bin Hüseyin:

1 Eylül 1704 tarihinde Üsküdar'da Mihrimah müderrisi Nurullah'ın görev süresi dolması üzerine yerine Ünye'li Mevlana Hasan b. Hüseyin günlük 25 akçe ile tayin edilmişti. Mevlana Hasan, müderris Mehmed Efendinin Kasım Paşa medresesinde mu'idi idi. Medreseden Bağdad kazâsına atandığında Mevlana Hasan Şeyhülislam'ın işaretleriyle mülâzemeteye kabul edilmişti.⁵⁸

Mevlana es-Seyyid Mehmed Sadeddin:

9 Ekim 1706 tarihinde Mihrimah Medresesi müderrisi Mahmud'un görev süresi dolması üzerine yerine İstanbul'da Sadi Efendi medresesinden ayrılmış olan Mevlana es-Seyyid Mehmed Sadeddin günlük 30 akçe ile tayin edilmişti.⁵⁹

Mevlana İbrahim:

⁵⁴ NOR21, 13b.

⁵⁵ NOR21, 14b.

⁵⁶ NOR21, 15b.

⁵⁷ RML63, 21b.

⁵⁸ RML64, 31a.

⁵⁹ NOR22, 64a.

4 Şubat 1707 tarihinde Mihrimah Medresesi müderrisi es-Seyyid Mehmed Saadeddin'in görev süresi dolması üzerine yerine İstanbul'da Musa Beğ medresesinden ayrılmış olan Mevlana İbrahim günlük 30 akçe ile tayin edilmişti.⁶⁰

Mevlana Ali:

6 Mart 1707 tarihinde Mihrimah Medresesi müderrisi İbrahim'in görev süresi dolması üzerine yerine İstanbul'da Hayreddin Paşa medresesinden ayrılmış olan Mevlana Ali günlük 30 akçe ile tayin edilmişti.⁶¹

Mevlana Süleyman:

4 Nisan 1707 tarihinde Mihrimah Medresesi müderrisi İbrahim'in görev süresi dolması üzerine yerine İstanbul'da Süleyman Paşa medresesinden ayrılmış olan Mevlana Süleyman günlük 30 akçe ile tayin edilmişti.⁶²

Mevlana Abdullah:

14 Eylül 1711 tarihinde Mihrimah Medresesi müderrisi Esedullah'ın görev süresi dolması üzerine yerine İstanbul'da Hüsrev Paşa medresesinden ayrılmış olan Mevlana Abdullah günlük 30 akçe ile tayin edilmişti.⁶³

Mevlana Ali:

12 Kasım 1711 tarihinde Mihrimah Medresesi müderrisi Abdullah'ın görev süresi dolması üzerine yerine İstanbul'da Bayram Paşa medresesinden ayrılmış olan Mevlana Ali günlük 30 akçe ile tayin edilmişti.⁶⁴

Mevlana es-Seyyid Muslihiddin:

8 Nisan 1712 tarihinde Mihrimah Medresesi müderrisi Abdullah'ın görev süresi dolması üzerine yerine İstanbul'da Lütfi Beğ medresesinden ayrılmış olan Mevlana es-Seyyid Muslihiddin günlük 30 akçe ile tayin edilmişti.⁶⁵

Mevlana Abdülsettar:

6 Temmuz 1712 tarihinde Mihrimah Medresesi müderrisi Abdullah'ın görev süresi dolması üzerine yerine İstanbul'da Tevki' Medresesi'nden ayrılmış olan Mevlana Abdülsettar günlük 30 akçe ile tayin edilmişti.⁶⁶

Mevlana Osman:

28 Mart 1713 tarihinde Mihrimah Medresesi müderrisi Abdullah'ın görev süresi dolması üzerine yerine İstanbul'da Haydar Paşa medresesinden ayrılmış olan Mevlana Osman günlük 30 akçe ile tayin edilmişti.⁶⁷

⁶⁰ NOR22, 64b.

⁶¹ NOR22, 65a.

⁶² NOR22, 65a.

⁶³ NOR24, 21b.

⁶⁴ NOR24, 21b.

⁶⁵ NOR25, 42b.

⁶⁶ NOR25, 43a.

Mevlana Seyyid Halil:

17 Ekim 1716 tarihinde Mihrimah müderrisi Mustafa'nın görev süresi dolması üzerine yerine İstanbul'da Hüsrev Paşa medresesinden ayrılmış olan Mevlana Seyyid Halil günlük 25 akçe ile tayin edilmişti.⁶⁸

Mevlana Osman bin Mehmed:

14 Kasım 1719 tarihinde Mihrimah Medresesi müderrisi Mehmed Esad'ın görev süresi dolması üzerine yerine İstanbul'da Hızır Beğ medresesinden ayrılmış olan Mevlana Osman bin Mehmed günlük 30 akçe ile tayin edilmişti.⁶⁹

Mevlana Feyzullah:

30 Mart 1721 tarihinde Mihrimah Medresesi müderrisi Ali'nin görev süresi dolması üzerine yerine İstanbul'da Ahmed Efendi medresesinden ayrılmış olan Mevlana Feyzullah günlük 30 akçe ile tayin edilmişti.⁷⁰

Mevlana Ebubekir:

9 Ocak 1723 tarihinde Mihrimah Medresesi müderrisi Ali'nin görev süresi dolması üzerine yerine İstanbul'da Bâli Paşa medresesinden ayrılmış olan Mevlana Ebubekir günlük 30 akçe ile tayin edilmişti.⁷¹

Mevlana Hüseyin bin Abdüllatif:

7 Şubat 1723 tarihinde Mihrimah Medresesi müderrisi Feyzullah'ın görev süresi dolması üzerine yerine İstanbul'da Firuz Beğ medresesinden ayrılmış olan Mevlana Hüseyin bin Abdüllatif günlük 30 akçe ile tayin edilmişti.⁷²

Mevlana Mehmed Said:

9 Mart 1723 tarihinde Mihrimah Medresesi müderrisi Feyzullah'ın görev süresi dolması üzerine yerine İstanbul'da Hüsrev Kethüda medresesinden ayrılmış olan Mevlana Mehmed Said günlük 30 akçe ile tayin edilmişti.⁷³

Mevlana Mehmed Emin:

5 Temmuz 1723 tarihinde Mihrimah Medresesi müderrisi Mehmed Said'in görev süresi dolması üzerine yerine İstanbul'da Eyyühüm medresesinden ayrılmış olan Mevlana Mehmed Emin günlük 30 akçe ile tayin edilmişti.⁷⁴

Mevlana eş-Şeyh Ahmed:

⁶⁷ NOR25, 43b.

⁶⁸ NOR26, 39a.

⁶⁹ NOR28, 40a.

⁷⁰ MA19, 73b.

⁷¹ MA20, 73a.

⁷² MA20, 73b.

⁷³ NOR30, 23b.

⁷⁴ NOR30, 24b.

2 Eylül 1723 tarihinde Mihrimah Medresesi müderrisi Mehmed Said'in görev süresi dolması üzerine yerine İstanbul'da Bâli Paşa medresesinden ayrılmış olan Mevlana eş-Şeyh Ahmed günlük 30 akçe ile tayin edilmişti.⁷⁵

Mevlana Mahmud:

26 Mart 1724 tarihinde Mihrimah Medresesi müderrisi eş-Şeyh Ahmed'in görev süresi dolması üzerine yerine Bayram Ağa medresesinden ayrılmış olan Mevlana Mahmud günlük 30 akçe ile tayin edilmişti.⁷⁶

Mevlana Ahmed:

26 Mart 1724 tarihinde Mihrimah Medresesi müderrisi eş-Şeyh Ahmed'in görev süresi dolması üzerine yerine İstanbul'da Süheyl Beğ medresesinden ayrılmış olan Mevlana Ahmed günlük 30 akçe ile tayin edilmişti.⁷⁷

Mevlana Ahmed:

26 Mart 1724 tarihinde Mihrimah Medresesi müderrisi Mehmed'in görev süresi dolması üzerine yerine İstanbul'da Hüsrev Paşa medresesinden ayrılmış olan Mevlana Ahmed günlük 30 akçe ile tayin edilmişti.⁷⁸

Mevlana Mustafa:

25 Nisan 1724 tarihinde Mihrimah Medresesi müderrisi Ahmed'in görev süresi dolması üzerine yerine İstanbul'da Eyyühüm medresesinden ayrılmış olan Mevlana Mustafa günlük 30 akçe ile tayin edilmişti.⁷⁹

Mevlana Mustafa:

22 Ağustos 1724 tarihinde Mihrimah Medresesi müderrisi Abdürrezzak'ın görev süresi dolması üzerine yerine İstanbul'da Mesih Paşa medresesinden ayrılmış olan Mevlana Mustafa günlük 30 akçe ile tayin edilmişti.⁸⁰

Mevlana İsmail:

22 Ağustos 1724 tarihinde Mihrimah Medresesi müderrisi Saadeddin'in görev süresi dolması üzerine yerine İstanbul'da Süheyl Beğ medresesinden ayrılmış olan Mevlana İsmail günlük 30 akçe ile tayin edilmişti.⁸¹

Mevlana Mahmud bin Mehmed:

15 Şubat 1725 tarihinde Mihrimah Medresesi müderrisi Ahmed'in görev süresi dolması üzerine yerine İstanbul'da Mehmed Ağa medresesinden ayrılmış olan Mevlana Mahmud bin Mehmed günlük 30 akçe ile tayin edilmişti.⁸²

⁷⁵ NOR31, 33b.

⁷⁶ NOR31, 35a.

⁷⁷ NOR31, 34b.

⁷⁸ NOR31, 35a.

⁷⁹ NOR31, 35b.

⁸⁰ NOR32, 40b.

⁸¹ NOR32, 40b.

Mevlana Ahmed bin Abdülmennan:

16 Mart 1725 tarihinde Mihrimah Medresesi müderrisi Ahmed'in görev süresi dolması üzerine yerine İstanbul'da Murad Paşa medresesinden ayrılmış olan Mevlana Ahmed bin Abdülmennan günlük 30 akçe ile tayin edilmişti.⁸³

Mevlana es-Seyyid Mehmed Şerif:

16 Mart 1725 tarihinde Mihrimah Medresesi müderrisi Feyzullah'ın görev süresi dolması üzerine yerine İstanbul'da Hayreddin Paşa medresesinden ayrılmış olan Mevlana es-Seyyid Mehmed Şerif günlük 30 akçe ile tayin edilmişti.⁸⁴

Mevlana Ahmed Düsûkî? bin Mustafa:

16 Mart 1725 tarihinde Mihrimah Medresesi müderrisi Yakub'un görev süresi dolması üzerine yerine İstanbul'da Mehmed Ağa medresesinden ayrılmış olan Mevlana Ahmed Düsûkî? bin Mustafa günlük 30 akçe ile tayin edilmişti.⁸⁵

Mevlana Ahmed:

12 Temmuz 1725 tarihinde Üsküdar'da Mihrimah Medresesi müderrisi Abdülmümin'in görev süresi dolması üzerine yerine İstanbul'da Ahmed Paşa medresesinden ayrılmış olan Mevlana Ahmed günlük 30 akçe ile tayin edilmişti.⁸⁶

Mevlana Süleyman:

12 Temmuz 1725 tarihinde Mihrimah Medresesi müderrisi es-Seyyid Ahmed'in görev süresi dolması üzerine yerine İstanbul'da Ali Paşa medresesinden ayrılmış olan Mevlana Süleyman günlük 30 akçe ile tayin edilmişti.⁸⁷

Mevlana Mehmed:

11 Ağustos 1725 tarihinde Mihrimah Medresesi müderrisi Süleyman'ın görev süresi dolması üzerine yerine İstanbul'da Yusuf Paşa medresesinden ayrılmış olan Mevlana Mehmed günlük 30 akçe ile tayin edilmişti.⁸⁸

Mevlana Ali:

9 Ekim 1725 tarihinde Mihrimah Medresesi müderrisi Ahmed'in görev süresi dolması üzerine yerine İstanbul'da Habbaziye medresesinden ayrılmış olan Mevlana Ali günlük 30 akçe ile tayin edilmişti.⁸⁹

Mevlana Ahmed:

⁸² NOR32, 41b.

⁸³ NOR32, 42a.

⁸⁴ NOR32, 42a.

⁸⁵ NOR32, 42b.

⁸⁶ MA21, 63b.

⁸⁷ MA21, 63b.

⁸⁸ MA21, 64a.

⁸⁹ MA21, 64b.

3 Mayıs 1726 tarihinde Mihrimah Medresesi müderrisi Ali'nin görev süresi dolması üzerine yerine İstanbul'da Tûtî Latif medresesinden ayrılmış olan Mevlana Ahmed günlük 30 akçe ile tayin edilmişti.⁹⁰

Mevlana Mustafa:

1 Temmuz 1726 tarihinde Mihrimah Medresesi müderrisi Ali'nin görev süresi dolması üzerine yerine İstanbul'da Şah Huban medresesinden ayrılmış olan Mevlana Mustafa günlük 30 akçe ile tayin edilmişti.⁹¹

Mevlana Ali bin Receb el-kadı ebuhu el-Bolevî:

19 Ağustos 1727 tarihinde Mihrimah Medresesi müderrisi Osman'ın görev süresi dolması üzerine yerine İstanbul'da Mahmud Efendi medresesinden ayrılmış olan Mevlana Ali bin Receb el-kadı ebuhu el-Bolevî günlük 30 akçe ile tayin edilmişti.⁹²

Mevlana Mehmed bin Mustafa:

17 Ekim 1727 tarihinde Mihrimah Medresesi müderrisi es-Seyyid İbrahim'in İstanbul'da Esad Beğ medresesinden ayrılmış olan Devrek'li Mevlana Mehmed bin Mustafa günlük 30 akçe ile tayin edilmişti.⁹³

Mevlana Ali bin Davud:

16 Kasım 1727 tarihinde Mihrimah Medresesi müderrisi es-Seyyid Ali'nin görev süresi dolması üzerine yerine İstanbul'da Ahmediye medresesinden ayrılmış olan Akkırman'lı Mevlana Ali bin Davud günlük 30 akçe ile tayin edilmişti.⁹⁴

Mevlana Süleyman bin Mehmed el-Hamidî:

16 Kasım 1727 tarihinde Mihrimah Medresesi müderrisi es-Seyyid Mehmed'in görev süresi dolması üzerine yerine İstanbul'da Hürremiye medresesinden ayrılmış olan Mevlana Süleyman bin Mehmed el-Hamidî günlük 30 akçe ile tayin edilmişti.⁹⁵

Mevlana Aynüddin Hasan bin Mehmed:

16 Kasım 1727 tarihinde Mihrimah Medresesi müderrisi Mehmed'in görev süresi dolması üzerine yerine İstanbul'da Mehmed Efendi medresesinden ayrılmış olan Trabzon'lu Mevlana Aynüddin Hasan bin Mehmed günlük 30 akçe ile tayin edilmişti.⁹⁶

Mevlana Mustafa bin el-Hac Abdullah:

⁹⁰ MA21, 65a.

⁹¹ MA22, 69b.

⁹² NOR33, 39a.

⁹³ NOR33, 39b.

⁹⁴ NOR33, 40a.

⁹⁵ NOR33, 41a.

⁹⁶ NOR33, 40b.

16 Kasım 1727 tarihinde Mihrimah Medresesi müderrisi Mehmed'in görev süresi dolması üzerine yerine İstanbul'da Rüstem Beğ medresesinden ayrılmış olan Mevlana Mustafa bin el-Hac Abdullah günlük 30 akçe ile tayin edilmişti.⁹⁷

Mevlana Mehmed bin Yusuf:

21 Eylül 1732 tarihinde Üsküdar'da Mihrimah müderrisi Mustafa'nın görev süresi dolması üzerine yerine İstanbul'da Mevlana Mehmed bin Yusuf günlük 30 akçe ile tayin edilmişti. Mevlana Mehmed b. Yusuf, Şeyhülislâm Damadzâde Ebulhayr Ahmed Efendi'nin işaretiyle müstakilen mülâzemeteye kabul edilmişti.⁹⁸

Mevlana Mehmed Esad:

22 Ocak 1719 tarihinde Mihrimah Sultan Medresesi müderrisi Mehmed Said'in görev süresi dolması üzerine yerine İstanbul'da Bayram Paşa medresesinden ayrılmış olan Mevlana Mehmed Esad günlük 40 akçe ile tayin edilmişti.⁹⁹

Mevlana es-Seyyid Ahmed:

13 Haziran 1725 tarihinde Mihrimah Sultan Medresesi müderrisi Abdülbaki'nin görev süresi dolması üzerine yerine İstanbul'da Ferhad Paşa medresesinden ayrılmış olan Mevlana es-Seyyid Ahmed günlük 30 akçe ile tayin edilmişti.¹⁰⁰

Mevlana Osman bin Abdurrahman:

17 Ekim 1727 tarihinde Mihrimah Sultan Medresesi müderrisi Selim'in görev süresi dolması üzerine yerine İstanbul'da Selimiye medresesinden ayrılmış olan İstanbul'lu Mevlana Osman bin Abdurrahman günlük 30 akçe ile tayin edilmişti.¹⁰¹

Mevlana Ali bin derviş Mehmed:

13 Mart 1728 tarihinde Mihrimah Sultan Medresesi müderrisi es-Seyyid Şaban'ın görev süresi dolması üzerine yerine İstanbul'da Nişancı Paşa medresesinden ayrılmış olan Kadı oğlu Mevlana Ali bin Derviş Mehmed günlük 30 akçe ile tayin edilmişti.¹⁰²

Mevlana es-Seyyid Ahmed bin es-Seyyid Şaban:

13 Mart 1728 tarihinde Mihrimah Sultan Medresesi müderrisi Osman'ın görev süresi dolması üzerine yerine İstanbul'da Perviz Efendi medresesinden ayrılmış olan Konyalı Mevlana es-Seyyid Ahmed bin es-Seyyid Şaban günlük 30 akçe ile tayin edilmişti.¹⁰³

⁹⁷ NOR33, 40b.

⁹⁸ NOR35, 60b.

⁹⁹ NOR27, 61b.

¹⁰⁰ MA21, 63b.

¹⁰¹ NOR33, 40a.

¹⁰² MA23, 77b.

¹⁰³ MA23, 76b.

Mevlana Mehmed Said ibn-i eş-Şeyh Mehmed:

11 Nisan 1728 tarihinde Mihrimah Sultan Medresesi müderrisi Mehmed'in görev süresi dolması üzerine yerine İstanbul'da Sinan Ağa medresesinden ayrılmış olan İstanbul'lu Mevlana Mehmed Said ibn-i eş-Şeyh Mehmed günlük 30 akçe ile tayin edilmişti.¹⁰⁴

Mevlana Hafız Salih bin Hasan:

11 Mayıs 1728 tarihinde Mihrimah Sultan Medresesi müderrisi Mehmed Said'in görev süresi dolması üzerine yerine İstanbul'da İshak Paşa medresesinden ayrılmış olan Bursa'lı Mevlana Hafız Salih bin Hasan günlük 30 akçe ile tayin edilmişti.¹⁰⁵

Mevlana Hafız İbrahim bin el-Hac Ahmed:

9 Haziran 1728 tarihinde Mihrimah Sultan Medresesi müderrisi Mehmed Said'in görev süresi dolması üzerine yerine İstanbul'da Mahmud Paşa medresesinden ayrılmış olan Üsküdar'lı Mevlana Hafız İbrahim bin el-Hac Ahmed günlük 30 akçe ile tayin edilmişti.¹⁰⁶

Mevlana Mehmed bin Ali:

5 Ekim 1728 tarihinde Mihrimah Sultan Medresesi müderrisi Hafız İbrahim'in görev süresi dolması üzerine yerine İstanbul'da Hamid Efendi medresesinden ayrılmış olan Foça'lı Mevlana Mehmed bin Ali günlük 30 akçe ile tayin edilmişti.¹⁰⁷

Mevlana Abdürrahim bin Osman:

26 Ağustos 1729 tarihinde Mihrimah Sultan Medresesi müderrisi Mehmed Said'in görev süresi dolması üzerine yerine İstanbul'da Ali Paşa medresesinden ayrılmış olan Karaferye'li Mevlana Abdürrahim bin Osman günlük 30 akçe ile tayin edilmişti.¹⁰⁸

Mevlana Hafız İbrahim bin Hamza:

16 Ağustos 1730 tarihinde Mihrimah Sultan Medresesi müderrisi Mehmed'in görev süresi dolması üzerine yerine İstanbul'da Rüstem Paşa medresesinden ayrılmış olan müderris oğlu İstanbul'lu Mevlana Hafız İbrahim bin Hamza günlük 30 akçe ile tayin edilmişti.¹⁰⁹

Mevlana Mustafa bin el-Hac Hüseyin:

30 Aralık 1731 tarihinde Mihrimah Sultan Medresesi müderrisi Yakub'un görev süresi dolması üzerine yerine İstanbul'da Mesudiye medresesinden ayrılmış

¹⁰⁴ MA23, 78b.

¹⁰⁵ MA23, 79a.

¹⁰⁶ MA23, 79b.

¹⁰⁷ MA23, 80b.

¹⁰⁸ MA24, 76b.

¹⁰⁹ MA24, 79b.

olan Kıbrıs'lı Mevlana Mustafa bin el-Hac Hüseyin günlük 30 akçe ile tayin edilmişti.¹¹⁰

Mevlana Mehmed bin Ali Karahisarî:

26 Mayıs 1732 tarihinde Mihrimah Sultan Medresesi müderrisi Mahmud'un görev süresi dolması üzerine yerine İstanbul'da Abdüsselam medresesinden ayrılmış olan Mevlana Mehmed bin Ali Karahisarî günlük 30 akçe ile tayin edilmişti.¹¹¹

Sonuç

Mihrimah Sultan Medresesi, Üsküdar'da şehir gelişiminin birçok açıdan hızlanmaya başladığı 16. yüzyılın ortalarında inşa edilen bir medrese olması sebebiyle sosyal ve kültürel açıdan müstesna bir yere sahiptir. Aynı zamanda Üsküdar tarihi için oldukça önemli sayıda müderris istihdam etmiş bir müessese olarak eğitim tarihinde de çok önemli bir yeri bulunmaktadır. Bu özelliği ile Üsküdar'da eğitim sisteminin gelişiminde şehirde kurulan ilk medrese olan Rum Mehmed Paşa Medresesi ile birlikte yeni bir okur yazar kitlesinin ortaya çıkmasında önemli bir rol üstlenmiştir. Bu çalışma ile Mihrimah Sultan Medresesi'nin Üsküdar eğitim tarihindeki yeri bir bütün olarak değerlendirilmiş ve medresede görev yapan müderrislerin kariyerleri incelenmiştir. Her ne kadar bazı değerlendirmeler için 18. yüzyılın ikinci yarısı ve 19. yüzyıla ait veriler elimizde olmasa da, Taşköprüzâde'nin 16. yüzyılın erken dönemlerini ve 17. yüzyılı kapsayan *Şakayık-ı Numâniye* adlı eseri ve zeyilleri ile 18. yüzyılın ilk dönemlerine kadar gelen Ruznamçe kayıtları sayesinde, eğitim kurumlarının geçirdiği değişimler hakkında bazı tespitler yapılması mümkün olmaktadır.

Biyografik kaynaklardan ve yeni tespit edilen Ruznamçe kayıtlarından ulaşabildiğimiz Mihrimah Sultan Medresesi'nde görev yapmış olan 185 müderris tespit edilmiştir. Bunlardan biyografik kaynaklar sayesinde kariyerini bütün safhalarıyla inceleyebildiğimiz 88 müderristen %16'sı (14 kişi) görevini müderris olarak tamamlamıştır. %3'ü (2 kişi) gibi çok küçük bir kısmı medrese müderrisliği yanında müftülük görevini de yürütmüştür. Mihrimah Sultan Medresesi müderrislerinin %68 (61 kişi) gibi çok büyük bir kısmı ise çeşitli kadılıklarda görev almış ve bunlardan 9 tanesi de İstanbul kadılığına kadar yükselmiştir. Müderrislerin %7'si (6 kişi) Rumeli ve Anadolu Kazaskeri, yine %6'sının da (5 kişi) kariyer sistemindeki en yüksek mertebe olan şeyhülislamlık ile kariyerlerini sonlandırdığı tespit edilmiştir.

Müderrislerin genellikle kadılığa geçmeden önce çoğunlukla İstanbul, Edirne ve Bursa gibi merkezlerde yer alan medreselerde müderris olarak görev almaları,

¹¹⁰ MA25, 66b.

¹¹¹ MA25, 68a.

hiyerarşide yüksek yerlere gelmelerinin mümkün olan en kısa sürede gerçekleşmesinin bir işareti gibiydi. Mihrimah Sultan Medresesi müderrisleri özelinde, İstanbul'da özellikle Süleymaniye, Sahn, Ayasofya, Valide Sultan, Mihrimah Sultan, Hakaniye-i Vefâ, Edirne'de ise Selimiye, Bayezid ve Üç Şerefeli, Bursa'da Muradiye Medreseleri kadılığa geçiş için avantaj sağlayan medreseler arasında sayılabilir.

Mihrimah Sultan medresesinde müderris olarak görev yapmanın kariyer basamakları bakımından Rum Mehmed Paşa Medresesine oranla çok daha avantajlı olduğunu ve bu medresede görev yapan müderrislerden büyük bir kısmının kadılık görevlerinde daha büyük oranda istihdam edildiğini görmekteyiz. Bunun yanı sıra şeyhülislamlık, Rumeli ve Anadolu kazaskerliği ve müftülük gibi yeni görevlerin Mihrimah Sultan Medresesi müderrislerinin kariyer basamaklarında yer aldığı anlaşılmaktadır.

Mihrimah Sultan Vakfiyesine göre, müderrise günde 50 akçe verilmesi kayıtlıdır. Buna rağmen 17. yüzyıldan sonra göreve gelen müderrislerin günlük maaşlarının 25 akçe ile 40 akçe aralığında değişmektedir. Bu durum zaman içerisinde medresenin önemini yitirdiğini gösteren bir gelişme olarak değerlendirilebilir.

Biyografik kaynaklarda belli bir tarih aralığında yer alan müderris atama kayıtlarını aynı tarih aralığında yer alan Ruznamçe kayıtları ile karşılaştırdığımızda hem müderris atamalarında çok kısa süreli sirkülasyonlar olduğunu hem de biyografik kaynakların gerçekte ataması yapılan müderrislerden çok azını temsil ettiğini söyleyebiliriz.

Daha önce Rum Mehmed Paşa Medresesi'nde gözlemlediğimiz sık aralıklarla gerçekleşen tayin hareketliliğinin Mihrimah Medresesi'nde de çoğu müderrisin bir yılı bile doldurmadan birkaç ay içerisinde görev yerinin değiştiği şeklinde gerçekleştiği gözlemlenmektedir. Bu sık görev değişimi hiç şüphesiz Osmanlı'da müderris kariyerinin ciddi bir sorunu haline gelmiş ve eğitim sisteminde olumsuz etkileri görülmüştür.

Mihrimah Sultan Medresesi'nde görev yaptığını tespit ettiğimiz 185 müderristen çok azının biyografilerinden hangi şehirde doğduğu, hangi bölgeden buraya geldiği bilgisine de sahip olabiliyoruz. Memleketi belli olan 18 müderristen 3'ü İstanbulludur. Bunların dışında kalan müderrisler de yine büyük oranda imparatorluğun Anadolu ve Rumeli şehirlerinden gelmektedirler.

Ulema biyografilerinin incelenmesi aile ilişkilerine dair bilgiler de vermektedir. Biyografisi incelenen müderrislerin %63'ü kalemiye ve ilmiye sınıfından olan ailelere mensuptur. Mihrimah Sultan Medresesi müderrislerinden 47'si bir şekilde ilmiye sınıfına, 7 kişi de kalemiye sınıfına mensup bir aileden gelmektedir. Bu da ilmiye mensubu insanların büyük ölçüde çevre ve yönlendirme gibi faktörlerden doğal olarak etkilendiklerini ve bu sınıfın oluşmasında ailenin önemli bir etken olduğunu göstermektedir.

EK-1. Mihrimah Sultan Medresesi Müderrislerinin Kronolojik Listesi¹¹²

No	Müderrisin Adı	Atama Tarihi	Önceki Görev Yeri	Son Görev Yeri	Kaynağı
1	İmamzade Mehmed Efendi ¹¹³	954/1547	Üç Şerefeli Medresesi	Amasya Müftüsü	Atai (Nev'izâde Atai)
2	Garîk Arapzade Mehmed Efendi ¹¹⁴	955/1548-49	Kaplıca Medresesi (Bursa)	Mısır Kadılığı	Atai
3	Beşiktâşî Yahya Efendi ¹¹⁵	958/1551	Mustafa Paşa Medresesi	Sahn-ı Seman Medresesi	Atai
4	Şemseddin Ahmed Efendi ¹¹⁶	960/1552	Davutpaşa Medresesi	Medine Kadılığı	Atai
5	Şah Mehmed Çelebi ¹¹⁷	961/1553	Rüstem Paşa Medresesi	İstanbul Kadılığı	Atai
6	Hacı Muradzade Dursun Efendi ¹¹⁸	963/1556-57	Kasımpaşa Medresesi	Sahn-ı Seman Medresesi	Atai
7	Şeyhülislam Çivizade Mehmed Efendi ¹¹⁹	966/1558-59	Kasımpaşa Medresesi	Şeyhülislamlık	Atai
8	Katip Mahmud ¹²⁰	968/1560-61	Mahmud Paşa	Diyarbakır Kadılığı	Atai
9	Sinan Çelebi ¹²¹	970/1562-63	Halebiye Medresesi (Edirne)	Şehzade Medresesi	Atai
10	Bahaüddinzâde Abdullah	971/1563-64	Yıldırım Han	Mekke	Atai

¹¹² Tabloda kullanılan * işareti, ismi biyografik kaynaklarda Mihrimah Sultan Medresesi'ne atandığı bildirilen fakat hayatı hakkında bilgi verilmeyen isimlere işaret etmektedir.

¹¹³ Nev'izâde Atai, *Hadâ'iku'l-Hakâ'ik fi Tekmileti'ş-Şakâ'ik*, 2017, 354-358; Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, 490-491.

¹¹⁴ Atai, *Hadâ'iku'l-Hakâ'ik*, 2017, 301-306; Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, 523.

¹¹⁵ Atai, *Hadâ'iku'l-Hakâ'ik*, 2017, 561-566.

¹¹⁶ Atai, *Hadâ'iku'l-Hakâ'ik*, 2017, 478-479; Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, 538.

¹¹⁷ Atai, *Hadâ'iku'l-Hakâ'ik*, 2017, 540-544; Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, 530-531.

¹¹⁸ Atai, *Hadâ'iku'l-Hakâ'ik*, 2017, 278-279; Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, 393-394.

¹¹⁹ Atai, *Hadâ'iku'l-Hakâ'ik*, 2017, 867-872; Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, 170.

¹²⁰ Atai, *Hadâ'iku'l-Hakâ'ik*, 2017, 756-757; Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, 479.

¹²¹ Atai, *Hadâ'iku'l-Hakâ'ik*, 2017, 589-591; Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, 515-516.

	Efendi ¹²²		Medresesi	Kadırlığı	
11	Hacegizâde Mustafa Efendi ¹²³	973/1565-66	Eyüp Medresesi	Medine Kadırlığı	Atai
12	Leysizâde Piri Ahmed Çelebi ¹²⁴	976/1568-69	Rüstem Paşa Medresesi	Ayakkurşunlu Medrese	Atai
13	Mahmud Çelebi b. Muallimzâde ¹²⁵	978/1570-71	Rüstem Paşa Medresesi	Çifte Başkurşunlu Medrese	Atai
14	Manav Şemsi Efendi ¹²⁶	981/1573-74	Rüstem Paşa Medresesi	Bağdat Kadısı	Atai
15	Mertluszâde Abdullah Efendi ¹²⁷	982/1574-75	Rüstem Paşa Medresesi	Medine Kadırlığı	Atai
16	Abdulkerimzâde Abdullah Efendi ¹²⁸	984/1576-77	Rüstem Paşa Medresesi	Galata Kadırlığı	Atai
17	Hasan Kethüdâ-Zâde Mehmed Efendi ¹²⁹	987/1579-80	Rüstem Paşa Medresesi	Gelibolu Kadırlığı	Atai
18	Feyzullah Efendi ¹³⁰	987/1579-80	Rüstem Paşa Medresesi	Edine Valiliğı	Atai
19	Ömer Efendi ¹³¹	989/1581-82	Rüstem Paşa Medresesi	Kudüs Kadırlığı	Atai
20	Rıdvan Efendi ¹³²	994/1585-86	Rüstem Paşa Medresesi	Anadolu Kazaskerliğı	Atai
21	İmamzâde Damadı Şeyh Mehmed Efendi ¹³³	997/1588-89	Haydar Paşa Medresesi	Edirne Kadırlığı	Atai
22	Abdulkerim Efendi ¹³⁴	1001/1592-	Rüstem Paşa	Medine	Atai

¹²² Atai, *Hadâ'iku'l-Hakâ'ik*, 2017, 895-898; Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, 521.

¹²³ Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, 484-485.

¹²⁴ Atai, *Hadâ'iku'l-Hakâ'ik*, 2017, 575-577; Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, 368-369.

¹²⁵ Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, 360.

¹²⁶ Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, 374-375.

¹²⁷ Atai, *Hadâ'iku'l-Hakâ'ik*, 2017, 1123-1124; Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, 375.

¹²⁸ Atai, *Hadâ'iku'l-Hakâ'ik*, 2017, 1074; Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, 472-473.

¹²⁹ Atai, *Hadâ'iku'l-Hakâ'ik*, 2017, 1403-1404; Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, 552.

¹³⁰ Atai, *Hadâ'iku'l-Hakâ'ik*, 2017, 1400-1403; Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, 532.

¹³¹ Atai, *Hadâ'iku'l-Hakâ'ik*, 2017, 929-930; Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, 379.

¹³² Atai, *Hadâ'iku'l-Hakâ'ik*, 2017, 1477-1479; Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, 398.

¹³³ Atai, *Hadâ'iku'l-Hakâ'ik*, 2017, 1359; Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, 402-403.

		93	Medresesi	Kadılığı	
23	Bostanzâde Yahya Efendi ¹³⁵	1003/1594	İlk görev yeri Mihrimah Sultan Medresesi	Rumeli Kazaskerliği	ŞME (Şeyhi Mehmed Efendi)
24	İsa Efendi ¹³⁶	1003/1594-95	*	*	Atai
25	Abdulkâdir Efendi ¹³⁷	1004/1595-96	Rüstem Paşa Medresesi	Mihrimah Sultan Medresesi	Atai
26	Ebû Bekir Efendi ¹³⁸	1004/1595-96	Hadım Hasan Paşa Medresesi	Pravadi Müftülüğü	Atai
27	Sa'dizâde Mehmed Efendi ¹³⁹	1006/ 1597-98	Rüstem Paşa Medresesi	Medine Kadılığı	Atai
28	Hüsrev Efendi ¹⁴⁰	1008/1599-1600	Rüstem Paşa Medresesi	Eyüp Kadılığı	Atai
29	Uşşakizâde el-Mevlâ Mustafa ¹⁴¹	1011/1602-1603	Rüstem Paşa Medresesi	Anadolu Kazaskerliği	Atai
30	Abdülkerim Çelebi ¹⁴²	1014/1605-1606	Zal Paşa Medresesi	Galata Kadılığı	Atai
31	Hasan Beyzâde ¹⁴³	1017/1608-1609	Rüstem Paşa Medresesi	Şam Kadılığı	Atai
32	Mutahhar Efendi ¹⁴⁴	1019/1610-11	Rüstem Paşa Medresesi	Galata Kadılığı	Atai
33	Naib Mehmed Efendi ¹⁴⁵	1022/1613	Rüstem Paşa Medresesi	İstanbul Kadılığı	ŞME

¹³⁴ Atai, *Hadâ'iku'l-Hakâ'ik*, 2017, 1339; Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, 402.

¹³⁵ Uğur, *The Ottoman Ulema*, 49-50; Şeyhî Mehmed Efendi, *Şakâ'ik Zeyli*, 286-287.

¹³⁶ Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, 307.

¹³⁷ Atai, *Hadâ'iku'l-Hakâ'ik*, 2017, 1094-1098; Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, 307.

¹³⁸ Atai, *Hadâ'iku'l-Hakâ'ik*, 2017, 1672-1674; Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, 403.

¹³⁹ Atai, *Hadâ'iku'l-Hakâ'ik*, 2017, 1380-1381; Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, 405.

¹⁴⁰ Atai, *Hadâ'iku'l-Hakâ'ik*, 2017, 1406-1407; Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, 307.

¹⁴¹ Atai, *Hadâ'iku'l-Hakâ'ik*, 2017, 1750-1752.

¹⁴² Atai, *Hadâ'iku'l-Hakâ'ik*, 2017, 1767-1769.

¹⁴³ Atai, *Hadâ'iku'l-Hakâ'ik*, 2017, 1826-1827.

¹⁴⁴ Atai, *Hadâ'iku'l-Hakâ'ik*, 2017, 1715-1717.

¹⁴⁵ Uğur, *The Ottoman Ulema*, 77-78; Şeyhî Mehmed Efendi, *Şakâ'ik Zeyli*, 2018, 478-479.

34	Şeyhülislam Ebu Said Mehmed Efendi ¹⁴⁶	1024/1615	Rüstem Paşa Medresesi	Konya Kadılığı	ŞME
35	Ebu Said Efendi ¹⁴⁷	*	*	*	ŞME
36	Ahizâde Seyyid Mehmed Efendi, Hasibî ¹⁴⁸	1027/1618	Mehmed Ağa Medresesi	İstanbul Kadılığı	ŞME
37	Bostanzade Mehmed Abdülkerim Efendi ¹⁴⁹	1029/1619-1620	Rüstem Paşa Medresesi	Rumeli Kazaskerliği	ŞME
38	Martaloszâde Mustafa Efendi ¹⁵⁰	1031/1622	Ali Paşa-yı Atık Medresesi	Şam Kadılığı	ŞME
39	Kevâkibizâde İbrahim ¹⁵¹	1031/1621-1622	Hafızıyye Medresesi	Mekke Kadılığı	Atai
40	Hattat Şeyhî Ahmed Efendi ¹⁵²	1032/1623	Mihrimah Sultan Medresesi (Edirnekapı)	Manisa Kadılığı	ŞME
41	Şeyhî Efendi: İkinci ¹⁵³	*	*	*	ŞME
42	Ûrke/Örke Mustafa Efendi ¹⁵⁴	1032/1623	Mihrimah Sultan Medresesi (Edirnekapı)	Eyüp Kadılığı	ŞME
43	Şeyhülislam Bahayî Mehmed Efendi ¹⁵⁵	1033/1623	Mahmud Paşa Medresesi	Şeyhülislamlık	ŞME

¹⁴⁶ Uğur, *The Ottoman Ulema*, 253-255.

¹⁴⁷ Şeyhî Mehmed Efendi, *Şakâ'ik Zeyli*, 2018, 220.

¹⁴⁸ Uğur, *The Ottoman Ulema*, 9-10; Şeyhî Mehmed Efendi, *Şakâ'ik Zeyli*, 2018, 220.

¹⁴⁹ Uğur, *The Ottoman Ulema*, 230-231; Şeyhî Mehmed Efendi, *Şakâ'ik Zeyli*, 2018, 813-815.

¹⁵⁰ Uğur, *The Ottoman Ulema*, 86-87; Şeyhî Mehmed Efendi, *Şakâ'ik Zeyli*, 2018, 490-491.

¹⁵¹ Atai, *Hadâ'iku'l-Hakâ'ik*, 2017, 1808-1810.

¹⁵² Uğur, *The Ottoman Ulema*, 68-69.

¹⁵³ Şeyhî Mehmed Efendi, *Şakâ'ik Zeyli*, 2018, 636.

¹⁵⁴ Uğur, *The Ottoman Ulema*, 114-115; Şeyhî Mehmed Efendi, *Şakâ'ik Zeyli*, 2018, 636-637.

¹⁵⁵ Uğur, *The Ottoman Ulema*, 153-155; Kaynakların ittifakla bildirdiğine göre keskin bir zekâyâ ve kuvvetli bir hafızaya sahip bulunan Bahâî Efendi, iyi bir tahsil görmemesine ve ilmi konularda derinleşmemiş olmasına rağmen anlayış ve kavrayış gücü sayesinde hemen her meselenin üstesinden kolaylıkla gelebilmiştir. Ayrıca rahatına düşkün olduğundan ilmî konularla uğraşmak gibi yorucu ve sıkıntılı çalışmalar yerine vaktini sohbet ve edebiyat meclislerinde geçirmeyi tercih etmiştir. Kâtib Çelebi, “Merhum tab’-ı selim, zihn-i müstakim sahibi bir kimse idi. Eğer kanun üzere şüğl edip keyfe müptelâ olmasa Rûm’da bir gelenlerden olurdu” diyerek onu tenkit ederken bir taraftan da sahip olduğu meziyetleri belirtmektedir. Mehmet İpşirli, Mustafa İsmet Uzun, “Bahai Mehmed Efendi”, *DİA*, İstanbul 1991, IV, 463-464; Şeyhî Mehmed Efendi, *Şakâ'ik Zeyli*, 2018, 690-704.

44	Sadızade Seyfullah Efendi ¹⁵⁶	1035/1626	Ali Paşa-yı Cedid Medresesi	İstanbul Kadılığı	ŞME
45	Kebirî Mehmed Efendi ¹⁵⁷	1037/1628	Hadım Hasanpaşa Medresesi	Edirne Kadılığı	ŞME
46	Bahayî Mehmed Efendi ¹⁵⁸	*	*	*	ŞME
47	Ferhadpaşazâde Mustafa Bey Efendi ¹⁵⁹	1039/1630	Ali Paşa-yı Atık Medresesi	Siyavuş Paşa Sultanî Medresesi	ŞME
48	Sâni İbrahim Efendi ¹⁶⁰	1039/1630	Şehzade Medresesi	Manisa Kadılığı	ŞME
49	Celeb Mustafa Efendi ¹⁶¹	1041/1631-1632	Mihrimah Sultan Medresesi (Edirnekapı)	Eyüp Kadılığı	ŞME
50	Paşazâde Süleyman Efendi ¹⁶²	*	*	*	ŞME
51	Allâmek Mehmed Efendi ¹⁶³	1042/1632	Yıldırım Han Medresesi	Haleb Kadılığı	ŞME
52	Baltacı Mustafa Efendi ¹⁶⁴	*	*	*	ŞME
53	Şeyhîzâde Şerif Mehmed Efendi ¹⁶⁵	1049/1640	Pîrî Paşa Medresesi	Hakaniye Medresesi (Vefa'da)	ŞME
54	Sadreddinzâde Ruhullah Efendi (Ruhî) ¹⁶⁶	1052/1643	Çorlu Medresesi	İstanbul Kadılığı	ŞME
55	Kirli Hanımzade Hasan Efendi ¹⁶⁷	1054/1644	Hatice Sultan Medresesi	Şam Kadılığı	ŞME

¹⁵⁶ Uğur, *The Ottoman Ulema*, 169-170; Şeyhî Mehmed Efendi, *Şakâ'ik Zeyli*, 2018, 726-728.

¹⁵⁷ Uğur, *The Ottoman Ulema*, 138-140; Şeyhî Mehmed Efendi, *Şakâ'ik Zeyli*, 2018, 670-671.

¹⁵⁸ Şeyhî Mehmed Efendi, *Şakâ'ik Zeyli*, 2018, 255-256.

¹⁵⁹ Uğur, *The Ottoman Ulema*, 25-26; Şeyhî Mehmed Efendi, *Şakâ'ik Zeyli*, 2018, 255-256.

¹⁶⁰ Abdülkadir Özcan, *Vekayîül Füzela*, III, 204; Şeyhî Mehmed Efendi, *Şakâ'ik Zeyli*, 2018, 673-674.

¹⁶¹ Uğur, *The Ottoman Ulema*, 148-149; Şeyhî Mehmed Efendi, *Şakâ'ik Zeyli*, 2018, 683-684.

¹⁶² Şeyhî Mehmed Efendi, *Şakâ'ik Zeyli*, 2018, 260.

¹⁶³ Şeyhî Mehmed Efendi, *Şakâ'ik Zeyli*, 2018, 259-260.

¹⁶⁴ Şeyhî Mehmed Efendi, *Şakâ'ik Zeyli*, 2018, 476.

¹⁶⁵ Uğur, *The Ottoman Ulema*, 76; Şeyhî Mehmed Efendi, *Şakâ'ik Zeyli*, 2018, 476.

¹⁶⁶ Şeyhî Mehmed Efendi, *Şakâ'ik Zeyli*, 2018, 828-831; Uğur, *The Ottoman Ulema*, 237-238.

¹⁶⁷ Uğur, *The Ottoman Ulema*, 152-153; Şeyhî Mehmed Efendi, *Şakâ'ik Zeyli*, 2018, 689-690.

56	Sarı Abdullah Efendi ¹⁶⁸	1054/1644	Gazi Hüdavendigâr Medresesi	Bursa Kadılığı	ŞME
57	Şeyhülislam Ebu Saidzâde Feyzullah Efendi (Feysi) ¹⁶⁹	1055/1645	İlk görev yeri Mihrimah Sultan Medresesi	Mudurnu kadılığı	ŞME
58	Şeyhülislam Muid Ahmed Efendi Birader Zadesi Arif Ahmed Efendi ¹⁷⁰	1057/1647	Sahn Medresesi	Medine Kadılığı	ŞME
59	Baki Zade Esad Efendi, Faizi ¹⁷¹	1059/1649	Sahn Medresesi	Edirne Kadılığı	ŞME
60	Fazıl Musli Efendi ¹⁷²	1061/1651	Sahn Medresesi	Galata Kadılığı	ŞME
61	Çukacızâde Seyyid Abdurrahim Efendi ¹⁷³	1064/1654	Gazanfer Ağa Medresesi	Filibe Kadılığı	ŞME
62	Behram Ağa Hocası Mustafa Efendi ¹⁷⁴	*	*	*	ŞME
63	Menla Ahmedzade Seyyid Üns Efendi/Monlâ Ahmedzâde Seyyid Enes Efendi ¹⁷⁵	1065/1655	Muid Ahmed Efendi Medresesi	Yenişehir Kadılığı	ŞME
64	(Avara Zade Damadı) Uzun Abdullah Efendi ¹⁷⁶	1067/1657	Sinan Paşa Medresesi	Şam Kadılığı	ŞME
65	Hamid Efendi ¹⁷⁷	1068/1658	Sahn-ı Seman Medreselerinden biri	Kıbrıs Kadılığı	ŞME
66	Memekzâde Biraderzâdesi Tezkireci Mehmed	1071/1660	Hatice Sultan Medresesi	Rumeli Kazaskerliğ	ŞME

¹⁶⁸ Uğur, *The Ottoman Ulema*, 245-246; Şeyhî Mehmed Efendi, *Şakâ'ik Zeyli*, 2018, 840-841.

¹⁶⁹ Şeyhî Mehmed Efendi, *Şakâ'ik Zeyli*, 2018, 2105-2110; Mehmet İpşirli, "Ebusaidzâde Feyzullah Efendi", *DİA*, Cilt 12, 1995 İstanbul, 526.

¹⁷⁰ Uğur, *The Ottoman Ulema*, 133-134.

¹⁷¹ Uğur, *The Ottoman Ulema*, 289-290; Şeyhî Mehmed Efendi, *Şakâ'ik Zeyli*, 2018, 905-907.

¹⁷² Uğur, *The Ottoman Ulema*, 335-336; Şeyhî Mehmed Efendi, *Şakâ'ik Zeyli*, 2018, 972-974.

¹⁷³ Uğur, *The Ottoman Ulema*, 445-446; Şeyhî Mehmed Efendi, *Şakâ'ik Zeyli*, 2018, 1119-1120.

¹⁷⁴ Şeyhî Mehmed Efendi, *Şakâ'ik Zeyli*, 2018, 806.

¹⁷⁵ Uğur, *The Ottoman Ulema*, 223-224; Şeyhî Mehmed Efendi, *Şakâ'ik Zeyli*, 2018, 805-806.

¹⁷⁶ Uğur, *The Ottoman Ulema*, 312-313; Şeyhî Mehmed Efendi, *Şakâ'ik Zeyli*, 2018, 941-944.

¹⁷⁷ Şeyhî Mehmed Efendi, *Şakâ'ik Zeyli*, 2018, 1307-1309.

Üsküdar'da Osmanlı Medrese Geleneğinin Gelişimi ve Mihrimah Sultan Müderrisleri: Ulema Biyografî Eserleri ve Ruznâme Kayıtları Üzerine Bir Değerlendirme (1547-1732)

	Efendi ¹⁷⁸			i	
67	Şehla Abdülbaki Efendi ¹⁷⁹	1072/1662	Zal Paşa Sultanı Medresesi	Mekke Kadılığı	ŞME
68	Kevâkibizâde Şeyh Mehmed Efendi ¹⁸⁰	1073/1663	Şah Sultan Medresesi	İstanbul Kadılığı	ŞME
69	Serbendizâde İshak Efendi ¹⁸¹	1074/1663-1664	Ali Paşa-yı Cedid Medresesi	Bağdat Kadılığı	ŞME
70	Kara Cafer Efendi ¹⁸²	1077/1667	Pirî Paşa Medresesi	Galata Kadılığı	ŞME
71	Şehzâde Hacesi Seyyid Mehmed Efendi ¹⁸³	1080/1669	Mesih Paşa Medresesi	Sahn Kedresesi	ŞME
72	Kasım Paşalı Çavuşzâde Mustafa Efendi ¹⁸⁴	1080/1669	Sinan Paşa Darülhadişi	Kudüs Kadılığı	ŞME
73	Şeyhülislam es-Seyid Feyzullah Efendi ¹⁸⁵	1081/1670-1671	Haydarpaşa Medresesi	Şeyhülislamlık	ŞME
74	İbrahim Hanzâde Hocası Mustafa Efendi ¹⁸⁶	1081/1671	Bayram Paşa Medresesi	İstanbul Kadılığı	ŞME
75	Handanzâde Mehmed Efendi ¹⁸⁷	1084/1673	Muid Ahmed Efendi Medresesi	Kandiye Kadısı	ŞME
76	Musazâde Seyyid Mustafa Efendi ¹⁸⁸	1084/1674	Kara Çelebizâde Mahmud Efendi Medresesi	Mihrimah Medresesi	ŞME
77	Kec-dehân Damadzâde Şeyh Mustafa Efendi ¹⁸⁹	1086/1675	Hatice Sultan Medresesi	Selanik Kadılığı	ŞME
78	Abdullahzâde Şeyh Mustafa Efendi ¹⁹⁰	*	*	*	ŞME

¹⁷⁸ Şeyhî Mehmed Efendi, *Şakâ'ik Zeyli*, 2018, 1825-1828.

¹⁷⁹ Uğur, *The Ottoman Ulema*, 488-489; Şeyhî Mehmed Efendi, *Şakâ'ik Zeyli*, 2018, 1183-1184.

¹⁸⁰ Uğur, *The Ottoman Ulema*, 516-517; Şeyhî Mehmed Efendi, *Şakâ'ik Zeyli*, 2018, 1228-1230.

¹⁸¹ Uğur, *The Ottoman Ulema*, 357-358; Şeyhî Mehmed Efendi, *Şakâ'ik Zeyli*, 2018, 1004.

¹⁸² Uğur, *The Ottoman Ulema*, 444-445; Şeyhî Mehmed Efendi, *Şakâ'ik Zeyli*, 2018, 1118-1119.

¹⁸³ Uğur, *The Ottoman Ulema*, 342-343; Şeyhî Mehmed Efendi, *Şakâ'ik Zeyli*, 2018, 982.

¹⁸⁴ Uğur, *The Ottoman Ulema*, 468-469; Şeyhî Mehmed Efendi, *Şakâ'ik Zeyli*, 2018, 1149-1150.

¹⁸⁵ Şeyhî Mehmed Efendi, *Şakâ'ik Zeyli*, 2018, 2332-2335; Mehmet Serhan Tayşî, "Feyzullah Efendi, Seyyid", *DİA*, İstanbul 1995, XII, 527-528.

¹⁸⁶ Şeyhî Mehmed Efendi, *Şakâ'ik Zeyli*, 2018, 1940-1942.

¹⁸⁷ Uğur, *The Ottoman Ulema*, 417-418; Şeyhî Mehmed Efendi, *Şakâ'ik Zeyli*, 2018, 1083.

¹⁸⁸ Uğur, *The Ottoman Ulema*, 423-424; Şeyhî Mehmed Efendi, *Şakâ'ik Zeyli*, 2018, 1092-1093.

¹⁸⁹ Uğur, *The Ottoman Ulema*, 538-539; Şeyhî Mehmed Efendi, *Şakâ'ik Zeyli*, 2018, 1256-1257.

79	Fenârizâde Seyyid Ahmed Efendi ¹⁹¹	1089/1678	Murad Paşa-yı Atik Medresesi	Mekke Kadılığı	ŞME
80	Şeyhülislam Ataullah Mehmed Efendi ¹⁹²	1091/1680	Şah Sultan Medresesi	Şeyhülislamlık	ŞME
81	Beyler Hocası Ahmed Efendi ¹⁹³	1093/1682	Sahn-ı Seman Medreselerinden biri	İstanbul Kadılığı	ŞME
82	Şeyhülislam Menteşezâde Abdürrahim Efendi ¹⁹⁴	1094/1682-1683	Zal Paşa Medresesi	Şeyhülislamlık	ŞME
83	Hocazâde Lütfullah Efendi ¹⁹⁵	1097/1686	Sinan Paşa Medresesi	Eyüp Kadılığı	ŞME
84	İmam Damadı Kadı Karyeli Celeb Hasan Efendi ¹⁹⁶	1099/1688	Mehmed Paşa Medresesi (Kadırga Limanında)	İstanbul Kadılığı	ŞME
85	Hacı Yusufzâde Abdullah Efendi ¹⁹⁷	1100/1688-1689	Ali Paşa-yı Cedid Medresesi	Şam Kadılığı	ŞME
86	Yahyazâde Ahmed Efendi ¹⁹⁸	1102/1691	Murad Paşa-yı Cedid Medresesi	Anadolu Kazaskerliği	ŞME
87	Dede es-Seyid Mehmed Efendi ¹⁹⁹	*	*	*	ŞME
88	Celeb Hüseyin Efendi ²⁰⁰	1106/1695	Sinan Paşa Medresesi	Mihrimah Medresesi	ŞME
89	Keşfi Abdullah Efendi ²⁰¹	1107/1696	Sinan Paşa Darülhadisî	Kudüs Kadılığı	ŞME
90	Mevlana Abdullah	*	*	*	AKR

¹⁹⁰ Şeyhî Mehmed Efendi, *Şakâ'ik Zeyli*, 2018, 2092.

¹⁹¹ Şeyhî Mehmed Efendi, *Şakâ'ik Zeyli*, 2018, 2092-2093.

¹⁹² Şeyhî Mehmed Efendi, *Şakâ'ik Zeyli*, 2018, 2617-2621.

¹⁹³ Şeyhî Mehmed Efendi, *Şakâ'ik Zeyli*, 2018, 2398-2400.

¹⁹⁴ Şeyhî Mehmed Efendi, *Şakâ'ik Zeyli*, 2018, 2662-2666.

¹⁹⁵ Şeyhî Mehmed Efendi, *Şakâ'ik Zeyli*, 2018, 2177-2179.

¹⁹⁶ Şeyhî Mehmed Efendi, *Şakâ'ik Zeyli*, 2018, 2500-2502.

¹⁹⁷ Şeyhî Mehmed Efendi, *Şakâ'ik Zeyli*, 2018, 2184-2185.

¹⁹⁸ Şeyhî Mehmed Efendi, *Şakâ'ik Zeyli*, 2018, 3135-3139.

¹⁹⁹ Şeyhî Mehmed Efendi, *Şakâ'ik Zeyli*, 2018, 2059.

²⁰⁰ Şeyhî Mehmed Efendi, *Şakâ'ik Zeyli*, 2018, 2058-2059.

²⁰¹ Şeyhî Mehmed Efendi, *Şakâ'ik Zeyli*, 2018, 2370-2371.

Üsküdar'da Osmanlı Medrese Geleneğinin Gelişimi ve Mihrimah Sultan Müderrisleri: Ulema Biyografi Eserleri ve Ruznamçe Kayıtları Üzerine Bir Değerlendirme (1547-1732)

					(Anadolu Kazasker Ruznamçesi)
91	Mevlana es-Seyyid Hafız Mehmed	1108/1697	Kadı Hüsam Medresesi	*	AKR
92	Mevlana Mehmed	1109/1697	Hayali Çelebi Medresesi	*	AKR
93	Mevlana Yusuf	1109/1698	Molla Kestel Medresesi	*	AKR
94	Mevlana Süleyman	1110/1699	Ahmed Efendi Medresesi	*	AKR
95	Mevlana Abdullah	1112/1700	Şerif Hasan Medresesi	*	AKR
96	Mevlana Abdullah bin Mehmed	1114/1703	Hürremiye Medresesi	*	AKR
97	Defterdar Bey Biraderi Süleyman Efendi ²⁰²	1115/1703	Davud Paşa Medresesi	Mihrimah Medresesi	AKR
98	Mevlana Nurullah	*	*	*	AKR
99	Mevlana Mehmed	1115/1703	Bakkal Piri Medresesi	*	AKR
100	Mevlana Ömer	1115/1703	Hâşimiye Medresesi		AKR
101	Mevlana Hasan bin Ömer	1115/1703	*	*	AKR
102	Mevlana Mustafa bin Yusuf	1115/1703	*	*	AKR
103	Mevlana Nurullah	*	*	*	AKR
104	Mevlana Hasan bin Hüseyin	1116/1704	*	*	AKR
105	Mevlana Mahmud	*	*	*	AKR
106	İshakzâde Şeyh Mehmed Efendi ²⁰³	1117/1705	Şah Sultan Medresesi	Trablüşşam Kadılığı	ŞME
107	Mevlana es-Seyyid Mehmed Sadeddin	1118/1706	Sadi Efendi Medresesi	*	AKR

²⁰² Şeyhi Mehmed Efendi, *Şakâ'ik Zeyli*, 2018, 2383-2384.

²⁰³ Şeyhi Mehmed Efendi, *Şakâ'ik Zeyli*, 2018, 3241-3242.

108	Gümrükçü Hüseyin Paşa Hocası Mehmed Efendi ²⁰⁴	1118/1707	Bayram Paşa Medresesi	Şam Kadılığı	ŞME
109	Mevlana İbrahim	1118/1707	Musa Beğ Medresesi	*	AKR
110	Mevlana Ali	1118/1707	Hayreddin Paşa Medresesi	*	AKR
111	Mevlana Süleyman	1119/1707	Süleyman Paşa Medresesi	*	AKR
112	Gümrükçü Hüseyin Paşazâde Mustafa Efendi ²⁰⁵	1120/1708	Davud Paşa Medresesi	Edirne Kadılığı	ŞME
113	Mevlana Esedullah	*	*	*	AKR
114	Mevlana Abdullah	1123/1711	Hüsrev Paşa Medresesi	*	AKR
115	Mevlana Ali	1123/1711	Bayram Paşa Medresesi	*	AKR
116	Kethüdâzâde Mustafa Efendi ²⁰⁶	1123/1711	Ali Paşa-yı Cedid Medresesi	Şam Kadılığı	ŞME
117	Mevlana es-Seyyid Muslihiddin	1124/1712	Lütfi Beğ Medresesi	*	AKR
118	Mevlana Abdülsettar	1124/1712	Tevki' Medresesi	*	AKR
119	Mevlana Osman	1125/1713	Haydar Paşa Medresesi	*	AKR
120	Mevlana Mustafa	*	*	*	AKR
121	Mevlana Seyyid Halil	1128/1716	Hüsrev Paşa Medresesi	*	AKR
122	Kara Halil Efendizâde Mehmed Said Efendi ²⁰⁷	*	*	*	ŞME
123	Şeyhî Mehmed Efendi ²⁰⁸	1131/1719	Sinan Paşa Medresesi	Tebriz Kadılığı	ŞME

²⁰⁴ Şeyhî Mehmed Efendi, *Şakâ'ik Zeyli*, 2018, 1514-1515.

²⁰⁵ Şeyhî Mehmed Efendi, *Şakâ'ik Zeyli*, 2018, 3007-3008.

²⁰⁶ Şeyhî Mehmed Efendi, *Şakâ'ik Zeyli*, 2018, 3158-3160.

²⁰⁷ Şeyhî Mehmed Efendi, *Şakâ'ik Zeyli*, 2018, 2343.

²⁰⁸ Şeyhî Mehmed Efendi, *Şakâ'ik Zeyli*, 2018, 3242-3244.

Üsküdar'da Osmanlı Medrese Geleneğinin Gelişimi ve Mihrimah Sultan Müderrisleri: Ulema Biyografi Eserleri ve Ruznamçe Kayıtları Üzerine Bir Değerlendirme (1547-1732)

124	Mehmed Said	*	*	*	AKR
125	Mevlana Mehmed Esad	1131/1719	Bayram Paşa Medresesi	*	AKR
126	Mevlana Osman bin Mehmed	1132/1719	Hızır Beğ Medresesi	*	AKR
127	Mevlana Ali	*	*	*	AKR
128	Mevlana Feyzullah	1133/1721	Ahmed Efendi Medresesi	*	AKR
129	Uşşakizâde es-Seyid Mehmed Sadruddin Efendi ²⁰⁹	*	*	*	ŞME
130	Kadıızâde Tezkireci Ahmed Efendi ²¹⁰	1135/1722-1723	Siyavuş Paşa Sultanı Medresesi	Mihrimah Medresesi	ŞME
131	Tezkireci Hasan Efendi ²¹¹	1135/1723	Sinan Paşa Darülhadişi	Şehzade Medresesi	ŞME
132	Mevlana Ebubekir	1135/1723	Bâli Paşa Medresesi	*	AKR
133	Mevlana Hüseyin bin Abdüllatif	1135/1723	Firuz Beğ Medresesi	*	AKR
134	Mevlana Mehmed Said	1135/1723	Hüsrev Kethüda Medresesi	*	AKR
135	Mevlana Mehmed Emin	1135/1723	Eyyühüm Medresesi	*	AKR
136	Mevlana eş-Şeyh Ahmed	1135/1723	Bâli Paşa Medresesi	*	AKR
137	Mevlana Mahmud	1136/1724	Bayram Ağa Medresesi	*	AKR
138	Mevlana Ahmed	1136/1724	Süheyl Beğ Medresesi	*	AKR
139	Mevlana Mehmed	*	*	*	AKR
140	Mevlana Ahmed	1136/1724	Hüsrev Paşa Medresesi	*	AKR

²⁰⁹ Şeyhî Mehmed Efendi, *Şakâ'ik Zeyli*, 2018, 3021.

²¹⁰ Şeyhî Mehmed Efendi, *Şakâ'ik Zeyli*, 2018, 3020-3021.

²¹¹ Şeyhî Mehmed Efendi, *Şakâ'ik Zeyli*, 2018, 3187-3188.

141	Mevlana Mustafa	1136/1724	Eyyühüm Medresesi	*	AKR
142	Mevlana Abdürrezzak	*	*	*	AKR
143	Mevlana Mustafa	1136/1724	Mesih Paşa Medresesi	*	AKR
144	Mevlana Saadeddin	*	*	*	AKR
145	Mevlana İsmail	1136/1724	İstanbul'da Süheyl Beğ Medresesi	*	AKR
146	Mevlana Abdülbaki	*	Mehmed Ağa Medresesi	*	AKR
147	Mevlana es-Seyyid Ahmed	1137/1725	Murad Paşa Medresesi	*	AKR
148	Mevlana Mahmud bin Mehmed	1137/1725	*	*	AKR
149	Mevlana Ahmed bin Abdülmennan	1137/1725	Hayreddin Paşa Medresesi	*	AKR
150	Mevlana Feyzullah	*	*	*	AKR
151	Mevlana es-Seyyid Mehmed Şerif	1137/1725	Mehmed Ağa Medresesi	*	AKR
152	Mevlana Yakub	*	*	*	AKR
153	Mevlana Ahmed Düsûkî? bin Mustafa	1137/1725	Ferhad Paşa Medresesi	*	AKR
154	Mevlana Abdülmümin	*	*	*	AKR
155	Mevlana Ahmed	1137/1725	Ahmed Paşa Medresesi	*	AKR
156	Mevlana Süleyman	1137/1725	İstanbul'da Ali Paşa Medresesi	*	AKR
157	Mevlana Mehmed	1137/1725	Yusuf Paşa Medresesi	*	AKR
158	Mevlana Ali	1138/1725	Habbaziye Medresesi	*	AKR
159	Mevlana Ahmed	1138/1726	Tûtü Latif Medresesi	*	AKR
160	Mevlana Mustafa	1138/1726	Şah Huban Medresesi	*	AKR

Üsküdar'da Osmanlı Medrese Geleneğinin Gelişimi ve Mihrimab Sultan Müderrisleri: Ulema Biyografi Eserleri ve Ruzname Kayıtları Üzerine Bir Değerlendirme (1547-1732)

161	Mevlana Osman	*	*	*	AKR
162	Mevlana Ali bin Receb el-kadı ebuhu el-Bolevî	1140/1727	Mahmud Efendi Medresesi	*	AKR
163	Mevlana es-Seyid İbrahim	*	*	*	AKR
164	Mevlana Mehmed bin Mustafa	1140/1727	Esad Beğ Medresesi	*	AKR
165	Mevlana es-Seyd Ali	*	*	*	AKR
166	Mevlana Ali bin Davud	1140/1727	Ahmediye Medresesi	*	AKR
167	Mevlana Süleyman bin Mehmed el-Hamidi	1140/1727	Hürremiye Medresesi	*	AKR
168	Mevlana Aynüddin Hasan bin Mehmed	1140/1727	Mehmed Efendi Medresesi	*	AKR
169	Mevlana Mustafa bin el-Hac Abdullah	1140/1727	Rüstem Beğ Medresesi	*	AKR
170	Mevlana Selim	*	*	*	AKR
171	Mevlana Osman bin Abdurrahman	1140/1727	Selimiye Medresesi	*	AKR
172	Mevlana es-Seyid Şaban	*	*	*	AKR
173	Mevlana Ali bin derviş Mehmed	1140/1728	Nişancı Paşa Medresesi	*	AKR
174	Mevlana es-Seyyid Ahmed bin es-Seyyid Şaban	1140/1728	Perviz Efendi Medresesi	*	AKR
175	Mevlana Mehmed Said ibn-i eş-Şeyh Mehmed	1140/1728	Sinan Ağa Medresesi	*	AKR
176	Mevlana Hafız Salih bin Hasan	1140/1728	İshak Paşa medresesi	*	AKR
177	Mevlana Hafız İbrahim bin el-Hac Ahmed	1140/1728	Mahmud Paşa Medresesi	*	AKR
178	Mevlana Mehmed bin Ali	1141/1728	Hamid Efendi Medresesi	*	AKR
179	Mevlana Abdürrahim bin Osman	1142/1729	Ali Paşa Medresesi	*	AKR
180	Mevlana Hafız İbrahim bin Hamza	1143/1730	Rüstem Paşa Medresesi	*	AKR

181	Mevlana Yakub	*	*	*	AKR
182	Mevlana Mustafa bin el-Hac Hüseyin	1144/1731	Mesudiye Medresesi	*	AKR
183	Mevlana Mahmud	*	*	*	AKR
184	Mevlana Mehmed bin Ali Karahisarî	1144/1732	Abdüsselam Medresesi	*	AKR
185	Mevlana Mehmed bin Yusuf	1145/1732	*	*	AKR

Kaynaklar

Yazma Eserler

Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, Süleymaniye/Nuruosmaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Anadolu Kazasker Ruznamçeleri (NOR)

NOR19, NOR21, NOR22, NOR24, NOR25, NOR26, NOR27, NOR28, NOR30, NOR31, NOR32, NOR33, NOR35.

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi Meşihat Arşivi Fonu Anadolu Kazasker Ruznamçeleri (MA)

MA10, MA11, MA13, MA19, MA20, MA21, MA22, MA23, MA24, MA25.

Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, Süleymaniye/Nuruosmaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Rumeli Kazasker Ruznamçeleri (RML)

RML60, RML63, RML64

Araştırma Eserleri

Atai, Nev'izade, *Hadâ'iku'l-Hakâ'ik fi Tekmileti's-Şakâ'ik*, (neşre haz.: Suat Donuk, ed.:Derya Örs) Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul 2017, I, II, 2157.

Atai, Nev'izade Ataullah Efendi, *eş-Şekâikü'n-nu'maniyye ve zeyilleri: Hadaikü'l-bakaik fi tekmileti's-Şekâik*, (neşre haz.: Abdülkadir Özcan) Çağrı, İstanbul 1989, II., 771, 103.

Atai, Nev'izade Ataullah Efendi, *Zeyl-i Şekâik - Hadaikü'l-bakaik fi tekmileti's-Şekâik*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1268, 771.

Atçıl, Abdurrahman, *Erken Modern Osmanlı İmparatorluğu'nda Âlimler ve Sultanlar*, Klasik, İstanbul 2019, 253.

Baltacı, Cahid, *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri: Teşkilat, Tarih*, İrfan Matbaası, İstanbul 1976, 715.

- _____, “XV-XVI. Asırlarda Üsküdar Medreseleri” *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu V – 1-5 Kasım 2007*, cilt I, İstanbul 2008.
- Donuk, Suat, “Nev’izâde Atâyî’nin Zeyl-i Şakâik’ına Göre 16. ve 17. Yüzyıllarda İstanbul Medreseleri” *Osmanlı Medreseleri, Eğitim, Yönetim, Finans*, (Editörler: Fuat Aydın, Mahmut Cengiz, Kübra Cevherli, Yunus Kaymaz), Sultanbeyli Belediyesi, İstanbul 2019, 704.
- _____, *Nev’izâde Atai Hadaikü'l-Hakayık Fi Tekmileti’ş-Şakayık (İnceleme Metin)*, Doktora Tezi, Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Manisa 2015.
- Evliya Çelebi, haz. Orhan Şaik Gökyay, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, Yapı ve Kredi Bankası, İstanbul 1996, 498.
- Faroqhi, Suraiya, “16. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı Uleması Arasında Sosyal Hareketlilik” *Osmanlı Eğitim Mirası: Klasik ve Modern Dönem Üzerine Makaleler*, Ankara 2013, 164-186.
- Galitekin, Ahmet Nezh, *Osmanlı Kaynaklarına Göre İstanbul, Cami Tekke, Medrese, Mektep, Türbe, Hamam, Kütüphane, Matbaa, Mahalle ve Selatin İmaretleri, İşaret*, İstanbul 2003.
- Haskan, Mehmet Nermi, *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar III*, Üsküdar Belediyesi, İstanbul 2001, 1019-1543.
- İpşirli, “Ebusaidzâde Feyzullah Efendi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 12, 1995 İstanbul, 526.
- İpşirli, Mehmet, Mustafa İsmet Uzun, “Bahai Mehmed Efendi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 4, İstanbul 1991, 463-464.
- Konyalı, İbrahim Hakkı, *Abideleri ve Kitâbeleriyle Üsküdar Tarihi*, Türkiye Yeşilay Cemiyeti, İstanbul 1977, II, 548.
- Kuran, Aptullah, “Üsküdar’da Mihrimah Sultan Külliyesi” *Boğaziçi Üniversitesi Dergisi*, 1975, vol III, 43-72.
- Mazlum, Deniz “Üsküdar” *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı ortak yayını, 1994, VII, 568.
- Muhacır, Esra, “Üsküdar’da Osmanlı Medrese Geleneğinin Teşekkülü: Rum Mehmed Paşa Medresesi ve Müderrisleri”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, İstanbul 2022, sayı 47, 283-344.
- Musalı, Namık, “Farsça Kaynaklara Göre Üsküdar’ın Tarihi ve Coğrafyası”, *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu VI 6-9 Kasım 2008*, İstanbul 2009, II, 696.
- Necipoglu, Gülru, *Sinan Çağı: Osmanlı İmparatorluğu’nda Mimari Kültür*, Çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul Bilgi Üniversitesi, İstanbul 2013.
- Orman, İsmail “Mihrimah Sultan Külliyesi” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2005, XXX, 40-42
- Özcan, Abdülkadir, “Şeyhî Mehmed Efendi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2010, XXXIX, 82-84.
- Sıçrayık, Anılcan, “Üsküdar Mihrimah Sultan Külliyesinin Günümüze Ulaşmayan İki Yapısı” *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu X 19-20-21 Ekim 2018*, İstanbul 2019, III, 267-285.
- Şeyhi Mehmed Efendi, *eş-Şekâikü'n-nu'maniyye ve zeyilleri: Vekâyü'l-fudala I*, (neşre hazırlayan Abdülkadir Özcan) Çağrı, İstanbul: 1989. III, 108, 720.

- Şeyhî Mehmed Efendi, Vekâyi'ü'l-Fuzalâ Şeyhî'ninŞakâ'ik Zeyli, haz. Doç. Dr. Ramazan Ekinci, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, I-IV, 2018 İstanbul
- Taşköprüzade, Ebü'l-Hayr İsamüddin Ahmed Efendi, *eş-Şekaiku'n-nu'maniyye fi ulemai'd-devleti'l-Osmaniyye*, el-İkdü'l-manzum fi zikri efadili'r-rum, Hısım Manık Çelebi Ali b. Bali Ali Çelebi, Dârü'l-Kitâbi'l-Arabi, Beyrut 1975/1395.
- Tayşi, Mehmet Serhan, “Feyzullah Efendi, Seyyid”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1995, XII, 527-528.
- Uğur, Ali, *The Ottoman Ulema in the Mid-17th Century: An analysis of the Vakaiu'l-fuzala of Mehmed Şeyhi Ef.*, Klaus Schwarz Verlag, Berlin 1986, 630.
- Yavuzylmaz, Ahmet, *Anadolu'da XVI. Yüzyıl Osmanlı Medrese Mimarisi*, Doktora Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı Türk İslam Sanatları Bilim Dalı, Konya 2021, 1911.
- Zülfikar, F. Cangüzel Güner, “Mihrimah Sultan'ın Vakıflarının Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Hizmetleri”, Kanunî Sultan Süleyman Dönemi ve Bursa, ed. Burcu Kurt, Bursa 2019, 547-580.
- _____, *Mihrimah Sultan'ın Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde Bulunan Vakıfyelerinin Değerlendirilmesi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1989, VII, 84.

Summary

Mihrimah Sultan Madrasah has an exceptional place in terms of social and cultural aspects, as it is a madrasah built in the middle of the 16th century, when the city development in Üsküdar started to accelerate in many respects. At the same time, it has a very important place in the history of education as an institution that has employed a significant number of mudarrises for the history of Üsküdar. With this feature, it played an important role in the emergence of a new educated class, together with the Rum Mehmed Pasha Madrasah, which was the first madrasah established in the city and which had an impact on the development of the education system in Üsküdar. In this study, the appointments of mudarrises determined from the biography books and Ruznamçe Registers from 1547, when the madrasah was founded, to 1732, were examined and this period was tried to be evaluated. At the same time, the place of Mihrimah Sultan Madrasah in the history of Üsküdar education was evaluated as a whole and the careers of the mudarrises lectured in the madrasah were examined. Although we do not have data from the second half of the 18th century and the 19th century for some evaluations, Taşköprüzâde's Şakayık-ı Numâniye and its annexes, which cover the early 16th and 17th centuries, and the Ruznamçe Registers continues to the early 18th century allow us to make determinations about the changes educational institutions underwent.

The biographies of the mudarrises of Mihrimah Sultan Madrasah in Üsküdar were identified from Şakayık-ı Numaniye and its annexes,

Hadikatü'l-Hakayık and Vekayî'ü'l-Fuzala. These biographical sources contain a wealth of information about the mudarrises that we cannot access today through other sources. However, it is observed that these works do not include the life stories of all the mudarrises who lectured in the period covered by these works. It is not possible to know according to which criteria the authors of Şakayık and its annexes selected the individuals and for what reasons they included them in their works. Moreover, a comparison with the Ruznamçe Registers reveals that the authors of the biography books consciously or unconsciously excluded some of the mudarrises.

Apart from biographical sources, Ruznamçe Registers of Kadiaskers of Anatolia are the second important group of sources through which we can follow the appointment of mudarrises. These sources provide us with information on the predecessor and the madrasah from which the successor came. On the other hand, the salaries of the related mudarris in his old and new positions can also be determined from these sources.

The periods left incomplete by the limited biographical sources on Ottoman mudarrises can be completed with the Ruznamçe Registers of Kadiasker. However, due to the lack of a regular series of registers, it is not possible to identify the biographies of the mudarrises from the 1730s until the Republican period. Therefore, a complete list of the mudarrises of the Mihrimah Sultan Madrasah from the 18-19th century is not available. This gap, which is also not provided by the Ruznamçes, can only be filled by long-term research from different sources, especially biographical works of the period.

Biographical sources and newly discovered Ruznamçe Registers identify 185 mudarrises who lectured in the Mihrimah Sultan Madrasah. We were able to examine the careers of 88 mudarrises from biographical sources. 14 people of 88 (16%) completed their career as a mudarris, while 61 of them (68%) served in various qadi offices, and 9 of these kadis were promoted to the qadiate of Istanbul. 6 people (7%) of the Mihrimah mudarrises ended their careers as Kazasker of Rumeli and Anatolia and 5 people (6%) as SheikhuIslam, the highest rank in the ilmiye system. Lecturing in the madrasahs in the centers such as Istanbul, Edirne and Bursa was like a sign for the mudarrises that they would reach the highest ranks in the hierarchy as soon as possible.

We observe that lecturing as a mudarris at the Mihrimah Sultan Madrasah was much more advantageous in terms of career ladder compared to the Rum Mehmed Pasha Madrasah, and that the majority of the mudarrises who lectured in this madrasah were employed as qadis to a greater extent. In addition, it is understood that new positions such as SheikhuIslam, Kazasker of Rumeli and Anatolia and mufti were included in the career ladder of Mihrimah Sultan Madrasah's mudarrises.

In the Mihrimah Sultan Vaqfiye, it is registered that 50 akçe is given to the mudarrise per day. Despite this, the daily salaries of the mudarrises who took office after the 17th century ranged from 25 akçe to 40 akçe. This situation

can be considered as an indication that the madrasa has lost its importance over time.

The frequent turnover of appointments, which we have previously observed in the Rum Mehmed Pasha Madrasah, is also observed in the Mihrimah Madrasah, with most of the mudarris changing their posts within a few months before completing even one year. This frequent turnover undoubtedly became a serious problem for the career of the mudarrises in the Ottoman Empire and had negative effects on the education system.

Of the 185 mudarrises we have identified as lecturing in the Mihrimah Sultan Madrasah, very few of them have biographical information about the city they were born in or the region they came from. Of the 18 mudarrises whose hometowns are known, 3 are from Istanbul. The remaining mudarrises were mostly from Anatolian and Rumelia cities of the empire.

Analyzing the biographies of ulema also provides information on family relations. Of the mudarrises whose biographies were analyzed, 63% of them belonged to families from the kalamiya and ilmiyah classes. Forty-seven of the mudarrises of the Mihrimah Sultan Madrasah come from a family belonging to the ilmiyah class and seven from the kalamiya class. This shows that the members of the ilmiyah class were naturally influenced by factors such as environment and guidance, and that family was an important factor in the formation of this class.

18. YÜZYIL İSTANBUL’UNDA ŞEHİRLİ NAKKÂŞLARIN KULLANDIĞI ELVÂN BOYALAR: YENİ BELGELER VE SORULAR*

Sinem Erdoğan İşkorkutan**

Öz

Erken modern Osmanlı tarih yazımında boya ile alakalı çalışmalar dokuma sanayii, el sanatları ve tekstil tarihi alanlarında yoğunlaşmaktadır. Bu çalışmalarda genellikle dokumacılıkta kullanılan bazı boyalar ve onların üretim aşamalarına odaklanılırken, şehirli ve/ya sarayda çalışan nakkâşların çeşitli projelerde kullandıkları boyalara ve boya hazırlamakta kullanılan yardımcı malzemelere değinilmez. Aynı şekilde nakkâşların ve hamilerin tercih ettikleri renk paleti de ele alınmaz. Bu makalede 18. Yüzyılda bina eminliği, baş muhasebe kalemi ve Divân-ı Hümâyûn katipleri tarafından hazırlanan defterler ve belgelere odaklanarak sarayın nezaret ettiği veya yürüttüğü mimari projelerde şehirli nakkâşların kullandığı boyaların isimleri, çeşitleri ve boya hazırlamak için kullanılan malzemeler ele alınacaktır. Ayrıca belgelerde sıklıkla görülen boyalar ve ifade ettikleri renklerden yola çıkarak bazı renklerin Osmanlı maddi kültüründeki olası anlamları üzerine düşünceler ve sorular aktarılacaktır. Son olarak boya fiyatları ve bazı boyaların yüzyıl boyunca fiyat değişimi ele alınarak boyaların hiyerarşisi ve düşündürdükleri tartışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı maddi kültürü, nakkâş, boya, renk, 18. yüzyıl

* Araştırmam esnasında benden yardımını ve tavsiyelerini esirgemeyen Sn. Suraiya Faroqhi’ye ve boyaların kullanımı, fiyatları, hiyerarşisi ile alakalı olarak beni daha kapsamlı düşünmeye yönelten Sn. Çiğdem Kafescioğlu’na en içten teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca makalemi değerlendiren hakemlere katkılarından dolayı teşekkürlerimi sunarım.

** Dr., *Özyeğin Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi*, İstanbul-Türkiye, sinemerdoğan85@gmail.com; sinem.erdogan@ozyegin.edu.tr. Orcid: 0000-0002-9065-5953.

Colorful Paints Used by Urban Painter/Designers in the 18th Century Istanbul: New Documents and Questions

Abstract

In early modern Ottoman historiography studies related to paints/dyes tend to focus on weaving industry, handicrafts, and history of textiles. While these studies often examine paints/dyes used in weaving and their production processes, they do not consider paints and subsidiary materials necessary for the preparation of paints that were used by urban and court painter/designers in various projects. Likewise, the color palette preferred by painter/designers and issues of patronage are not considered at all. On the basis of books of registers and documents prepared by the office of building superintendence, the chief accounting office, and clerks of the imperial council, this article explores the names and types of paints as well as subsidiary materials used by urban painter/designers in the 18th century during the projects commissioned or supervised by the imperial palace. Moreover, by considering the names of frequently mentioned paints in the documents, this article approaches possible symbolic associations of certain colors in Ottoman visual culture. Lastly, this article will consider the hierarchy of paints via the prices of certain paints as well as changes in prices of paints throughout the eighteenth century.

Keywords: Ottoman material culture, painter/designer, paint/dye, color, 18th century

Giriş

Nefeszâde İbrahim Efendi 17. Yüzyılın ilk yarısında kaleme aldığı *Gülzâr-ı Savab* isimli eserinin ikinci kısmını kırtasiye malzemelerinin hazırlanması konusuna ayırır. Bu kısımda Önce ahar ve tılâ (yaldız) hazırlanmasını konusuna değinip ardından renk konusuna gelir. Burada renkli mürekkeplerin ve kağıtları boyamak için türlü boyaaların nasıl hazırlandığını detaylıca anlatır.¹ Yaklaşık iki yüz yıl evvel Meşhed’de Simî Nişapûrî tarafından yazılan *Cevher-i Simî* (bitişi tarihi 1433) isimli risaleye içerik ve format açısından büyük benzerlikler göstermekle birlikte İbrahim Efendi’nin risalesi Osmanlı dünyasında bu konuda yazıldığını bildiğimiz yegâne eser olması açısından oldukça önemlidir.² Bu eser erken modern Osmanlı

¹ Nefeszâde İbrahim Efendi, *Gülzâr-ı Savab*, der. Kılıslı Muallim Rifat (İstanbul: Rifat Güzel Sanatlar Akademisi Neşriyatı, 1939), s. 73-119.

² Wheeler Thackston, “Treatise on Calligraphic Arts: A Disquisition on Paper, Colours, Inks, and Pens by Simi of Nishapur,” *Intellectual Studies on Islam: Essays written in Honour of Martin B. Dickson*, der. Michel Mazzaoui ve Vera Moreen (Salt Lake City: University of Utah Press, 1990), s. 219-228.

dünyasında nakkâşların, hattâtların ve tarrâhların kullandıkları türlü mürekkep ve boya hazırlanma usullerini anlamamıza olanak sağlamasının yanı sıra İbrahim Efendi'nin çağdaşlarının görsel belleğindeki renk yelpazesini tahayyül etmemize de imkân sunar. Boyaların türlü bitkilerle ve kimyevi maddelerle karıştırılmasıyla elde edilen renkleri ve farklı renklerin karıştırılması usulüyle elde edilen tonlarını öğreniriz İbrahim Efendi'nin satırlarından:

“Lök birle isfidacı beraber alıb mermer üzerinde sirke ile ezib kifayet mikdârı zamk suyu katıb istimal eyliyeler. 'Alâ midâdî gülgünü ola. Çividi ve isfidacı beraber alıb mermer üzerinde sarb sirke ile mühkem ezib kifayet mikdârı zamk suyu koyub istimal eyliyeler. 'Alâ midâdî asumânî yani mavi mürekkebe olur.³ ...Laciverde lök katıcak beneşe olur. Löke isfidaç katıcak lâl renk olur. Zencefre isfidaç katıcak narencî (turunç rengi) olur. Beneşe rengine isfidaç katıcak badencânî (patlıcan rengi) olur. Al ile sarı nobudî olur. Zencefre ile çivit mor olur. Kızılcı çivit ile somâkî olur. Çivit ile çengâr neftî olur. Çengâr ile zafran yağsul (yeşil) olur.⁴”

Erken modern Osmanlı dünyasında nakkâşların, hattâtların ve tarrâhların kullandıkları boya ve renkler ayrıca renklerin anlamı/simgesel boyutu konusunda bilgimiz oldukça sınırlıdır. Narh defterleri bu konuda akla gelen ilk referans kaynağı olup, boya isimleri ve fiyatlarını topluca içermeleri açısından oldukça önemlidir.⁵ Bunların haricinde bazı yazmaların ve mimari projelerin masraf defterleri de boya isimlerini ve fiyatlarını içermektedir. Örneğin Ahmet Karahisârî'ye atfedilen Kur'an-ı Kerim'in hazırlanması için tedarik edilen malzemeleri gösteren masraf defterinde ve de Süleymaniye camii inşaat defterlerinde bazı boya ve boya hazırlanması için kullanılan yardımcı malzemelerin isimleri listelenmiştir.⁶ Bir başka örnek 18. yy. 'ın ilk yarısında hazırlanan *Sûrnâme-i Vehbî* resimli kopyaları için eserin müellifi olan ve büyük bir ihtimalle aynı zamanda resimli sûrnâmelerin hazırlanması sürecine nezaret eden Seyyid Vehbi Efendi'ye teslim edilen bazı boya isim listesidir.⁷ Ancak ikincil literatürde bu nevi örnekler oldukça azdır zira boya ve renk konusundaki araştırmaların sanat tarihi ve mimarlık tarihi alanlarından ziyade

³ Nefeszâde İbrahim Efendi, *Gülzâr-ı Savab*, s. 110; boya isimlerinin açıklaması için bkz. Tablo 1.

⁴ Nefeszâde İbrahim Efendi, *Gülzâr-ı Savab*, s. 119.

⁵ Mübahat Kütükoğlu, *Osmanlılarda Narh Meselesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri* (İstanbul: Enderun Kitabevi, 1983); “1009 (1600) Tarihli Narh defterine göre İstanbul'da Çeşidli Eşya ve Hizmet Fiyatları,” *Tarih Enstitüsü Dergisi* 9 (1978): s. 1-85.

⁶ Filiz Çağman, “Ahmed Karahisârî'ye Atfedilen Ünlü Kur'an-ı Kerim,” 9. *Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi: Bildiriler* (Ankara, 1995), 1: 521-527; Ömer Lütfi Barkan, *Süleymaniye Camii ve İmarati İnşaatı 1550-1557*, 2 cilt (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1971-79), c. 2: s. 177-183.

⁷ Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Ali Emiri III. Ahmed (AE. SAMD. III) 7/591. Bu belge ilk olarak Uğur Derman tarafından incelenmiş ve değerlendirilmiştir. Uğur Derman, “Sûrnâmenin Resimlendirilmesine Dair Bir Belge,” *XIV. Türk Tarih Kongresi, Ankara, 9-13 Eylül 2002: Kongreye Sunulan Bildiriler*, c. 2, b. 2 (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2005), s. 1528-1530.

dokuma sanayii, el sanatları ve tekstil tarihi alanlarında yoğunlaştığı görülmektedir.⁸ Konu ile alakalı arşiv belgelerinin değerlendirilmesine dayanan bu çalışmalar genel hatlarıyla bakıldığında boyalardan ziyade farklı şehirlerde faaliyet gösteren boyahanelerdeki üretim esaslarına ve Osmanlı devletinin boya üretimi hususundaki denetim usulüne odaklanmaktadır. Boyahaneler ve boyacı esnafının faaliyetleri ele alınırken şehir bazındaki belli örnekler için zaman zaman diyakronik bir metotla farklı dönemlerdeki usullerin karşılaştırıldığı ancak konu hakkında bütünsel bir incelemenin yapılmadığı göze çarpmaktadır. Ayrıca belli başlı bazı boyaların (örn. çivit, lök, kök boya) üretim ve tedarik aşamaları tartışılrsa da renk yelpazesindeki diğer boyaların ve boya hazırlamaya yardımcı olan malzemelerin ele alınmadığı görülmektedir. Son olarak boya/reng ilişkisinin sembolik anlamlarının irdelenmediği veya en azından bu konudaki soruların zikredilmediği göze çarpmaktadır.

Esasen 18. yy. söz konusu olduğunda arşiv belgelerinin boyahaneler ve boya üretimi dışında bizlere çok daha geniş bir yelpaze sunduğu görülmektedir. 18. yy. bilindiği üzere İstanbul'da sur içi ve sur dışında mimari faaliyetlerin ve yapılaşmanın oldukça hız kazandığı bir dönemdir.⁹ Yeni Saray ve Eski Saray'da gerçekleştirilen yenileme ve onarım işlerinin haricinde, hanedan mensuplarına veya saraylılara ait saraylarda ve kasırlarda da mimari faaliyetler yapıldığı ve sarayın/saraylıların hamiliğinde şehirde (sur içi ve dışında) yeni binaların, camilerin inşa ettirildiği

⁸ Bkz. Özer Küpeli ve Mikail Acıpinar, "Osmanlı Dönemi Manisa Boyacı Esnafı," *Geçmişten Günümüze Manisa Şehzade II. Mehmet ve Manisa Tarihi* (Manisa: Celal Bayar Üniversitesi Basımevi, 2018), s. 539-556; Mikail Acıpinar, "Osmanlı Dönemi Batı Anadolu Boyahaneleri: İzmir Örneği," *II. Uluslararası Akdeniz Sanat Sempozyumu Doğal Boya Sempozyumu Çalıştayı Sergisi Sempozyum Bildirileri*, der. Menekşe Suzan Teke (Antalya: Akdeniz Üniversitesi Basımevi, 2017), s. 152-162; Mehmet Canatar, "Osmanlılarda Bitkisel Boya Sanayii ve Boyahaneler Üzerine," *Osmanlı Araştırmaları* 18 (1998): 89-104; Mustafa Genç, "Başbakanlık Osmanlı Arşivi Belgelerinde Cehri ve Kök Boya ile İlgili Bazı Kayıtlar," *Art-e Sanat Dergisi* 7 (2014): s. 174-212; Aslı Aksoy, "Yün Liflerinin Boyanmasında Kullanılan Boya Bitkileri, Elde Edilen Renkler ve Kaynaklarda Yer Alan Boya Reçeteleri," Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, 1999). Bunların haricinde Prof. Turan Gökçe tarafından yürütülen ve 2018 yılında sonlanan "Osmanlı Dönemi Batı Anadolu Boyahaneleri ve Üretim Endüstrisinin Araştırılması" isimli Tübitak projesi (Proje no: 114K291) 18. yy. 'da boya üretimi açısından geniş bilgiler sunmaktadır. Bu projeye dikkatimi çeken Sn. Mehmet Kuru ve Fatma Öncel'e içten teşekkürlerimi sunarım.

⁹ Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Tülay Artan, "Architecture as a Theatre of Life: Profile of the Eighteenth Century Bosphorus." Yayınlanmamış Doktora Tezi (MA: Massachusetts Institute of Technology, 1989); Artan, "Arts and Architecture," *The Cambridge History of Turkey: The Later Ottoman Empire, 1603-1839*, der. Suraiya Faroqhi (New York: Cambridge University Press, 2006), s. 408-480; Artan, "Istanbul in the 18th Century: Days of Reconciliation and Consolidation," in *From Byzantium to Istanbul: 8000 Years of a Capital*, der. Şevki Koray Durak (İstanbul: Sakıp Sabancı Museum, 2010), s. 302-305; Shirine Hamadeh, *The City's Pleasures: Istanbul in the Eighteenth Century* (Seattle and London: University of Washington Press, 2008).

görölmektedir.¹⁰ Şehirdeki bu hareketliliği 18. yy.’ a tarihlenen arşivi belgeleri çarpıcı şekilde görünür kılmaktadır. Bina eminliği, Baş muhasebe kalemi ve Topkapı Sarayı arşivi defterleri ve evrakına dahil birçok masraf, inşaat defteri ve belge sarayın denetlediği veya masrafı hazine tarafından karşılanan türlü inşaat projeleri hakkında detaylı bilgiler içermektedir.¹¹ Özetle kâtipler bu defter ve belgelerde yapılan yenileme, inşaat veya tamir işleri için tedarik edilen malzemelerin isimlerini, fiyatlarını ve bu işleri yürüten şehirli zanaatkarların yevmiyelerini kaydetmişlerdir. Ve bu defterlerde çoğunlukla konumuzu oluşturan boyalar üzerine de ayrı bir bölüm bulunmaktadır. “Ecnas boyalar” veya “boyacıdan alınan elvân boyahâ” gibi başlıkları olan bu bölümlerde projeye dahil olan şehirli nakkaşların—muhtemelen tezyin işlerinde—kullanacağı türlü boyaların isimleri, boyaların hazırlanması için lazım olan yardımcı malzemeler ve fiyat listeleri sıralanmıştır. Bu makalede 1705/1706- 1785/1786 (Hicri 1117-1200) yılları arasında hazırlanan ve boya ismi ayrıca fiyatlarını içeren dokuz masraf defterinden ve de döneme ait bazı başka belgelerden hareketle 18. yy. ‘da İstanbul’da şehirli nakkaşların kullandıkları elvân boyalar, boya hazırlamada gerekli olan malzemeler ve tercih edilen renkler üzerine bulgular tartışılacaktır.¹² Ayrıca boya fiyatları üzerinden boyaların hiyerarşisi bir başka değişle boyaların sosyal-ekonomik boyutu üzerinde durulacak, son olarak renklerin kullanım alanları ve sembolik anlamları üzerine fikir ve sorular paylaşılacaktır.

¹⁰ Bu dönemde yapılan sultan camilerinin hamiliği ve mimari/sanatsal boyutları için bkz. Ünver Rüstem, *Ottoman Baroque: The Architectural Refashioning of Eighteenth-Century Istanbul* (Princeton: Princeton University Press, 2019).

¹¹ Genel olarak on sekizinci yüzyıl Osmanlı merkezi bürokrasisinin ürettiği belgelerin arttığı hem de belgelerin büyük bir çeşitlilik gösterdiği bir dönemdir. Bu durum sosyo-politik ve kurumsal değişimlerle paralellik göstermektedir. Konunun ayrıntılı olarak değerlendirilmesi için bkz. Sinem Erdoğan İşkorkutan, “Chasing Documents at the Ottoman Archive: An Imperial Circumcision Festival Under Scrutiny.” *The Medieval History Journal* 22 (1) (2019): s. 156-181.

¹² Araştırmama konu olan dokuz defter kronolojik sırasıyla: BOA. Bab-ı Defteri, Baş Muhasebe Kalemi Bina Eminliği defterleri (D. BŞM. BNE. d.) 15919; D. BŞM. BNE. d. 15881; Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi defterleri (TSMA) d. 5000; BOA. Maliyeden Müdevver defterler (MAD. d.) 5478; TSMA. d. 9498; TSMA. d. 803; BOA. D.BŞM. d. 3145; TSMA. d. 4213; Topkapı Müzesi Sarayı Arşivi evrakı (TSMA. e.) 613/48. Bu belgelerin haricinde 1720 yılında Sultan III. Ahmed’in (1703-1730) oğulları için İstanbul’da düzenlenen sünnet şenliğinde hazırlanan nahil ve şeker bahçelerinin yapımı için tedarik edilen ve şehirli nakkaşların kullandığı boyaların listeleri (BOA. MAD d. 1284: 11-15; MAD d. 4729: 5-9; Bab-ı Defteri, Baş Muhasebe Kalemi, Sur-ı Hümayun [D. BŞM. SRH] 7/141; 2/5; 8/64) ve 1724 tarihli olup *Sûrnâme-i Vehbi*’nin resimli kopyalarının hazırlanması için Seyyid Vehbi Efendi’ye teslim edilen bazı boyaların ismini içeren liste de (BOA. AE. SAMD. III 7/591) adı geçen dokuz defter ile birlikte değerlendirilmiştir. Nahiller ve şeker bahçelerinin yapımı ve malzemeleri için bkz. Sinem Erdoğan İşkorkutan, “Nahils and Candy Gardens in the 1720 Ottoman Imperial Circumcision Festival,” *Muqarnas* 37 (2020): 179-208.

Şehirli Nakkâşlar için Tedarik Edilen Boyalar ve Yardımcı Malzemeler

Tamirat ve inşaat işlerinde kullanılmak üzere tedarik edilen malzemelerin listesini içeren ve konumuz dahilinde olan defterlere bakıldığında bunlardan bir kısmı direk sarayın yürüttüğü ve masrafı hazine tarafından karşılanan projelere tekabül etmektedir. Buna örnek olarak Yeni Saray'da ve Eski Saray'da gerçekleştirilecek olan yenileme, inşaat ve tamirat işleri, Eyüp'teki valide sultan yalılarının yanına yapılacak yeni binalar, Eyüp'te sultan sarayı için yapılacak onarımların masraflarını gösteren defterler sayılabilir. Diğer grubu ise şehirde gerçekleşen ve sarayın nezaret ettiği mimari faaliyetlere ait defterler oluşturmaktadır. Bu ikinci gruba örnek olarak 1705/06 (Hicri 1117) tarihli Abdurrahman Bey'in hanesinin tamiri için sarf olunan malzemeleri içeren defter ve 1780 (Hicri 1194) yılında bir zatın yalısında gerçekleşecek olan tamiratlar için tedarik edilen malzemeleri içeren defter sayılabilir. Projeler dahilinde bu malzemeleri kullanacak olan taşçı, neccâr, sıvacı, nakkâş gibi şehirli zanaatkarların yevmiyeleri de defterlerde kaydedilmiştir. Bazı defterlerde ise yevmiyelerin yanı sıra bu şehirli zanaatkarların isim listelerinin de kaydedildiği görülür.¹³ Konumuzu oluşturan elvân boyları türlü tezyinat işlerinde kullanan şehirli nakkâşların bu projelerde kıdemlerine göre 50 veya 60 akçe gündelik ile çalıştığı ve çoğunlukla Müslüman zanaatkarlardan meydana geldiği göze çarpmaktadır.¹⁴ Evliya Çelebi *Seyahatnâmesi*'nde İstanbul esnafını anlattığı bölümde şehirdeki nakkâşlardan şu şekilde bahseder:

“Karhâne-i nakkâşbaşı birdir, Arslanbâne'nin üst tabakaları kat ender kat ârgir bin hücreleridir kim cem'-i nakkâşân-ı üstadân bu karhâne de sâkindir gayrı yerlerde dükkân yüzü adeddir amma hanelerinde sâkin saray-ı aliler nakkâş cümle bin neferdir.”¹⁵

Bu ifadeden hareketle İstanbul'da faaliyet gösteren nakkâşlar literatürde de üç farklı grup olarak ele alınmıştır: Ehl-i hiref¹⁶ mensubu nakkâşlar, karhâne

¹³ Nakkâş isimleri bu makale dahilinde ele aldığım bazı defterlerin yanı sıra döneme ait başka masraf defterlerinde de görülmektedir. Bu şehirli nakkâşların kimlikleri ve saray ile olan çalışma usulleri üzerine araştırmam devam etmekte olup, başka bir çalışmada konu kapsamlı olarak ele alınacaktır. Bkz. BOA. Ali Emiri, I. Mahmud (AE. SMHMD.I.) 146/10905 (belge 12 Zilhicce 1147 tarihlidir); D. BŞM. d. 3145, vr. 7a, 9a, 12b (belge 1164/1165 tarihlidir).

¹⁴ Ör. bkz. AE. SMHD. I. 146/10905.

¹⁵ Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, haz. Orhan Şaik Gökyay (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1996) c.1, s. 291.

¹⁶ Rıfık Melül Meriç, *Türk Nakış Sanatı Tarihi Araştırmaları, I Vesikalar* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 1953); Melül Meriç, *Türk Cilt Sanatı Tarihi Araştırmaları I, Vesikalar* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 1954); İsmail Hakkı Uzunçarşılı, “Osmanlı Sarayında Ehl-i Hiref (Sanatkâr) Defterleri,” *Belgeler* 11, n. 15 (1986): s. 23-76; Filiz Çağman, “Mimar Sinan Döneminde Saray'ın Ehl-i Hiref Teşkilatı,” *Mimar Sinan Dönemi Türk Mimarlığı ve Sanatı*, der. Zeki Sönmez (İstanbul: İş Bankası, 1988), s. 73-77; Hilal Kazan, “Ehl-i Hiref Defterlerinde Katipler

(dükkân) mensubu nakkâşlar ve hanelerinde olan ancak saraya bağlı çalışan nakkâşlar.¹⁷ Bu son grubu oluşturan nakkâşlar, 18. yy. ‘ın ikinci yarısından itibaren belgelerde “Ehl-i hirefe tabi nakkâşân-ı hassa ve tevabii neferâtı” olarak anılmaktadır.¹⁸ Murat Uluskan’ın ele aldığı 1742 tarihli (Hicri 1155) olup, şehirli nakkâşların çalışma usullerini düzenleyen bir nizamnameden açıkça anlaşıldığı üzere bu nakkâşlar Ehl-i hiref mensubu olmamakla birlikte 18. yy. ‘da Enderun hazinedârbaşısına tabiidir yani onun koordinatörlüğünde ve sarayın denetlediği projelerde çalışmaktadır.¹⁹

Yukarıda görüldüğü üzere Evliya Çelebi şehirde aktif olan üç nakkâş grubunun birbirinden ayrı faaliyet gösterdiğini ifade etmektedir. Bu durumun 17. yy. için doğruluğunu kabul edecek olsak dahi, en azından 18. yy. ‘da dükkân sahibi/bir dükkâna bağlı olan nakkâşlar ve saraya bağlı olarak çalışan ancak Ehl-i hiref mensubu olmayan şehirli nakkâşların arasında geçişler olduğu görülür. Zira 18. yy. ‘a ait incelediğim bazı masraf ve inşaat defterlerinde üçüncü grubu oluşturan kimi şehirli nakkâşın isimlerinin yanına “karhânci” veya “karhâneli” gibi ifadelerin kaydedildiği görülmektedir. Benzer bir şekilde, 18. yy. ‘da Ehl-i hiref mensubu olup aynı zamanda saray dışındaki projelerde çalışan nakkâşların varlığı da bilinmektedir. Örneğin *Sûrnâme-i Vehbî*’nin ikinci resimli kopyasının minyatürlerini yapan ve babası gibi gedikli bir müteferrika olup Ehl-i hirefe kayıtlı olan İbrahim Çelebi’nin aynı döneme tarihlenen resimli *Hamse-i Atayî* kopyalarının bazılarında da çalışmış

(Cema’at-i katiban-ı kütüb),” Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi (İstanbul: Marmara Üniversitesi, 1999); Serpil Bağcı ve Zeren Tanındı, “The Ottomans, From Mehmed II to Murad III Art of the Ottoman Court,” *Turks: A Journey of A Thousand Years, 600-1600*, der. David J. Roxburgh (London: Royal Academy of Arts, 2005), s. 262-375; 433-70. Bu çalışmaların haricinde Sakine Akcan’ın 17. yy. ‘da Ehl-i hiref teşkilatını konu alan doktora tezi ve Bahattin Yaman’ın *Osmanlı Saray Sanatkarları* isimli kitabı Ehl-i hiref teşkilatının yapısını genel olarak değerlendirmeleri açısından konu için önemli çalışmalardır. Akcan’ın oldukça detaylı çalışması kurumun hem genel yapısını hem de 17. yy. ‘da meydana gelen kurumsal değişimleri belgeler ve terminoloji üzerinden ele alması açısından dikkate değerdir. Bahattin Yaman’ın çalışmasında ise 18. yy. ‘a odaklanıldığı belirtilmiştir ancak kitapta bütün sanatkar grupları 16-18. yy. arasındaki dönemde bir arada ele alınmıştır ve 18. yy. ‘da meydana gelen diyakronik veya kurumsal değişimler oldukça yüzeysel olarak değerlendirilmiştir. Ayrıca, kitabın sonlarında yer alan 18. yy. ‘a ait kronolojik Ehl-i hiref defterleri listesinin, mevcut olan Ehl-i hiref defterlerinin ancak bir bölümü sıraladığı unutulmamalıdır. Bu açıdan yukarıda zikredilen Hilal Kazan’ın yüksek lisans tezindeki liste yine eksik olmakla birlikte daha kapsamlıdır. Bkz. Sakine Akcan, “17. Yüzyılda Osmanlı Devleti’nde Ehl-i Hiref-i Hassa Teşkilatı Birimleri ve Yapısal Özellikleri,” Yayınlanmamış Doktora Tezi (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 2018); Bahattin Yaman, *Osmanlı Saray Sanatkarları: 18. Yüzyılda Ehl-i Hiref* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2008), s. 140-141.

¹⁷ 18. yy. ‘da sıvacı ve nakkâşları ele alan kapsamlı çalışmasında Murat Uluskan da benzer şekilde nakkâşları ayrı gruplar olarak değerlendirir. Bkz. Murat Uluskan, “İstanbul’un Yapı Sanatkarları: Nakkâşlar ve Sıvacılar (1700-1838),” *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi* 28 (2013): s. 27.

¹⁸ BOA. MAD. d. 8947, 90. Belge ilk kez Murat Uluskan tarafından incelenmiş ve değerlendirilmiştir. Benzer bir ifade olan “nakkâşân-ı hassa neferâtı” daha geç tarihlî başka bir belgede daha görülmektedir. Bkz. Uluskan, “İstanbul’un Yapı Sanatkarları,” s. 27.

¹⁹ Uluskan, “İstanbul’un Yapı Sanatkarları,” s. 28, n. 64.

olduğu görülmektedir.²⁰ Bu bilgilerden hareketle en azından 18. yy 'da İstanbul'da çalışan saray mensubu ve şehirli nakkâş grupların arasında keskin ayrımlar olmayabileceğini düşünmek yerinde olacaktır.

Şehirli nakkâşların kullandıkları boyalar ve yardımcı malzemelere dönecek olursak incelemiş olduğum masraf ve inşaat defterlerindeki listelerde standart olarak beyaz, kırmızı, sarı, yeşil tonları, çivit mavisi, lacivert ve siyah boyalar kaydedilmiştir. Kırmızı boyalarda en temel olarak kurşun oksitten yapılan sülügen, civa sülfürden yapılan zencefre ve nebati bir boya olan lök; beyaz boya olarak kurşun karbonattan yapılan isfidaç; siyah boya için isten yapılan dude ve siyah boya; sarı tonları için sarı-turuncumsu bir renkte olan aşı boya, putalamba ayrıca nebati boyalar olan zerdeçav/çöv ve safran; mavi için nebati çivit (indigo), yeşil içinse çoğunlukla bakır karbonat içerikli çengâr isimli boyanın kullanıldığı görülmektedir.²¹ Bu zikredilen boyalar konumuz dahilinde incelediğim hemen her belgede görülse de bazen ara tonları ifade eden farklı boyalar da karşımıza çıkar. Örneğin koyu kırmızı tonda olan la'li, açık kırmızı olan al, pembe tonda olan gülbahar ve parlak kırmızı olan sürh; açık yeşil olan silü; sanduk sarısı ve kaba sarı olarak ifade edilen sarı tonlar ve açık sarı renkte olan ohra; ayrıca lacivert ve ince lacivert olarak ifade edilen iki farklı koyu mavi boya, son olarak mor tonda olan benefşe (menekşe) çividi nadir olsa da belgelerde karşımıza çıkar.

Bu boyaları hazırlamak için nakkâşlar tarafından bir takım yardımcı malzemeler de kullanılmaktaydı. Temel olarak boyalara parlaklık, kıvam, akışkanlık veya dayanıklılık vermek için farklı renklerde olan tutkallar, arap ve çam sakızı, şap, ardıç yağı veya bezir yağı gibi türlü yağlar ve ayrıca zırnık tedarik edildiği görülmektedir.²² Bunların yanı sıra boya hazırlanmasında kullanılan ve tabii olarak bir tür reçine içeren çöven, sandalos ve lotur gibi bazı nebatların da boyalara karıştırıldığı hem incelenen belgelerde hem de daha önce zikrettiğimiz Simî Nişapûrî ve Nefeszâde İbrahim Efendi'nin eserlerinde görülmektedir.

Şüphesiz kullanılan malzemelerin miktarı ve çeşitleri projelerin mahiyetiyle doğru orantılıdır. Buna paralel bir şekilde tamirat işlerinde daha az çeşitte ve

²⁰ Günsel Renda, "18. Yüzyıl Osmanlı Minyatüründe Yeni Konular: Topkapı Sarayı'ndaki Hamse-i Atayî'nin Minyatürleri," *Bedrettin Cömer'te Armağan Kitabı* (Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Beşeri Bilimler Dergisi, Özel Sayı, 1980), 481-496; Agy, "An Illustrated 18th Century Hamse in the Walters Art Gallery," *Journal of the Walters Art Gallery* 39 (1981): s. 15-32; Serpil Bağcı, Filiz Çağman, Günsel Renda, ve Zeren Tanındı, *Ottoman Painting*, çev. Ellen Yazar (Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 2010), s. 274-276.

²¹ Belgeler için bkz. BOA. DBŞM. BNE. d. 15919; D. BŞM. d. 3145; D. BŞM. BNE. d. 15881; MAD. d. 5478; MAD d. 1284: 11-15; MAD d. 4729: 5-9; BOA. AE. SAMD. III 7/591; D. BŞM. SRH 7/141; SRH 2/5; 8/64; TSMA d. 5000; TSMA. d. 9498; TSMA. D. 803; TS.MA. d. 4213; TSMA. e. 613/48. Boyaların açıklamaları için bkz. Tablo 1. Ayrıca nebati ve kimyevi boyaların içerikleri için bkz. Mehmet Ali Kağıtçı "Boya," *İktisat ve Ticaret Ansiklopedisi* (İstanbul, 1948), c. 3, s. 87-92.

²² Bkz. Tablo 1.

miktarda boya ve malzeme tedarik edilirken, yenileme ve inşaat faaliyetleri dahilinde miktar ve çeşidin arttığı görülür. Örneğin Atık Saray ‘da 1723/24 (Hicri 1136) yılında gerçekleşen ve 1785/86 (Hicri 1200) yılında Hazine-i Hümayun ’da yapılan tamiratlar için sırasıyla on iki ve on üç kalem boya malzemesi tedarik edilmişken, 1735/36 (Hicri 1148) yılında Yeni Saray’da yeniden yapılan kasırlar, odalar vs. için otuz beş kalemin üzerinde boya malzemesi gerekmiştir.²³ Ve tabii ki projelerde kullanılan boya miktarı ve çeşitleri çoğunlukla projenin bütçesiyle ve hamilerin kimliğiyle doğru orantılıdır. Ancak burada ele aldığımız malzemeler yüksek sosyal-ekonomik profile mensup hamilerin projelerinde kullanıldığı için ileride görüleceği üzere hemen her projede oldukça pahalı boyalar kullanılmıştır.

Nakkâşların Renk Yelpazesini ve Renklerin Anlamını Düşünmek

Belgelere adı geçen boyalar şüphesiz nakkâşların kullandığı renk yelpazesinin ancak bir kısmını teşkil etmektedir. Zira yazının başında zikredilen *Gülzâr-ı Savab*’dan yaptığımız kısa alıntıda gördüğümüz üzere farklı boyalar karıştırılarak yeni renkler ve ara tonlar elde edilmesi mümkündür. Benzer bir şekilde 1640 tarihli narh defterinde boyacıların ücretlerinin yazıldığı kısımda farklı boyaların karıştırılması suretiyle elde edilen renk tonları şu şekilde zikredilmiştir:

“Çividden isperek nefti’si, Musul’un siyahı ve kırmızı boyasından kök üzerine darçını, süрмаi ve tuteği ve manend-i hod renk; koyu yeşil ve çividden yeşil ve bakkamdan beneş ve darçını ve kemmunî ve cevzi ve sincabî ve ateşi ve kara nefti” ve cengarî ve koyu maî ve sarı ve kibritî ve deve tüyü ve mor ve kamsî ve erguvanî ve gülçünü” ve anberbuyî ve fındıkî ve fisdükî ve şarabî ve turuncu ve kabverengi ve samanî ve elması boyamağa...”²⁴

Elde edilen yeni renkler ve ara tonlar boyaların üretildikleri yere, boyanın uygulandığı yüzeyin ışığı yansıtma şekline, boyanın yoğunluğuna ayrıca boya hazırlanırken kullanılan ve boyaya parlaklık veren şap, tutkal veya yağ gibi maddelerin miktarına bağlı olarak değişmekteydi.²⁵ Örneğin 1. yy. ‘da yaşayan ünlü Romalı yazarlar Vitruvius ve Pliny *murex trunculus* ve *murex brandaris* isimli deniz kabuklularından/salyangozundan üretilen ve hem geç antik dönemde Yunan-Roma medeniyetinde hem orta çağda Bizans imparatorluğunda statü sembolü kabul edilen ve hatta 5. yy ‘dan itibaren Bizans’ta tamamen hanedanla özdeşleşen mor

²³ Sırasıyla: TSMA. d. 9498; TSMA. e. 613/48; TSMA. d. 803.

²⁴ Kütükoğlu, *Osmanlılarda Narh Meselesi*, s. 132-33. Daha geniş olarak farklı nebatî boyaların karıştırılmasıyla elde edilen renkler için bkz. Aksoy, “Yün Liflerinin Boyanmasında.”

²⁵ Marianne Shrive Simpson, “Why My Name Is Red: An Introductory Inquiry,” *And Diverse Are Their Hues: Color in Islamic Art and Culture*, der. Jonathan Bloom ve Sheila Blair (New Haven, 2011), s. 277; Pippa Lacey, “Imperial Purple: Colour, Value and Identity in Late Antiquity and the Byzantium Empire,” Yayınlanmamış Master Tezi (Norwich: University of East Anglia, 2006), s. 11. Sn. Suraiya Faroqhi’ye bu çalışmaya dikkatimi çektiği ve kendi basılı kopyasını benimle paylaştığı için teşekkürlerimi sunarım.

boya (*murex purple*) için üretim yerine ve ışığa bağlı olarak birkaç farklı ton sıralamaktadır: Siyaha yakın, menekşe rengi, mavi-yeşil arası ve kırmızıya yakın.²⁶ Işık ve diğer faktörlerin renk tonlarını ciddi şekilde değiştirdiğini düşündüğümüzde, Osmanlıların kullandığı boya terminolojisinde belli bir rengi ifade eden herhangi bir sözcüğün günümüzde anladığımız rengi veya tonu yansıttığını kesinen söyleyemeyeceğimiz açıktır. Yani, muhtemelen erken modern dönemde nakkâşların kullandıkları renk paleti bugün anladığımızdan farklıydı ve düşündüğümüzden daha genişti.

Bu aşamada akla gelen en temel soru sıklıkla tercih edilen ve yukarıda zikredilen belgelerde karşımıza çıkan boya ve ifade ettikleri renklerin Osmanlı maddi ve görsel kültüründe sembolik anlamlarının olup olmadığıdır. İslam dünyasında renkler ve renk sembolizmi genel hatlarıyla bakıldığında antik-Yunan kültüründeki geleneği takip etmiştir. Geç antik dönemden itibaren (M.Ö. 5. yy.) Yunan ve Romalı yazarlar dört temel renkten söz etmişlerdir: siyah, beyaz, kırmızı ve sarı-yeşil/mavi arasındaki birden fazla rengi ifade eden, bu sebeple tam anlamı bizler için belirsiz olan *ochron*.²⁷ Bu şemadan hareketle beyaz ışık ve yumuşaklıkla, siyah karanlık ve sertlikle, kırmızı sıcaklık ve ateşle ve *ochron* ise katı element ve boşlukla ilişkilendirilmiştir. İslam dünyasında bu klasik doktrinden ayrı bir renk kuramı ortaya çıkmamış olsa da Kuran, hadisler ve edebi gelenekte renklere ve anlamlarına bazı göndermeler olduğu görülür. Örneğin Kuranda, antik Yunan kültüründeki anlamına çok yakın bir şekilde, beyaz renk su, ışık ve saflıkla, siyah ise karanlıkla ve kötülükle ilişkilendirilmiştir.²⁸ Sarı renk ise Kuran’da hem ışık hem hüznle ilişkilendirilirken, hadislerde ise daha olumsuz bir anlam ifade ettiği görülür; zira Hz. Muhammed’in erkeklerin ve eşi ölen kadınların, dikkat çeken bir renk olan sarıyı giymesinin uygun olmadığı yönünde bir hadisi vardır.²⁹ Benzer bir şekilde Abbasilerde ve Endülüs dünyasında sarı uğursuz kabul edilmiştir ancak bunun tam aksine Memluklerde ve Kuzey Afrika’da Almoravid’lerde sarı hanedana özgü bir renk olarak karşımıza çıkar.³⁰ Bu örnek bizlere İslam’ın yayıldığı farklı kültürel coğrafyalarda renklerin sembolik anlamlarının aynı olmadığını bir diğer deyişle aynı renklere türlü anlamlar yüklediğini göstermektedir. Yani, kimi kültürlerde bazı renkler uğurlu kabul edilirken, aynı renk başka bir kültürel

²⁶ Lacey, “Imperial Purple,” s. 11. Bkz. John Gage, *Color and Culture: Practice and Meaning from Antiquity to Abstraction* (Thames & Hudson, 1995), s. 25-26.

²⁷ Gage, *Color and Culture*, s. 12; Bkz. Jonathan Bloom ve Sheila Blair, “Introduction,” *And Diverse Are Their Hues: Color in Islamic Art and Culture*, der. Jonathan Bloom ve Sheila Blair (New Haven, 2011), s. 17. Benzer şekilde Çinlilerde aynı dört renk temel renk kabul edilmişti. Bkz. Reşat Genç, “Türk İnanışları ile Millî Geleneklerinde Renkler ve Sarı-Kırmızı-Yeşil,” *Erdem: Atatürk Kültür Merkezi Dergisi* 9, n. 27 (1997): s. 1075-1110.

²⁸ Bloom ve Blair, “Introduction,”; Hüseyin Akyüz, “Hz. Peygamberin Hadislerinde Renklerin Dili,” *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 41 (2014): s. 374-397; Gage, *Color and Culture*, s. 11.

²⁹ Akyüz, “Hz. Peygamberin Hadislerinde,” s. 390.

³⁰ Gage, *Color and Culture*, s. 25.

coğrafyada uğursuz olarak anlaşılabilirdi. Bu da renk algısının ve renklerin anlamlarının evrensel olmadığını ve tam tersi şekilde kültürel olarak yaratıldığını göstermektedir.

Osmanlı kültüründe bu şekilde özel anlamlar yüklenen renkler var mıydı? Serpil Bağcı 17. yy. 'a kadar Osmanlı dünyasında mor, siyah ve yeşilin matem ve yas ile ilişkilendirildiğini edebi eserler, kronikler ve minyatürde kullanılan renk paleti üzerinden çarpıcı şekilde göstermiştir.³¹ Ancak buradaki önemli bir nokta ölüm sahneleri anlatılırken yazılı eserlerde mor ve siyah renklerin telaffuz edilmesine karşın görsel temsillerde ise bu renklerden ziyade aynı sahnelerin mavi, koyu mavi ve yeşil renklerle tasvir edilmiş olmasıdır. Bu durum bizlere yazılı olarak/sözle ifade edilen renklerin çağdaşları tarafından bizim bugün anladığımızdan farklı renklere karşılık gelebileceğini ifade etmektedir.

Acaba Osmanlılarda hanedana özgü olan veya statü sembolü kabul edilen bir renk var mıydı? Geç antik dönemden itibaren örneğin mor renk Romalı yazarlar tarafından yönetici elitlere özgü bir renk olarak kabul edilmiştir.³² Ve yukarıda daha evvel zikredildiği gibi, özellikle de 5. yy. 'da Bizans imparatorları Theodosos ve Jüstinyen'in yayınladığı bazı kanunlarla hem mor boya üretimi hem de mora boyanmış ipeklili kumaşların satışı ve kullanılması çok sıkı bir devlet denetimine girmiştir.³³ Akabinde mora boyanmış ipeklili kumaşların³⁴ ve genel olarak da mor rengin hem Bizans hanedanlarında hem de Avrupa'daki hanedanlarda ve de Roma'da Papa ve kardinaller için politik/spiritüel otoriteyle özdeşleştirildiği görülür. Tören kostümlerinden mozaiklere, saraylarda kullanılan perde, tül, örtü vs. gibi türlü mefruşata kadar farklı alanlarda mor renk ve mor kumaşlar karşımıza çıkar. Ancak İslam dünyasında ve Bizans emperyal geleneğini ve törensel kültürünü devralan Osmanlılarda mor rengin bu anlamının devam etmediği görülür.³⁵

Osmanlı kültüründe mor gibi hanedanla özdeşleşen bir renk olmasa da bazı renklerin en azından saray ve saraylılar için özel bir yeri olduğu görülmektedir. Buna en belirgin örneği kırmızı renk ve tonları teşkil eder. Nebati ve kimyevi olarak üretilen kırmızı boyaların tonları çok çeşitlidir. Kırmızı renk paletinde koyu kırmızı/morumsu tonda olan la'î, koyu kırmızı olan sülüğün ve lök, açık kırmızı/koyu turuncu tonda olan al boya ve kırmızı, ayrıca ateşî ve elmâsî olarak ifade edilen yani parlak kırmızı tonda olan sürh ve zencefre, pembemsi kırmızı olan

³¹ Serpil Bağcı, "İslam Toplumlarında Matemî Simgeleyen Renkler: Mavi, Mor, Siyah," *Cimetières et traditions funéraires dans le monde islamique / İslam Dünyasında Mezarlıklar ve Defin Gelenepleri*, der. J.-L. Bacqué-Grammont ve Aksel Tibet, 2 cilt (Ankara, 1996), c. 2: s. 163–68.

³² Gage, *Color and Meaning*, s. 25

³³ Lacey, "Imperial Purple."

³⁴ Bunların en prestijlisi iki kere üst üste boyanan, koyu tonda olan ve solmayan *Tyrian purple* denilen mordur. Bkz. Gage, *Color and Meaning*, s. 25.

³⁵ İstanbul'un fethinden sonraki törensel değişimler ve bunların Bizans kültürel mirasıyla olan ilişkisi için bkz. Gülrü Necipoğlu, *Architecture, Ceremonial and Power: The Topkapı Palace in the Fifteenth and Sixteenth Centuries* (New York ve Cambridge, MA, 1991).

penbe ve gülbahar isimli boyalar sıklıkla belgelerde karşımıza çıkmaktadır.³⁶ Kırmızı boyaların üretiminin ayrı bir uzmanlık gerektirdiği ve hem İstanbul'da hem de boyahanelerin ve iplik boyamacılığının yaygın olduğu örneğin Manisa, İzmir, Uşak, Edirne, Tokat gibi şehirlerde kırmızı boyalar üreten al boyacıların, türlü renklerde boya üreten elvân boyacılardan ayrı bir grup teşkil ettiği görülmektedir.³⁷ 18. yy. 'da kırmızı boya imalinin devlet tarafından denetlendiği ve zaman zaman sadece belli vakıflara ait olan boyahanelere kırmızı boya üretim yetkisinin verildiği arşiv belgelerinde görülmektedir. Buna örnek olarak 3 Ekim 1762 (Hicri 14 Rebi-ü'llevvel 1176) tarihli bir belgede, Evkaf-ı Hümayun dahilinde imalat yapan al boyacıların Langa haricinde yeni yapılan altı adet karhâneye taşındığı ve ayrıca bu karhânelerin haricinde İstanbul ve havalisinde ve Eyyüb, Kasımpaşa, Galata, Beşiktaş, Ortaköy ve Boğaziçi'ndeki karhânelerde, evlerde ve mahfi (saklı/gizli) mahallerde al, gülgûnî, penbe ve elmâsî boya sanatının icrasının yasaklandığı belirtilmiştir.³⁸ Aynı dönemde benzer bir şekilde İzmir'de kırmızı boya üreten Pınarbaşı boyahanesi ve Rişte boyahanesi haricinde de kırmızı boya üretiminin yasaklandığı görülmektedir.³⁹ Şüphesiz kırmızı boya üretiminin denetlenmesi bir devlet tekelini göstermiyordu. Daha ziyade devletin ürün kalitesini ve oldukça talep gören kırmızı boyaya ve kırmızı boyanan ipliklere olan arz-talep dengesini gözetmek için bu tarz tedbirler aldığını düşünmek daha doğru olacaktır.

Kırmızı boya ve tonlarının Osmanlı öncesi Türklerde, Moğollarda, Gaznelilerde ve ayrıca erken dönem Osmanlılarda savaş esnasında bayrak ve tuğlarda kullanıldığı bilinmektedir.⁴⁰ Politik otoriteyi/gücü temsil eden bayrağın sıklıkla al (koyu turuncu/açık kırmızı) ipekten/kumaştan yapılması kırmızı rengin erken dönemlerden itibaren güç, iktidar ve hükümdarlıkla ilişkilendirildiğini düşündürmektedir. Ayrıca 19. yy. 'ın ortalarından itibaren padişah ve şehzade sancaklarında kullanılan ve Türkiye Cumhuriyeti kurulduktan sonra devletin resmi sembolü olan yıldız ve hilallî⁴¹ al bayrak da bu kapsamda düşünülebilir.

Kırmızı rengin güç ve iktidar ile olan sembolik ilişkisinin halk nezdinde de yer aldığı Oğuzların destanlarını konu alan Dede Korkut hikayelerinde de karşımıza çıkmaktadır. En erken bilinen yazılı kopyası 15. yy. 'ın ikinci yarısından olsa da bu

³⁶ Kırmızı boya ve tonlarının açıklaması için Celal Esad Arseven, "Kırmızı," *Sanat Ansiklopedisi* (İstanbul, 1943–1950), c. 2: s. 1070.

³⁷ Gökçe, "Osmanlı Dönemi Batı Anadolu Boyahaneleri," s. 116-121, 139, 208.

³⁸ BOA. Ali Emiri, III. Mustafa (AE. SMST), 354/28400.

³⁹ Gökçe, "Osmanlı Dönemi Batı Anadolu Boyahaneleri," s. 139.

⁴⁰ Orhan Fuat Köprülü, "Bayrak," *İA* c. 2: s. 401-20; Genç, "Türk İnanışları."

⁴¹ Hilalin sembolizmi ve bu sembolün Osmanlılar tarafından kullanımının tarihsel süreci için bkz. Ünver Rüstem, *From Auspicious Ornament to State Symbol: The Crescent Moon in Ottoman Art and Architecture*, *The Moon: A Voyage Through Time*, der. Christiane Gruber (Toronto: Aga Khan Museum, 2019), s. 45-55.

hikayelerin sözlü geleneğe 6-8. yy 'dan beri yer aldığı düşünülmektedir.⁴² Bu hikayelerde nişanlanma alameti olarak gelinin güveye kırmızı kaftan gönderdiği ayrıca hem nişan esnasında hem evlilik töreninde güveyin ve gelinin kırmızı kaftan giydiği ve de gelinin kırmızı duvağı olduğu görülür.⁴³ Bu gelenek bildiğimiz üzere Anadolu kültüründe oldukça uzun bir dönem devam etmiştir ve hatta halen kına gecelerinde gelinin kırmızı kaftan giymesi ve hem geline hem güveye kırmızı yemeni bağlanması adeti devam etmektedir. Önemli bir "geçiş ritüeli" (*rite of passage*) olan evlilik töreni kadının ve erkeğin onlara atfedilen toplumsal kimlikten bir yenisine geçtiği yani hem biyolojik/seksüel statülerinin hem de sosyal statülerinin değiştiği bir kültürel performanstır.⁴⁴ Bu törenlerde kullanılan imgeler ve gerçekleşen ritüeller evliliğin temsil ettiği üreme, soyun devamlılığı, güç/kudret kavramlarıyla yakın ilişkilidir.⁴⁵ Ve törenin odak noktasını teşkil eden gelin ve güveyin her ikisinin de kırmızı giymesi bu rengin güç, kudret ve iktidar kavramlarıyla olan sembolik bağını toplum nezdinde de ifade etmektedir.

Kırmızı rengin İslam dünyasındaki sembolik anlamlarını ele alan Marianna Shreve Simpson, İslam geleneğinin de takip ettiği antik Yunan astronomi biliminde kırmızının Mars gezeni ile özdeşleştiğini ve bu gezenin hem savaşçı hem aşk/aşık kavramlarını temsil ettiğini yazmaktadır.⁴⁶ Kırmızının bu ikili ve tezatlar içeren sembolik anlamlarının İslam coğrafyasının ünlü şairleri Rumi, Hafız, Cami, Nizami'nin eserlerinde de yer aldığı ve müelliflerin kırmızıyı ateş, alev, gündeğümü-günbatımı, gül-lale kavramlarıyla hem de şarap, kan, şehit kavramlarıyla özdeşleştirdiği görülmektedir.⁴⁷ İslam dünyasındaki resimli kitap geleneğinde 14.-16. yy' da üretilen resimli yazmalarda ünlü savaşçılar güç ve iktidarlarını temsilen çoğu zaman kırmızı renkte kıyafetlerde temsil edilmiştir. Örneğin 14. yy 'da resimlenen *Büyük Moğol Şahnâme*'sinde ve Nizami'nin (ö. 1214?) 15. Yüzyıl ortalarında resimlenen *Hamsé*'sinin *Heft Peyker (Yedi İklim)* isimli mesnevisinde efsanevi Sasanî kralı Bahram Gür tahtundayken, savaşırken ve avlanırken hep kırmızılar içinde resmedilmiştir.⁴⁸ Osmanlı dünyasında sultanların tören kaftanlarında da kırmızı ve tonlarının sıklıkla kullanılmasını ve bugün Topkapı

⁴² Orhan Şaik Gökyay, "Dede Korkut," *İA*, c. 9: s. 77-80; Gökyay, *Dedem Korkut'un Kitabı* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1973), s. 40, 53.

⁴³ Gökyay, *Dedem Korkut'un Kitabı*, s. 40, 53.

⁴⁴ "Geçiş ritüeli" kavramı ve türleri için bkz. Edward Muir, *Ritual in Early Modern Europe* (New York: Cambridge University Press, 1997), s. 19-54; Victor Turner, *The Ritual Process: The Structure and Anti-Structure* (New York: Aldine de Gruyter, 1995; ilk basım 1969). Kültürel performans tanımı için bkz. Milton B. Singer, *Traditional India: Structure and Change* (Philadelphia: American Folklore Society, 1959), s. xiii; Beverly Stoele ve Richard Bauman, "The Semiotics of Folkloric Performance," *The Semiotic Web: 1987*, der. Thomas A. Sebeok ve Jean Umiker-Sebeok (Berlin ve New York: Mouton de Gruyter, 1988), s. 585-600.

⁴⁵ Muir, *Ritual in Early Modern Europe*, s. 28-41.

⁴⁶ Simpson, "Why My Name is Red," s. 293.

⁴⁷ Simpson, "Why My Name is Red," s. 296.

⁴⁸ Simpson, "Why My Name is Red," s. 294-96.

Sarayı Müzesi koleksiyonunda yer alan kırmızı-altın kombinasyonu ile dokunmuş görkemli ipeklî, kadife, çatma ve diba kaftanları Simpson aynı bağlamda yani kırmızı ve tonlarının güç/iktidar kavramları ile olan ilişkisi nezdinde yorumlar.⁴⁹ Yazar, ışığı çok iyi yansıtır dikkati giyen kişinin üzerine çeken bu kırmızı kaftanların Osmanlı sultanlarının gücünü ve otoritesini pekiştirdiğini ileri sürer. Ayrıca 13. yy ‘dan 15. yy. sonuna kadar İberya yarımadasında hüküm süren Nasrid sultanlarının da benzer şekilde resmî tören kıyafetlerinde kırmızının öne çıktığı görülmektedir.⁵⁰

Kırmızının hem İslam öncesi Türklerde hem de İslam coğrafyasındaki bazı kültürlerde güç ve iktidar kavramlarıyla ilişkilendirildiği aşikârdır. Peki acaba kırmızı ve tonlarının Osmanlı törenlerindeki ve resimli temsillerindeki kullanımı/manası tutarlı mıydı ve zaman içinde süreklilik göstermiş miydi? 16. Yüzyılın ikinci yarısı ve sonlarında sarayın hamiliğinde üretilen *Süleymannâme*, *Hünernâme*, *Şehnâme-i Selim Han*, *Şehinşahnâme* gibi resimli tarih kitaplarındaki cülus töreni ve av tasvirlerinde kompozisyonda yer verilen çadır, otağ, avlu gibi mekanların ikonografisinde ve resimlerde yer alan figürlerin kıyafetinde kırmızı renk ve tonları pek çok resimde belirgin olarak kullanılmıştır.⁵¹ Ancak törenlerin odak noktasını teşkil eden sultanın ikonografisine baktığımızda bazı tasvirlerde nakkâşların sultanları kırmızı tonlarda kaftanlarla ve bazen de çivit mavisi, sarı, beyaz, siyah vs. kaftanlar içinde resmettikleri görülmektedir. Yani bu dönem için dâhi standart bir ikonografiden bahsedilemez.

Bu resimli tarih kitaplarının haricinde, İstanbul’da yapılan en büyük halka açık tören olan 1582 sünnet şenliğini konu alan ve bugüne 427 adet minyatürlü sayfası ulaşan *Sûrnâme-i Hümayûn*’un (*sûrnâme*: Şenlik kitabı) isimli eserin resimli

⁴⁹ Tören kaftanlarının dokuma üsluplarının ve desenlerinin ayrıntılıca incelenmesi için Nurhan Atasoy, Walter B. Denny, Louise W. Mackie ve Hülya Tezcan, *İpek: The Crescent & Rose, Imperial Ottoman Silks and Velvets* (London: 2002), 21-154; ayrıca bkz. Nurhan Atasoy ve İrem Kanay, *Portraits and Caftans of the Ottoman Sultans* (New York, 2012). Tören kaftanlarının sembolik anlamı için Amanda Philips, “Ottoman Hilt Between Commodity and Charisma,” *Frontiers of Ottoman Imagination: Studies in Honor of Rhoads Murphey*, der. Marios Hadjianastasis (Leiden and Boston: Brill, 2015), 111-138.

⁵⁰ Simpson, “Why My Name is Red.”

⁵¹ *Süleymannâme* TSMK. H. 1517; *Hünernâme* c. 1, TSMK. H. 1523; *Şehnâme-i Selim Han* TSMK. A. 3595; *Şehinşahnâme* c.1 İÜK F. 1404; *Şehinşahnâme* c. 2 TSMK. B. 200. Bu eserlerin genel bir değerlendirmesi için bkz. Bağcı ve dğr. *Ottoman Painting*, s. 98-158; Emine Fetvacı, *Sarayın İmgeleri: Osmanlı Sarayının Gözleriyle Resimli Tarih*, çev. Nurettin Elhüseyni (İstanbul: Yapı Kredi, 2013). Tıpkıbasım olarak yayınlanan eserler için bkz. *Hünernâme: Minyatürleri ve Sanatçıları* (İstanbul: Doğan Kardeş Matbaacılık ve Sanayii A.Ş. Basımevi, 1969); Esin Atıl, *Süleymannâme: The Illustrated History of Süleyman the Magnificent* (Washington: National Gallery of Art; New York: H.N. Abrams, 1986). *Şehnâme-i Selim Han*’ın resimleri ve üretim süreci için Emine Fetvacı, “The Production of Şehnâme-i Selim Han,” *Muqarnas* 26 (2009): s. 263-315. *Şehinşahnâme* c. I ve c. II tıpkıbasım olarak henüz yayınlanmamıştır. Cülus töreni tasvirlerinin 17. yy başına kadar değerlendirilmesi için bkz. Zeynep Tarım Ertuğ, *XIV. Yüzyılda Osmanlı Devleti’nde Cülus ve Cemaat Törenleri* (Ankara: Kültür Bakanlığı, 1999); Tarım Ertuğ, “Depiction of Ceremonies in Ottoman Miniatures,” *Muqarnas* 27 (2010): s. 251-275.

kopyası da sultanın tören esnasındaki ikonografisi için ilginçtir. Tek bir kompozisyon haricinde bu eserin resimli tasvirlerinde sultan III. Murad standart olarak İbrahim Paşa Sarayı’nın balkonunda otururken ve gösterileri izlerken tasvir edilmiştir.⁵² Metinde sultanın tören esnasında giydiği kıyafetlerin rengi özellikle belirtilmese de çarpıcı şekilde bu tasvirlerin hepsinde sultan ve hatta şehzade kırmızı kıyafetler içinde resmedilmiştir: çoğu zaman tören kaftanı, kimi zaman da kaftanın içindeki uzun mintan kırmızı tonlarda boyanmıştır (Resim 1 & 2).⁵³ Ayrıca, kompozisyonlarda resmedilen başka figürlerin kıyafetlerinde de kırmızının bolca kullanıldığı görülür. Levnî ve İbrahim’in resimlediği, 1720 yılında İstanbul’da gerçekleşen sünnet şenliğini konu alan *Sûrnâme-i Vehbî*’nin iki resimli kopyası (TSMK. A. 3593, A. 3594) aynı bakış açısıyla incelendiğinde ise Sultan III. Ahmed’in ve yüksek rütbeli devlet ricalinin tören kaftanlarının türlü türlü renklerde tasvir edildiği görülmektedir (Resim 3 & 4).⁵⁴ Resimlerde sultan nadiren pembe, morumsu veya kırmızı kaftanla ve mintanla görülse de kırmızının en azından bu tasvirler söz konusu olduğunda sultanın tören kıyafetinde belirgin bir kullanımı yoktur. Vehbî’nin *sûrnâme* metninde ise sultanın tören kıyafetinin detayları, alay-ı hümayun anlatılarının haricinde, belirtilmez. Bu örneklerin gösterdiği üzere hem aynı dönem içinde üretilen farklı resimli tarih kitaplarını hem de farklı dönemlerdeki tasvirleri karşılaştırdığımızda, daha evvel de belirtildiği üzere, tören tasvirlerinde kırmızı ve tonlarının kullanımı için standart bir ikonografiden söz edilemez. Ancak tabii ki resimli tarih kitaplarındaki tören ikonografisi bağlamında kesin bir sonuca varmak için bu tasvirlerin metinlerinin de aynı şekilde incelenmesi gereklidir zira yukarıda bahsedildiği üzere kimi zaman metinlerde yazılı olarak ifade edilen renkler tasvirlerde farklı olarak resmedilmiştir.

⁵² TSMK. H. 1344. 1582 *sûrnâme* resimlerinin incelenmesi için bkz. Nurhan Atasoy, *1582 Sûrnâme-i Hümayun: Dügün Kitabı* (İstanbul: Koçbank, 1997); Sezer Tansuğ, *Şenlikname Düzeni* (İstanbul: De Yayınevi, 1961; İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1993); Robert Elliot Stout, *The Sur-ı-Hümayun of Murad III: A Study of Ottoman Pageantry and Entertainment* (Ann Arbor: UMI, 1966); Derin Terzioğlu, “The Imperial Circumcision Festival of 1582: An Interpretation” *Muğarnas* 12 (1995): s. 84-100. *Sûrnâme-i Hümayûn* metni için İntizâmî, *Sûrnâme-i Hümayûn*, haz. Mehmet Arslan, *Osmanlı Saray Dügünleri ve Şenlikleri*, c. 2 (İstanbul: Sarayburnu, 2008); Gisela Prochazka-Eisl, *Das Sûrnâme-i Hümayun: die Wiener Handschrift in Transkription, mit Kommentar und Indices Imprint* (İstanbul: İsis, 1995).

⁵³ İlk örnek daha baskın olup, dış kaftanın başka renklerde olduğu örnekler diğerine nazaran oldukça azdır. İkinci örnek için bkz. TSMK. H. 1344, vr. 27a, 31a, 49a, 181a, 286a, 294a, 393a.

⁵⁴ TSMK. A. 3593; A. 3594. Levnî’nin resimlediği surnâmenin resimlerinin incelenmesi için bkz. Esin Atıl, *Levnî and the Sûrnâme: The Story of an Eighteenth-Century Ottoman Festival* (İstanbul: Koçbank, 1999). İki resimli kopyanın resimlerinin karşılaştırmalı olarak incelenmesi ve resim-metin-arşiv belgesi ilişkisi için Sinem Erdoğan İşkorkutan, *The 1720 Imperial Circumcision Celebrations in Istanbul: Festivity and Representation in the Early Eighteenth Century* (Brill: Leiden ve Boston, 2020). Vehbî *sûrnâmesinin* metni için Seyyid Vehbî Efendi, *Sûrnâme-i Vehbî*, haz. Mertol Tulum, *Sûrnâme: Sultan Ahmet’in Dügün Kitabı* (İstanbul: Kabcacı, 2008); haz. Arslan, *Osmanlı Saray Dügünleri*, c. 3.

Yukarıda zikredilen soruya kesin bir cevap verebilmek için diyakronik bir metot ile en azından 16. yüzyıldan başlayarak 19. yy. başına kadar farklı birincil kaynakların (ör. resimli temsillerin, törenleri ele alan tarih kitaplarının, hazineye alınan/gelen hılatları listeleyen arşiv belgelerinin vs.) karşılaştırmalı olarak incelenmesi gerekmektedir. Şüphesiz bu inceleme mevcut yazının kapsamını şu aşamada aşmaktadır. Ancak sadece 1582 ve 1720 şenliklerini konu alan *sûrnâmelerin* resimlerindeki tören kıyafeti tasvirlerini kıyaslamamız bile bizlere renklerin manâlarının ve kullanım alanlarının kültürden kültüre değişmesi gibi aynı kültürde de zaman içinde değişkenlik gösterebileceğini düşündürmektedir. Zira belki de 1720 şenliğini konu alan *sûrnâme* resimlerinde kırmızı ve tonlarının 1582 şenliği *sûrnâmesindeki* kadar çok kullanılmamış olması 18. yy 'da kırmızının yanı sıra başka renklere de benzer anlamlar yüklediğini ifade ediyordu. Veya belki de kırmızının sembolik anlamı aynı kalmıştı ancak bu dönemde nakkâşlar sahneleri resmederken kırmızı tonlar yerine başka renkler tercih ediyordu. Hepsinin haricinde başka bir olasılık bu durumun malzemelerin tedarik süreci ve boya fiyatlarıyla ilişkili olmuş olabileceğidir. Şu aşamada kesin bir cevap veremeyecek olsak da Osmanlı dünyasında nakkâşların renk yelpazesini ve renklerin türlü anlamlarını düşünürken tarihsel bağlam ve zaman içinde meydana gelebilecek kültürel, sanatsal, iktisadi değişimleri de göz önünde bulundurmamız gerekmektedir.

Boyalarn Hiyerarşisi veya Boya Fiyatlarının Düşündürdükleri

Tablo 2 bizlere 1705/1706-1785/1786 (Hicri 1117-1200) yılları arasındaki zaman dilimi içinde sarayın nezaret ettiği veya direk yürüttüğü mimari projelerde nakkâşların sıklıkla kullandıkları boyalarn fiyatlarındaki farklılıkları ve değişimi göstermektedir. Bu tabloyu incelerken bazı genel çıkarımlar yapmak mümkündür. Öncelikle aynı isimde olan bazı boyalarn kalitelerine göre birkaç farklı çeşidinin yani boyalar arasında bir tür hiyerarşinin olduğu görülmektedir ve bu kalite farklı boyalarn fiyatlarında da gözlemlenmektedir. Örneğin koyu kırmızı bir tonda olan la'linin üç farklı çeşidi karşımıza çıkmaktadır: la'li, la'li frengi ve çökük la'li. Tablo 2'de gördüğümüz üzere 1720 (1132) yılında la'li boyanın 1 dirhemi 120 akçeye, 1722 (1134) yılında ise 160 akçeye alınmıştır yani bu oldukça pahalı bir boyadır. Buna nazaran ithal olduğunu anladığımız frengi la'li boya daha ucuzdur zira dirhemi 1722 (1134) yılında 20 akçeye alınmıştır. Çökük la'li olarak ifade edilen boya ise 1735/36 (1148) yılında vukiyyesi (1 vukiyye=400 dirhem) 140 akçeye alınmıştır yani üç boya arasında en ucuz olan bu boyadır.⁵⁵ Çökük kelimesi *Kamus-ı Türkî*'ye göre çamurlaşmış, bulanık manasını taşımaktadır. Kelimenin anlamını ve fiyatını göz önüne bulduğumuzda çökük la'linin bulanık görünen bir kırmızı

⁵⁵ Ölçüler için Halil İnalçık'ın tablosu baz alınmıştır. Buna göre 1 vukiyye=400 dirhem. Bkz. Halil İnalçık, "Weights and Measures," *An Economic and Social History of the Ottoman Empire 1300-1914*, der. Halil İnalçık ve Donald Quataert (Cambridge, 1994), s. 987-94.

tonda olduğunu düşünebiliriz.⁵⁶ Aynı şekilde beyaz renkte olan isfıdaç isimli boyada da isfıdaç, frengi isfıdaç ve kaba isfıdaç isminde üç farklı türle karşılaşırız. İsfıdaç ve ithal olan frengi isfıdaç arasında yıllar bazından büyük bir fiyat farkı gözlemlenirse de kaba isfıdaçın diğer türlere nazaran daha ucuz olduğu görülmekte. Kaba kelimesi 17. yüzyıldaki karşılığı yoğun ve galizdir buradan hareketle bu türün de daha az kaliteli olan bir tür olduğunu düşünmek yanlış olmayacaktır.⁵⁷

Lacivert ve çivit boyalarda da kalitelere göre fiyatlandırılan pek çok farklı tür olduğu görülmektedir. Aralarında en ucuz olan lacivert isimli boya olurken, ardından lacivert-i çivit ve sonra ince lacivert gelmektedir. Bedahşi lacivert ise Tablo 2'de görüldüğü üzere 1722 (1134) yılında 1 dirhemi 360 akçeden alınmıştır yani diğer bütün boyalara nazaran oldukça pahalıdır. Bedahşi lacivert Kuzey Afganistan'ın Bedahşan isimli bölgesinden çıkarılan yarı değerli bir taşın (*lapis lazuli*) üretilen, koyu lacivert tonda olan ve solmayan çok değerli bir boyadır ki genelde tezhiplerde ve minyatürlerde kullanılırdı. Bu boya Vehbi *sûrnâmesinin* resimli kopyaları için tedarik edilmiştir.⁵⁸ Bu boyanın aşırı pahalı olmasının ele aldığımız mimari projelerde onun yerine lacivert boyanın diğer türlerinin tercih edilmesine sebebiyet verdiğini düşünebiliriz. Mavi renkteki çivit boyalarda ise mor tondaki benefşe-i çivit en ucuz olurken, çivit, çivit-i Lahor ve çivit-i Beç boyaların ortalama 1 dirheminin 2 akçeye satın alındığı görülüyor. Genel hatlarıyla bakıldığında lacivert ve çivit boyaların türlerinin epey pahalı olduğu göze çarpmaktadır.

Tabloda görülen fiyatların yıllar içindeki değişime bakacak olursak sülügen, lök, lacivert gibi bazı boyaların fiyatlarının yüzyıl başından sonuna kadar neredeyse stabil olduğu gözlemlenirken bazı boyalarda ise ciddi fiyat dalgalanmaları olduğu aşıkardır. Bu fiyat değişiminin sebebinin ele almak makaledeki konumuzu teşkil etmese de bu durum üretim koşulları, tedarik süreci, piyasa arz-talep dengeleri gibi pek çok hususa bağlı olabilir. Bunun yanı sıra bu tablodaki fiyatları değerlendirirken boyaların kullanım alanı da göz önünde bulundurulmalıdır. Örneğin resimli *sûrnâme* kopyaları için tedarik edilen boyalar (Tablo 2'de 1134 yılına tekabül etmektedir) dışındaki diğer bütün boyalar mimari projeler için temin edilmiştir ki bu farklılık satın alınan boya miktarlarına da yansımıştır. *Sûrnâme* projesi için 1 vukiyye isfıdaç, 1 vukiyye sülügen-i frengi, 50 dirhem çengâr-ı frengi, 30 dirhem la'li frengi temin edilmişken, 1723/24 (1135) yılında Eyüp'te yapılan Valide Sultan'ın yalıları için 489 vukiyye isfıdaç, 1245 vukiyye sülügen-i frengi, 77 vukiyye

⁵⁶ Şemseddin Sami, *Kamus-ı Türkî (Latin Harfleriyle)*, haz. Raşit Gündoğdu, Niyazi Adıgüzel, Ebul Faruk Önal (İstanbul: İdeal, 2018), s. 411.

⁵⁷ Mertol Tulum, *XVII. Yüzyıl Türkçesi ve Söz Varlığı: Meninski'nin Thesaurus'u ve XVII. Yüzyıl İstanbul Türkçesi* (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2011), s. 1069.

⁵⁸ Derman, "Sûrnâmenin Resimlendirilmesine Dair."

çengâr satın alınmıştır.⁵⁹ Aradaki miktar farkından anlaşılacağı üzere, mimari projeler için kilolarca boya tedarik edilmesi gerekirken, pek tabii resimli kitap için çok daha az miktarlar yeterli olmuştur. Fiyatları değerlendirirken tedarik edilen miktarların büyüklüğünün de boya fiyatlarını etkilemiş olabileceği göz önünde bulundurulabilir.

Tablodaki fiyatlar incelendiğinde ithal olan boyaların çoğu durumda yerli boyalarla aynı fiyatta olduğu veya bir parça daha ucuza alınmış olduğu görülmektedir. Çivit, isfıdaç, la'lı, sülügen boyaların ithal olan türlerinin fiyatlarına bakarak bu çıkarımı yapmak mümkündür. Bu duruma istisna olarak çengâr ve ohra verilebilir. Çengâr-ı frengi ve Acem çengârı isimli bakır içerikli yeşil boyaların ve koyu sarı renkteki frengi ohranın, yerli türlerine nazaran çok daha pahalı olduğu görülmektedir. Projelerde yerli boyaların yanı sıra ithal boyaların da tercih edilmesinin bu boyaların kalitesi veya spesifik tonları sebebiyle olduğunu düşünebiliriz.

Bu tabloda görülen ve konumuzu teşkil eden bütün boyalar yüksek sosyal ve ekonomik profile sahip hamilerin projeleri için tedarik edilmiştir ve görüldüğü üzere bu projelerde oldukça pahalı olan boyalar kullanılmıştır. Tablo 2'de görüldüğü üzere kırmızı tonlardaki la'lı, zencefre, lök, bakır içerikli yeşil boya çengâr-ı frengi, tabii bir mavi boya olan çivit ve koyu sarı tondaki frengi ohra gibi oldukça yüksek fiyatlı boyalar ve za'feran (safran) gibi çok pahalı olan ve boya yapımında kullanılan malzemeler nakkâşlar için, üstelik çok yüksek miktarlarda tedarik edilmiştir. Bu pahalı olan boyaların yanı sıra projelerde turuncumsu-sarı tonlardaki putalamba, zerdeçav, aşı boya, ayrıca isten yapılan bir siyah mürekkep olan dude ve yeşil boya gibi oldukça ucuz boyalar da kullanılmıştır. Peki bu durumu nasıl yorumlamamız gerekir? Elit diyebileceğimiz hamilerin projelerinde bu kadar ucuz olan boyalar neden diğerlerinin yanında kullanılmıştır? Öncelikle bu boyaların tonları sebebiyle tercih edilmiş olması düşünülebilir. Ayrıca ucuz olmaları sebebiyle bu boyaların farklı boyalar ve renkler hazırlanırken kullanılmaları veya duvarlarda, boyanacak yüzeylerde baz/astar olarak kullanılmış olmaları da mümkündür. Ancak bunların dışında bir başka ihtimal bu durumun belki de boyama veya tezyin geleneğiyle hatta her ikisinin yanında coğrafya ile bağlantılı olabileceğidir. Boya tercihinde her zaman fiyatların ve hamilerin statüsünün belirleyici olmadığını Cherly Porter'ın 14. yy sonlarında Memlük sultanı Şaban'ın hamiliğinde Kahire'de hazırlanan tezhipli ve çok büyük boyutlu Kuran-ı Kerim kopyaları üzerinde yaptığı analiz çarpıcı biçimde göstermektedir.⁶⁰ Porter'ın yaptığı kimyasal renk analizi sonucunda yazmalardaki altın varakların üzerinde kullanılan parlak kırmızı boyanın aspir/yalancisafran (*safflower*) olarak bilinen bir organik boya olduğunu ortaya

⁵⁹ Sırasıyla: AE. SAMD. III 7/591; TSMA. d. 5000, vr. 2b.

⁶⁰ Cherly Porter, "Color Analysis and The Roles of Economics, Geography, And Tradition in the Artist's Choice of Color in Manuscript Painting," *And Diverse Are Their Hues: Color in Islamic Art and Culture*, der. Jonathan Bloom ve Sheila Blair (New Haven, 2011), s. 204-221.

çıkıştır. Porter bu noktada, bu kıymetli yazmada neden o dönem çok daha pahalı ve prestijli olan, Mısır'da ticareti yaygın olarak yapılan lök boyanın yerine çok ucuz olan ve oldukça da zor bir üretim aşaması olan aspir/yalancısafraanın kullanılmış olabileceğini sorar ve bu organik boyanın kullanımının kökenin Mısır'da çok eskilere dayanmış olmasının ve geleneğin devamlığının muhtemel sebepler olabileceğini söyler.⁶¹ Bu örnek bizlere nakkâşların kullandıkları boyaları ve malzemeleri değerlendirirken fiyat, hami-statü, proje mahiyeti, dönem gibi önemli etkenlerin yanı sıra gelenek, teknik, hatta coğrafya gibi faktörleri de hesaba katmamız gerektiğini açıkça göstermektedir.

Sonuç: Nakkâşlar ve Elvân Boyalar

Bu yazıda bina emniyeti defterleri, muhasebe defterleri ve Topkapı Sarayı arşivi evrakı ve defterlerinden hareketle 18. Yüzyılda şehirli nakkâşların sarayın hamiliğinde gerçekleşen veya denetlenen projelerde sıklıkla kullandıkları boyaların isimleri, türleri ve boya hazırlarken kullandıkları yardımcı malzemeler ele alınmıştır. Yazının sonunda verilen tabloda açıklamalarıyla verilen boya ve malzeme isimlerinin literatürde boya, nakış, tezyin gibi konularda yapılacak olan yeni çalışmalarda araştırmacılara kolaylık sağlaması amaçlanmaktadır. Boya ve malzemelerin isim ve açıklamalarının yanı sıra bu yazıda nakkâşların renk paletinin düşünülmesi bir diğer odak noktasını oluşturmuştur. Bu bağlamda projelerde kullanılan renkler, renklerin tonları ve bazı renklerin Osmanlı maddi, görsel dünyasındaki olası sembolik anlamları tartışılmıştır. Kırmızı ve tonlarının belirgin kullanımından yola çıkarak bu rengin ve tonlarının Türk ve İslam geleneğindeki türlü anlamları ele alınıp, kırmızı tonların Osmanlı saray törenlerinde ve tören temsillerindeki görünürlüğüne değinilmiştir. Elbette farklı renklerin erken modern Osmanlı dünyasındaki sembolik anlamlarını anlamak ve bu anlamların zaman içindeki değişimini veya sürekliliğini incelemek bu hususta çok daha geniş çaplı ve farklı kaynakların karşılaştırmalı olarak inceleneceği diyakronik araştırmalar ve ayrıca farklı kültürle ile olan bağlantıları ele alacak spesifik örnekler üzerine odaklanan kültürlerarası (*cross-cultural*) incelemeler yapmayı gerektirmektedir. Ve bu yazının amaçlarından biri de Osmanlı maddi ve görsel kültürünün önemli bir unsuru olan boyalara ayrıca boya kullanımı ve renk meselesinin bu bağlamlarına dikkat çekmektir. Son bölümde ise belgelerden hareketle boyaların yüzyıl içindeki fiyatları ele alınarak aynı isimde ancak farklı kalitede olan boyalar ve bunların isimleri, ithal edilen ve yerli boyalar arasındaki fiyat skalası ve bazı boyaların fiyat değişimi incelenmiştir. Nihai olarak boyaların hiyerarşisinde fiyatları sebebiyle en alta yer alan ucuz boyaların kullanımı ve bu kullanım bizlere düşündürdükleri tartışılmıştır. Bu yazıda kısaca değinildiği üzere nakkâşların kullandıkları boyaları araştırmak maddi kültür, kültür tarihi ve iktisat tarihi alanlarına giren pek çok

⁶¹ Porter, "Color Analysis," 214-220.

soruyu beraberinde getirirken; boya/renk sembolizmini düşünmek ise sanat tarihi, antropoloji ve performans çalışmaları alanlarıyla bağlantılıdır. Ve ancak bu konuda yapılacak yeni araştırmalar neticesinde boya ve renk meselesinin farklı yönlerini anlamamız mümkün olacaktır.

Kaynaklar

Arşiv Kaynakları

BOA. DBŞM. BNE. d. 15919
BOA. D. BŞM. BNE. d. 15881
BOA. D. BŞM. d. 3145
BOA. MAD. d. 5478
BOA. MAD. d. 1284
BOA. MAD. d. 4729
BOA. AE. SAMD. III 7/591
BOA. AE. SMHD. 146/1095
BOA. AE. SMST. 354/28400
BOA. D. BŞM. SRH. 7/14; 2/5; 8/64
TSMA. d. 5000
TSMA. d. 9498
TSMA. d. 803
TSMA. d. 4213
TSMA. e. 613/48

Yazma Eserler

TSMK. A. 3593
TSMK. A. 3594
TSMK. H. 1344
TSMK. H. 1517
TSMK. H. 1523
TSMK. B. 200
TSMK. A. 3595
TSMK. H. 1563
İÜK F. 1404

Yayınlanmış Birincil Kaynaklar

- Evliya Çelebi. *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*. Haz. Orhan Şaik Gökyay. C. 1. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1996.
- Gökyay, Orhan Şaik. *Dedem Korkut'un Kitabı*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1973.
- Hünernâme: Minyatürleri ve Sanatçıları*. İstanbul: Doğan Kardeş Matbaacılık ve Sanayii A.Ş. Basımevi, 1969.
- İbrahim Efendi. Nefeszâde. *Gülzâr-ı Savab*. Der. Kılıslı Muallim Rifat. İstanbul: Rifat Güzel Sanatlar Akademisi Neşriyatı, 1939.
- Kütükoğlu, Mübahat. *Osmanlılarda Narh Meselesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri*. İstanbul: Enderun Kitabevi, 1983.
- . “1009 (1600) Tarihli Narh defterine göre İstanbul'da Çeşitli Eşya ve Hizmet Fiyatları.” *Tarih Enstitüsü Dergisi* 9 (1978): 1–85.
- İntizâmî, *Sûrnâme-i Hümayûn*. Haz. Mehmet Arslan. *Osmanlı Saray Düğünleri ve Şenlikleri*, c. 2. İstanbul: Sarayburnu, 2008.
- Seyyid Vehbi Efendi. *Sûrnâme-i Vehbi*. Haz. Mertol Tulum. *Sûrnâme: Sultan Ahmet'in Düğün Kitabı*. İstanbul: Kabcacı, 2008.
- . *Sûrnâme-i Vehbi*. Haz. Mehmet Arslan, *Osmanlı Saray Düğünleri ve Şenlikleri*, c. 8. İstanbul: Sarayburnu, 2008.
- Şemseddin Sami, *Kamus-ı Türki (Latin Harfleriyle)*. Haz. Raşit Gündoğdu, Niyazi Adıgüzel, Ebul Faruk Önal. İstanbul: İdeal, 2018; ilk basım 2011.
- Thackston, Wheeler. “Treatise on Calligraphic Arts: A Disquisition on Paper, Colours, Inks, and Pens by Simi of Nishapur.” *Intellectual Studies on Islam: Essays Written in Honour of Martin B. Dickson*. Der. Michel Mazzaoui ve Vera MoreeN, 219–228. Salt Lake City: University of Utah Press, 1990.

İkincil Kaynaklar

- Acıpinar, Mikail. “Osmanlı Dönemi Batı Anadolu Boyahaneleri: İzmir Örneği.” *II. Uluslararası Akdeniz Sanat Sempozyumu Doğal Boya Sempozyumu Çalıştayı Sergisi Sempozyum Bildirileri*. Der. Menekşe Suzan Teker, 152–162. Antalya: Akdeniz Üniversitesi Basımevi, 2017.
- Akcan, Sakine. “17. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Ehl-i Hiref-i Hassa Teşkilatı Birimleri ve Yapısal Özellikleri.” Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 2018.
- Aksoy, Aslı. “Yün Liflerinin Boyanmasında Kullanılan Boya Bitkileri, Elde Edilen Renkler ve Kaynaklarda Yer Alan Boya Reçeteleri.” Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir, Dokuz Eylül Üniversitesi, 1999.
- Akyüz, Hüseyin. “Hz. Peygamberin Hadislerinde Renklerin Dili.” *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 41 (2014): 374–397.
- Arseven, Celal Esad. *Sanat Ansiklopedisi*, 4 cilt. İstanbul, 1943–1950.
- Artan, Tülay. “Architecture as a Theatre of Life: Profile of the Eighteenth Century Bosphorus.” Yayınlanmamış Doktora Tezi, Massachusetts Institute of Technology, 1989.
- . “Arts and Architecture.” *The Cambridge History of Turkey: The Later Ottoman Empire, 1603-1839*. Der. Suraiya Faroqhi, 408–480. New York: Cambridge University Press, 2006.

- . “Istanbul in the 18th Century: Days of Reconciliation and Consolidation.” *From Byzantium to Istanbul: 8000 Years of a Capital*. Der. şevki Koray Durak, 300–313. İstanbul: Sakıp Sabancı Museum, 2010.
- Atasoy, Nurhan. *1582 Sûrnâme-i Hümayun: Düğün Kitabı*. İstanbul: Koçbank, 1997.
- , Walter B. Denny, Louise W. Mackie ve Hülya Tezcan. *İpek: The Crescent & Rose, Imperial Ottoman Silks and Velvets* (London: 2002).
- ve İrem Kınay. *Portraits and Caftans of the Ottoman Sultans*. New York, 2012.
- Atıl, Esin. *Süleymanname: The Illustrated History of Süleyman the Magnificent*. Washington: National Gallery of Art; New York: H.N. Abrams, 1986.
- . *Levni and the Sûrnâme: The Story of an Eighteenth-Century Ottoman Festival*. İstanbul: Koçbank, 1999.
- Bağcı, Serpil. “İslam Toplumlarında Matemi Simgeleyen Renkler: Mavi, Mor, Siyah.” *Cimetières et traditions funéraires dans le monde islamique / İslam Dünyasında Mezarlıklar ve Defin Gelenekleri*. Der. J-L. Bacqué-Grammont ve Aksel Tibet, 2 cilt, C. 2, 163–68. Ankara, 1996.
- . Filiz Çağman, Günsel Renda, ve Zeren Tanındı. *Ottoman Painting*. Çev. Ellen Yazar. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 2010.
- ve Zeren Tanındı. “The Ottomans, From Mehmed II to Murad III Art of the Ottoman Court.” *Türk: A Journey of A Thousand Years, 600-1600*. Der. David J. Roxburgh, 262–375; 433–70. London: Royal Academy of Arts, 2005.
- Bloom, Jonathan ve Sheila Blair. “Introduction.” *And Diverse Are Their Hues: Color in Islamic Art and Culture*. Der. Jonathan Bloom ve Sheila Blair, 1–52. New Haven, 2011.
- Canatar, Mehmet. “Osmanlılarda Bitkisel Boya Sanayii ve Boyahaneler Üzerine.” *Osmanlı Araştırmaları* 18 (1998): 89–104.
- Çağman, Filiz. “Ahmed Karahisârî’ye Atfedilen Ünlü Kur’an-ı Kerim.” 9. *Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi: Bildiriler*. Ankara, 1995, n. 1: 521–527.
- . “Mimar Sinan Döneminde Saray’ın Ehl-i Hıref Teşkilatı.” *Mimar Sinan Dönemi Türk Mimarlığı ve Sanatı*. Der. Zeki Sönmez, 73–77. İstanbul: İş Bankası, 1988.
- Derman, Uğur. “Sûrnâmenin Resimlendirilmesine Dair Bir Belge.” *XIV. Türk Tarih Kongresi, Ankara, 9-13 Eylül 2002: Kongreye Sunulan Bildiriler*. C. 2, b. 2, 1525–1531. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2005.
- Erdoğan İşkorkutan, Sinem. “Chasing Documents at the Ottoman Archive: An Imperial Circumcision Festival Under Scrutiny.” *The Medieval History Journal* 22, n.1 (2019): 156–181.
- . “Nağils and Candy Gardens in the 1720 Ottoman Imperial Circumcision Festival.” *Muğarnas* 37 (2020): 179–208.
- . *The 1720 Imperial Circumcision Celebrations in Istanbul: Festivity and Representation in the Early Eighteenth Century*. Brill: Leiden ve Boston, 2020.
- Fetvacı, Emine. *Sarayın İmgeleri: Osmanlı Sarayının Gözüyle Resimli Tarih*. Çev. Nurettin Elhüseyni. İstanbul. Yapı Kredi, 2013.
- . “The Production of Şehname-i Selim Han.” *Muğarnas* 26 (2009): 263-315.
- Gage, John. *Color and Culture: Practice and Meaning from Antiquity to Abstraction*. Thames & Hudson, 1995.

- Genç, Mustafa. "Başbakanlık Osmanlı Arşivi Belgelerinde Cehri ve Kök Boya ile İlgili Bazı Kayıtlar." *Art-e Sanat Dergisi* 7 (2014): 174–212.
- Genç, Reşat. "Türk İnanışları ile Millî Geleneklerinde Renkler ve Sarı-Kırmızı-Yeşil." *Erdem: Atatürk Kültür Merkezi Dergisi* 9, n. 27 (1997): 1075-1110.
- Gökçe, Turan. "Osmanlı Dönemi Batı Anadolu Boyahaneleri ve Üretim Endüstrisinin Araştırılması." Tübitak Proje no: 114K291.
- Gökay, Orhan Şaik. "Dede Korkut." *İA*, c. 9: 77–80.
- Hamadeh, Shirine. *The City's Pleasures: Istanbul in the Eighteenth Century*. Seattle and London: University of Washington Press, 2008.
- Işın, Priscilla Mary. *Osmanlı Mutfak Sözlüğü*. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2010.
- İnalçık, Halil. "Weights and Measures." *An Economic and Social History of the Ottoman Empire 1300–1914*. Der. Halil İnalçık ve Donald Quataert, 987–94. Cambridge, 1994.
- Kağıtçı, Mehmet Ali. "Boya." *İktisat ve Ticaret Ansiklopedisi*. C. 3, 87–92. İstanbul, 1948.
- Kazan, Hilal. "Ehl-i Hıref Defterlerinde Katipler (Cema'at-i katiban-ı kütüb)." Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi, 1999.
- Köprülü, Orhan Fuat. "Bayrak." *İA*. C. 2: 401–20.
- Küpelî, Özer ve Mikail Acıpınar. "Osmanlı Dönemi Manisa Boyacı Esnafı." *Geçmişten Günümüze Manisa Şehzade II. Mehmet ve Manisa Tarihi*, 539–556. Manisa: Celal Bayar Üniversitesi Basımevi, 2018.
- Lacey, Pippa. "Imperial Purple: Colour, Value and Identity in Late Antiquity and the Byzantium Empire." Yayınlanmamış Master Tezi. Norwich: University of East Anglia, 2006.
- Meriç, Rıfki Melül. *Türk Nakış Sanatı Tarihi Araştırmaları, I Vesikalar*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 1953.
- . *Türk Cilt Sanatı Tarihi Araştırmaları I, Vesikalar*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 1954.
- Muir, Edward. *Ritual in Early Modern Europe*. New York: Cambridge University Press, 1997.
- Necipoglu, Gülru. *Architecture, Ceremonial and Power: The Topkapı Palace in the Fifteenth and Sixteenth Centuries*. New York and Cambridge, MA, 1991.
- Porter, Cherly. "Color Analysis and The Roles of Economics, Geography, And Tradition in the Artist's Choice of Color in Manuscript Painting." *And Diverse Are Their Hues: Color in Islamic Art and Culture*. Der. Jonathan Bloom ve Sheila Blair. s. 204–221. New Haven, 2011.
- Philips, Amanda. "Ottoman Hilat Between Commodity and Charisma." *Frontiers of Ottoman Imagination: Studies in Honor of Rboads Murphey*. Der. Marios Hadjianastasis. s. 111–138. Leiden and Boston: Brill, 2015.
- Prochazka-Eisl, Gisela. *Das Sürnâme-i Hümayun: die Wiener Handschrift in Transkription, mit Kommentar und Indices Imprint*. İstanbul: Isis, 1995.
- Redhouse, James. *A Turkish and English Lexicon*. İstanbul: Çağrı, 2001.
- Renda, Günsel. "18. Yüzyıl Osmanlı Minyatüründe Yeni Konular: Topkapı Sarayı'ndaki Hamse-i Atayî'nin Minyatürleri." *Bedrettin Cömert'e Armağan Kitabı*, 481–496. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Beşeri Bilimler Dergisi, Özel Sayı, 1980.

- . “An Illustrated 18th Century Hamse in the Walters Art Gallery.” *Journal of the Walters Art Gallery* 39 (1981): 15–32.
- Rüstem, Ünver. “From Auspicious Ornament to State Symbol: The Crescent Moon in Ottoman Art and Architecture.” *The Moon: A Voyage Through Time*. Der. Christiane Gruber, s. 45–55. Toronto: Aga Khan Museum, 2019.
- . *Ottoman Baroque: The Architectural Refashioning of Eighteenth-Century Istanbul*. Princeton: Princeton University Press, 2019.
- Simpson, Marianne Shrive. “Why My Name Is Red: An Introductory Inquiry.” *And Diverse Are Their Hues: Color in Islamic Art and Culture*. Der. Jonathan Bloom ve Sheila Blair, 273-303. New Haven, 2011.
- Singer, Milton B. *Traditional India: Structure and Change*. Philadelphia: American Folklore Society, 1959.
- Stoelje, Beverly ve Richard Bauman. “The Semiotics of Folkloric Performance.” *The Semiotic Web: 1987*. Der. Thomas A. Sebeok ve Jean Umiker-Sebeok, 585–600. Berlin and New York: Mouton de Gruyter, 1988.
- Stout, Robert Elliot. *The Sur-ı-Hümayun of Murad III: A Study of Ottoman Pageantry and Entertainment*. Ann Arbor: UMI, 1966.
- Tansuğ, Sezer. *Şenlikname Düzeni*. İstanbul: De Yayınevi, 1961; İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1993.
- Tarım Ertuğ, Zeynep. XIV. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Cülus ve Cenaze Törenleri. Ankara: Kültür Bakanlığı, 1999.
- . “Depiction of Ceremonies in Ottoman Miniatures.” *Muqarnas* 27 (2010): 251-275.
- Terzioğlu, Derin. “The Imperial Circumcision Festival of 1582: An Interpretation” *Muqarnas* 12 (1995): 84-100.
- Tulum, Mertol. XVII. Yüzyıl Türkçesi ve Sözcük Varlığı: Meninski'nin Thesaurus'u ve XVII. Yüzyıl İstanbul Türkçesi. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2011.
- Turner, Victor. *The Ritual Process: The Structure and Anti-Structure*. New York: Aldine de Gruyter, 1995; ilk basım 1969.
- Uluskan, Murat. “İstanbul'un Yapı Sanatkarları: Nakkâşlar ve Sıvacılar (1700-1838).” *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi* 28 (2013): 11–50.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. “Osmanlı Sarayında Ehl-i Hiref (Sanatkâr) Defterleri.” *Belgeler* 11, n. 15 (1986): 23-76.
- Yaman, Bahattin. *Osmanlı Saray Sanatkarları: 18. Yüzyılda Ehl-i Hiref*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2008.

Tablo 1. Belgelerde Sıklıkla Görülen Nebati & Kimyevi Boyalar ve Boya Hazırlamakta Kullanılan Yardımcı Malzemeler

İsim	Açıklama
Sülügen	Kurşun oksitten yapılan kırmızı boya.
Sürh	Kırmızı renkteki lök ile loturun karıştırılmasından elde edilen parlak kırmızı boya. ⁶²
Zencefre	Civa sülfürden yapılan parlak kırmızı renkteki boya.
Gülbahar	Kırmızı renkteki lök ve safranın karıştırılması ile elden edilen gül rengidir. ⁶³
Kırmız	Kırmız böceğinden elde edilen kırmızı boya.
Lök	Esmer kırmızı renkli Hint zatkından yapılan bir nebati boyadır. Kâğıt, halı, kilim, iplik boyamada yaygın olarak kullanılırdı. Ayrıca farklı renk tonlarının hazırlanmasında sıklıkla kullanılırdı. ⁶⁴
Al	Açık kırmızı, turuncumsu tonda olan boya.
La'î	Kırmız böceği kullanarak hazırlanan, parlak koyu kırmızı-mor tondaki boya. ⁶⁵
Çökük La'î	Çökük kelimesi <i>Kamus-ı Türki</i> 'ye göre bulanık ve çamurlaşmış manasındadır. Buradan hareketle çökük la'î parlak olmayan, daha az kaliteli boyayı ifade etmelidir. ⁶⁶
İsfıdâç	Üstübec de denilen, kurşun oksitten yapılan beyaz renkte ve çok eskiden beri kullanıldığı bilinen bir boya.
Ohra/Sarı Ohra	Fransızcadaki <i>ochre</i> kelimesinden türetilen demir oksit içerikli koyu sarı/turuncumsu tondaki tabii boyadır.
Zaferan	Safran kullanılarak elde edilen koyuca sarı boya. Hem yemeklerde hem kâğıt vs. boyamada kullanılırdı.

⁶² Thackston, "Treatise on Calligraphic Arts," s. 220.

⁶³ Age.

⁶⁴ Bkz. Arseven, *Sanat Ansiklopedisi*, c. 3: s. 1216; 1244; Gökçe, "Osmanlı Dönemi Batı Anadolu Boyahaneleri," 88-90.

⁶⁵ Arseven, *Sanat Ansiklopedisi*, c. 3: s. 1217.

⁶⁶ Şemseddin Sami, *Kamus-ı Türki*, s. 411; Tulum, *XVII. Yüzyıl Türkçesi*, s. 536.

İsim	Açıklama
Zerdeçav/çöv	Zerdeçal olarak bilinen nebatın köklerinden elde edilen sarı boyadır. Pamuklu, yünlü kumaşların boyanmasında sıklıkla kullanılırdı.
Altın sarısı	İsminden hareketle parlak sarı bir tonda olduğu düşünülebilir, incelediğimiz defterlerde görüldüğü üzere fiyatı oldukça uygundur.
Çivid ⁶⁷	Çok eski zamanlardan beri Çin’de, Yemen’de, Hindistan’da bulunan bir bitkiden çıkarılan çoğunlukla koyu mavi renkteki boyadır. Ancak kırmızı, al, yeşil tonlarında da bulunurdu. ⁶⁸
Bedahşi Laciverd	Lapis lazuli denilen taştan elde edilen, en iyisi Afganistan’ın kuzeyindeki Badahşan bölgesinden çıkarılan ve çok değerli, pahalı, parlak renkteki koyu mavi boya.
Laciverd-i çividî	Lacivert tondaki çivit boyayı ifade ettiği düşünülebilir.
Benefşe-i çividî	Çividin klorlanması sonucunda hazırlanan mor çivit isimli bir boya vardır, menekşe rengi de mor tonu ifade ettiği için morumsu bir mavi ton olduğu düşünülebilir. ⁶⁹
Neftî	Yeşil ile kahve ton arasında bir rengi olan boya.
Çengâr	Jengar da denilen, bakır pasından yapılan yeşil renkteki boya. ⁷⁰
Silü	Açık yeşil tabii boyadır. ⁷¹
Aşı boya	Çoğunlukla turuncumsu sarı tonlarda

⁶⁷ Bu boya belgelerde bazen sadece çivit olarak, bazen de menşeiini belirten ifadelerle ör. Çivit-i Lahor, Çivit-i Beç isimleriyle yazılmıştır.

⁶⁸ Arseven, *Sanat Ansiklopedisi*, c.1: s. 415.

⁶⁹ Mor çivit için bkz. Kağıtçı “Boya,” s. 88.

⁷⁰ Şemseddin Sami, *Kamus-ı Türki*, s. 545.

⁷¹ Ahmed Karahisârî’ye atfedilen Kuran-ı Kerim hazırlanırken ayrıca Süleymaniye Camii inşaatında da aynı boya kullanılmıştır. Vladimir Minorsky Farsça’dan çevirdiği dönemin ünlü hattaları ve nakkâşlarının anlatıldığı Kadı Ahmed Kumî’nin yazdığı risalede aynı kelimeyi açık yeşil olarak tanımlamaktadır. Çağman, “Ahmed Karahisârî’ye Atfedilen,” s. 59, n. 18; Vladimir Minorsky, “Calligraphers and Painters: A Treatise by Qadı Ahmed, Son of Mir Munshi,” *Free Gallery of Art Occasional Papers* 3, n. 2 (1959): s. 196, n. 698.

İsim	Açıklama
	bulunan tabii bir boyadır.
Putalamba	Pantalomba da denilen turuncumsu sarı boya. ⁷²
Dude/dude-i siyah /siyah	İsin bezir yağı ile karıştırılmasıyla yapılan siyah mürekkep/boyadır. ⁷³
Lotur	<i>Symplocos</i> isimli bir bitkidir, boya yapımında kullanılırdı. ⁷⁴
Çöven	Sabun otu veya helvacı kökü denilen, boya yapımında kullanılan bir bitkidir. ⁷⁵
Sandalos	Boya yapımında kullanılan bir tür reçinedir.
Revgan-ı ardıç	Ardıç ağacının tohumlarından yapılan güzel kokulu bir yağdır. ⁷⁶
Revgan-ı bezir	Boyalari katılaştırmak için kullanılan bir yağ.
Revgan-ı neft	Bazı ağaçlardan elde edilen bir tür reçinedir. Toz boyalardan yağlı boya yapmak ve boyalari sulandırmak için kullanılırdı. ⁷⁷
Balık tutkalı	Mersin balığının bel kemiğinin altında bulunan torbadan elde edilen kuvvetli bir tutkaldır. ⁷⁸
Şab	Boyalarin hazırlanmasında, özellikle boyalara kıvam ve parlaklık vermek için yaygın olarak kullanılan kokusuz, şeffaf renkli tabii bir maddedir. ⁷⁹
Siyah/Kara/Beyaz/Sarı tutkal	Toz boyalarin hazırlanmasında kullanılan, türlü renklerde bulunan yapışkan maddedir.
Enzerut	Anzerut da denilen (bot. <i>Sarvocolla</i>) İran kökenli pembe yapraklı bir bitkidir, boya

⁷² James Redhouse, *A Turkish and English Lexicon* (İstanbul: Çağrı, 2001), s. 436.

⁷³ Nefeszâde İbrahim Efendi, *Gülzâr-ı Savab*, s. 93-96.

⁷⁴ Farklı boyalarin hazırlanmasında loturun kullandığından *Cevher-i Simt*'de de bahsedilir. Bkz. Thackston, "Treatise on Calligraphic Arts," s. 220.

⁷⁵ *Gülzâr-ı Savab*'da da sıklıkla zikredilmektedir. Bkz. Nefeszâde İbrahim Efendi, *Gülzâr-ı Savab*, s. 98, 114.

⁷⁶ İncelediğim sözlüklerde ve ikincil kaynaklarda ardıç yağının boya hazırlanmasında kullanılmasına dair bir bilgi bulamadım. Ancak bu yağın hemen her belgede geçmesi bir şekilde boya hazırlanmasında-muhtemelen yoğunluk, parlaklık veya akışkanlık vermek için-kullanıldığını göstermektedir.

⁷⁷ Bkz. Arseven, *Sanat Ansiklopedisi*, c. 3: s. 1501.

⁷⁸ Priscilla Mary Işın, *Osmanlı Muşak Sözlüğü* (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2010), s. 47.

⁷⁹ Şemseddin Sami, *Kamus-ı Türkî*, s. 596.

İsim	Açıklama
	yapımında kullanılırdı.
Zırnıh	Günümüzde arsenik de denilen, sarımsı renkte, ısıtılınca zehirli olan uçucu bir kimyevi madde. Boya olarak kullanılırdı.
Sakız-ı çam	Çam ağacından çıkarılan reçine, boyalara kıvam ve dayanıklılık vermek için kullanılırdı.
Zamk/zamk-ı Arabî	Arap sakızı da denilirdi, boyalara kıvam ve dayanıklılık vermek için kullanılırdı.

Tablo 2. Bazı Boyaların 18. Yüzyılda Fiyatları⁸⁰

Boya ismi	1117	1131	1132	1134	1135	1135	1136	1148	1165	1194	1200
Sülüğen	50 akçe (1 vuk.)		25 akçe (1 vuk.)						45 akçe (1 vuk.)	20 akçe (1 vuk.)	
Sülüğen-i frengi		40 akçe (1 vuk.)		60 akçe (1 vuk.)	53 akçe (1 vuk.)	56 akçe (1 vuk.)		60 akçe (1 vuk.)			
Sürh-i Venedik	120 akçe (1 vuk.)										
La'li			120 akçe (1 dir-hem)	160 akçe (1 dir-hem)							
Çökük la'li								140 akçe (1 vuk.)			
La'li frengi				20 akçe (1 dir-hem)							

⁸⁰ Belgelerde bazı boyalar belgelerde vukiyye bazıları dirhem usulüne göre hesaplanmıştır, tabloyu oluştururken orijinal değerlere sadık kalmıştır. Belgeler için bkz. BOA. DBŞM. BNE. d. 15919; D. BŞM. d. 3145; D. BŞM. BNE. d. 15881; MAD. d. 5478; MAD d. 1284: 11-15; MAD d. 4729: 5-9; BOA. AE. SAMD. III 7/591; D. BŞM. SRH 7/141; SRH 2/5; 8/64; TSMA d. 5000; TSMA. d. 9498; TSMA. d. 803; TSMA. d. 4213; TSMA. e. 613/48.

18. Yüzyıl İstanbul'unda Şehirli Nakkeşların Kullandığı Elvân Boyalar: Yeni Belgeler ve Sorular

Boya ismi	1117	1131	1132	1134	1135	1135	1136	1148	1165	1194	1200
Zencefre	800 akçe (1 vuk.)			3 akçe (1 dir-hem)	630 akçe (1 vuk.)			800 akçe (1 vuk.)			
Lök	240 akçe (1 vuk.)				200 akçe (1 vuk.)		200 akçe (1 vuk.)		240 akçe (1 vuk.)		
İsfidaç		37 akçe (1 vuk.)		60 akçe (1 vuk.)		45 akçe (1 vuk.)		36 akçe (1 vuk.)		21 akçe (1 vuk.)	17(0)? akçe (1 vuk.) ⁸¹
Kaba isfidaç									30 akçe (1 vuk.)		16 akçe (1 vuk.)
Frenği isfidaç	45 akçe (1 vuk.)		30 akçe (1 vuk.)		42 akçe (1 vuk.)			70 akçe (1 vuk.)			
Çengâr	400 akçe (1 vuk.)		220 akçe (1 vuk.)		175 akçe (1 vuk.)	210 akçe (1 vuk.)		240 akçe (1 vuk.)	170 akçe (1 vuk.)	160 akçe (1 vuk.)	
Çengâr-ı Frenği					6 akçe (1 dir-hem)						
Acem çengârı			7 akçe (1 dir-hem)		856 akçe (1 vuk.)						
Silü				30 akçe (1 dir-hem)				60 akçe (1 vuk.)			
Yeşil										32 akçe (1 vuk.)	
Laciverd	150 akçe (1 vuk.)		120 akçe (1 vuk.)		125 akçe (1 vuk.)	150 akçe (1 vuk.)			150 akçe (1 vuk.)	70 akçe (1 vuk.)	

⁸¹ Belgede 170 akçe olarak yazılmış ancak bu fiyat aynı boyanın diğer yıllardaki fiyatına nazaran çok yüksek olduğundan yanlış yazılmış olabilir. Bkz. TSMA. e. 613/48.

Boya ismi	1117	1131	1132	1134	1135	1135	1136	1148	1165	1194	1200
	vuk.)		vuk.)		vuk.)	vuk.)			vuk.)		
İnce laciverd					12 akçe (1 dir- hem)						
Bedahşi laciverd				360 akçe (1 dir- hem)							
Laciverd-i çivit					540 akçe (1 vuk.)	560 akçe (1 vuk.)	300 akçe (1 vuk.)				
Çivit	3 akçe (1dir- hem)	1 akçe (1 dir- hem)	3 akçe (1 dir- hem)		0,9 akçe (1 dir- hem)			1,5 akçe (1 dir- hem)		2 akçe (1 dir- hem)	
Çivit-i Lahor									2 akçe (1 dir- hem)	2 akçe (1 dir- hem)	
Çivit-i Beç										2,5 akçe (1 dir- hem)	
Benefşe-i çividi					360 akçe (1 vuk.)						
Ohra				100 akçe (1 dir- hem)		12 akçe (1 vuk.)		40 akçe (1 vuk.)			
Frengi Ohra										533,3 akçe (1 vuk.)	
Sarı ohra					55 akçe (1 vuk.)				24 akçe (1 vuk.)		
Za'feran								3 akçe (1 dir- hem)	7 akçe (1 dir- hem)	4,5 akçe (1 dir- hem)	

18. Yüzyıl İstanbul'unda Şehirli Nakkâşların Kullandığı Elvân Boyalar: Yeni Belgeler ve Sorular

Boya ismi	1117	1131	1132	1134	1135	1135	1136	1148	1165	1194	1200
Zerdeçöv /çav						0,5 akçe (1 vuk.)			1 akçe (1 vuk.)		
Siyah/du de-i siyah/tutî siyahı boya	60 akçe (1 vuk.)	90 akçe (1 vuk.)	100 akçe (1 vuk.)		60 akçe (1vuk.)	60 akçe (1 vuk.)		40 akçe (1 vuk.)	50 akçe (1 vuk.)	20 akçe (1 vuk.)	
Putalamba	3 akçe (1 vuk.)	15 akçe & 12 akçe (1 vuk.) ⁸²	9 akçe (1 vuk.)					3 akçe (1 vuk.)	2,5 akçe (1 vuk.)	3 akçe (1 vuk.)	
Aşı boya		7 akçe (1 vuk.)	6 akçe (1 vuk.)	5 akçe (1 vuk.)	12 akçe (1 vuk.)			15 akçe (1 vuk.)			
Acem Neffî?								150 akçe (1 vuk.)	12 akçe (1 dirhem)		

⁸² BOA. D.BŞM. BNE. d. 15881, vr. 3a. Burada görüldüğü üzere iki farklı yerden tedarik yapılmıştır.

Resimler

Resim 1. Nakkaş Osman. *Sûrnâme-i Hümayûn*, TSMK. H.1344, vr. 16b-17a (Resim: TC Cumhurbaşbaşkanlığı Milli Saraylar Başkanlığı).

146

Resim 2. Nakkaş Osman. *Sûrnâme-i Hümayûn*, TSMK. H.1344, vr. 48b-49a (Resim: TC Cumhurbaşbaşkanlığı Milli Saraylar Başkanlığı).

Resim 3. Levnî. *Sûrnâme-i Vebbî*. TSMK. A. 3593. vr. 83b-84a (Resim: TC Cumhurbaşkanlığı Milli Saraylar Başkanlığı).

Resim 4. İbrahim. *Sûrnâme-i Vebbî*. TSMK. A. 3594. vr. 48b-49a (Resim: TC Cumhurbaşkanlığı Milli Saraylar Başkanlığı).

Summary

In early modern Ottoman historiography studies related to paints/dyes tend to focus on weaving industry, handicrafts, and history of textiles. Broadly speaking, these studies examine paints used in weaving industry as well as their production processes in urban workshops carried out by artisans. Also, they approach central authorities' control over urban workshops and production mechanisms with regard to changes in historical context. Nevertheless, these studies do not consider paints used by painter/designers in artistic projects. Likewise, we do not have a list of the names of paints and subsidiary materials necessary for the preparation of certain colors. Apart from these the color palette preferred by painter/designers as well as issues of patronage are not considered in the secondary studies at all. This article explores the names and types of paints as well as subsidiary materials used by urban painter/designers in the eighteenth century during the projects commissioned or supervised by the imperial palace. Moreover, it approaches possible symbolic associations of certain colors in Ottoman visual culture. Lastly, this article will consider the hierarchy of paints via the prices of certain paints as well as changes in prices of paints throughout the eighteenth century.

Among the Ottoman archival documents, eighteenth century presents a variety both in terms of the types of documents and their amount. Hence registers display a richness especially concerning architectural projects supervised or commissioned by the court in that period. While the court was actively engaged in construction and renovation projects in the intra as well as extra muros of the city, the office of building superintendence, the chief accounting office, and clerks of the imperial council seem to have prepared extensive books of registers documenting supplied items for such projects and the expenses. When these registers are examined in detail, one often sees a certain section which was dedicated to the paints and other necessary materials to be used highly possibly for decorations made by urban painter/designers. These sections have distinct captions such as "different paints" (*ecnas boyalar*) and "colorful paints purchased by a paint seller" (*boyacıdan alınan elvân boyahâ*) that differentiate those supplied items from the rest. This article evaluates nine such books of registers that were prepared between years 1705/1706- 1785/1786 (1117-1200) as well as some other documents that include a specific section on the paints. While unearthing the names of frequently used paints by urban painter/designers in that period, this article intends to provide a detailed annotated list of paints and subsidiary materials that were utilized for the preparation of certain colors.

Another objective of the article is to question semiotic meanings associated with certain colors in Ottoman visual and material culture. Color symbolism is not a well-explored topic in early modern Ottoman visual culture as well as in Ottoman art historiography. One exception is presented by red and its hues. On the basis of an examination of ceremonial robes as well as pictorial representations in historical narratives, some secondary

studies argue for the marked use of red color in early modern Ottoman court ceremonials. Nevertheless, one obstacle of these studies is that they do not employ a comparative approach between different types of sources (such as material/visual, narrative, and pictorial) to understand whether such sources display a consistency in their representations of such color. Likewise, they do not use a diachronic approach to reveal possible changes in perceptions of such color within Ottoman culture. Even if making an extensive inquiry into these issues extends beyond the objectives of the present paper, it intends to bring attention to these questions related to color symbolism.

Apart from these, this article also focuses on the prices of certain paints to approach the hierarchy of paints. Our registers provide detailed information on how prices of some paints changed throughout the eighteenth century. Besides, they show that many paints had varieties either related to the quality (i.e. low-high) or provenance (i.e. exported) hence, such varieties were also reflected through price differences. By considering the prices of those paints, finally, this article intends to ask whether the preference of certain paints/colors was related to the patronage patterns or other mechanisms.

JOOS VAN GHISTELE SEYAHATNAMESİNDE (1491) SULTAN II. MEHMED'İN ÖLÜMÜ VE ŞEHZADELERİN TAHT KAVGASI

Hilmi Kaçar*

Öz

Bu çalışmada, Burgonyalı soylu Joos van Ghistele'nin seyahatnamesini 1491'de derleyen Ambrosius Zeebout'un Sultan II. Mehmed'in vefatına, cenaze merasimine ve şehzadeleri Cem ile Bayezid arasındaki veraset savaşına dair metne eklediği bölümleri incelenmiştir. Bu bölümler Osmanlı kaynaklarıyla karşılaştırılmış ve Burgonya kökenli seyahatnamenin tarihsel kaynak değeri ölçülmüştür. Örneğin Fatih'in cenaze merasimine dair Osmanlı kroniklerinde bahsedilmeyen ancak seyahatnamede verilen bilgiler, XV. yüzyıl Osmanlı tarih yazımına önemli bir katkı oluşturmaktadır. Ayrıca bu makale, padişah ile 'bürokrasi' arasındaki ayrıma ve Osmanlı yönetici sınıfı içindeki çatışmacı, örtüşen ve tamamlayıcı güç ilişkilerinin karmaşık doğasına da odaklanmaktadır. Bu güç ilişkileri, XV. yüzyıl Osmanlı devlet sistemi içinde yavaş yavaş şekillenmiş ve aynı zamanda devlet oluşumunu da etkilemiştir. Kısaca bu makale, Osmanlı devletini 'despot sultanlık' olarak tanımlayan yaygın yanlış anlayışı çürütmektedir.

Anahtar Kelimeler: Ortaçağ Avrupası, Burgonya, Seyahatname, Sultan II. Mehmed, Sultan II. Bayezid, Cem Sultan

* Dr. Öğr. Üyesi, *İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü*, Öğretim Üyesi, Halkalı Merkez, 34303 Küçükçekmece, İstanbul/Türkiye. hilmi.kacar@izu.edu.tr
ORCID ID: 0000-0002-0619-9052.

Sultan Mehmed II's Death and the Crown Prince's Battle for the Throne in Joos van Ghistele's Travel Writing (1491)

Abstract

This article mainly analyses the pilgrimage narrative of the Burgundian nobleman Joos van Ghistele, written by Ambrosius Zeebout in 1491. Zeebout compiled a series of accounts on Sultan Mehmed II's death, his funeral, and the succession war between the crown princes, Cem and Bayezid. In this article, the value of this Burgundian travel account as a historical source is measured by comparing it with the records kept by the contemporary Ottoman chroniclers. Particularly, the information provided by the Burgundian text about the funeral ceremony of Sultan Mehmed II, which is not mentioned in the Ottoman chronicles, constitutes an important contribution to fifteenth-century Ottoman historiography. Furthermore, this article also focuses on the nature of the distinction between the sultan and the 'bureaucracy,' and the complex forms of conflicting, overlapping, and complementing power relations within the Ottoman ruling class. These power relations gradually took shape within the fifteenth-century Ottoman state system and in its turn also influenced its formation. In short, this article refutes the widely held misapprehension which defined the Ottoman state in terms of 'despotic sultanism'.

Keywords: Medieval Europe, Burgundy, Travel Writing, Sultan Mehmed II, Sultan Bayezid II, Cem Sultan

Giriş

Osmanlı tarihinin XV. yüzyıldan XVI. yüzyıla geçiş kavşağında dikkate değer gelişmeler yaşanmış, birçok yeni beklenmedik durumlar, aksilikler olmuş ve fırsatlar doğmuştur. Sultan II. Mehmed 1481 yılında yönü belli olmayan büyük bir sefere giderken yolda aniden vefat etmişti. Başarılı bir devlet inşa sürecini yönetmiş bir padişah olarak muazzam bir kariyere sahip olan Fatih Sultan Mehmed'in ölüm nedeni tartışmalara yol açmıştı. Fatih başarılarıyla Anadolu, Batı Asya ve Avrupa'nın kültürel, ekonomik ve siyasi manzaraları üzerinde, öncesinde ve sonrasında ancak birkaç kişinin gerçekleştirebildiği oranda belirleyici bir iz bırakmıştı. Sultan II. Mehmed'in imparatorluk ve fetih siyaseti sayesinde Osmanlı toplumunda güç dengeleri yeniden düzenlenmiş, sosyal gruplar ve topluluklar yeniden yapılandırılmış, yeni bağlantılar kurulmuş ve elitler yeniden tanımlanmıştı. Sultan II. Mehmed'in ani vefatıyla birlikte yürüttüğü fetih ve imparatorluk siyaseti akamete uğramış, elit sınıf içindeki Cem ve Bayezid taraftarları iktidarı devralma planlarını faaliyete geçirmişlerdi. Aşağıda daha detaylı biçimde ele alınacak olan bu süreçte, Şehzade Cem taraftarlarının tasfiyeleriyle güç dengeleri değişmiş, iktidarı tamamıyla Bayezid taraftarı kesim eline geçirmişti. Sultan II. Bayezid devri, büyük

seferlerin olmadığı ve refahın arttığı bir barış dönemi olarak tanımlanmaktadır. Sonraki nesillerin hatırasında *Bayezid-i Veli* olarak yaşayan II. Bayezid, Osmanlı düşünce hayatı için de önemli bir dönemin sultanı olarak, imajını güçlendirmek ve başında bulunduğu imparatorluğa daha kuvvetli bir tarihi zemin sağlamak amacıyla ilk kapsamlı Osmanlı hanedan tarihlerini yazdırmıştı.¹ Bu gelişmelerin çoğu, doğrudan veya dolaylı olarak, Osmanlıları imparatorluk yapısına götüren süreci beslemiştir.

Bu makalede, XV. yüzyıl Osmanlı tarihinin bu önemli kavşağında yaşanan bazı gelişmeler, farklı bir açıdan orta çağ Avrupa'sında yazılmış bir kaynak üzerinden değerlendirilecektir. Somut olarak, Fatih Sultan Mehmed'in son seferi, ölümü, cenaze merasimi ve şehzadelerin taht mücadelesine dair olaylar Burgonya kökenli bir seyahatname anlatısı etrafında ele alınacaktır. Bu olayların mahiyeti Osmanlı kronikleri sayesinde bilinmektedir. Fakat dışardan bakan bir kaynaktan verilen malumatın incelenmesi, mevcut bilinenlere şüphesiz katkı sağlayacaktır. Söz konusu kaynak, Burgonyalı Flaman asilzade Joos van Ghistele'nin 1481-1485 yıllarında yaptığı hac seyahatini konu alan *Efendi Joos van Ghistele'nin Seyahati (Tvoyage van Mber Joos van Ghistele)* adlı seyahatnamesidir.² Bu metni ilginç kılan, seyahatnamenin derleyicisi Ambrosius Zeebout tarafından metne eklenen Sultan II. Mehmed'in vefatı, cenaze merasimi ve Şehzade Cem ile Sultan II. Bayezid arasındaki taht mücadelesinin ilk evresinin kapsamlı ve detaylı tasvir edildiği bölümleridir (*Tvoyage* VIII 8,9,10,12).³ Osmanlılarla ilgili bu bölümlerde 1481 yılında gerçekleşen hadiseler anlatılmaktadır. Ayrıca metinde, Fatih Sultan Mehmed'in cenaze töreni hakkında önemli bilgiler de verilmektedir. Bu yönüyle eser, tamamlayıcı bilgiler veren nadir bir kaynak olarak ele alınacaktır.

Ancak Joos van Ghistele seyahati sırasında Osmanlı topraklarına ayak basmamış ve İstanbul'a ise hiç gitmemişti.⁴ Osmanlı tarihine dair kapsamlı ve detaylı kesitler, Burgonyalı soylunun şahsi gözlemlerine ve kendi görgü tanıklığına

¹ Feridun M. Emecen, "II. Bayezid'in Tarih Merakı Üzerine Bir Not: Fenarizade Alaeddin Ali'nin Anonim Osmanlı Tarihi Derlemesi", *Osmanlı Klasik Çağında Hilafet ve Saltanat*, İstanbul 2020, s. 393-404; Abdülkadir Özcan, "Osmanlı Tarihçiliğine ve Tarih Kaynaklarına Genel bir Bakış", *FSM İlmî Araştırmalar Toplum ve Bilim Dergisi*, 1 (2013) s. 275; Halil İnalçık, "The Rise of Ottoman Historiography", in: *Historians of the Middle East*, eds. Bernard Lewis and P.M. Holt, London, 1962, s. 152-167; Victor L. Ménage, "The Beginnings of Ottoman Historiography", in: *age*, s. 168-179.

² Seyahatnamenin tenkitli bir neşri için bakınız: Ambrosius Zeebout, *Tvoyage van Mber Joos van Ghistele*, yay. haz. Renaat J. G. A. A. Gaspar, Verloren, Hilversum, 1998. Metin dijital erişime açıktır: http://www.dbnl.org/tekst/zeeb002tvoy01_01/downloads.php

³ Joos van Ghistele seyahatnamesinin orijinal dili orta çağ Felemenkçe olduğundan Renaat Gaspar bu pasajları Fransızcaya çevirerek yayınlamıştır: Renaat J.G.A.A Gaspar, "An Old Account of Turkey in 1481", *Bibliotheca Orientalis*, LVII (2000) s. 20-39.

⁴ Seyahatnamede, Burgonyalı Flaman asilzadenin Şam-Halep-Urfa-Diyarbakır-Van güzergâhı üzerinden Tebriz'e gittiği iddia edilir. 1480'lerin başında bu güzergâh Memlük, Osmanlı, Dulkadir Beyliği ve Akkoyunlu devletlerinin sınır bölgelerinin içinde bulunmaktaydı.

dayanarak yazılan tasvirler değildir.⁵ Metni derleyen Zeebout, Fatih devrine dair malumatlarını Ceneviz veya Venedik kökenli çağdaş bir İtalyanca kaynaktan elde etmiş olması kuvvetle muhtemeldir. İstanbul'da bulunan Cenevizli tüccarların ve Venedikli elçilerin payitahttaki hadiseler hakkında bilgi edinme imkânları vardı. Ayrıca orta çağ Felemenkçe dilinde yazılan seyahatnamede örneğin Osmanlı sarayı, 'seraglio' gibi İtalyanca menşeli kelimelerle tasvir edilmiştir.⁶

Dolayısıyla seyahatnameleri tarihsel kaynak olarak kullanırken temkinli olmak gerekir. Bir seyyah gözlemlediklerini 'olduğu gibi' aktarsa bile, tüm yazdıklarını nesnel veri olarak kabul etmek yanılgıya sebep olacaktır. Zira seyyahların gezilerinde gördükleri her şeyi idrak etmiş ve anlamış olmaları mümkün değildir. Öyle ki seyyah, yabancı kültürde gözlemlediği ve kendisine tuhaf gelen bir şeyi asıl bağlamından çıkarıp, onu kendi algısına ve değer yargılarına uygun şekilde farklı bir bağlama yerleştirerek anlamlandırmaktadır. Seyahatname yazarları esasen bir tür 'kültürel çeviri' yapmaktadır. Bu nedenle, Peter Burke'in de isabetle vurguladığı üzere seyahatnameler, çift yönlü işleyen kültürel çeviri sürecinin bir ürünü olarak değerlendirilmelidir. Bir yönüyle bu süreç, yabancı bir kültürü gözlemleyen kişinin bakış açısını zenginleştirmektedir. Ancak diğer yönüyle, yani algılanan ve gözlemlenen kültür açısından ciddi sorunlara neden olabilmektedir. Şöyle ki, bir seyyah gözlemlediği yabancı kültürü tasvir ederken izlenimlerini kendi değer yargıları ve varsayımları etrafında uyarlayarak metnine naksetmektedir. Burke'e göre bu 'kültürel çeviri' nedeniyle, gözlemlenen kültür ve geleneklerin gerçek anlamları deforme edilmekte, tasvir edilen yabancı kültür yanlış anlaşıldığı için olduğundan farklı aksettirilmektedir. Bu sebeple Burke, seyahatnamelerde tasvir edilen geleneklerin asıl manasını yitirdiklerini ve betimlenen 'kültürün özüne karşı şiddet uygulanarak hasar verildiğine' dikkat çekmektedir.⁷ Bu tespitler ve uyarılar göz önüne alınarak, bu makalenin temel kaynağını oluşturan seyahatname eleştirel bir bakış açısıyla değerlendirilmiştir. Amaç, okuduğumuz eseri toptan kabul edip aktarmak olmamıştır. Aksine metni üretildiği bağlam içinde doğru anlamlandırmak, yazarın mesajlarını doğru kavramak ve metin karşısında doğru bir tutum alarak seyahatnamenin XV. yüzyıl Osmanlı tarih yazımına katkısını ölçmek amaçlanmıştır.

Kullandığımız seyahatnamenin tenkitli bir neşrini hazırlayan Renaat Gaspar, Princeton Üniversitesi Kütüphanesi'nde bulunan "Türklerin İmparator'u Emir

⁵ Bu seyahatnameye dair ve içerdiği söylem hakkında detaylı bilgi için bakınız: Hilmi Kaçar, "Joos van Ghistele'nin Hac Seyahati Anlatısında (1491) İslam ve Osmanlılara Dair Söylemi", *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, IV/II (2021): 219-234.

⁶ Zeebout, *Troyage van Mher Joos van Ghistele*, s. XXVII.

⁷ Bu meseleye dair detaylı teorik bir çerçeve için bakınız: Peter Burke, "Cultures of Translation in Early Modern Europe," (ed.) Peter Burke ve R. Po-Chia Hsia, *Cultural Translation in Early Modern Europe*, Cambridge University Press, Cambridge, 2007, s. 9-14. Ayrıca bakınız: İbrahim Şirin, "Seyahatnamelerin Sosyal Bilimlerde Kullanım Değeri: Seyahatname Metodolojisi Geliştirilmenin Zorunluluğu", *Türk Yurdu Dergisi*, 33/310 (2013): 38-43.

Sultan Mehmed'in Vasiyeti" (*Testament de Amyra Sulthan Nichbemedi Empereur des Turcs*) başlığını taşıyan orta çağ Fransızca dilindeki yazma esere denk geldiğini belirtmektedir. Gaspar'a göre bu yazma esasen, 12 Eylül 1481 tarihli anonim bir yazarın arkadaşı Jehan'a (Giovanni) Fatih'in vefatını, cenaze törenini ve veraset mücadelesini ayrıntılarıyla anlattığı mektubun İtalyanca aslından Fransızca'ya yapılan bir tercümesidir. Gaspar bu Fransızca çevirinin, 1481-1483 yılları arasında İngiltere Kralı V. Edward için Bruges'de yapıldığını öne sürmektedir.⁸ Princeton Üniversitesi Kütüphanesi'nde bulunan bu vesika 1952'de, Süheyl Ünver tarafından Türkçe'ye çevrilerek yayımlanmıştır.⁹

Joos van Ghisstele metnindeki Fatih'in vefatı, cenaze merasimi ve şehzadelerin mücadelesine dair anlatım örgüsü Princeton yazmasıyla benzerlik göstermektedir. Ancak Gaspar, Zeebout derlemesinin Princeton yazmasından farklılık gösterdiği için kaynağının başka bir yerde aranması gerektiğini düşünmektedir. Bu nedenle Hollandalı dil bilimci, Zeebout'un Fatih devrine dair bilgi kaynağının, 1481'deki payitahtta meydana gelen hadiselerin çoğunu kaydetmiş olan ve böylece zamanındaki en son bilgileri içeren tek bir İtalyanca metinden ödünç aldığını ileri sürmektedir. Gaspar bunun, aslı kaybolan '*Operetta del Turco*' adlı İtalyanca bir metin olduğunu ve Zeebout'un bu yazmayı Felemenkçe diline çevirerek seyahatnameye eklediğini iddia etmektedir. Aslı kaybolan İtalyanca metnin bu seyahatnamede muhafaza edildiğini tahmin eden Gaspar, seyahatnameyi kıymetli bir kaynak olarak değerlendirmektedir.¹⁰

Bu çalışmada Osmanlı ve Burgonya kaynakları karşılaştırılacak ve seyahatnamenin Osmanlı tarihi açısından kaynak değeri değerlendirilecektir. Bu işlem sırasında, seyahatname ve kronik yazarlarının neyi neden kayıt altına aldıkları kadar silmelerine sebep olan kaygıları da dikkate alınacaktır. Bilindiği üzere, tarih yazıcılığında olguların seçici düzenlenmesi, zaman zaman çoğaltılan bilgileri yanıltıcı hale getirebilmektedir. Bununla birlikte, kaynaklardaki anlatım stratejisinin yazarların ideolojik tercihleri ve hedef kitlelerinin siyasi amaçlarıyla bağlantılı olduğu gösterilecektir. Zira kaynaklar tamamıyla geçmiş gerçekliği olduğu gibi aktarmamaktadır.

Bu bağlamda, Sultan II. Mehmed'in vefatı etrafındaki polemik de ele alınacaktır. Kaynaklardaki kanıtların yetersizliği ve kronik yazarlarının ideolojik tercihleri göz önünde bulundurularak, padişahın ölümü hakkında bir hipotez ileri sürülecektir. Son olarak, XV. yüzyıl Osmanlı devlet sisteminin kendi spesifik devlet inşa sürecinin anlaşılabilir yorumlanması gerektiği düşüncesinden hareketle, Osmanlı Devleti'ni "despotizm" veya "sultanizm" gibi Avrupa-merkezci modeller üzerinden tanımlayan görüşlerin bir yanlısamaya dayandığı ortaya konacaktır.

⁸ Zeebout, *Troyage*, s. XXVIII.

⁹ Süheyl Ünver, *Fatih Sultan Mehmed'in Ölümü ve Hâdiseleri Üzerine Bir Vesika. Testament de Amyra Sulthan Nichbemedi, 12 Eylül 1481*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1952.

¹⁰ Gaspar, "An Old Account of Turkey in 1481", s. 15-19.

Fatih Sultan Mehmed'in Son Seferi

Seyahatnamenin Sultan II. Mehmed ile ilgili bölümünde, Fatih'in 1481 ilkbaharında Anadolu tarafına sefere çıktığını ve bu seferin Halep halkının ricası üzerine yapıldığı belirtilmektedir. Şöyle ifade edilmiştir:

“Öncelikle bilinmelidir ki, Halep halkı elçilerini Türk'e yollayarak ona şu şekilde hitap ettiler: 'Emir Sultan Mehmed, eğer Halep şehrimize bizzat kendiniz gelmeyi arzu ederseniz, Halep halkı olarak şebri size teslim etmeye ve sizi sultanımız olarak kabul etmeye hazırız', diyerek daba nice iltifatlar ettiler. Türk bunları dinledi ve cevaben birçok nazik kelimeler söyleyerek sefirlere teşekkür etti ve elinden ne geliyorsa en kısa sürede yapacağını söyledi. Şan, şöhret ve egemenliğini pekiştirerek dünya hâkimiyetini elde etme arzularında pek haris olan Türk hiç uyumadan hemen hazırlıklarını yapıp İstanbul Boğazı'nı elli altmış bin kişilik bir kuvvetle geçti ve [Hünkâr] Çayırı diye anılan bir kasabanın yakınlarında konakladı. Burada, Halep üzerine yürümek için gerekli sefer hazırlıklarını tamamlayıp yola çıkmayı planlıyordu. Ancak her şeye kadir olan Tanrı olayların başka türlü gelişmesini sağladı ve Türk burada aniden sancılı bir hastalığa tutularak fenalaştı ve vefat etti.”¹¹

Sultan II. Mehmed'in vefatı meselesi, aşağıda ele alınacağı gibi, Osmanlı tarih yazımında çokça tartışılmıştır. Üstelik Fatih'in son seferinin nereye olduğu da kesin olarak belirlenememiştir, ancak kaynaklarda bazı ipuçları bulunmaktadır. Bu iki meseleye dair seyahatnamede aktarılanlar, çağdaş Osmanlı kaynakları üzerinden değerlendirilecektir. Öncelikle yazar, 'Halep halkından' bahsederken detaylarını pek de bilmediği anlaşılan Osmanlı ve Memlûk devletlerinin ihtilafını ima etmektedir. Nitekim 1456'tan itibaren Halep bölgesi Osmanlılar ile Memlûkler arasında nüfuz mücadelesine sahne olmuştu. Dolayısıyla Zeebout, Sultan II. Mehmed'in son seferinin Memlûk Sultanlığı üzerine olduğunu düşünmektedir.

Fatih'in tarihçisi Tursun Bey de eserinde “İslâm Pâdişâh'ının Mısır ve Şam'ı Almaya Niyet Etmesi” başlığı altında yapılacak seferin Memlûkler üzerine olduğunu kaydetmektedir.¹² Fakat daha sonra Tursun Bey, ordunun “Arab'a mı Acem'e mi” gideceğinin belli olmadığını yazmaktadır.¹³ Bundan başka biraz ilerde, Tursun Bey bu beyanıyla tezat oluşturacak başka bir ifadeyi aktarmaktadır. Tarihçiye göre, Fatih 1481'de Üsküdar'daki karargâhta uzun zamandır belirtileri görülen gut atağı nedeniyle dinlendiği bir sırada hastalığın şiddetiyle acı çekerek inlediğinde Karamanî Mehmed Paşa kendisini teselli etmek için: “İnşallah Mısır'a sultan olursunuz, o mülkâi tercih edip orada kalırsınız. Rum'u şehzadelerimize layık görürsünüz”, demiş ve bu sözleri Padişah'a az da olsa teselli vermişti.¹⁴ Padişah'ın son seferinin

¹¹ Zeebout, *Troyage*, s. 371.

¹² Tursun Bey, *Târîh-i Ebü'Feth*, yay. haz. Mertol Tulum, İstanbul Fetih Cemiyeti Yay., İstanbul, 1977, s. 180: “Güftâr der Kasd-Kerden-i Pâdişâh-ı İslam Be-istihlâs-ı Mısır u Şam”.

¹³ *a.g.e.*, s. 181.

¹⁴ Tursun Bey, *Târîh-i Ebü'Feth*, s. 181-182.

Memlûk Sultanlığı üzerine olduğunu yazan ve Zeebout'un iddiasını İdris-i Bitlisi ve Kemalpaşazade de onaylamaktadırlar. İdris-i Bitlisi'ye göre Fatih, Arap ve Acem ülkelerine sefer düzenlemek için İstanbul'daki "darû'l-hilâfesinden" yola çıkmıştı.¹⁵ Kemalpaşazade'nin ifadesinde ise: "*Rûm padişahı yıldızlar miktarında askeriyile Şam ülkesine hücum etti. (...) Niyeti, Halep'in taş surlarını cam sürebî gibi toplarıyla parçalamaktı; Çerkes alçaklarını harp yayıyla tekmeleyip o dik kafalı isyankârları darp eliyle hakîr düşürmekti.*"¹⁶

Son seferin Memlûk Sultanlığı'na karşı olduğunu beyan eden bu kayıtlarda dikkat çeken Memlûkler hakkında Kemalpaşazade'nin pejoratif ifadesinin ve İdris-i Bitlisi'nin hilafete yaptığı vurgunun tarihi bağlamına bakılması gerekmektedir. Hâkimiyet mücadelesi bağlamında Osmanlı-Memlûk ilişkilerinin dostluktan düşmanlığa dönüşmesiyle, Osmanlı tarihçilerinin de Memlûk sultanlarına dair menfi bir dil kullandıkları anlaşılmaktadır. Âşıkpaşazade, Tursun Bey ve Kemalpaşazade kroniklerinde, Osmanlılar ve Memlûkler arasında 1453'ten itibaren gerginliğin giderek arttığını gösteren bir dizi olayı anlatmaktadırlar. Âşıkpaşazade, İstanbul'un fethini tebrik etmek için Memlûk sultanından elçi gelmediğini ve bu nedenle Fatih'in de Memlûk tahtına oturan Hoşkadem ve Kayıtbay'ın cüluslarını tebrik etmediğini aktarmaktadır.¹⁷ Bilindiği üzere, Hicaz hac güzergâhındaki kuyu ve suyollarının onarım sorunu ve Dulkadır Beyliği'ndeki taht mücadelesi, Sultan II. Mehmed ile Memlûk hükümdarları arasında soğukluk ve gerginliğe neden olmuştu. Âşıkpaşazade'ye göre 1461'de, Mekke'ye hacca giden bir ulema İstanbul'a döndüğünde Sultan II. Mehmed'e hacıların yollarda susuzluktan çok sıkıntı çektiklerini iletmışti. Bu şikâyet üzerine Fatih, Memlûk Sultanı Hoşkadem'e elçisiyle bir nâme göndererek hac yolundaki sarnıçların tamiri ve bakımı için para yollamak için müsaade istemişti. Ancak Hoşkadem Osmanlı padişahının teklifini, Mekke emirine saygısızlık ve tahrik olarak yorumlayıp reddetmiş ve 'biz o işi yapmaya aciz miyiz ki o gelip yardım etsin' diyerek Osmanlı elçisini terslemişti.¹⁸

Bundan başka kaynaklar Osmanlı-Memlûk gerginliğinin artmasını, iki devlet arasında tampon bölge konumundaki Dulkadır Beyliği üzerinde bu iki devletin nüfuz mücadelesine bağlamaktadır.¹⁹ Âşıkpaşazade'ye göre, bu gerginlik diplomatik

¹⁵ İdris-i Bitlisi, *Heşt Behîst, VII. Ketibe*, çev. ve yay. haz. Muhammed İ. Yıldırım, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2019, s. 264.

¹⁶ İbn Kemal, *Tevârih-i Âl-i Osman, VII. Defter*, yay. haz. Şerafettin Turan, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1991, s. 527: "Leşker-i sitâre-şümarla Şehriyâr-ı Rûm, kişver-i Şam'a hücum etdi. (...) Kasdı buydu ki sûr-ı sengin-i Haleb'i âbgine gibi top taşıyle şikest ide; Çerkes nâkeslerini yay-ı harble lekedküb idüb ol serkeşleri zarb-ı destle pest ide."

¹⁷ Âşık Paşazade, *Tevârih-i Âl-i Osmân*, yay. haz. Kemal Yavuz ve Yekta Saraç, Gökkuşbu Yay., İstanbul, 2007, s. 488.

¹⁸ Âşık Paşazade, *Tevârih-i Âl-i Osmân*, s. 488.

¹⁹ Âşık Paşazade, *Tevârih*, s. 489-492. Ayrıca Sultan II. Mehmed devrinde Memlûk Sultanlığı ile ilişkilerin incelemesi için bakınız: Şahî Har-El, *Ortadoğu'da Hâkimiyet Mücadelesi. Osmanlı-Memlûk Savaşı, 1485-1491*, çev. Gül Ç. Güven, Alfa Yay. İstanbul, 2019, s. 125-148; Şehabettin Tekindağ,

dile yansımış ve Sultan II. Mehmed'in emriyle 1464'te Kahire'ye yollanan mektupta önemli bir teşrifat değişikliği yapılmıştı. Usulen önceden Memlûk hükümdarına '*Sultan-ı Haremeyn* babam' diye yazılırken, II. Mehmed bu hitabı '*Hâdim-i Haremeyn* kardeşim' olarak değiştirtmişti.²⁰ Âşıkpaşazade ayrıca, artan husumet üzerine Memlûklerin Sultan II. Mehmed'e suikast düzenlemesi için Kahire'den gönderdikleri fedainin yakalanıp infaz edilmeyip yine Mısır'a yollandığını aktarmaktadır.²¹

Dulkadır Beyliği'ndeki hadiseler sebebiyle Kahire ile İstanbul'un arası iyice açılmış bir vaziyetteyken, Tursun Bey ve Kemalpaşazade, 1467 yılında Sultan II. Mehmed'in Mısır üzerine sefere çıkmak istediğini kaydetmektedirler. Tursun Bey'in ifadesiyle: "*yüksek iradesi, Mısır saltanatını Çerkeslerin tasarruf elinden alıp, Yusuf Peygamber'in aleyhi's-selam tahtını yüce babtının tasarrufu altına almaya yöneldi.*"²² Kemalpaşazade, Sultan II. Mehmed'in Halep üzerine sefere gidip bu vilayeti "*Çerkes'in işe yaramaz*" elinden almaya niyetlendiğini yazmaktadır. Gerekçe olarak tarihçi, Ankara Savaşı'ndan sonra Memlûk sultanlarının Malatya ve Karaman (Lârende) çevresinde zapt ettiği yerleri Fatih'in tekrar ele geçirmek istediğini belirtir. Ancak Karaman Beyi Pir Ahmed'in Memlûklere karşı düzenlenecek sefere katılmayı reddetmesi üzerine Sultan II. Mehmed'in, Şam üzerine giden orduyu Konya'ya yönlendirerek Karaman Beyliği'ni tümüyle alıp Osmanlı idaresine ilhak ettiğini aktarmaktadır.²³

Bu durumda Osmanlı-Memlûk rekabeti ve ihtilafının tarihi bağlamı şöyle okunabilir. Doğu Roma İmparatorluğu'nun ilgası ve başkentinin fethiyle Osmanlı Devleti bir dünya gücü olmaya doğru ilerliyordu. İslam dünyasının sınır bölgelerinde, yani *Rum* veya Doğu Roma topraklarında kurulup büyüyen Osmanlı Devleti'nin idarecileri, İstanbul'un fethinden sonra artık bir imparatorluk kurduklarının bilincine İslam dünyasının liderlik konumunu da elde etmeye gayret gösteriyorlardı. Bu bilinç ve özgüven, ideolojik söylem olarak Osmanlı tarih yazıcılığının diline de yansiyordu. Örneğin Tursun Bey, Osmanlı Akkoyunlu mücadelesini anlattığı bölümün girişinde şu ifadelerle yer vermektedir: "*Sultan Ebü'l-feth Kostantiniyye fethinden başka devletin düşmanları elinden yirmiden fazla müstakil ülkeyi çekip alarak ata mirası mülküne katınca sâhib-kırân namını kazandı ve İskender gibi olma alametleri gösterdi.*"²⁴

"Fatih Devrinde Osmanlı-Memlûk Münasebetleri", *Tarih Dergisi*, 30 (1976): 73-98; Tekindağ, "Fatihle Çağdaş Bir Memlûk Sultanı Aynal el-Ecrud", *Tarih Dergisi*, 23 (1969): 35-50.

²⁰ Âşık Paşazade, *Tevârih-i Âl-i Osmân*, s. 490.

²¹ Âşık Paşazade, *Tevârih-i Âl-i Osmân*, s. 490.

²² Tursun Bey, *Târîh-i Ebü'Feth*, s. 145.

²³ İbn Kemal, *Tevârih-i Âl-i Osman*, VII, s. 272-278.

²⁴ Tursun Bey, *Târîh-i Ebü'Feth*, s. 150: "Çün Sultan Ebü'l-feth feth-i Kostantiniyye atıyesinden gayri, e'âdi-i devlet elinden yigirmi niçe müstakil memleketler istinzâ idüp mülk-i mevrûsına zamm itti, nâm-ı sâhib-kırânî kazandı ve izhâr-ı âsâr-ı İskenderî kıldı. Kılıcı sedd-i ye'cüc-ı fiten döşedi."

Osmanlı kaynaklarının ideolojik dilindeki bu değişim, yani *sultanü'l-guzât* unvanı yerine *sâhib-kırân* veya 'hükümdarlar deviren padişah' namının kullanılmaya başlanması, Osmanlı siyasi yapısının ve ideolojik hedeflerinin de değiştiğine işaret etmektedir. İstanbul'un fethiyle Roma imparatorluk geleneğini kendisine zemin olarak evrensellik iddiası taşıyan bir İslam imparatorluğu hâline gelmiş olan Osmanlı Devleti, döneminin egemen İslam gücü olmayı amaçlamaktaydı. Muhtemelen bu nedenle Sultan II. Mehmed, enerjisini batıdan doğuya çevirip İslam dünyasının kadim coğrafyası olan Hicaz bölgesi ile Suriye, Mısır ve Filistin gibi Akdeniz havzasının seçkin ticaret merkezlerini barındıran Memlûk Sultanlığı ile mücadele etmeyi uygun görmüş olabilir. Bu jeopolitik amaçlarla II. Mehmed, Memlûk Sultanı Hoşkadem'in hac yollarının bakımına dair yetkisini sorgulamış olmalıdır. Suraiya Faroqhi'nin belirttiği gibi, Memlûk hükümdarları daha önceden diğer Müslüman sultanlarıyla da hac yollarının bakımı meselesiyle ilgili sorunlar yaşamışlardır.²⁵ Ancak Sultan II. Mehmed'in Dulkadir Beyliği'ne tayin ettiği Şehsuvar'ın 1472'de Kahire'de öldürülmesinden sonra kardeşi Alâüddevle 1481'de Memlûk Sultanı Kayıtbay'ın himayesine girmişti. Anadolu'da güç dengelerinin Memlûkler lehine çevrilmesi üzerine, Fatih 1481'de Mısır üzerine sefere çıkmaya karar vermiş olabilir.²⁶

Fatih'in son seferinin bir diğer olası hedefi Rodos olmuş olabilir. 1480'de Mesih Paşa'nın Rodos seferi ve Bodrum kalesini kuşatması başarısızlıkla sonuçlanmıştı. Franz Babinger, Mesih Paşa'ya dair tartışmalı bir bilgi aktarmaktadır. 1471'de Osmanlı-Venedik barış görüşmeleri sırasında Mesih Paşa'nın Venedik heyetine "kırk bin duka altın karşılığında Çanakkale Boğazı'nı ve Osmanlı donanmasını teslim etmeyi" teklif ettiğini iddia etmektedir.²⁷ Mesih Paşa'nın başarısızlığından sonra Sultan II. Mehmed'in, Doğu Akdeniz'deki haclı yapılanmasını bizzat ortadan kaldırmak niyetiyle sefere çıkmış olduğu da düşünülebilir. Zira Memlûk tarihçisi el-Bikai, Rodos şövalyelerinin Memlûk sultanından yardım talebinde bulduklarını ve Fatih'in ordusuyla adaya saldırmasını önlemesini istediklerini aktarmaktadır.²⁸ Bu kayıt eğer ki doğruysa, kendilerine yöneleceğini bekledikleri muhtemel bir Osmanlı seferine karşı Memlûklerle Rodos şövalyelerinin bir ittifak içinde olduklarını göstermektedir.

²⁵ Suraiya Faroqhi, *Pilgrims and Sultans: The Hajj Under the Ottomans, 1517-1583*, I.B. Tauris, New York, 1994, s. 28-29.

²⁶ Shai Har-El, *Ortaoğın'da Hâkimiyet Mücadelesi*, s. 144-145. İsmail H. Uzunçarşılı seferin Memlûkler üzerine olduğunu savunmuş ve Şehzade Cem'in bir miktar kuvvetle Suriye sınırına gönderildiğini öne sürmüştür. Bakınız: İsmail H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi, II Türk Tarih Kurumu*, Ankara, 1975, s. 143.

²⁷ Venedik konseyi ya da 'Onlar Meclisi' ise Mesih Paşa'ya ancak on bin duka altını verebilecekleri cevabını verir ancak önerilen iş birliği gerçekleşmez, bakınız: Babinger, *Mehmed the Conqueror*, s. 290.

²⁸ El-Bikai'nin kaydı için bakınız: Cihan Yüksel Muslu, *Osmanlılar ve Memlûklar. İslam Dünyasında İmparatorluk Diplomasisi ve Rekabet*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2016, s. 169, dipnot 78.

Zeebout, Rodos'un hedefte olabileceğini belirtmemiş ve 'Halep halkının' isteği üzerine seferin Memlûkler üzerine olduğunu öne sürmüştür.

Üçüncü olası hedef ise Gedik Ahmed Paşa'nın 1480 yılında İtalya'da Otranto şehrini ele geçirmesinin ardından Fatih Sultan Mehmed'in İtalya seferine çıkmak üzere kapıkulu askerleriyle birlikte Üsküdar'a geçmiş olduğu ihtimalidir. Halil İnalçık'a göre, Otranto'yu bir üs hâline getiren Gedik Ahmed Paşa oradan İtalya içlerine akınlar yapmaya başlamıştı ki, bu harekât Roma'nın fethine bir başlangıç sayılıyordu. Öyle ki, Papa'nın Roma'yı bırakıp kaçmayı düşündüğü belirtilmektedir. Sultan II. Mehmed'in büyük sefer hazırlıklarına bakılırsa herhalde Rodos alındıktan sonra İtalya seferi yapılacağı da düşünülebilir. İnalçık'a göre, Gedik Ahmed Paşa'nın Rumeli'den İtalya'ya taze kuvvetler geçirmeye hazırlandığı sırada Fatih Sultan Mehmed'in ölüm haberi gelmişti. Ardından Sultan II. Bayezid'in tahtını kardeşi Şehzade Cem'e karşı savunmak için ısrarlı davetleri üzerine Ahmed Paşa sultanın yanına hareket etmişti.²⁹ Böylelikle İtalya seferinin zamanlaması kaybedilmiş ve Roma'nın fethi bir hayal olarak kalmıştı.

Ancak sefer yönünün İtalya olabileceği ihtimali Osmanlı kaynaklarında belirtilmemiştir. Sultan II. Mehmed'in vefat ettiğinde Gebze'de ordugâhta bulunduğunu belirten Neşri'ye göre, padişahın Anadolu'ya geçtikten sonra nereye sefer edeceğini kimse bilmiyordu. Neşri, "*zira Sultan Mehmed'in âdetiydi; sefer ettiği vakit nereye gittiğini kimseye demezdi*", kaydını düşmektedir.³⁰ Neşri'nin Fatih'i tek başına bütün stratejiyi belirleyen yegâne kişi olarak resmetmesi öncelikle bir ideal sultan imgesini oluşturma çabasının ürünü olarak görülebilir. Nitekim böylesi geniş çaplı bir seferin hazırlığı ve planlaması için sultanın devletin erkânıyla meşveret etmesi gerekirdi. Dolayısıyla çok gizli tutulsa da üst seviyedeki yetkililer sefer hakkında bilgi sahibi idiyse de bugün bunu mevcut kaynaklar üzerinden tespit etmek mümkün değildir.

Fatih Sultan Mehmed'in Ölümü

Fatih'in vefat nedenine dair tarihi değerlendirmelerde uzlaşa sağlanamadığı için mesele çok tartışıldı ve hâlâ da tartışılmaktadır.³¹ Zira farklı rivayetlerin

²⁹ Halil İnalçık, "II. Mehmed", *DİA*, s. 403.

³⁰ Neşri, *Cibannümâ*, yay. haz. Necdet Öztürk, İstanbul, Bilge Kültür Sanat, 2013, s. 336.

³¹ Kesin kanaat serdedenler kaynakların yetersizliğini yeterince dikkate almadan bir kanaat öne sürmektedirler. Fatih'in ölümü meselesi 1950 ve 1960 yıllarında gazetelere konu olmuştu. Venedik tarafından zehirlendiğini ileri sürenler: Elif Naci, "Fatih Zehirlendi mi? Fatih'in Mezarı Açılmalı mı?", *Tarih Dünyası*, 2 (1965) s. 229-235; Yılmaz Öztuna, *Büyük Türkiye Tarihi*, cilt 3, Ötüken Yay., İstanbul 1977, s. 125-127. Alman oryantalist Babinger, Şehzade Bayezid tarafından zehirlendiğini iddia etmektedir: Franz Babinger, *Mehmed the Conqueror and His Time*, Princeton University Press, New Jersey, 1978, s. 404-405. Fatih Sultan Mehmed'in gut hastalığı nedeniyle eceliyle vefat ettiğini savunanlar: Şehabeddin Tekindağ, "Fatih'in Ölümü Meselesi", *Tarih Dergisi* 16/21 (1966): 95-108; İsmail H. Uzunçarşılı, "Fatih Sultan Mehmed'in Ölümü" *TTK Belleten*, 34/134 (1970): 231-234; Halil İnalçık, *Kuruluş Dönemi Osmanlı Sultanları*, İSAM Yayınları, İstanbul, 2010, s. 190.

doğruluk payını kaynaklardaki delil yetersizliği nedeniyle tespit etmek mümkün değildir. Ancak ileri sürülen hipotezlerin kanıtları ve mantıki tutarlılıkları irdelenerek ihtimaller elbette değerlendirilebilir. Sultan II. Bayezid devrinde eserlerini yazan Osmanlı tarihçilerine göre, Fatih'in uzun zamandır belirtileri görülen gut (damla) hastalığı nedeniyle ayağından mustarip olduğudur.³² Genellikle kabul edilen de bu yüzden vefat ettigidir. Âşıkpaşazade'ye göre, “*vefatına sebep ayağında zahmet vardı. Tabipler ilacında aciz oldular. Sonra tabipler toplandılar, ittifaq ettiler, ayağından kan aldılar; zahmet ziyade oldu*”.³³ Ayrıca XV. yüzyılın ünlü Burgonyalı tarihçisi Philippe de Commynes, *Hatıralar* adlı siyasetname tarzı kroniğinde “devrimizin kahraman ve bilge hükümdarı” olarak tanımladığı Sultan II. Mehmed'in vefatına dair benzer bilgiler vermektedir.³⁴ Philippe de Commynes, sultanın vefatını şöyle tasvir etmektedir. Bir süredir padişahın ayağında, her yaz başı bir şişlik oluşmakta ve bacağı bir insan bedeni kadar büyümekteydi. Bu şişlik hiçbir tedaviye gerek kalmadan kendiliğinden geçerdii ve cerrahlar ne olduğunu anlayamıyorlardı. Birçok kimse bunun aşırı gıda tüketiminden kaynaklandığını ileri sürmekteydi. Commynes'e göre, suistimaller nedeniyle padişah iyice hastalandı, bacakları şişti ve elli iki yaşında ansızın öldü.³⁵ Burgonyalı yazar Zeebout da, Fatih'in Gebze'de ‘aniden fenalaştığını ve kısa süre sonra vefat ettiğini’ belirtmektedir.³⁶

Gut antik çağlardan beri bilinen bir hastalıktır. Ayak eklemlerinde oluşan iltihaplar yüzünden çok sancılı seyredip hastayı takatsız düşürse de günümüzde tedavi ile hastalık tamamen önlenebilmektedir. Geçmişte tedavisi olmadığı düşünülen ve ilerleyen yaşlarda böbrek yetmezliğiyle birlikte gutun ölüme sebep olduğu görülmüştür. Fakat Sultan II. Mehmed'in devrine göre nispeten genç sayılacak 49 yaşında vefat etmiş olması ve bir böbrek yetmezliğinden bahsedilmemesi nedenleriyle bazı araştırmacılar ölüm nedeninin suikast sonucu olup olmadığı ihtimalini değerlendirmişlerdir.³⁷ Batılı kaynaklar kesin kanıt

³² Neşri, *Cihânnümâ*, s. 335: “Ayağında nikris zahmet olmağın etubbaya gayet itibar ederidi. Hatta Hekim Yakub'u ol cihetden vezir edinmişti.”

³³ Âşık Paşazade, *Tevârih-i Âl-i Osmân*, s. 497.

³⁴ Philippe de Commynes, *Mémoires*, tome II, ed. M. Dupont, Société de l'Histoire de France, Paris, 1843, s. 282: “En nostre temps ont aussi régné ung vaillans et saiges prince, Mehemet Ottoman, empereur des Turcs.”

³⁵ Philippe de Commynes, *Mémoires*, s. 288: “grant gourmand oultre mesure; aussi les malladies luj sont venues tost, et selon la vie : car il luy print une enfleure de jambes (...) qu'elles grossissoient comme ung homme par le corps, et n'y avoit nulle ouverture, et puis cela s'en alloit : ny jamais cirurgien n'y sceut entendre que c'estoit ; mais bien disoit on que sa grant gourmandise y aydoit bien (...) Il est mort de l'age de cinquante et deux ans ou environ, assez soubdainement.”

³⁶ Zeebout, *Troyage*, s. 371: “wart subitement cranc ende siec, zo dat hij zeere corts daer naer, zonder van daer vorder te treckene, starf ende overleet.”

³⁷ Fatih'in Venedik-Papalık ittifakıyla hekimii Yakup Paşa aracılığıyla öldürüldüğü tezini işleyen popüler bir çalışma için bakınız: Ahmet Almaz, *Fatih Sultan Mehmet Nasıl Öldürüldü? Venedik Devlet Arşivlerinde Gizlenen Belgelerle*, İstanbul, Nok Kitap, 2007.

sunmadığı gibi, Sultan II. Bayezid'e yakın olan tarihçiler de 'devletin itibarına' zarar vermemek endişesiyle eğer bir suikast oldu ise, bu nahos hadisenin üstünü örtmeyi ya da başka sebeplerle olayı farklı anlatmayı tercih etmiş olabilirler.

Bilindiği gibi Sultan II. Bayezid devri 'saray kronikçileri', Fatih'in beklenmedik ani vefatını gut hastalığına bağlamaktadırlar. Fakat eserini Osmanlı hâkim sınıfından ve saray çevrelerinden uzak bir sosyal konumda yazan Âşıkpaşazade ise farklı bir yaklaşım sergilemiştir. Gazi-derviş tarihçi, Fatih'in yanlış tedavi sonucu hayatını kaybettiğini belirterek ölümünün şüpheli olduğunu ima etmektedir. Âşıkpaşazade, "*şarab-ı fariğ verdiler. Allah'ın rahmetine vardı,*" diyerek padişahın ani ölümünü kaydetmektedir.³⁸ Tarihçi burada bir zehir iması yerine yanlış ilaçtan söz etmektedir. Aşıkpaşazade, hekimlerin Fatih'in hastalığını tedavi edemediklerini ve "*şarab-ı fariğ*" ('kusturan şurup') olarak tanımlanan ilacı içtikten sonra hayatını kaybettiğini vurgulamak için şu manzum parçayı da eklemiştir:

"Tabibler şerbeti kim verdi hana; O han içti şarâbı kana kana

Ciğerin doğradı şerbet o hanın; Hem in dem zâri etti yana yana

*Didi niçün bana kıydı tabibler; Boyadular ciğeri kana."*³⁹

Fatih'in ağzından seslendirilen bu şiir parçası, padişaha verilen maddenin ciğerine zarar verdiğini ve bir iç kanamaya neden olduğuna işaret etmektedir. Fatih'in ilacı içmesinden sonra vefat etmesinden şüphelenen Aşıkpaşazade üstü örtülü bir kanaati ileri sürmektedir. Aşıkpaşazade'nin bu kaydı, II. Bayezid'in himayesinden uzakta bulunan çevrelerde Fatih'in ölümüne dair resmi kayıtlardan daha farklı rivayetlerin dolıştığını ortaya koymaktadır. Hem bu dönemde üretilen kaynakların anlatısında, hem devşirme kökenli kul sınıfı ve saray içindeki dengelerde II. Bayezid'in epeyce güçlü desteğe sahip olduğu ortaya çıkmaktadır. Sultan II. Mehmed'in zehirlenerek suikasta uğradığını ileri süren bazı iddialarda varsayılan cinayetin faili olarak iki hekimin adı geçmektedir: Yahudi mühtedisi Yakup Paşa ile İranlı hekim Lâri. Alman oryantalist Franz Babinger 1951'de Venedik arşiv belgelerine dayanarak, Yakup Paşa'nın Venedikliler ile para karşılığı anlaşarak suikast düzenlediğini ileri sürmüştür.⁴⁰ Ancak sonra Babinger bu iddiasını değiştirip, hekim Lâri'nin Şehzade Bayezid'in azmettirmesiyle Sultan II. Mehmed'i zehirlemiş olduğu komplo teorisini üretmiştir.⁴¹ Fakat bir hekimin herkesin gözü önünde padişahı öldürmeye şayet daha yüksek bir makamdan emir ve izin almadıysa cesaret edebileceği düşünülemez. Bazı kaynaklar, Fatih'in Gebze'deki ordugâha geldiğinde durumunun aniden fenalaşması üzerine bütün hekimlerin

³⁸ Aşık Paşazade, *Tevârih-i Âl-i Osmân*, s. 497.

³⁹ *a.g.e.*

⁴⁰ Franz Babinger, "Yaquub Pasha, Ein Leibartz Mehmed's II. Leben und Shicksale des Maestro Jacobo aus Gaeta", *Rivista degli Studi Orientali*, 26 (1951): 87-113. Muhtemelen Yılmaz Öztuna iddiasını Babinger'in tezine dayandırarak ileri sürdü: Öztuna, *Büyük Türkiye Tarihi*, s. 125.

⁴¹ Babinger, *Mehmed the Conqueror*, s. 404. Bu iki iddiaya karşı tez için: Tekindağ, "Fatih'in Ölümü Meselesi", s. 102-104.

çağrıldığını, ancak sonra tedavinin hekim Lâri'ye teslim edildiğini aktarmaktadır. İranlı tabip Lâri'nin verdiği ilaç ters etki gösterip iş kötüye gidince Yakup Paşa'nın davet edildiğini, bunun da hastayı muayene ettikten sonra 'iş işten geçmiş tedavi imkânı kalmamış', diyerek geri çekildiğini ileri sürmüşlerdir.⁴² Âşıkpaşazade'nin padişaha verilen ilaca dair şüphesi bu kayıtlarla örtüşmektedir.

Diğer yandan, eczacılık tarihi alanında çalışan Naşid Boylav, Sultan II. Mehmed'in ölümünde zehirlenme bulgularının olduğunu iddia etmiştir. Boylav, Topkapı Sarayı Arşivi'nde bulunan ve Fatih devrine ait hekim reçetelerini içeren nadir bir yazma eser olan *Helvacıbaşı Defteri* üzerinden yaptığı inceleme sonrasında şu tezi savunmuştur. Sultan II. Mehmed'in vefatının kendisine verilen çok zehirli bir bitki özümüyle, kargabükten bitkisinin tohumlarından elde edilen strikinin ile gerçekleştiğini düşünmüştür.⁴³ Ancak Boylav'ın tespit ettiği maddenin bilinçli bir kullanım olup olmadığı tartışmalıdır. Feridun Emecen'in belirttiği üzere, o dönemde ilaçlar günümüzdeki gibi denenmiş ve ruhsat almış değildiler. Tehlikeli maddeler de içine konabiliyor, hatta cıva gibi maddeler bile terkipte bulunabiliyordu. Bu bakımdan kesin bir zehirlenme olma haline bu deliller yeterli gelmemektedir. Emecen'e göre Fatih'in ölümüne, olsa olsa 'yanlış ilaç kurbanı' denilebilir.⁴⁴ Bir diğer çalışmada ise, Fatih'in vefatına neden olan karın ağrısı, bağırsak tıkanması ve akciğer kanaması gibi şikâyetlerine bakarak padişahın opium zehirlenmesi geçirdiği ileri sürülmüştür.⁴⁵ Ancak bu makalenin bulguları sorunludur. Zira Fatih'in ölümüne sebep olan şikâyetleri gibi öne sürülen veriler hiçbir dipnot ve kaynak göstermeden iddia üreten Babinger'in problemlı kitabına dayandırılmıştır.

Bu noktada, şayet Sultan II. Mehmed zehirlendiyse, bu suikastın failiyle birlikte bu cinayeti kimlerin hangi amaçlarla neden azmettirdiği sorusunun da irdelenmesi gerekmektedir. Tarihte birçok örneğinde olduğu gibi, yürüttüğü siyasetten rahatsız olunan bir hükümdarı indirmenin darbe haricindeki alternatifi suikast olmuştur. Bilindiği gibi, II. Mehmed'in imparatorluk politikasından rahatsızlık duyan hem içerde hem dışarda etkili güç odakları vardı. Adriyatik, Ege ve Karadeniz havzasındaki en mühim ticaret merkezlerini Osmanlı'ya kapıran Venedik ile İtalya seferiyle baskı altına alınan Papalık, Fatih'in dış siyasetinden şüphesiz tedirginlerdi. Üstelik İtalya seferinin gerçekleşmemiş olmasının Venedik ve Vatikan'ın işine yaradığı da kesindir. Bu gerekçeler, Sultan II. Mehmed'in

⁴² İsmail Ertaylan, *Cem Sultan*, İstanbul Üniversitesi Yay., İstanbul, 1951, s. 73.

⁴³ Naşid Boylav, *Fatih Sultan Mehmed Devrinde Tıp Eserleri ile İlaçlar*, İstanbul: Türkiye Tıbbi Müs. Labo. Dern. Yayınları, 1953.

⁴⁴ Feridun Emecen'in bu makaleyi yayıma gitmeden önce okuyarak sunmuş olduğu görüş ve yorumlarından alınmıştır.

⁴⁵ Zeynep Tirmikioğlu, "Baba, oğul ve zehir: Fatih Sultan Mehmed, Şehzade Mustafa ve Cem Sultan'ın Ölümünün Onbeşinci Yüzyıl Zehirleri Işığında Yeniden Değerlendirilmesi", *Zeitschrift für die Welt der Türken* 12/2 (2020) s. 104-107.

ölümünde bu iki devletin parmağı olduğu şüphesini büyük oranda kuvvetlendirmektedir.

Fakat bu varsayımdaki zayıf nokta, Osmanlı Devleti'nin suikastın azmettiricileri varsayılan Vatikan ve Venedik'e neden bedel ödetmediği sorusunu cevapsız bırakılmış olmasıdır. Şüphesiz çıkar ve menfaatlerini korumak için Vatikan ve Venedik'in, Fatih'e birçok defa suikast teşebbüsünde buldukları bilinmektedir. Örneğin 1471 yılında Venedik senatosunda, Fatih'i ve Bosna valisi Ömer Bey'i zehirletme tertibinin tasarısı ve görüşmelerini içeren Venedik arşiv belgesi yayınlanmıştır.⁴⁶ Bundan başka Franz Babinger, atıfta bulunduğu fakat künyesini belirtmediği Venedik Senatosu arşiv belgeleri üzerinden, Fatih'e yönelik başarısız kalmış on dört suikast girişiminin olduğunu aktarmaktadır.⁴⁷ Ancak şayet Vatikan ve Venedik Osmanlı İmparatorluğu'nun hükümdarını suikastla öldürdüler ise, Osmanlıların bu saldırının bedelini bu iki devlete neden ödetmediler? Nitekim 1481'den sonraki tarihi sürece bakıldığında bu iki devlete 'bedel ödetildiğine' dair tarih kayıtlarında herhangi bir olay geçmemektedir. Böylesi aleni bir saldırıyı Osmanlı devletinin sineye çekmiş olması pek mümkün gözükmediği gibi hesap sorulduğuna dair de bir gösterge bulunmamaktadır. Dolayısıyla çok zayıf bir ihtimal olan bu hipotez, Vatikan ve Venedik'e sahip olduklarından fazla güç bahşetmektedir. Venedik iş birliğinde Vatikan'ın, karmaşık ve girift bir yapıya sahip olan Osmanlı Devleti'ne sızmış olabilir, ama Osmanlı istihbaratına rağmen Fatih'e suikast düzenledikleri varsayımı, Osmanlı İmparatorluğu'nun caydırıcılığını ve gücünü hafife almaktadır.

Bundan başka Vatikan-Venedik hipotezinin diğer zayıf halkası, 'tetikçisi' varsayılan Yahudi mühtedi Yakup Paşa'dır.⁴⁸ Babinger, Venedik'in Yakup Paşa'ya Sultan'ı zehirlemesini teklif ettiğini, Yakup Paşa'nın otuz beş bin duka altını karşılığında Padişah'ı öldürmeyi kabul ettiğini ancak sonra Venediklilerin planını uygulamaktan vazgeçtiğini yazmaktadır.⁴⁹ Eğer Yakup Paşa bu suikastı işlediyse, sultanı neden öldürdüğü sorusunun, yani cinayet motifinin sorgulanması gerekir. Olağan şüpheli olarak görülen Yahudi tabip Yakup Paşa'nın para için suikastı düzenlemeyi kabul ettiği varsayılmaktadır. Para ve kıskançlık, bir cinayet için önemli nedenlerdir. Ancak Padişah'ın başhekimisi olan Yakup Paşa'nın sahip olduğu

⁴⁶ Bu Latince vesikanın transkripsiyonu için: Yaşar Demir, "Venedik Krallığının Fatih Sultan Mehmed ve Bosna Sancakbeyi Ömer Bey'i Zehirletme Projesi", *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 6/11 (2009) s. 316-327.

⁴⁷ Babinger, *Mehmed the Conqueror*, s. 290.

⁴⁸ Yakup Paşa hakkında yayımlar için bakınız: Bernard Lewis, "The Privilege Granted by Mehmed II to His Physician", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 14/3 (1952) s. 550-563; Eliezer Birnbaum, "Hekim Yağub, Physician to Sultan Mehmed the Conqueror", *Hebrew Medical Journal* 1 (1961) s. 222-250; Mark A. Epstein, *The Ottoman Jewish Communities and their Role in the Fifteenth and Sixteenth Centuries*, Klaus S. Verlag, Freiburg, 1980, s. 79-83; Suraiya Faroqhi, "Yakup Pasha", *The Encyclopaedia of Islam*, vol. 11 (2001) s. 257.

⁴⁹ Babinger, *Mehmed the Conqueror*, s. 292.

serveti ve itibarı dikkate alınırsa sebep sadece para ve unvan olamaz. Nitekim katilin böylesi bir eylem uğruna gerekirse kendi hayatını feda etmeyi göze almış olması gerekir ki, bunun için bir davaya inanmış ve kendisini adanmış olması lazım gelir. Ortaçağda Yahudi düşmanlığının kol gezdiği Avrupa'dan Osmanlı'ya sığınan bir Yahudi hekimin Vatikan'ın haçlı idealleri ve Venedik'in ticari çıkarları için kendisini ve ailesini feda etmeye istekli olduğu akla yatkın değildir. Nitekim dolduruşa getirilen yeniciler Fatih'in ölümünden sorumlu tuttukları Yakup Paşa'yı öldürmüşlerdi. Ancak burada sadece varsayılan olağan şüpheli katil öldürülmüştü. Peki, azmettiricileri varsayılan Venedik ve Vatikan neden cezalandırılmamış olabilir?

Dolayısıyla Yakup Paşa'nın hayat hikâyesine bakıldığında suikastı işlemesi için para ve haçlı ideale adanmışlık motifi zayıf bir nedendir. Yakup Paşa, İtalya'nın Gaeta şehrinde 1425'de Yahudi bir ailede gettoda doğmuştu. Papalığın, Yahudi ve Müslüman hekimlerin Hıristiyanları tedavi etmesini yasaklaması üzerine, Yahudi hekim Osmanlı Devleti'ne iltica etti. Osmanlı şehri Edirne'de mesleğini icra etme imkânı bulmuş, Sultan II. Murad'ın başhekimisi oldu ve bu konumu Fatih'in hükümdarlığında da muhafaza etmişti. Bir Yahudi'nin Katolik İtalya'da ömründe göremeyeceği itibarı ve mevkileri Osmanlı padişahları nezdinde görmüştü. Geç yaşında bazı oğullarıyla birlikte Müslüman olan Yakup Paşa, Sultan II. Mehmed'in mabeyincisi oldu ve padişaha seferlerde eşlik etmişti.⁵⁰ Sultan'ın baştabibi olarak Fatih'e otuz yıl hizmet etmiş; hatta vezirlik makamına kadar yükselmişti.⁵¹

Yakup Paşa'nın bu yükselişi bazı saray çevrelerinde hoş karşılanmamıştı. Tarihçi Neşri, Yahudi tabibin yüksek mevkilere atanmasını eleştirmişti: "*Hekim Yakup Paşa, bütün Osmanlı vilayetinde işitilmedik, görülmedik bidatler ihdas etti. Onun zamanına kadar, padişahın işlerini Yahudilere vermezlerdi; müfsittirler derlerdi. Hekim Yakup vezir olunca, ne kadar aç ve müflis Yahudi varsa, Hekim Yakup'un sebebiyle padişahın işine karıştı.*"⁵² Neşri'nin bu ifadeleri Yakup Paşa'nın padişah nezdinde sahip olduğu nüfuzu eleştirmektedir, ancak cinayeti işlediğine dair bir komplo imasında bulunmamaktadır. Bilakis Neşri'nin söyleminden, Yahudi hekimin vezirlik makamına yükselmesiyle Osmanlı topraklarındaki Yahudi cemaatinin ihtiyaç ve menfaatlerini savunabildiği bir konuma sahip olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla Yakup Paşa'nın devrin kudretli hükümdarından biri nezdinde elde ettiği etkili mevkiini ters teperek, Papa'nın haçlı idealleri ve Venedik vatandaşlığı uğruna Fatih'e ihanet ederek ona suikast düzenlendiği hipotezi zayıf kalmaktadır.

Farklı bir açıdan bakıldığında Sultan II. Mehmed, Yakup Paşa'yı Venediklilerle komplo kurmakla hiç suçlamamıştı. Padişahın Yahudi tabibine bu kadar güven duyması, onun hekimliğindeki maharetinin yanı sıra bir başka sebepten

⁵⁰ Lewis, "The Privilege Granted by Mehmed II to His Physician", s. 551, 562; Faroqi, "Yakup Pasha", *The Encyclopaedia of Islam*, s. 257.

⁵¹ Neşri, *Cibanniüma*, s. 335: "Hatta Hekim Yakub'u ol cihetden vezir edinmişidi."

⁵² Neşri, *Cibanniüma*, s. 352.

kaynaklanmış olabilir. Babinger, Venedik belgelerine dayanarak Yakup Paşa'nın sarayda elde ettiği nüfuz nedeniyle Venedik'in kendisine yanaştığını, Venediklilerle iletişim içinde olduğunu ve Venedik'in onu casus ve suikastçı olarak kullanmaya çalıştığını öne sürmektedir. Ancak gerçekte tam tersi bir durum da işlemiş olabilir. Suraiya Faroqi ve Bernard Lewis, Yakup Paşa'nın Osmanlı istihbaratı için çalıştığını öne sürmüşlerdir.⁵³ Bir nevi 'karşı istihbarat' kurgusuyla Fatih, Yakup Paşa'nın Galata'daki Ceneviz ve Venediklilerle iletişim kurmasını desteklemiş olabilir. Böylelikle hekimi vasıtasıyla padişah, Venedik'in tertiplemediği Osmanlı karşıtı plan ve tasarımlar hakkında bilgi edinmiş olabilir. Nitekim Babinger'in bahsettiği, 1471'den itibaren Venedik'in tertiplemediği on dört suikast teşebbüsü gerçekleşmemiştir. Babinger'e göre, Venedik'in yolladığı suikastçılar muhtelif yer ve zamanlarda Osmanlı istihbaratı tarafından etkisiz hale getirilmişti.⁵⁴ Tüm bu istihbarat tedbirlerine rağmen, 'on beşinci teşebbüs' yine de başarıya ulaşmış olabilir. Ancak o vakit Osmanlıların Venedik ve Papalığa bu cinayetin bedelini neden ödemedikleri sorusunun da cevaplanması gerekir.

Fatih'in ani vefatı, Venedik ve Papalık'ın işine şüphesiz yaramıştı. Sultan II. Mehmed şayet suikasta uğradıysa, bu suikastın Osmanlı hâkim sınıf içindeki farklı hiziplerin menfaat çekişmeleriyle taht mücadelelerinin iç içe geçtiği bağlamın da irdelenmesi gerekir. Zira sonraki padişah her ne şekilde olursa olsun Fatih'in ortadan kaldırılmasıyla saltanata yakınlaşmış ve işi kolaylaşmıştı. Fatih'in yürüttüğü siyasete muhalif olan kesim, II. Bayezid'in tahtı ele geçirmesiyle iktidara gelmişti. Dolayısıyla Bayezid'in babasının ölümü hadisesinden faydalandığı aşıkardır.

Aşağıda daha detaylı inceleneceği gibi, Fatih'in ani vefatıyla birlikte farklı hizipler arasındaki keskinleşen mücadele bir hesaplaşmaya dönüşmüş ve Fatih devrinin birçok uygulamaları kaldırılmıştı. Fatih'in imparatorluk inşa vizyonu farklı kesimlerin tepkisine yol açtığı bilinmektedir. İstanbul'un payitaht olarak onarımı ve çok sayıda seferin harcamaları maliye üzerinde bir külfet oluşturmuş ve bir dizi mali tedbir alınması gerekmişti. Yeni vergiler halkta ve varlıklı eşrafta hoşnutsuzluğa neden olmuş ve yankıları devrin kaynaklarına da aksetmişti.⁵⁵ Bu tedbirler arasında belli aralıklarla yeni akçe çıkarılması memnuniyetsizliğe sebep olmuştu. Akçenin gümüş oranının beşte bir eksikliğine düşürülmesi suretiyle bütün nakdi servetlere bir nevi vergi anlamına gelen bu uygulamadan dolayı halk kadar yeniçeriler de rahatsız olmuştu. Öyle ki, Bayezid tahta geçerken kendisine kabul ettirilen hususlardan biri de bir defadan fazla yeni akçe çıkarmayacağı taahhüdü olmuştu.⁵⁶

Bundan başka Fatih'in veziriazamı Karamânî Mehmed Paşa'nın uyguladığı toprak reformu özellikle çok tepki toplamıştı. Bu sert reform ile daha önce çeşitli

⁵³ Faroqi, "Yakup Pasha", *The Encyclopaedia of Islam*, vol. 11 (2001) s. 257; Lewis, "The Privilege Granted by Mehmed II", s. 563.

⁵⁴ Babinger, *Mehmed the Conqueror*, s. 293.

⁵⁵ Örneğin bakınız: Âşık Paşazade, *Tevarih*, s. 415-417; Neşri, *Cihannüma*, s. 288-289.

⁵⁶ Halil İnalçık, "II. Mehmed", *DİA*, s. 404.

yollarla mülk veya vakıf olarak devletin elinden çıkmış emlak ve vakıf malları yeniden devlet mülkiyetine geçirilmişti. Bütün vakıflar ve mülkler gözden geçirilerek belirlenen köy ve mezralar tımarlı sipahilere dağıtılmıştı. Bu reformun amacı askeri tımar ve zeamet ihtiyacını karşılayıp sipahinin sayısını artırmak ve devletin mali gelirlerini yükseltmekti. İnalıcık'a göre, babasıyla arası açık bulunan Amasya valisi Şehzade Bayezid bu reformun kendi bölgesinde (Amasya, Tokat ve Trabzon) uygulanmasına karşı çıkınca reformdan mağdur olanların sempatisini kazanmıştı. Fatih devri mali tedbirlerinden memnun olmayanlar giderek zararlarını telafi edecek bir siyasetin teminatçısı olarak Şehzade Bayezid'e bel bağlamaya başlamıştı.⁵⁷ Mali tedbirlerin yarattığı sosyal tepkiler ve hâkim sınıf içindeki hizipleşme, Cem ile Bayezid arasındaki iktidar mücadelesinde safların belirlenmesinde önemli bir rol oynadığı aşikârdır.

Elde ettikleri haklarını kaybedince tepkili olan kesimler ve padişahın siyasetine muhalif devşirme idareciler, Sultan II. Mehmed'i tahttan indirecek meşruiyete ve güce sahip değildiler. Asker sürekli sefere çıkan padişahın yanındaydı. Fakat Şehzade Bayezid'in çevresine kümelenen hâkim sınıf içindeki hizip uygun bir anda yapılacak bir suikastla iktidarı ele geçirmeyi planlamış olabilir. Eğer Fatih Vatikan ve Venedik tarafından zehirlendiyse, bu suikastın intikamını alması ve babasının imparatorluk idealini gerçekleştirmesi için fetih siyasetini devam ettirmeye aday sayılan Fatih'in cevval ve mücadeleci oğlu, Şehzade Cem'in tahta geçirilmesi gerekirdi. Ancak tam tersi oldu. Babasının mali reformuna muhalefet eden, uzlaşmacı siyasetiyle bilinen ve rahat bir hayata meyli olan Şehzade Bayezid tahta geçti. Bayezid'in, saltanatı seferlerde geçen atılgan ve hareketli bir fatih olan babasıyla ilişkisinin pek içten olmadığı da bilinmektedir.⁵⁸ Bununla birlikte, Türk beylerine yakınlığı ve devşirme kökenli bürokrasiye mesafeli duruşuyla bilinen Şehzade Cem'in bertaraf edilmiş olması da gayet anlamlıdır. Bayezid'in devşirme idareciler ve saray içindeki dengelerde epeyce güçlü olduğu anlaşılmaktadır. Bu durumda, Şehzade Bayezid'i destekleyenlerin Sultan II. Mehmed'i bir şekilde bertaraf etmiş oldukları ihtimali kuvvetlenmektedir.

Alman oryantalist Babinger, Şehzade Bayezid'in babasına bir suikast düzenlediğine inanmaktadır. Babinger iddiasını, Bayezid'in Fatih'le arasındaki dünya görüşlerindeki zıtlıklara dayandırmaktadır. Ancak bu önerme pek anlamlı değildir. Şehzade Bayezid'in ikbaline tehdidi babası değil, kardeşi Cem oluşturuyordu. Ayrıca Babinger Osmanlı devlet yapısının, kadiri mutlak 'despotik monark'a dayandığına inanmasından dolayı bu sorunlu iddiayı öne sürmekte bir beis görmemişti. Kadiri mutlak güce ve iktidara sahip olan bir sultan tanımına dayanan bu problemleri bakış açısı, hanedanın yanı sıra güçlü ve müesses yapı olan bürokrasinin etkinliğini gözden kaçırmaktadır. Çandarlı ailesinin iktidardan uzaklaştırılmasından sonra bürokrasi mensuplarının çoğunluğu devşirme kökenli ve

⁵⁷ *a.g.m.*

⁵⁸ Şerafettin Turan, "II. Bayezid", *DİA* 5 (1992) s. 237. Ertaylan, *Cem Sultan*, s. 85-91.

kul statüsündeki kişilerdi. Bunlar, hata ve başarısızlık gösterdiğinde daha kolay azledilebilen ya da siyaseten tasfiye edilebilen idarecilerdi. Ancak bu elit hâkim sınıfı padişah karşısında edilgen bir kesim olarak görmek yanıltıcıdır.

Aşağıda daha detaylı görüleceği gibi, Şehzade Bayezid'i destekleyen devşirme asıllı paşalar Sultan II. Mehmed'in ölümünden sonraki süreci planlı bir şekilde yönetmişlerdi.⁵⁹ II. Bayezid devri kronik yazarları, şehzadeler arasındaki taht mücadelesini Bayezid'in eylemlerini ve elde ettiği üstünlüğü haklı gösterecek şekilde sunmuşlardır. Bu anlatılarda Cem, 'devlet yeteneğinden' yoksun, çevresi tarafından kandırılıp ağabeyine karşı kıskırtıcı davranışlar sergileyen ve bu yüzden kaybetmeye mahkûm biri olarak resmedilmektedir. Bazı bilgileri ustaca gizleyen bazılarını da aşırı vurgulayan kronik yazarları, Bayezid'in iktidarı almasını hem kaçınılmaz bir olgu gibi hem de siyaset ölçülerine uygun biçimde gerçekleştirdiği algısını üretmişlerdir. Örneğin II. Bayezid devri tarihçilerinden Tursun Bey, Fatih'in vefatını aktardıktan sonra gayet ustalıkla şehzadelerin taht savaşını ört bas edip Bayezid'i tahta oturtarak dua ve senaya başlamakta ve Şehzade Cem'den hiç bahsetmeden Bayezid'in saltanatını anlatmaya geçivermektedir.⁶⁰ Tarih yazıcılığı, hatırlama olduğu kadar unutmayı ve silmeyi de ihtiva ettiği için devreye hep inşa ve kurgunun girmiş olması şaşırtıcı değildir.

Belirtildiği gibi, Fatih'in sefer odaklı imparatorluk siyasetine muhalif olan hâkim sınıf içinde bir kesim vardı. Bu grup, sefer yoğunluğunun azaltılıp devletin kurumsallaşması gerektiğini düşünüyor olmalıydı. Fakat böylesine önemli bir siyaset değişikliğinin yapılabilmesi için başka bir padişahın ve kendilerinin iktidarı ele geçirmeleri gerekirdi. Bu durumda eğer Fatih'e bir suikast olmuşsa, bunu azmettirenler kendi zaviyelerinden 'devletin bekası' için bunu yaptıklarına inanmış olabilirler. Her ne kadar Fatih, güçlü hükümdar otoritesini ve merkezi devlet yapısını tesis etmiş olsa da, bu süreçte bir de Osmanlı 'müesses nizamın' oluştuğu görülmektedir. Hâsılı saltanat ya da mutlak monarşi rejimi adı altında farklı bir sistemin işlediği söylenebilir.⁶¹ Genelde Osmanlı devlet sisteminde sultan, dokunulmaz ve kendisine mutlak itaatın vacip olduğu bir 'despotik monark' olarak üstünkörü bir anlayışla izah edilir. Bu söylem, ideolojik amaçlarla kroniklerde

⁵⁹ Nitekim Sultan I. Murad 1389'da Kosova Savaşı'nda şehit edildiğinde, yerine kimin geçeceğine yine paşalar ve beyler istişare edip karar vermişlerdi. Bu karara göre, savaş meydanından önce Yıldırım Bayezid'i çağırıp onu babasının yerine sancak dibine koyduktan sonra kardeşi Yakup Çelebi otağa çağırılıp boğdurulmuştu. Burada da tahta kimin geçeceğini 'müesses nizam' belirlemiştir denebilir. Aşık Paşazade'ye göre, Yakup Çelebi'nin bertaraf edilmesinden sonra asker arasında o gece huzursuzluk ve kargaşa olur. Ancak sabah olunca Yıldırım Bayezid'in padişahlığını kabul ederler ve Yıldırım tahta cülus eder. Aşık Paşazade, *Tevarih*, s. 335.

⁶⁰ Tursun Bey, *Tarih-i Ebü'l-Feth*, s. 191-192.

⁶¹ Osmanlı devleti ve toplumunu inceleyen bazı çalışmalarda devreye sokulan anakronik yaklaşımla parametrelerin yanlış kullanılması yüzünden Osmanlı devlet yapısına ve bürokrasisine dair üretilen basmakalıp ve oryantalist varsayımların eleştirisi için bakınız: Rifa'at Abou-El-Haj, *Formation of the Modern State. The Ottoman Empire, Sixteenth to Eighteenth Centuries*, SUNY Press, New York, 2005.

sıklıkla vurgulanan bir düşünce olsa da, tarihi uygulamada II. Mehmed'in güçlü otoritesinin dahi sınırlandırılmış olduğu ortaya çıkmaktadır. XV. yüzyılda, Osmanlı hâkim sınıfı içinde farklı sosyal oluşumların geliştiği görülmektedir. Zira Osmanlı devlet sistemini belirlemiş olan sultan ile 'bürokrasi' arasında belli bir ayrımın ve yönetici sınıf içindeki karmaşık güç ilişkiler ağının çatışan, örtüşen ve tamamlayıcı nitelikleri olduğu anlaşılmaktadır. Askeri ve idari sınıf içindeki farklı hizipler kendi önem, menfaat ve güçlerinin farkında olarak herhangi bir dış tehdide karşı dayanışma içinde hareket ettikleri gözlenmektedir. Bir diğer ifadeyle, hâkim idari sınıf ile sultanın birbirlerini dengede tuttukları ya da en azından birbirleriyle uyum içinde olmalarını gerektiren bir yönetim şeklinden bahsedilebilir.

Fatih'in Vasiyeti ve II. Bayezid'in İkbali

Joos van Ghistele seyahatnamesinde bir başka ilginç ve yanıltıcı iddia daha göze çarpmaktadır. Fatih Sultan Mehmed vefat etmeden hemen önce yerine Şehzade Bayezid'in geçmesini vasiyet ettiğini ileri süren bir anlatı aktarılmaktadır:

"Yukarıda bahsedilen Türk ölümünün yaklaştığını anlayınca en çok güvendiği üç mühim çavuşunu Kilerci Ağa, Hazinedar Ağa ve Kapıcı Ağa ki bunlar hadımdır, yanına çağırıldı [...] Bunlara öleceğini bildirdi ve vasiyetini tebliğ etti: 'Eğer ölürsen, na'sımı İstanbul şehrine götürüp önceden tayin ettiğim ve ruhumun batması için yaptırdığım imaretin cami avlusundaki türbeye gömeceksiniz.' Sonra şunları dedi: 'Öldüğüm zaman büyük oğlum Yıldırım Bayezid [Yıldırım Bayazıt] hemen çağırılınsın ve gecikmeksizin İstanbul'a gelerek aynı benim gibi imparatorluğumun başına geçsin.' Ayrıca tüm işleri yoluna koyana kadar ölümünü gizli tutmalarını ve oğlunun tahta oturmadan evvel yeniçerilerin İstanbul'a girip şehri yağmalamalarına engel olmaları gerektiği emrini verdi. Oğlunun hükümdarlık tahtına oturduktan sonra kendisine tarafından şunların söylenmesini istedi: 'Bazı danışmanlarım var ki' – bunların isimlerini de saydı – 'bunlar kötü ve sahtekâr insanlar olup beni sürekli yeni vergiler ihdas etmeye ve halkımın arasında merhametsizce kan dökmeye tahrik ediyorlardı; bunlar gizli kin ve nefret besliyorlar. Oğlum bunları hayatta bırakmamalı, kılıcıyla öldürmeli ve bu gibi danışmanları yanında bulundurmamaya özen göstermelidir.' Ayrıca oğlunu topladığı altın, gümüş, kıymetli taşlar ve incilerden oluşan muazzam hazinesi hakkında bilgilendirmelerini emretti. Bu hazinenin büyük bir itina ile muhafaza edilmesinin gerektiğini, zira zamani geldiğinde oğlunun buna ihtiyacı olacağını bildirdi. Bundan başka, erkek ve kadın tüm kölelerinin azat edilmesini ve hayatlarını idame ettirmek için gerekli olanın kendilerine verilmesini de emretti. Türk bu üç kişiye son arzularını ve vasiyetini bildirdikten kısa bir süre sonra ruhunu teslim etti.'⁶²

Öncelikle seyahatnamede II. Bayezid'den *Yıldırım* olarak bahsedilmesi, yazarın isimleri ve devirleri karıştırdığını göstermektedir. Bundan başka, Zeebout'un anlatısındaki bazı şüpheli hususlar iddiasını zayıflatmaktadır. Padişahın vasiyetini sadrazamına veya en yakınındaki musahibine değil de neden hadım kişilere söylediği tuhaf ve gerçekçi değildir. Zira bu ağaların yetkileri padişahın

⁶² Zeebout, *TVoyage*, s. 371-372.

vasiyetini yerine getirmekte yetersiz kalacaktı. Burgonyalı okur kitlesine hitap eden yazar, Fatih'i kötölemek için onun yalnızlaştığını ve bir egzotizm havası katmak için de mühim meselelerin çözümünde hadım kişileri sahneye sürdüğü anlaşılmaktadır. Zira Fatih vefat ettiğinde olayların bizzat şahidi olan Neşrî dâhil olmak üzere Osmanlı kaynaklarının çoğu Padişah'ın yerine Bayezid'in geçmesi yönündeki vasiyetinden bahsetmemişlerdir. Ancak Kemalpaşazade'nin kaydı Zeebout'un anlatımı ile örtüşmektedir. Kemalpaşazade'nin iddiasına göre, Sultan II. Mehmed yerine büyük oğlu Bayezid'in geçmesini vasiyet etmiş ve yaşlı vezir İshak Paşa da kendisine tevdi edilen bu vazifeyi yerine getirmek için gayret etmişti.⁶³ Ancak devrin en meşhur âlimi ve geleceğin şeyhülislamı Kemalpaşazade'nin eserini doğrudan Sultan II. Bayezid'in istek ve talebi üzerine yazdığını unutmamak gerekir. Bu sadakat sebebiyle tarihçinin, şehzadelerin saltanat mücadelesini anlatırken vasiyet motifini olayların bitiminden sonra geriye dönük (*ex post facto*) biçimde Bayezid lehine bir gerekçelendirme mahiyetinde yazmış olduğu yüksek bir ihtimaldir.

Zeebout'un kaynağı anonim İtalyan yazar muhtemelen, vasiyet mevzusunu Şehzade Bayezid'i destekleyen ekipte bulunan birisinden işitmiş olmalıdır. Dolayısıyla her iki metindeki kayıtlar, Bayezid taraftarlarının padişahın yukardaki vasiyeti tebliğ ettiğine başkalarının inanmasını istediklerini göstermektedir. Seyahatnamenin tarihsel gerçeği yansıtmadığı aşikârdır. Öncelikle Fatih'in birlikte çalıştığı ve siyasetini uygulayan vezirlerini 'haksız vergiler ihdas ettiren, gizli kin ve nefret besleyen, kötü ve sahtekâr' kişiler olarak tanımlamış olması hiç inanılır değildir. Şayet Fatih bunları önceden tespit ettiyse neden kendisi gereğini yapmamıştır sorusu burada cevapsız kalmaktadır. Son anda farkına vardıysa bir şey yapması mümkün olmamış olabilir ya da kurmaya çalıştığı dengelerin sarsılmasından çekindiği düşünülebilir. Fakat bu da pek gerçekçi değildir. Zira Çandarlı ailesinin tasfiyesinden sonra vezirlerin 'dokunulmazlığı' kalkmış ve Fatih sürekli aralıklarla vezirlerini değiştirmişti. Bu önerme, yazarın dayandığı kaynaktan aldığı bir düşünce olmalıdır. Zira Sadrazam Karamânî Mehmed Paşa'nın aldığı sert tedbirlerden rahatsız olan kesimler mali uygulamaların onun tarafından padişaha kabul ettirildiği rivayetini yayıyorlardı. Bu bağlamda, seyahatnamede ileri sürülen Fatih'in vezirlerinin Sultan Bayezid tarafından ortadan kaldırılması gerektiği yönündeki 'vasiyeti' bir kurgu olabilir. II. Bayezid'in tahta cülusunu meşrulaştırmak, Karamânî Mehmed Paşa'nın ve Cem taraftarlarının tasfiyelerine bir gerekçe oluşturmak ve eleştirileri susturabilmek amacıyla vasiyet motifinin sonradan tasarlandığı ihtimali kuvvetlenmektedir.

Osmanlı veraset usulünün doğası düşünüldüğünde, Sultan II. Mehmed'in büyük oğlu Bayezid'in yerine geçmesini tayin ve vasiyet ettiği kayıtlar pek anlamlı

⁶³ İbn Kemal, *Tevarih-i Âli Osman, VIII. Defterden* aktaran Şerafettin Turan, VII. Defter, s. XC: "Mezkur merhum ve mağfur Kayser-i fağfur-gulamun vasiyet-i mebrurı muktezasınca İshak Paşa'dan sayir vücuh-ı hadem ve ayan-ı haşemün ittifaklarıyla da'vet-nâme dahi geldi irdi."

değildir. Bilindiği gibi XV. yüzyılda Osmanlı veraset sisteminde yaşça büyük olan veliahdın tahta geçtiği bir uygulama (*ekberiyet* usulü) kullanılmamaktaydı. Böyle bir kural olmamakla birlikte Orhan Gazi Osman Gazi'nin, I. Murad Süleyman Paşa'nın ölümüyle birlikte Orhan Gazi'nin, Yıldırım Bayezid ise I. Murad'ın büyük oğullarıdır. Onun dışındakiler ise babalarının hayatta kalan tek şehzadeleridir. Büyük oğulun eğer hükümdarlık nitelikleri noktasında bir aczi, zihnen ve bedenen bir eksikliği, geleneklere aykırı bir davranışı, korkaklığı, babasına karşı bir muhalefeti yoksa tecrübe noktasında diğer kardeşlerinden daha ileride olduğu, savaş tecrübesi ve idari deneyimi bakımından daha donanımlı olduğu, hem devlet adamlarının hem de çevresindeki toplumun onu daha iyi tanıdığı da gözden uzak tutulmamalıdır. Diğerleri şehzadeler şayet küçükse henüz hem kendisi tecrübesiz olacak hem de devlet erkânı ve toplum tarafından tam olarak bilinmeleri mümkün olmayacaktır. Bu durumda padişahın tüm erkek çocukları tahtta ve riyasette hak sahibi oldukları düşüncesiyle mücadeleye girebiliyorlardı. Eski Türk siyasi geleneklerinde olduğu gibi Osmanlılarda da hanedanın ve devletin başına kimin geçeceği daima çatışma konusu olmuştu.⁶⁴ Cem ile Bayezid ve sonraki kuşaklar arasında devam eden mücadelenin başlıca sebebi de bu anlayıştı.

Uzunçarşılı'ya göre, Fatih ve Bayezid arasında bir gerginlik vardı.⁶⁵ Bu gerginliğin bir nedeni, Şehzade Bayezid'in Karamânî Mehmed Paşa'nın sadareti sırasında (1476-1481) yaptığı toprak reformuna, yani vakıfların devlet mülküne geçirilmesine karşı çıkması olmuştu. Böylece, Fatih devri mali tedbirlerinden mağdur olan ve bu siyasete muhalif kesim Şehzade Bayezid çevresinde bir yer bulmaktaydı.⁶⁶ Muhtemelen bu nedenlerle, Sultan II. Mehmed'in gözde şehzadesi Mustafa'nın 1474 yılında ölümünden sonra geriye kalan iki oğlundan Cem'i tercih ettiği düşünülebilir, ancak herhangi birini aday gösterdiği beklenemezdi.

Sultan II. Mehmed vefat ettiğinde, Amasya valisi Şehzade Bayezid otuz dört yaşında olup, Konya merkezli Karaman valisi Şehzade Cem henüz yirmi üç yaşında bulunuyordu. Cem taraftarı en önemli idareci, Mevlânâ Celâleddin Rûmî soyundan olup askerî bir kumandan olmaktan çok medreseden yetişmiş olan Fatih'in son sadrazamı Karamânî Mehmed Paşa idi.⁶⁷ Devşirme kökenli vezir ve paşalardan vezir İshak Paşa, Hamzabeyoğlu Mustafa Paşa, Hersekzade Ahmed Paşa ve yeniçeri ağaları Kasım ve Rüstem Bayezid'i destekliyorlardı.⁶⁸ Feridun Emecen'e göre, devşirme menşeli idari kesim Karamânî Mehmed Paşa'ya nefret besliyordu. Bunlar, sadrazamın kul asıllı kişileri iktidardan uzaklaştırdığını ve divan-ı hümayuna ulema ve medrese mezunu idarecileri vezir olarak soktuğunu vehmediyorlardı. Bu

⁶⁴ Bu konunun detaylı bir incelemesi için, bakınız: Halil İnalçık, "Osmanlılarda Saltanat Veraseti Usulü ve Türk Hâkimiyet Telakkisiyle İlgisi", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 14/1 (1959) s. 69-94.

⁶⁵ Uzunçarşılı, "Fatih Sultan Mehmed'in Ölümü", s. 232.

⁶⁶ Halil İnalçık, "II. Mehmed", *DİA*, s. 404.

⁶⁷ Yusuf Küçükdağ, "Karamânî Mehmed Paşa", *DİA*, 24 (2001) s. 450.

⁶⁸ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi II*, s. 161-162.

iki grup arasındaki gerginlik had safhaya çıktı ve Fatih'in ani vefatıyla İstanbul'da iki hizip arasında büyük bir hesaplaşma yaşandı.⁶⁹

Padişah'ın ani ölümünden sonra Şehzade Bayezid'i destekleyen hizibin iktidarı devralma sürecini daha planlı bir şekilde yönettiği anlaşılmaktadır. On altı gün süren 'kontrollü kargaşa' ve hesaplaşma sürecinde, en önemli stratejik makamların Şehzade Bayezid taraftarı paşaların elinde olması dikkat çekmektedir. Yaşlı ve kıdemli vezir İshak Paşa, İstanbul muhafızı olarak başkenti kontrol altında tutuyordu. Bayezid'in damadı Hamzabeyoğlu Mustafa Paşa, Bolu sancakbeyi yetkisiyle Şehzade Bayezid'in Amasya'dan İstanbul'a kolayca gidebilmesi için büyük yolları emniyete almıştı. Cem'in herhangi erken hamlesini önlemek için bulunduğu Karaman vilayetinin komşu bölgesi Hamid-ili'nin sancakbeyi yine Bayezid'in damadı Hersekzade Ahmed Paşa idi. Ayrıca Anadolu beylerbeyi ve eski yeniçeri ağası Sinan Paşa'nın makamı Kütahya'da bulunuyordu ve buradan Konya-İstanbul güzergâhını kontrol altında tutabilirdi.⁷⁰ Şehzade Cem'i payitahta götürecekt bütün derbentlere, geçitlere ve yollara gözcüler konmuş yol vermemek için tedbirler alınmıştı.⁷¹ Dolayısıyla Bayezid ile Cem taraftarlarının kuvvetleri denk değildi.

Âşıkpaşazade'ye göre, Sadrazam Karamânî Mehmed Paşa Şehzade Bayezid'e babasının ölümünü haber vermek için saray kapıcılarından Keklik Mustafa'yı yollamıştı. Ayrıca taraftarı olduğu küçük Şehzade Cem'e de haber salarak Bayezid'den önce başkente gelmesine gayret ettiğini nakletmektedir.⁷² Uzunçarşılı, Bayezid'e gönderilen Keklik Mustafa'nın Amasya'ya ulaştığını, fakat Cem'e giden üç ayrı ulağın Konya'ya varamadan yolda yeniçeri ağası ve Bayezid'in damadı Sinan Paşa tarafından yakalanıp öldürüldüğünü; sadrazamın Cem'e gönderdiği gizli mektubun da Hersekzade Ahmed Paşa'nın eline geçtiğini belirtmektedir.⁷³ Bayezid taraftarı yeniçeriler, ayaklanıp Karamânî Mehmed Paşa'yı öldürdükleri gibi başkenti yağmaya girişmişlerdi. İstanbul Muhafızı İshak Paşa duruma hâkim olup, tereddütte kalan Bayezid'e arka arkaya haberciler göndererek Cem'den önce payitahta gelmesini ve tahtı devralmasını sağlamıştı.⁷⁴

Dolayısıyla Osmanlı askeri ve idari sınıfı içinde etkin olan devşirme asıllı kesim Bayezid'i destekleyerek tahta geçmesine yardım etmişti. Şehzade Cem taraftarlarının tasfiyeleriyle güç dengeleri değişmiş ve iktidar tamamıyla reform

⁶⁹ Feridun M. Emecen, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve Yükseliş Tarihi (1300-1600)*, İş Bankası Yay., İstanbul, 2015, s. 180. Ayrıca bakınız: Şehabeddin Tekindağ, "II. Bayezid'in Tahta Çıkışı Sırasında İstanbul'da Vukua Gelen Hadiseler Üzerine Notlar", *Tarih Dergisi*, 14 (1959): 85-96.

⁷⁰ Hedda Reindl, *II. Bayezid ve Çevresi. Hükümdarın Adamları*, çev. Ali S. Ürgüplü, Arvana Yay, İstanbul, 2014, s. 49-50; Feridun Emecen, *İmparatorluk Çağının Osmanlı Sultanları*, İsam Yayınları, İstanbul, 2011, s. 22.

⁷¹ Bayezid'e hitaben yazılmış Mustafa imzalı bütün bu noktaları açıklayan mektup için bakınız: Ertaylan, *Cem Sultan*, s. 81-82.

⁷² Âşık Paşazade, *Tevarih*, s. 464-465.

⁷³ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi II*, s. 162.

⁷⁴ Uzunçarşılı, "Fatih Sultan Mehmed'in Ölümü", s. 233.

karşısı kesimin ellerine geçmişti. Bunlar Fatih'in dış siyasetine muhalif, daha iktisatlı mali politika izlenmesi gerektiğini düşünen savaş karşıtı bürokrasi mensuplarıydı. Tursun Bey'e göre, Sultan II. Bayezid cülus ettikten sonra ilk işi babasının toprak reformunu iptal edip bin kadar emlak ve vakıfları kamulaştırılan mülkleri eski sahiplerine iade etmek olmuştur.⁷⁵ Bununla birlikte II. Bayezid, Fatih'in hızlı reform ve askerî harekâtlarına bir tepki olarak sefer yoğunluğunu düşürmüş ve devletin kurumsallaşmasına yoğunlaşmıştı. Muhtemelen Bayezid'i destekleyen hizip böyle bir döneme ihtiyaç duyduğu için onun padişah olmasına destek vermiş olabilir. Emecen'in de belirttiği gibi, II. Bayezid'in saltanat devri bir çeşit 'devr-i sabık' dönemi olarak önceki iktidarla hesaplaşılan bir dönem olmuştur. Fatih devrinde aşırılıklara gidildiği düşünülen ve şer'î uygulamalara aykırı görülen bazı mali tedbirler değiştirilmişti. Fatih'in inşa ettiği idari sistemin özüne dokunulmadı, ama iptal edilen örfî kanunlar yeniden ihdas edilmiş ve vergi sistemi tekrar düzenlenmişti.⁷⁶

Sultan II. Mehmed'in ölümünden hemen sonraki olaylar Zeebout'un metninde de aktarılmaktadır. Yazar, bu süreci anlatırken Karamânî Paşa'nın lakabını 'Yunan' Mehmed Paşa olarak vermiştir. İlk bakışta 1476'da vefat etmiş olan Rum Mehmed Paşa ile karıştırdığı ve bilgi hatası yaptığı düşünülse de, Neşri'nin metninde Karaman vilayetine ender de olsa 'taht-ı Yunan' tabiri ile atıfta bulunduğu görülmektedir.⁷⁷ Zeebout anlatısında, Padişah'ın ölümünün gizli tutulması mühim bir iş olduğundan, bu işi Karamânî Mehmed Paşa'nın bizzat kendisi üzerine alarak, sultanın na'sını İstanbul'daki Yeni Saray'a götürdüğünü belirtmektedir. Çevreye Fatih'in hasta olduğunu ve bu nedenle başkente geri döndüğü rivayetini yaydığını yazmaktadır. Boğaz'ı geçtikten sonra da padişahın arzusu üzerine yeniçerilerin karşıya geçmelerini engellemek için, denizdeki tüm gemi ve kayıkları çıkarıp beraberinde götürdüğünü aktarmaktadır.⁷⁸

Kaynağımıza göre, yeniçeriler padişahın ölümünü bir şekilde öğrenmişler ama Boğaz'ı geçmek için hiçbir gemi veya araç bulamamışlar. Bir bölümü yüzerek, diğerleri odundan ve deriden yaptıkları sallarla karşıya geçip orada buldukları gemilerle geride kalanları da karşıya geçirdikten sonra İstanbul'a doğru ilerlemişler. Yolda Karamânî Mehmed Paşa'ya rast gelen yeniçeriler: 'Sultanımızın ölümünü neden bizden gizledin?' diye bağrışmışlar. Paşa da öfkeyle onları azarlamış: 'her kimin Sultanın vefatını tekrar ağzına aldığı duyarsam onu derhal astırırım' demiş. Bu sözler üzerine yeniçeriler orada paşayı öldürmüşler ve başını da bir kargıya takıp

⁷⁵ Tursun Bey, *Tarih-i Ebü'l-Feth*, s. 197.

⁷⁶ Emecen, Osmanlı İmparatorluğu'nun, s. 182-183.

⁷⁷ Neşri, *Cihânnümâ*, s. 337: "Cem Çelebi ki taht-ı Yunan'a vâliyidi." Karaman bölgesinde yaşayan Türklerin bir bölümünün Hıristiyan olmaları ve Grek alfabesini kullanmış olmalarından dolayı Neşri bu vilayete 'taht-ı Yunan' olarak tanımlamış olabilir. Konuyla ilgili bakınız: Hayati Develi, *Osmanlı'nın Dili* (İstanbul: Kesit Yayınları, 2010) s. 26; Feruh Ağca, "Hristiyan Karamanlı Türkleri ve Karamanlı Ağza Üzerine", *Türkbilg* 11 (2006) s. 3-18.

⁷⁸ Zeebout, *TVoyage*, s. 372.

‘İşte büyük vezir Karamânî Mehmed’in başı’ diye haykırarak isyan edip saraya gelmişler. Burada, Sultan’ın öldüğünü ilan ettikten sonra İstanbul’u yağma etmeye koyularak büyük servetler ve mallar ele geçirmişler.⁷⁹

Zeebout’un bu anlatımı, Fatih Sultan Mehmed’in vefatından sonrasındaki olaylara tanık olan Neşrî’nin kaydıyla büyük oranda örtüşmektedir. Neşrî, Perşembe günü ikinci vakti vefat eden Sultan’ın naaşının vezirler ve kazaskerler tarafından Cuma gecesi İstanbul’a getirildiğini belirtir ve şöyle devam etmektedir:

“Bi-çare bende o seferdeydim. Sahibi-ayar⁸⁰ çadırına yakındık. Sabib-i ayar gece yarısında geldi ben âcizî uyardı: ‘Kalkın atınızı eyerleyin’, dedi. Kalktık gördük ki paşaların ve kazaskerlerin çadırların yerinde yeller eser. Can başımıza sıçradı, bir ıssız yoldan Üsküdar’a azmettik. Ancak hünkârın bayatından ve ölümünden şüphemiz vardı. (...) Üsküdar’a geldik gördük ki, bütün yeniçeri ve iç oğlanları tozlarla boğulmuş olarak gelip Üsküdar’a döküldüler. Sultan Mehmed’in naaşını sabah olunca İstanbul’a götürdükleri vakit, yeniçeriden bazıları hemen durumu anladılar. Pendik yanında bir tekne bularak oradan İstanbul’a azmetmişler.”⁸¹

Neşrî devamında, Karamânî Mehmed Paşa’nın padişahın hastalığını ileri sürerek ‘hamama girmeye geldi birkaç gün sonra yine gider’ diye sultanın ölümünü gizlemeye çalıştığını belirtmektedir. Fakat alınan tüm tedbirlere rağmen, Üsküdar’da toplanan yeniçerilerin Boğaz’ı geçtiklerini, İstanbul’a gelip sadrazamın başını kestiklerini aktarmaktadır.⁸² Tarihçi Şehabettin Tekindağ, İstanbul Muhafızı İshak Paşa ve yeniçeri ağaları Kasım ve Rüstem’in kapıkulu askerine hâkim oldukları için süreci Bayezid lehine etkilediklerini vurgulamaktadır. Bayezid taraftarı olan İshak Paşa’nın, Fatih’in ölüm haberini ifşa ederek yeniçerileri isyana teşvik ettiğini belirtmektedir.⁸³ Nitekim yeniçeriler, hünkârın ölüm haberini gizleyen ve Cem Sultan taraftarı olduğu için kendilerine mani olmak isteyen Karamânî Mehmed Paşa’yı öldürüp şehri yağma etmişlerdi.

Neşrî, İstanbul yağmasını şöyle anlatır: “yeniçeriler ki sanki zincirden kurtulan Süleyman devleriydiler, aç kurt koyuna nasıl girişirse İstanbul’a öyle koyuldular. Bu maceranın vakaları çoktur. Tesadüfen, Allah inayet etti. İshak Paşa orada bulundu, bu kul taifesini bir parça teskin etti.”⁸⁴ Oruç Bey bu olayları şöyle aktarır: “yeniçeri gelüp Yahudiler evlerini yağma ve talan edüp, ve dahi yeniçeri adına şehriin cimrileri, bî-devletlülileri, bî-sa’âdetlülileri karışıp geceyle hayli kimesnenün Müslimanlar evlerini ve dükkanlarını dahi bile yağma kıldılar.”⁸⁵ Neşrî ve Zeebout’un anlatılarında, bozulan asayışı yerine getirmek için Bayezid başkente gelinceye kadar sarayda bulunan oğlu Korkud Çelebi babasına vekâleten tahta geçirildiyse de yeniçeriler kontrol altına alınamamışlardı. Zeebout’a

⁷⁹ Zeebout, *TVoyage*, s. 373.

⁸⁰ Basılan paranın içindeki gümüş ve altın oranını ayarlayan görevli.

⁸¹ Neşrî, *Cibânnümâ*, s. 337.

⁸² *a.g.e.*, s. 337.

⁸³ Tekindağ, “Fatih’in Ölümü Meselesi”, s. 105.

⁸⁴ Neşrî, *Cibânnümâ*, s. 337-338.

⁸⁵ *Oruç Bey Tarihi*, yay. haz. Necdet Öztürk, İstanbul, Bilge Kültür Sanat, 2014, s. 117.

göre, Korkud Çelebi yeniçerilere dört aylık ulufe ödenmesini emreder ve bu suretle onları az çok teskin etmişti.⁸⁶ Ancak söz artık ayağa düştüğünden Bayezid gelene kadar Neşri'nin ifadesiyle 'on altı gün âlem ıstırapta' kalmıştı.⁸⁷

Fatih Sultan Mehmed'in Cenaze Merasimi

Tüm bu karışıklar sırasında padişahın cenazesi Topkapı Sarayı'nda kalmıştı. Uzunçarşılı'ya göre, Fatih'in yanında sefere çıkan Baltacılar kethüdası Kasım tarafından padişahın na'şı açılarak iç kısmı temizlenmişti.⁸⁸ On yedi gün sonra, Şehzade Bayezid'in 22 Mayıs'ta toplanan divanda saltanatı resmen teslim alıp tahta çıkmasından sonra Fatih'in cenazesi bizzat oğlu Bayezid'in omuzunda taşınarak vüzerâ, ümera ve devlet erkânıyla birlikte düzenlenen merasim ile toprağa verilebilmişti.⁸⁹ Osmanlı kaynaklarının çoğu düzenlenen cenaze merasimi hakkında bilgi vermemektedir. Tekindağ'ın belirttiği üzere, merasimin özlü bir anlatımı Tâcî-zâde Cafer Çelebi'nin *Muhabbet-nâme* adlı eserinde verilmiştir.⁹⁰ Bundan başka İdris-i Bitlisi de eserinde Fatih'in cenaze töreninden kısaca söz etmiştir ve verdiği bazı bilgiler Zeebout anlatısıyla örtüşmektedir.⁹¹

Bu merasime dair seyahatnamede verilen detaylı tasvir, nadir bir ek bilgi mahiyeti taşıdığı için bunu burada aktarmak yerinde olacaktır. Ancak önceden belirtmelidir ki, törenin tasviri bazı düzmece unsurları ve yer yer pejoratif ifadeleri içermektedir. Bu nedenle anonim yazarın merasime ya bizzat şahit olmadığı ve başkalarından işittiklerini yazdığı ya da çok uzaktan gördüklerini kaydettiği düşünülebilir. Dolayısıyla İtalyan anonimden aktaran Burgonyalı yazar töreni, kendi önyargılarına ve kültür kodlarına göre okurlarına 'tercüme etmiştir'. Zira seyahatname anlatıları, bir nevi 'kültürel çeviri' olduğu için, bir seyyahın yabancı ülkede karşılaştığı dünyayı tamamıyla anlaması ve kendi dilinde tasvir etmesi mümkün değildir. Bu nedenle öncelikle 'kültürel çeviri' aracını kullanmaktadır. Seyyahların gözlemleri esasen iki farklı kültür arasında bir geçiş veya yorumlama girişimidir. Bir seyyah, yabancı ülkede gördüğü bir şeyin tasvirini yaparken onu özgün bağlamından kopartıp anlamını yitirmesine yol açmakta, kendi kültürel ölçülerine göre farklı bir bağlama yerleştirerek anlatmaktadır.⁹² Burgonyalı seyahatnamenin bu sorunlu yönü ve peşin hükümlü retorisi bir kenara bırakılırsa, merasime dair tasviri Osmanlı tarihi için nadir bir bilgi kaynağı olarak önemlidir.

⁸⁶ Zeebout, *TVoyage*, s. 374.

⁸⁷ Neşri, *Cihânnümâ*, s. 338.

⁸⁸ Fatih'in ölümü, cesedinin kokması ve temizlenmesi, oğulları arasında ilk mücadele gibi pek çok konu için ayrıca bakınız: Uzunçarşılı, "Fatih Sultan Mehmed'in Ölümü", s. 231-234.

⁸⁹ Tekindağ, "Fatih'in Ölümü Meselesi", s. 106.

⁹⁰ *a.g.e.*, s. 107.

⁹¹ İdris-i Bitlisi, *Heşt Behişt, VII. Ketibe*, s. 265-266.

⁹² Detaylı bilgi için bakınız: Mary B. Campbell, *The Witness and the Other World: Exotic European Travel Writing, 400-1600*, Cornell University Press, Londra, 1988, s. 2 ve 11: "travel writing is a literary instrument of consciousness, a genre of cultural translation."

Zeebout anlatısında, İstanbul'da beş yüzden fazla caminin olduğunu ve minarelerinde müezzinlerin ezan okuduğunu belirtip cenaze merasiminin başlangıcını şöyle tasvir etmektedir: “Her minarenin tepesinde dört beş hoca [priester] bulunuyordu ve yüksek sesle gökyüzünü ve tüm şehri sallarcasına bağırıp çığlıklar atarak Türk'ün rubuna dualar ediyordular. Bu bağrışmalar gece yarısı başlamış bütün gece ve ertesi gün boyunca sürmüştü.”⁹³ Yukarıda belirtildiği üzere, burada Zeebout pejoratif bir söylem kullanarak camileri “Muhammed'in onuruna yapılmış tapınaklar” olarak tanımlamaktadır.⁹⁴ Ayrıca minarelerden okunan salâ ve duaları, Avrupalı okuyucusunun algısında tuhaf, acayip ve garabet dolu bir yabansılık izlenimini pekiştirmek için bunları “bağrışma ve çığlıklar” olarak tasvir etmektedir. Aşağıdaki alıntıda “insanlık dışı görüntüler”, “korkunç çığlıklar” gibi ifadelerle yine garabet ve yabansılık izlenimini uyandırmak için kullanıldığı anlaşılmaktadır. Zeebout'un İslam'ı ve Osmanlıları ötekileştirmeyi hedefleyen bu söylemi esasen ait olduğu orta çağ Avrupa kültürünün temel belirleyicisi olan Hıristiyan dünya görüşünün ölçütlerine dayanmaktadır.⁹⁵ Burgonyalı yazar şöyle devam etmektedir:

“Gecenin aynı saatinde yeniçeriler ocaklarına yakın meydanlarda büyük sayılar halinde toplanmaya başladılar. Bunlar başlarına giydikleri sarıklarını yere atıyorlardı, sonra elbiselerini çıkarıp kalın ve sert örtüler kuşanyordular ve başlarını siyah çarşaflarla örtüyorlardı. Yas tuttuklarını göstermek için sürekli yere kapanarak yüzlerini toprağa sürüyorlardı ve bahsi geçen Türk'ün kahramanlıklarını öven ıstırap dolu ağıtlar söylüyorlardı. Aynı şekilde diğer devlet erkânı, saray hizmetlileri ve şehir halkı da sabahın ilk ışıklarına kadar yas tuttular. Şafak söktüğü zaman herkes Saray'ın önündeki meydana intizam içinde toplandı ve Türk'ün na'sının defnedileceği yere taşınmasına eşlik etmek için beklemeye başladılar.

Öncelikle, şafağın sökmesiyle birlikte cenazenin taşınma vakti geldiğinde, adına solaklar [sallachij] denilen ki bazıları bunları azepler olarak da anmaktadır, çok sayıda bir grup insan belirdi. Bunlar okçulardı, ellerindeki ok ve yayları kırık, okları ve ellerini siyaha boyamışlardı, giysileri kaba ve sert, ülkelerinin geleneğine göre acı içinde bağrışıyorlardı. Bunları, sekban [seygamenij] diye anılan ve Türk'ün avcısı olan sayıları yüz civarındaki bir başka grup takip ediyordu. Bunlar da öncekiler gibi yas tutuyordu, kaba esvaplar giymişlerdi ve ellerinde birer tasmalı köpek bulunuyordu. Bunların arkasından doğancılar [duganselaers] denen üç yüz kişilik bir başka grup gelmekteydi. Bunlar kaftan giymişlerdi ve ellerinde farklı türden kuşlar taşıyorlardı: şahinler, ala doğanlar, akbabalar, kartallar, kukuletalar ve ülkemizde bilinmeyen muhtelif kuşlar. Onlar da kalın ve kaba esvaplar giymişler ve diğerleri gibi matem içindeydiler. Hemen sonrasında düzen içinde Türk'ün kapısının iki ağası geldi ki bunlara kapıcıbaşı denmektedir; beraberlerinde en az iki yüz kişi vardı, hepsi siyah ve kaba matem elbiseleri giymiş ülkelerinin geleneğine göre yas tutarak haykırıyor ve ağlaşıyorlardı. Bundan sonra ulufeci

⁹³ Zeebout, *TVoyage*, s. 374.

⁹⁴ a.g.e.: “dat zijn tempelen ter eeren van Machomet”.

⁹⁵ Bu meselenin detaylı bir incelemesi için bakınız: Kaçar, “Joos van Ghistele'nin Hac Seyahati Anlatısında İslam ve Osmanlılara dair Söylemi”, s. 225-230.

ağalar denen iki ağa geldi; beraberlerinde mükemmel düzen içinde iki bin cesur er yürümekteydi, hepsi kaba esvap giymiş ve kendi geleneklerine göre matem içindeydiler.

Arkalarından beş yüz kişilik bir bölük ile silahtar ağa geldi; bunun vazîfesi, Türk bir yere giderken onun solundan birliğiyle önden at sürmekti. Bunlar da siyah matem elbiseleri giymişlerdi. Sonra beş yüz kişilik bir bölükle sipahiler ağası geldi; bunun vazîfesi de Türk bir yere giderken ona birliğiyle sağından refakat etmekti. Bunlar da diğerleri gibi kaba matem esvapları giymiş ve yas içindeydiler. Ve sonra iki deli garibi ağası [ağalare deli carijpîj] geldi; bunlar Türk'ün maiyetindeki en cesur ve harp sanatında en maharetli birliğin ağalarıydı. Vazîfeleri, Türk bir yere giderken, at sürerken veya savaş sırasında onun arka safını korumaya alırlardı. Bunların sayısı bin kadardı, hepsi siyah ve kaba esvaplar giymiş ve diğerleri gibi derin matem içindeydiler.

Tüm bu birlikler intizam içinde bahsi geçen sarayın önünde her biri yerini aldıktan ve şafak söktükten sonra kapılar açıldı. Her bölük nizâm içinde defnedileceği yere kadar cenazeye eşlik etmek için sırasına göre yürüyüşe geçti. Sarayın kapıları açılınca, takriben iki yüz kişilik, bir bölük civan ve ceval delikanlılar çıktı; hepsi siyah ve kaba esvaplar giymiş, matem içinde feryad u şîgan edip ağlaşıyorlardı. Bunların feryatları şehirli abalının duygularını da körükleyerek sokaklarda matem çığlıkları öylesine çoğaldı ki, insanlık dışı bir görüntü ortaya çıktı. Bunların bemen arkasında Türk'ün en mühim adamlarının omuzları üstünde taşıdıkları ve tabut içinde bulunan Türk'ün na'şsı gelmekteydi. Tabutun üstünde Türk canlı gibi temsil edilmişti, sultani elbiseler intizamla örtülmüştü, başında zarif bir sarık vardı.⁹⁶

Tabutun üstünde padişahın 'canlı gibi temsil edildiğine' dair tasvirinde Zeebout, Hıristiyan kralların cenaze törenlerini andıran bir benzetme yapmıştır. Nitekim İslam'da taşınan cenaze tabutunun üzerine ne heykel ne de resim konabilir. Fakat örneğin Kanuni Sultan Süleyman'ın cenaze törenini tasvir eden minyatürde Padişahın tabutunun baş kısmına siyah sorguçlu bir kavuk konduğu görülmektedir. Dolayısıyla padişah vefat ettiğinde tabutunun başına kavuk konulması bir Osmanlı geleneğiydi.⁹⁷ Muhtemelen Zeebout'un bu tasviri buradan neşet etmiş bir bilgi olmalıdır. Ayrıca Tekindağ'ın belirttiği üzere, Türk siyasi geleneğine göre cenaze merasimlerinde şöyle bir uygulama mevcuttu. *Selatin-nâme*'ye referans vererek Tekindağ, Fatih'in cenaze töreninde matem nişanesi olarak kuyrukları kesilmiş ve eyerleri tersine çevrili atların cenazenin önünde yürütüldüğünü, sultanın sarığının ve kırılmış yaylarının tabutunun üzerine konduğunu belirtmektedir. Ayrıca Tekindağ, tarikat erbabının sancakları ve davullarıyla, Hıristiyanların ellerinde İncil ve yanmış büyük ayin mumlarıyla ve Yahudilerin de ellerinde Tevrat ile Fatih'in cenaze merasimine katılmış olma ihtimalini diğer İslam devletlerindeki misaller üzerinden ileri sürmektedir.⁹⁸

Tekindağ'ın hipotezi Zeebout metnindeki şu bilgilerle kısmen örtüşmektedir: "Cenaze alay büyük meydana gelince burada uzun bir süre durdu ve orada feryat ve ağlayışlar o

⁹⁶ Zeebout, *Troyage*, s. 374-375.

⁹⁷ Nebi Bozkurt, "Kavuk", *DİA*, 25 (2002) s. 71.

⁹⁸ Tekindağ, "Fatih'in Ölümü Meselesi", s. 106.

kadar yükseldi ki, bunu duymak inanılmaz korkunç bir şeydi; sanki gök yarılp yeryüzüne düşecek gibiydi. Herkes matemini gösterdikten sonra her biri bir mum yaktı ve şehirden iki mil mesafede bulunan imarete doğru yürümeye devam ettiler.”⁹⁹ Cenazelerde mum yakma Hıristiyan âdeti olduğuna göre, burada ifade edilen mum yakanların Hıristiyan İstanbullular olması gerekir. Bu detayı, anonim İtalyan gözlemcinin gözden kaçırmış olması mümkün değildir. Bilakis söyleminin amacına uygun bir biçimde bu önemli bilginin üstünü örterek, Hıristiyan Avrupa’nın büyük düşman olarak gördüğü Fatih’in cenazesine Osmanlı Hıristiyan tebaanın da katıldığını ve yas tuttuğunu gizlemiş olduğu anlaşılmaktadır. Zeebout metninde merasim şu tasvirle sona ermektedir:

“Cenaze Türk’ün zevcelerinin bulunduğu yerden geçerken zevceleri bir balkonda göründüler, Tanrı onların ıstırabını bilir, hepsi siyahlar giymişti, yüzlerini tirmalyor saçlarını çekiyorlardı ve benzer biçimlerde yas tutuyorlardı; naaş gözden kaybolana kadar feryatlarına devam ettiler. Bu işler acısı ve korkunç bir görüntüydü. Oradan geçtikten sonra imarete yaklaşınca, Odun Pazarı denen bir meydana geldiler. Burada takriben iki bin ulema [raysses]¹⁰⁰ mükemmel intizamda sıralanmıştı ki, bunlar medreselerin amirleriydi ve diğer dini makam sahipleri ve dini okulların hocalarıydı; bunlar burada cenazeyi karşıyordu, hepsinin elinde dünyanın bütün letafet ve tatlılığını geçen bazı kokular saçan buburdanlar vardı. Ulema ve dervişler ağlaşmıyor ve yas içinde bağışmıyorlardı; kendi ayınlerine ait muhtelif acıklı ve ürkünç kasideler söylüyorlardı ki, bunları duymak korkunçtu. İmarete gelindiğinde türbeye gidildi, burada bin kurban kesildi ve Tanrı aşkına beş bin dukadan fazla akçe dağıtıldı. Bütün isteyenlere yemek verildi ve naaş gömüldükten sonra herkes nizam içinde tekrar İstanbul’a saraya ve kendi evine döndü.”¹⁰¹

Cenaze törenine dair İdris-i Bitlisi’nin verdiği kısa bilgiler, Zeebout’un bu tasvirini tamamlamaktadır. İdris-i Bitlisi’ye göre, yas tutan kadın ve erkeklerin haykırışları ciğerleri dağılıyordu. Devlet erkânı padişahın tabutunun önü ve arkasında dizilerek yola koyulmuştu, ilim ve takva ehli namaza durmuş ve dualar okumuştur. Tarihçiye göre, cenaze namazını kırdıran kişi “*irfan ehlinin öncüsü, sofular tafsesinin şeybi Vefa-zade Şeyb Muslihiddin Musa idi*”.¹⁰² Cami-i Cedid (Fatih Camii) içindeki türbenin önünde namaz kılmak için çok sayıda insanın toplandığını belirten İdris-i Bitlisi tasvirini şöyle bitirmektedir: “*Bunların ekseriyeti hak erbabı, ulema ve dinin ileri gelenleriydiler. Tabutun sağında ve solunda arifler yer almıştı. Ehl-i İslam’dan oluşan bâs ve âmdan mahşeri andıran bir kalabalık toplanmıştı.*”¹⁰³ Maalesef van

⁹⁹ Zeebout, *Troyage*, s. 375.

¹⁰⁰ *a.g.e.*, s. 375: “raysses, dat zijn hoverste van colegen van priesters, religieusen ende van andere vergaderinghen van gheestelicken personen.”

¹⁰¹ *a.g.e.*, s. 375.

¹⁰² İdris-i Bitlisi, *Heşt Behişt, VII. Ketibe*, s. 265.

¹⁰³ *a.g.e.*, s. 266.

Ghistele seyahatnamesinde, cenaze merasimi sonrası ile ilgili dikkat çeken ya da Osmanlı kroniklerinde bahsedilmeyen başka detay verilmemiştir. Bu konuda daha fazla bilgi verilmiş olsaydı şüphesiz Osmanlı merasim ve tören gelenekleri incelemeleri için değerli olacaktı. Ancak metin, defin törenini anlattıktan sonra şehzadelerin taht kavgalarının aktarıldığı bölüme geçivermektedir.

Bayezid ile Cem'in Taht Savaşı ve Gedik Ahmed Paşa'nın Tasfiyesi

Joos van Ghistele seyahatnamesinde Osmanlılarla ilgili bölümler, Sultan II. Bayezid'in tahta geçtikten sonra kardeşi Cem ile mücadelesi ve Gedik Ahmed Paşa'yı hapsedirdiği hadiselerin anlatımıyla bitmektedir. Bilindiği gibi, her ne kadar Sultan II. Bayezid iktidarı ele almış olsa da tehlike geçmiş sayılmazdı. Cem Sultan, babasının kendisine karşı beslediği sevgisini ve meylini bildiği için ve tahta meşru bir hakkı olması sebebiyle, ağabeyinin tahta geçmesine itiraz etmiş ve Konya'da asker toplamıştı. Cem, eski başkent Bursa'ya gitmiş ve burada saltanatını ilan etmişti. Bu süreç seyahatnamede şöyle anlatılmaktadır:

"[...] Türk'ün ikinci oğlu olan Cem Sultan [Gremy Sultan veya Zinzime Sultan]¹⁰⁴, Karaman valisiydi ve İstanbul'dan takriben yirmi günlük mesafedeydi. [...] Babasının vefatını öğrenince harekete geçtiyse de çok geç kaldığını anlayınca emrindeki kuvvetlerle Bursa şehrine yöneldi. Burada karşısına Ayas Paşa ile beraberindeki iki bin yeniçeri çıkınca bunları yenilgiye uğrattı ve tutsak etti. İstanbul'da sultan olarak tahta çıkan Türk'ün büyük oğlu, bu hadiseleri ve kardeşinin zaferini öğrenince derhal elli altmış bin miktarında bir kuvvetle İstanbul'dan hareket etti, Boğaz'ı geçti, Bursa şehrini kuşatma altına aldı ve kardeşine şu sözleri ilettiler: 'Eğer padişah oğlu isen, gel benimle cenkte savaş. Her kim galip gelirse saltanat mübrüne o sahib olsun.'

Bu sözler üzerine Cem Sultan, kumandanlarından Aştin-oğlu Yakup Bey'in kötü nasihatine uyarak, hemen Bursa'dan çıktı ve on beş bin atlı ve bir miktar yaya ile korkusuzca ve kabramanca kardeşi Sultan Bayezid'e saldırdı. Ancak her zaman olduğu gibi talih ve kader birisine daha iyi davrandı, zafer Bayezid'e kismet oldu ve Cem bozguna uğradı. Cem'in askerleri öldürüldü veya tutsak düştü, kendisi kaçtı ve valisi olduğu Karaman vilayetinin sınırlarına kadar kovalandı. İki bin civarında Tatar ve Farsî askeri esir alındı, bunları Sultan Bayezid'in huzuruna getirdiler ve hepsi ortadan ikiye bölündü.

Sonra Bayezid muzaffer sultan olarak İstanbul'a geri döndü ancak burada mütevazı şekilde karşılandı. Ordusunda bulunan askerlere, kumandanlara ve beylere en az iki milyon duka miktarında akçe dağıttı ve böylece halkın rızasını ve desteğini kazandı. En büyük oğlu Abdullab'ı Cem'in kovulduğu Karaman ilinin valisi yaptı; ikinci oğlunu

¹⁰⁴ Batılı kaynaklarda Şehzade Cem'in ismi *Zizim* veya *Zinzime* olarak yaygın şekilde kullanılmıştır. İsmail Ertaylan'a göre, Cem adı meşhur İran hükümdarı Cemşid'in kısaltılmış şekli olarak kullanılıyordu. Cem isminin Batılı kaynaklarda Zizim'e nasıl dönüştürüldüğünün bir açıklaması için bakınız: Ertaylan, *Cem Sultan*, s. 5.

*kendisinin de önceden idare ettiği Amasya'ya vali tayin etti; üçüncü oğlunu da kardeşinin ele geçirdiği Bursa'ya vali yaptı.*¹⁰⁵

Metinde Cem'in ordusunda bulunan ve esir düştüğü ileri sürülen "Farisi" birliğinden bahsedilmektedir. Bu tabire dikkat etmek lazım, zira kimlerin kastedildiği belirsizdir. Bilindiği üzere, 'Faris' kelimesi aynı zamanda atlı anlamına gelmektedir. 1480'li yıllarda henüz İran coğrafyası ile irtibat çok fazla gelişmemişti, fakat burada kastedilen 'Farisiler' Akkoyunlulardan ele geçirilen atlı birlikler olabilir. Bunun yanı sıra seyahatnamede aktarılan özet, Aşıkpaşazade ve Neşri'nin kayıtlarıyla örtüşmektedir. Ancak her iki tarihçi, Cem Sultan'ın kendi iradesiyle değil de Karaman'ın "akılsız adamları" tarafından kandırılarak Bursa'ya gittiğini ileri sürerler.¹⁰⁶ Benzer ifadeler, Fatih'in ölümünden sonraki olayları hamisi Sultan II. Bayezid'in lehine kurgulayarak nakleden İdris-i Bitlisi de sıkça görülmektedir. İdris-i Bitlisi, Cem'in haksız olduğunu vurgulayarak "*kayserlik davasıyla ortaya çıkan Cem Sultan'ın fitnesini*" II. Bayezid'in "Allah'ın inayetiyle" ortadan kaldırdığını belirtmektedir.¹⁰⁷ İdris-i Bitlisi'ye göre Cem, "*bam olan akal kadebi*" ve "*gençliğin verdiği gurur sarboşluğuyla*" mülkün sultanının sadece bir tane olması gerektiğini düşünemeyerek hırslı davranmıştı.¹⁰⁸ Böylece II. Bayezid'in tarihçisi İdris-i Bitlisi, Şehzade Cem'i 'devlet bahtından' nasibini almamış ve fitne çıkartan biri gibi tanımlayarak Cem'in muhteris ve bu nedenle başarısız ve haksız olduğunu ima etmektedir.

Ancak Bursa halkı, Sultan II. Bayezid'in yolladığı Ayas Paşa kumandasındaki iki bin yeniçeriye şehrin kapılarını açmadıkları gibi Şehzade Cem'e taraftar olmuşlardı. Bursa ahali, yeniçerilerin İstanbul'da yaptıkları taşkınlıklar ve Cem'in taht varisi hanedan üyesi olması nedeniyle Cem'e itaat etmişlerdi. Bursalıların şehzadeyi desteklemelerini yermek için Osmanlı kronikçileri, '*yalancı müneccimlerin babasından sonra Cem padişah olur*' diye yanlış kehanet yaydıklarını ve halkın da buna itimat ettiğini iddia etmektedirler.¹⁰⁹ Eski Osmanlı payitahtı ve hanedan üyelerinin türbelerinin bulunduğu Bursa'nın simgesel önemi dolaylı biçimde vurgulanmaktadır. Nitekim Şehzade Cem, Ayas Paşa'nın yeniçeri kuvvetlerini bozguna uğrattıktan sonra Bursa'ya girmiş, adına para kestirmiş, hutbe okutarak padişahlığını ilan etmişti. Bu önemli bilgi Zeebout metninde verilmemiştir. Cem

¹⁰⁵ Zeebout, *Troyage*, s. 377.

¹⁰⁶ Neşri, *Cibannüma*, s. 339: "Birkaç Karaman sefihleri Cem'e igva verip ilerisine düşüp, Bursa'ya azmettiler." Aşık Paşazade, *Tevarih*, s. 465.

¹⁰⁷ İdris-i Bitlisi, *Heşt Bihışt, II. Mehmed ve II. Bayezid Devri*, yay. haz. Mehmet Karataş ve Yaşar Baş, İdeal Yay., İstanbul, 2020, s. 400. Ayrıca Heşt Bihışt'in II. Bayezid devrine dair kısmının Türkçeye tercüme edildiği ve metnin incelendiği doktora tezi için bakınız: Vural Genç, *Acem'den Rum'a. İdris-i Bitlisi'nin Hayatı, Tarihçiliği ve Heşt Behışt'in II. Bayezid Kısmı*, İstanbul Üniversitesi, yayınlanmamış doktora tezi, 2014, s. 585.

¹⁰⁸ İdris-i Bitlisi, *Heşt Bihışt*, s. 401; Genç, *Acem'den Rum'a*, s. 589.

¹⁰⁹ Neşri, *Cibannüma*, s. 339; Aşık Paşazade, *Tevarih*, s. 466.

Sultan'ın Bursa'da ilan ettiği padişahlık kendisinin Bursa'ya girmesinden itibaren Sultan II. Bayezid ile yaptığı savaşa kadar on sekiz gün sürmüştü.¹¹⁰

Ayas Paşa'nın yenildiği haberini alan Sultan Bayezid ise hazırlıklarını tamamlamış ve ordusuyla Bursa üzerine yürümeye başlamıştı. Bu arada Cem Sultan, büyük halası Selçuk Sultan (ki Sultan Murad'ın kız kardeşi ve Sultan II. Mehmed'in halasıdır) başkanlığında ağabeyine bir heyet göndermişti. Âşıkpaşazade ve Neşrî kroniklerinde bu heyetten bahsederler ama heyetin hangi pazarlık önerisini sunduğunu ve ne konuşulduğunu belirtmezler. İdris-i Bitlisi ise bu görüşmeye dair bilgi vermektedir ve heyette bulunanları da tanıtmaktadır. Tarihçiye göre, heyetin başkanı sıfatındaki Mehmed Çelebi'nin kızı Selçuk Sultan'ın yanı sıra en kıdemli ulema olan Molla Ayas ve ünlü tarihçi Şükrullah'ın oğlu Ahmed Çelebi, Sultan Bayezid'in huzuruna varmış, olası kanlı bir kardeş kavgasını önlemek için görüşmüşlerdi. Selçuk Sultan, Bayezid'e devletin ikiye taksim edilmesini Cem'in Anadolu'da ve kendisinin Rumeli'de padişah olmalarını teklif etmiş; ancak Bayezid bu öneriyi kabul etmemişti.¹¹¹ Fetret devri döneminin kanlı kardeş kavgalarına şahit olan Çelebi Mehmed'in kızı Selçuk Sultan, yeğenlerinin bir iç savaşa girişmelerini engellemek istediği anlaşılmaktadır. Ona göre, veraset savaşını önlemenin yolu kardeşlerin devlet mülkünden kendi paylarına düşeni alması olmalıydı.

İdris-i Bitlisi'nin nakletmediği ama Hoca Sadeddin'in aktardığına göre, Selçuk Sultan yeğeni Bayezid'e şöyle nasihat etmiş:

"Padişahım olmaz mı ki, can beraber olan kardeş kanını dökmeye kalkışmayasın ve İslam içinde cenk ateşini yakıp tutuşturmayasın. Rumeli topraklarıyla yetiniş Anadolu ülkesini kardeşine bağışlayasın. Öyle olursa eğdiği boynunu bir daba sana karşı çıkarmaz. Çekişme bir ağaç dabi olsa üzüntüden başka bir meyve vermez. Eğer iki şanlı padişah dövüşmeye niyet ederse, bundan sadece reayanın durumu bozulacak ve zarar görecektir. Ol yeni yetişmiş dal dabi, Osmanlı devleti bağında büyümüşdür. Cibân kavgası yüzünden onun gibi taze bir varlığı yok etmek, yüce gönüllü olmaya ve yiğitlik şanına uygun değildir."¹¹²

Selçuk Hatun'un bu sözleri gerçekten söyleyip söylemediği veya tarihçiler tarafından bu sözlerin ona söylenmiş olduğu bir muammadır. Selçuk Hatun, esirgeyici aile büyüğü rolüne büründürülmüştür. Çelebi I. Mehmed'in kızı olan Selçuk Hatun, Fetret Devri'ndeki kardeşler arasındaki savaşların yıkıcı etkisini ve travmasını şahsen tecrübe etmişti. Yeni bir iç savaşı önlemek istediği için, devlet otoritesinin iki kardeş arasında bölünmesini teklif etmiş olabilir. Osmanlı yönetim geleneğinin böyle bir şeye müsaade etmeyeceğini muhtemelen Selçuk Hatun da biliyordu. Fakat iç savaşın dehşetini yaşamış bir hanedan mensubu olarak, kardeşler arası mücadelenin devlete zarar vereceğini hesaba katarak, ayrıca her iki yeğenini de

¹¹⁰ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi II*, s. 163-164.

¹¹¹ Genç, *Acem'den Rum'a*, s. 591-592; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi II*, s. 164.

¹¹² Genelde bilgilerini İdris-i Bitlisi'den alan Hoca Sadeddin bazı ek malumatlar vermektedir. Selçuk Sultan'ın nasihatı için bakınız: Hoca Sadeddin, *Tacii't-Tevarih*, III, s. 196.

taniyan bir aile büyüğü olarak, annelik ve merhamet duygularıyla ve kendince devletin geleceğini düşünerek böyle bir öneriyi sunmuş olabilir.

İdris-i Bitlisi'ye göre II. Bayezid, bu teklife çok öfkelenmiş ve halasına saltanatın yeryüzünde Allah'ın gölgesi anlamına geldiğini ve bu 'ilahi vazifeye' ortaklığın mümkün olmadığını belirtmiş. “*Şahlığa ortak olmayı istemek Allah'a ortak olmak manasını taşır*” diyerek terslemiş. Memleketin tamamına sahip olma ihtirasıyla hareket eden II. Bayezid'in “*padışahlar arasında merhamet olma*” dediği aktarılmaktadır.¹¹³ Böylelikle 'saltanatın paylaşılmaz' olduğunu kabul eden Osmanlı siyasi töresine uyumlu hareket eden Bayezid, şehzadeler arasındaki kardeş kavgasını kaçınılmaz hale getirmişti.

Yukardaki alıntıda belirtildiği üzere, Cem'i yanılarak Bursa'dan çıkıp ağabeyiyle savaşmaya ikna eden Aştin-oğlu Yakup Bey, genç şehzadenin lalasıydı. İdris-i Bitlisi'ye göre lalasının Şehzade Cem'e ihaneti, Bayezid'in onu rüşvetle ele almış olmasından kaynaklanıyordu. Bitlisi, Sultan Bayezid'in Yakup'a gizlice mektuplar gönderip Cem'i Yenişehir ovasına doğru çektiği takdirde kendisine Anadolu beylerbeyliğini ve yüz bin akçe mahsullü köylerin mülk olarak verileceği sözünü verdiğini nakleder.¹¹⁴ Sonrasında Yenişehir ovasında yapılan savaş sırasında Yakup Bey'in Sultan Bayezid'in tarafına geçmesiyle Cem Sultan'ın ordusu bozguna uğramış ve genç şehzade Konya'ya sığınmak zorunda kalmıştı. Sultan Bayezid, Gedik Ahmed Paşa'yı seçkin kuvvetlerle Cem'in ardınca Karaman vilayetine takibine göndermişti. Şehzade Cem bu durumda Anadolu'da tutunamayacağını anlamış, annesi Çiçek Hatun ile ailesi ve oğlu Murad'ı yanına alıp Kahire'ye Memlûk sultanına iltica etmişti.¹¹⁵

Âşıkpaşazade, yeniçerilerin savaş meydanında intikam alırcasına Cem'in ordusundaki azeb askerlerini kılıçtan geçirmekle yetinmeyip derviş ve âşıkları dahi 'siz madem dervişsiniz, bu padişahlar arasındaki savaşta ne arıyorsunuz', diye öldürdüklerini aktarmaktadır.¹¹⁶ Burada Türk kökenli askerlerle devşirme kökenlilerin mücadelesine atıf bulunmaktadır. Derviş ve gazi tarihçi Âşıkpaşazade'nin kaydında tarafsızlığın metne yansımaları veya mücadeleye yansımaları biçimi görülmektedir. Seyahatnamede, savaştan sonra bütün esirlerin infaz edildiği belirtilmiştir. İlginç bir diğer detay, Sultan II. Bayezid devrine dair nadir bilgiler aktaran Haniwaldanus Anonimi'nde verilmektedir. Buna göre, Bayezid esirlerin serbest bırakılmasını buyurmuştu. Fakat Gedik Ahmed Paşa sultana itiraz etmiş, Bayezid'in otoritesini tesis etmesi gerektiğini vurgulamıştı. Paşanın telkini üzerine

¹¹³ Genç, *Acem'den Rum'a*, s. 592.

¹¹⁴ Genç, *Acem'den Rum'a*, s. 591.

¹¹⁵ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi II*, s. 164.

¹¹⁶ Âşık Paşazade, *Tevarih*, s. 466-467.

padişah, 'kendisine karşı suç işleyen' esirlerin cezalandırmasını kabul etmiş ve hepsinin başları vurulmuştu.¹¹⁷

Neşri'ye göre, yeniçeriler savaştan sonra Bursa halkından da öç almaya kalkışmışlardı, buna izin verilmeyince Sultan Bayezid'e çıkışıp bağışmışlar: "*Bursalı haindir. Bizim yoldaşlarımızı tabkir ettiler. Bizçe destur ver, varalım Bursalılardan intikamımızı alalım.*"¹¹⁸ Bayezid yeniçerilere, Bursa halkının kusurunun sadece Cem'e boyun eğmiş olmaları olduğunu, onlara şehrin kapılarını açmamakla kabahatli oldukları ancak yeniçerilerin yağma niyetleri nedeniyle Bursalıların onlara karşı geldiğini söylemiş. Onları teskin etmek için her yeniçeriye biner akçe bahşiş dağıtarak bunların yağma arzusunu önlemiş ve konumunu sağlamlaştırmış.¹¹⁹

İlginç biçimde, seyahatnamede Cem Sultan'ın Mısır'a sığınmasından sonra kuvvet toplayıp yeniden mücadeleye girişmek için Anadolu'ya döndüğü ancak talihsiz şehzadenin bu savaşı da kaybedip Rodos'a iltica edip Batı Avrupa'da geçirdiği sürgün ve tutsak hayatına hiç değinilmemiştir. Yazar anlatısında, Bayezid ile Cem'in arasındaki taht mücadelesini sadece Bursa önünde yapılan savaşı naklederek sınırlı bırakmıştır. Muhtemelen seyahatnamede kaynak olarak kullanılan İtalyanca anonim metnin yazarı yalnızca 1481 yılındaki olayları kaydetmiş olmalıdır. Nitekim seyahatnamede, Gedik Ahmed Paşa'nın Cem taraftarı olduğu suçlamasıyla Sultan Bayezid tarafından tutuklanıp hapse atıldığını ancak yeniçerilerin baskısıyla serbest bırakılmak zorunda kalındığını anlatan bölümüyle bitmektedir.

Seyahatnamede, Bursa'dan İstanbul'a döndükten sonra Sultan II. Bayezid'in babasının vasiyetini yerine getirmeye koyulduğu aktarılmaktadır. İlk iş olarak yanına İshak Paşa'yı, Otranto ve Eğriboz fatihi Ahmed Paşa'yı ve Mustafa Paşa'yı vezir tayin ettiği belirtilmektedir. Akabinde Mustafa Paşa, Gedik Ahmed Paşa'yı sultana karşı sadakatsizlikle itham etmiş. Sultan Bayezid, Gedik Ahmed Paşa'nın gizlice Cem taraftarı olmasından endişelenmesi dolayısıyla itaatsizliğini bahane ederek Ahmed Paşa'yı gece yarısı saraya çağırıp hapse attırmış. Zeebout metnine göre, Ahmed Paşa'yı zindanda sorgulayan ve işkence eden kişi eski bir yeniçeri ağası ve sultanın damadı Ferhat Paşa idi. Sorgusunda kendisine itham edilen hiçbir suçu itiraf etmese de padişah, Ahmed Paşa'nın idam edilmesini emretmiş.¹²⁰ Ferhat Paşa idam fermanını yüzüne okuduğunda, Ahmed Paşa şöyle cevap vermiş:

"Eğer sultanımın arzusu benim ölmem ise minnetle ölümü kabul ederim, ancak ölmeden evvel sultanıma gidip şu dileğimi iletmeni rica ediyorum. Ölüm fermanımı kabul ediyorum ama beni yarın sabaha kadar hayatta tutmasını rica ediyorum; bunu ölmekten korktuğum için değil, bilakis ölümünden dolayı kendilerine herhangi bir zarar gelmesinden korkuyorum. Çünkü eğer yeniçeriler sultanımın emriyle idam edildiğimi

¹¹⁷ *Hanivaldanus Anonimi'ne Göre Sultan Bayezid-i Veli (1481-1512)*, yayınlayan: Richard F. Kreutel, çeviren: Necdet Öztürk, Türk Dünyası Araşt. Vakfı, İstanbul, 1997, s. 5-6.

¹¹⁸ Neşri, *Cibannüma*, s. 340.

¹¹⁹ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi II*, s. 163.

¹²⁰ Zeebout, *Troyage*, s. 377-378.

öğrenirlerse sultana karşı isyan çıkarırlar. Fakat eğer hayatta olursam beni onlara teslim ederek onları teskin edebilirsiniz. Ve eğer yeniçeriler tutuklandığı öğrenip de hiçbir nümayişte bulunmazlarsa, o zaman hümkârım beni istediği gibi idam ettirebilir.”¹²¹

Görüldüğü üzere, Gedik Ahmed Paşa idam edilmesini önlemek için padişahı üstü örtülü tehdit etmektedir. Sultan Bayezid’in iktidarı hâlâ zayıf olduğundan, padişah Ahmed Paşa’nın bu ricasını kabul ettiği ve istediği zamanı tanıdığı anlaşılmaktadır. Zeebout metnine göre, sabaha karşı yeniçeriler, Gedik Ahmed Paşa’nın tutuklanıp hapse atıldığını öğrenmişler, zaman geçirmeden silahlanıp saraya baskın vermişler ve paşanın derhal serbest bırakılmasını istemişler. Sultan II. Bayezid, yeniçerilerin tehdidi altında Gedik Ahmed Paşa’yı serbest bırakmak zorunda kalmış. Yeniçeriler yine de teskin olmamışlar. Gedik Ahmed Paşa’nın eski görevine iade edilmesini ve onu suçlayan Mustafa Paşa’nın da kendilerine verilmesini istemişler. ‘Eğer bunları yapmazsan sana itaat etmeyiz’, diye padişahı tehdit etmişler. Sultan II. Bayezid ister istemez bu arzularını yerine getirmiş ve Mustafa Paşa’yı da yeniçerilere teslim etmiş. Yeniçeriler Mustafa Paşa’nın başından sarığını yere atmışlar, boynuna bir urgan dolayıp başını vurmak için sarayın dışına sürüklemişler. Bu sırada, padişahın isteği üzerine Ahmed Paşa aceleyle yetişmiş, yeniçerileri ikna etmiş ve Mustafa Paşa’nın hayatını kurtarmış.¹²²

Ancak yeniçeriler paşanın hayatını bağışlamak için otuz bin akçe istemişler. Diyet akçeleri ödendikten sonra Mustafa Paşa’yı Boğaz’ın öte yakasında bulunan emniyetli bir kaleye hapsedmişler. Bu kargaşa sırasında Sultan Bayezid’in damadı Ferhat Paşa ortadan kaybolmuş. İshak Paşa ile Ahmed Paşa yeniçerilerin istekleri üzerine yeniden vezir tayin edilmişler. Tüm bu olaylar olduktan sonra Sultan Bayezid, İshak Paşa ve Ahmed Paşa’yı yeniçeri ocağına göndermiş. Zeebout metnine göre, yeniçerileri içtimaa davet ettikten sonra iki vezir padişah adına şunları söylemişler: “*Sultanımız sizleri affettiğini bildirmek için bizi yolladı. Buğüne kadar kasten veya kasıt dışı her ne olduysa olmuş bitmiştir. Fakat bundan böyle her kim bir suç işlerse derhal cezalandırılacaktır.*”¹²³ Yeniçeriler ses çıkarmamış ve konu kapanmış.

Joos van Ghistele seyahatnamesinde, Fatih Sultan Mehmed’in ölümünden sonra yaşanan hadiselerin anlatıldığı kısım yukardaki ifadelerle sona ermektedir. Daha önce de belirtildiği gibi, metinde yalnızca 1481 yılındaki olaylar nakledilmektedir. Seyahatnamede anlatılan bu son olaylara dair eksiklikler ve boşluklar, Osmanlı kaynaklarındaki bilgilerle tamamlanabilir. Bu malumatlar bilindiği için fazla detaya girmeden başlıca olaylar şöyle özetlenebilir.

Zeebout’un seyahatname anlatısında ifade ettiği gibi, Gedik Ahmed Paşa’yı iktidardan uzaklaştırmayı amaçlayan tutuklama girişiminde Sultan II. Bayezid’in damadı ve nüfuzlu bir ailenin temsilcisi olan Hamza Beyoğlu Mustafa Paşa önemli

¹²¹ Zeebout, *Troyage*, s. 378.

¹²² Zeebout, *Troyage*, s. 378.

¹²³ Zeebout, *Troyage*, s. 379.

rol oynamıştı.¹²⁴ Neşrî ve Âşıkpaşazade, şehzadeliginden beri Gedik Ahmed Paşa'yı hiç sevmeyen Sultan Bayezid'in paşayı tutuklattığını ancak yeniçerilerin baskısı sonucunda tekrar serbest bırakmak zorunda kaldığından hiç bahsetmemişler. İdris-i Bitlisi ise Gedik Ahmed Paşa'yı “*yaratılışı itibarıyla kötü bir ahlaka sahip ve daima baskın gelmek isteyen*” birisi olarak tanımlamaktadır. Ahmed Paşa'nın başına buyruk ve kibirli yapısından dolayı kaba ve çirkin hareket ederek sultanı incittiğini ve bu nedenle Bayezid'in onu hapsedtiğini belirtmektedir.¹²⁵ Böylece İdris-i Bitlisi, Gedik Ahmed Paşa'nın haşin, kindar ve aksi yapısını vurgulayarak, Sultan Bayezid'in onu Cem taraftarı olduğu endişesiyle tutuklatıp idam etmek istediğini gizlemektedir. Haniwaldanus Anonimi ise, Sultan II. Bayezid ile Gedik Ahmed Paşa arasındaki gerginliğin 1473'deki Otlukbeli Savaşı'na kadar indiğini ileri sürmektedir.¹²⁶

Haniwaldanus metninde bu olayların anlatımı kronolojik bir karmaşa içinde aktarılmıştır. Anonim yazar, Gedik Ahmed Paşa'nın hapsedilmesini Şehzade Cem'in nihai yenilgisinden sonrasında olduğunu belirtmektedir. Ancak o vakit paşa zaten idam edilmişti. Eğer Haniwaldanus kroniğine inanırsak, ordunun en kabiliyetli kumandanı ve yeniçeriler arasında çok sevilen Gedik Ahmed Paşa'nın hapsedilmesinden sonra yeniçeriler silahlanıp sarayı basmışlardı. Öyle ki Sultan Bayezid'i çok ağır ve ölçüsüz hakaretlerle tehdit etmişlerdi: “*Sen ayyaş âlim müsveddesi. Senin bu sarboşluğunu hemen sona erdirmesini biliriz. Padişah olarak derubte ettiğin bu makamda bu şekilde davranmak sana yakışır mı? Şimdi bize Gedik Ahmed Paşa nerede ise hemen göster. Eğer göstermezsen o zaman sana ne yapacağımızı var sen kendin düşün.*”¹²⁷ Kapıkulu askerinin padişaha karşı bu küstah sözleri sarf edip etmediklerini bilmek imkânsız, ancak karşılıklı bir hiddet ve güvensizlik olduğu anlaşılıyor.

Haniwaldanus metnine göre, II. Bayezid kendisine yapılan bu hakaretin intikamını almaya karar vermiş. Öncelikle olayın failleri ve suçluları olan yeniçeri ağalarını tespit ettirip İstanbul'dan uzaklaştırdıktan sonra gönderildikleri bölgenin sancak beylerine ve kadılarına da fermanlar yollayarak bunları idam ettirmiş.¹²⁸

¹²⁴ Mustafa Paşa, Şehzade Cem'in Ahmed Paşa'nın ona gösterdiği müsamaha sayesinde sınırı aşip Memlûklere iltica ettiğine dair Sultan II. Bayezid'e telkinlerde bulunmuştu. Detaylı bilgi için bakınız: İsmail H. Uzunçarşılı, “Değerli Vezir Gedik Ahmed Paşa II. Bayezid Tarafından Niçin Katledildi”, *Belleten* 29/115 (1965) s. 492-493.

¹²⁵ Genç, *Acem'den Rum'a*, s. 598.

¹²⁶ Buna göre Sultan II. Mehmed, oğlu Bayezid'in kumanda ettiği birliklerin düzensiz olduğunu fark edince Gedik Ahmed Paşa'ya Şehzade Bayezid'in kuvvetlerinin savaş düzenini tanzim etmesini emretmiş. Ahmed Paşa bunu çok sert bir üslupla yapmış ve Şehzade Bayezid ile aralarında tartışma çıkmış. Ahmed Paşa Şehzade Bayezid'i asker önünde ağır sözlerle incitmiş. Şehzade Bayezid, Ahmed Paşa'ya yeri ve zamanı geldiğinde onunla hesaplaşacağını söylemiş. Paşa da “bana ne yapabilirsin? Günün birinde hükümdar olursan ben de kılıcımı artık kuşanmam” diye cevap vermiş. *Haniwaldanus Anonimi*, s. 3-4.

¹²⁷ Haniwaldanus Anonimi, s. 10.

¹²⁸ Haniwaldanus Anonimi, s. 11.

Ancak Sultan II. Bayezid bununla da yetinmeyip yeniçeri ocağını tümüyle ortadan kaldırmak için gizli divan toplantıları düzenlemiş. Vezirleriyle yaptığı istişarelerden sonra, gazi uçbeyi Mihaloğlu Ali Bey'in öne sürdüğü gerekçeler üzerine Padişah bu düşüncesinden ancak son anda vazgeçmiş.¹²⁹

Zira Sultan II. Bayezid'i daha acil ve ciddi sorunlar bekliyordu. Zira tahta çıktığından itibaren kardeşi Cem'e karşı tahtını savunmak durumundaydı. İki yıl süren taht savaşının bulanık sularında yol almayı başaran Bayezid olmuş ve Cem 1483'de yenilip Rodos'a iltica etmişti. Bundan sonra dış bilediği Gedik Ahmed Paşa'yı da ortadan kaldırmak için II. Bayezid'in önünde herhangi bir engel kalmamıştı. Yeniçerilerden çekinen padişah, bu işin Edirne'de yapılmasını uygun görmüş olmalı.¹³⁰ Erken dönem Osmanlı tarihçilerinden sadece Oruç Bey ve Anonim Osmanlı Kroniği'nin yazarı, Ahmed Paşa'nın idamını aktarmaktadırlar. Bu iki tarihçi, 18 Aralık 1483 günü vezirler ve bütün devlet erkânına Edirne'deki Yeni Saray'da verilen işret meclisinde içilip eğlenildikten sonra orada bulunanlara hilatler giydirilip ikram olurken Gedik Ahmed Paşa'nın boğdurularak öldürüldüğünü belirtmekte ve paşayı şehit ilan etmektedir.¹³¹ Diğer yandan Âşıkpaşazade anlatısında sürekli Gedik Ahmed Paşa'yı överken, idam edilişinden hiç söz etmemektedir. Neşri ise, "*Bayezid Han Gedik Ahmed'i ahiretlik etdi*", diyerek olayı yumuşatmaya çalışmaktadır.¹³²

Fatih'in en kabiliyetli serdarının idamı hiç kolay değildi ve siyasi hassasiyeti yüksek bir hadisediydi. Bu olayın meşrulaştırılması Sultan Bayezid'in tarihçisi İdris-i Bitlisi tarafından ustalıkla yapılmıştır. Bitlisi'ye göre, Gedik Ahmed Paşa'nın asi davranışlarıyla baş etmek zorunda kaldığında bile Sultan Bayezid onu öldürmek istememişti. Tarafgirliği belli olan anlatıda, Gedik Ahmet Paşa padişahın hoşgörüsüne kışkırtıcı ve kaba davranışlarla cevap vermiş, hileyle aldatmalara ve fesada meyletmiş, asiliğini sürdürmüş ve 'hak ettiğini bulmuştu'. İdris-i Bitlisi'nin anlatımında, Ahmed Paşa kayın babası İshak Paşa ile ittifak edip Sultan Bayezid'i baskı altına almış, Sultan'ın damadı Mustafa Paşa hakkında türlü hile ve iftiralar uydurup idam edilmesini sağlamıştı. Tarihçi, "*saltanat abkâmına defalarca itaat etmediği*

¹²⁹ Mihaloğlu Ali Bey itirazını şöyle gerekçelendirir. Payitahttaki yeniçeriler tümüyle ortadan kaldırılsa bile, imparatorluğun birçok kale ve hisarında bunların bulunduğunu ve eğer bunlar da isyan ederlerse devletin askeri yapısının zarar göreceğini ileri sürer. Üstelik bunları ortadan kaldırmanın zannedildiği kadar kolay olmadığını belirtir. Yeniçerilerin kendilerini savunmayı iyi bildikleri için ordunun diğer birliklerinin bunlarla savaşmak istemeyeceğini hatırlatır ve bu girişimden sultanın zararlı çıkabileceğini telkin eder: *Hanivaldanus Anonimi*, s. 12.

¹³⁰ Uzunçarşılı, "Değerli Vezir Gedik Ahmed Paşa II. Bayezid Tarafından Niçin Katledildi", s. 495.

¹³¹ *Anonim Osmanlı Kroniği*, yay. haz. Necdet Öztürk, Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul, 2015, s. 125: "Sultan Bayezid şarab meclisin edüp o gece (...) Edrene'de Yeni Saray'da merhum Gedik Ahmed Paşa'yı şehid eyledükten sonra." Oruç Bey, *Tevarih*, s. 119.

¹³² Neşri, *Cibannüma*, s. 342.

ve haksız yere hilelerle ölüme sebep olduğu” için Gedik Ahmed Paşa'nın idam edilmeyi hak ettiğini ileri sürmektedir.¹³³

Ahmed Paşa'nın öldürülmesi nedeniyle yeniçeriler ayaklansalar da olaylar bastırılmıştı.¹³⁴ Uzunçarşılı'nın yayımladığı bir fermana göre Sultan II. Bayezid, İstanbul muhafızı Bostancıbaşı İskender'e bir talimat yollayarak, Gedik Ahmed Paşa'nın 'tepelendiğini' bildirip kendisinin de sarayda bulunan Şehzade Cem'in küçük oğlu Oğuz Han'ın 'hesabını görmesini' emretmişti.¹³⁵ Tahmin edileceği gibi II. Bayezid devri kronik yazarları, Oğuz Han'ın amcasının emriyle idam edilmişinden hiç söz etmemektedir. Zira henüz dokuz yaşındaki bir çocuğun öldürülmesine hiçbir haklı gerekçe gösterilemeyeceği için susmayı tercih etmişlerdir.¹³⁶ Nitekim kardeşleriyle diğer akrabalarını ortadan kaldırmak, Osmanlı tahtını elde etmenin usulü olan bir uygulama olarak Fatih tarafından bizzat kanunlaştırılmıştı. Bu bakımdan devrin tarihçilerinin meşru sayılan bu uygulamayı pek sorgulamadan, II. Bayezid'in adil ve cömert sultan imajını özenle düzenleyip yaymak için nahoş olayları silmeye ya da olduğundan farklı anlatmaya gayret ettikleri anlaşılmaktadır.

Sonuç

Bu çalışmada, Burgonyalı soylu Joos van Ghistele'nin seyahatnamesinde Fatih Sultan Mehmed'in vefatı, cenaze merasimi ve veraset savaşına dair metne eklediği kısımlar Osmanlı kaynaklarıyla karşılaştırılarak değerlendirildi. Zeebout'un anlatısının diğer bölümlerindeki Hz. Muhammed ve Sultan II. Mehmed hakkında saldırgan ve hakaret dolu ifadelerin aksine, bu kısımlarda tarihi olaylara öncelik verildiği görülmektedir. Verilen bilgiler ana hatlarıyla Osmanlı kaynaklarındaki kayıtlarla örtüşmektedir. Zeebout Osmanlılara dair verilerini, anonim İtalyan bir gözlemcinin raporuna dayanarak aktarmıştır. Zeebout'un kaynağı anonim İtalyan yazar, Fatih'in ölümünden sonra gerçekleşen olaylara dair edindiği bilgileri Sultan II. Bayezid'i destekleyen kesimde bulunan birisinden işitmiş olmalıdır. Mesela Zeebout'un anlatısında Fatih'in vasiyetine dair iddiayı ve II. Bayezid'i 'seçilmiş varis' olarak sunulmasını, tahtı ele geçirmesini haklı göstermek için muhtemelen Bayezid taraftarları üretmişti. Bu nedenle seyahatnamedeki buna benzer biçimde tasvir edilen olayları tarihi gerçeklik olarak kabul etmek mümkün değildir. Taraflar arasındaki çatışmanın ve mücadelenin farklı anlatılara yansımaları olarak görülebilir.

¹³³ Genç, *Acem'den Rum'a*, s. 604, 608-609.

¹³⁴ Uzunçarşılı, "Değerli Vezir Gedik Ahmed Paşa", s. 495.

¹³⁵ *a.g.m.*, s. 496.

¹³⁶ Cem Sultan, oğlu Oğuz Han'ın ölüm haberini aldıktan sonra taht kavgasına ve yaşadığı trajediye dair divanına şu beyitleri yazmıştır:

"Bir kılına virseler virmezdim Oguz Hân'umun / Genc-i Kârûn-ıla bin bin mülket-i Osmân felek;

Sînemi çâk eyle cânım hâk ü gönlüm derdnâk / Çünkü Oguz Hân'um oldı hâk-ile yeksân felek;

İşidelden şâh Oguz Hân'un şehid olduğunu / Derd-ile oldı Firengistân'da Cem mecnûn felek."

Halil Ersoylu, *Cem Sultan'ın Türkçe Divanı*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1989, s. 30.

Seyahatnamede, Cem Sultan'ın Rodos'a iltica edip Batı Avrupa'da geçirdiği sürgün ve tutsak hayatına hiç değinilmemesi de dikkat çekmektedir. Bunun nedeni yazarın kaynak olarak kullandığı anonim metnin yalnızca 1481 yılında gerçekleşen olayları kaydetmiş olmasıdır. Zira yazar Osmanlılara dair anlatısını, Gedik Ahmed Paşa'nın Sultan Bayezid tarafından tutuklanıp hapse atıldığını betimleyen kısım ile bitirmektedir. Bundan başka Burgonyalı yazarın özellikle Fatih'in cenaze merasimine dair tasvirinde bazı kurmaca ve hakaretamiz ifadeleri göze çarpmaktadır. Yazarın mensubu olduğu kültürün kodlarına ve önyargılarına göre merasimi betimlemesi bu menfi söylemi açıklamaktadır. Metnin peşin hükümlü retorik bir kenara bırakılırsa, Fatih'in cenaze merasimine dair detaylı tasviri ve şehzadelerin taht mücadelesi hakkındaki kayıtları nadir bilgi kaynağıdır.

Son olarak Burgonya kökenli anlatı ve Osmanlı kaynakları incelenirken, Sultan II. Mehmed'in bir suikast sonucu öldürülmüş olabileceği hipotezi de ele alındı. Şayet bir suikast olmuş ise bunun Osmanlı hâkim sınıf içindeki Fatih'e muhalif bir kesim tarafından yapılmış olma ihtimali üzerinde duruldu. Fakat kanıt yetersizliğinden bu konu tartışmaya açık bırakıldı. Bundan başka şehzadeler arasındaki taht savaşları sürecinde yaşanan nahoş olayların, ideolojik amaçlarla Osmanlı tarih yazıcılığında üstünün örtüldüğü veya farklı kurgulandığı görüldü. XV. yüzyılda kurumsallaşan Osmanlı devlet yapısı ve idari sınıfın gelişimine de kısaca değinildi. Kendi öneminin, menfaat ve gücünün farkında olarak hareket eden askeri ve idari bürokrasinin yadsınamaz etkinliği görülmüştür. Bu bakımdan II. Bayezid'in tahta çıkması sadece kendi kişisel başarısı değildi. Sultan II. Mehmed'in politikalarına karşı çıkan yönetici seçkinler içindeki güçlü hiziplerin Bayezid'e verdikleri desteğin bir sonucu olarak Bayezid tahta geçebilmişti. Böylece Fatih gibi kudretli bir Osmanlı padişahının dahi otoritesinin sınırlandırıldığı göz önünde bulundurulduğunda, mutlak iktidara sahip olduğu iddia edilen 'despot sultan' kavramının anlamsız olduğu ortaya çıkmıştır. En azından XV. yüzyıldaki Osmanlı yönetim biçiminin, elit idari sınıf ile sultanının birbirlerini dengede tuttukları ya da birbiriyle uyum içinde olmalarını gerektiren bir yönetim şeklinden bahsetmek isabetli olacaktır.

Kaynaklar

- Anonim Osmanlı Kroniği*, (yay. haz. Necdet Öztürk), İstanbul 2015.
Aşık Paşazade, *Tevârih-i Âl-i Osmân*, (yay. haz. Kemal Yavuz ve Yekta Saraç), İstanbul, 2007.
Commynes de, Philippe, *Mémoires*, tome II, (ed. M. Dupont), Paris 1843.
Haniwaldanus Anonim'i'ne Göre Sultan Bayezid-i Veli (1481-1512), (yay. Richard F. Kreutel, çev. Necdet Öztürk), İstanbul 1997.
İbn Kemal, *Tevârih-i Âl-i Osman, VII. Defter*, (yay. haz. Şerafettin Turan), Ankara 1991.

- İdris-i Bitlisi, *Heşt Behişt, VII. Ketibe*, (çev. ve yay. haz. Muhammed İ. Yıldırım), Ankara 2019.
- İdris-i Bitlisi, *Heşt Behişt, II. Mehmed ve II. Bayezid Devri*, (yay. haz. Mehmet Karataş ve Yaşar Baş), İstanbul 2020.
- İdris-i Bitlisi'nin *Hayatı, Tarihçiliği ve Heşt Behişt'in II. Bayezid Kısmı*, (Vural Genç), yayınlanmamış doktora tezi, İstanbul Üniversitesi 2014.
- Neşri, *Cihânnümâ*, (yay. haz. Necdet Öztürk), İstanbul 2013.
- Oruç Beğ *Taribi*, (yay. haz. Necdet Öztürk), İstanbul 2014.
- Tursun Bey, *Târîh-i Ebü'Feth*, (yay. haz. Mertol Tulum), İstanbul 1977.
- Zeebout, Ambrosius, *Troyage van Mber Joos van Ghisèle*, (yay. haz. Renaat J. G. A. Gaspar), Hilversum 1998.

Tetkik Eserler

- Abou-El-Haj, Rifa'at, *Formation of the Modern State. The Ottoman Empire, Sixteenth to Eighteenth Centuries*, New York, 2005.
- Ağca, Feruh, "Hristiyan Karamanlı Türkleri ve Karamanlı Ağzı Üzerine", *Türkbilig* 11 (2006): 3-18.
- Almaz, Ahmet, *Fatih Sultan Mehmet Nasıl Öldürüldü? Venedik Devlet Arşinlerinde Gizlenen Belgelerle*, İstanbul, Nok Kitap, 2007.
- Babinger, Franz, "Yaqub Pasha, Ein Leibartz Mehmed's II. Leben und Shicksale des Maestro Jacobo aus Gaeta", *Rivista degli Studi Orientali*, 26 (1951): 87-113.
- _____, *Mehmed the Conqueror and His Time*, New Jersey 1978.
- Birnbaum, Eliezer, "Hekim Yaqub, Physician to Sultan Mehemed the Conqueror", *Hebrew Medical Journal* 1 (1961): 222-250.
- Boylav, Naşid, *Fatih Sultan Mehmed Devrinde Tıp Eserleri ile İlaçlar*, İstanbul 1953.
- Burke, Peter, "Cultures of Translation in Early Modern Europe," (ed.) Peter Burke ve R. Po-Chia Hsia, *Cultural Translation in Early Modern Europe*, Cambridge 2007.
- Campbell, Mary B., *The Witness and the Other World: Exotic European Travel Writing, 400-1600*, Londra 1988.
- Demir, Yaşar, "Venedik Krallığının Fatih Sultan Mehmed ve Bosna Sancakbeyi Ömer Bey'i Zehirletme Projesi", *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 6/11 (2009): 316-327.
- Develi, Hayati, *Osmanlı'nın Dili*, İstanbul 2010.
- Emecen, Feridun M., "II. Bayezid'in Tarih Merakı Üzerine Bir Not: Fenarizade Alaeddin Ali'nin Anonim Osmanlı Tarihi Derlemesi", *Osmanlı Klasik Çağında Hilafet ve Saltanat*, İstanbul 2020, s. 393-404.
- _____, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve Yükseliş Tarihi (1300-1600)*, İstanbul 2015.
- _____, *İmparatorluk Çağının Osmanlı Sultanları*, İstanbul 2011.
- Epstein, Mark A., *The Ottoman Jewish Communities and their Role in the Fifteenth and Sixteenth Centuries*, Freiburg 1980.
- Ersoylu, Halil, *Cem Sultan'ın Türkçe Divanı*, Ankara 1989.
- Ertaylan, İsmail, *Cem Sultan*, İstanbul 1951.
- Faroqhi, Suraiya, "Yakup Pasha", *The Encyclopaedia of Islam*, vol. 11 (2001) s. 257.

- _____, *Pilgrims and Sultans: The Hajj Under the Ottomans, 1517-1583*, New York 1994.
- Gaspar, Renaat J.G.A.A, "An Old Account of Turkey in 1481", *Bibliotheca Orientalis*, LVII (2000): 20-39.
- Har-El, Shai, *Ortadoğu'da Hâkimiyet Mücadelesi. Osmanlı-Memlûk Savaşı, 1485-1491*, (çev. Gül Ç. Güven), İstanbul 2019.
- İnalçık, Halil, "The Rise of Ottoman Historiography", in: *Historians of the Middle East*, (ed. Bernard Lewis ve P.M. Holt), Londra, 1962, s. 152-167.
- _____, "II. Mehmed", *DİA*, 28 (2003) s. 395-407.
- _____, "Osmanlılarda Saltanat Veraseti Usulü ve Türk Hâkimiyet Telakkisiyle İlgisi", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 14/1 (1959): 69-94.
- _____, *Kuruluş Dönemi Osmanlı Sultanları*, İstanbul 2010.
- Kaçar, Hilmi, "Joos van Ghistele'nin Hac Seyahati Anlatısında (1491) İslam ve Osmanlılara Dair Söylemi", *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, IV/II (2021): 219-234.
- Küçükdağ, Yusuf, "Karamânî Mehmed Paşa", *DİA*, 24 (2001) s. 449-451.
- Lewis, Bernard, "The Privilege Granted by Mehmed II to His Physician", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 14/3 (1952): 550-563;
- Ménage V. L., "The Beginnings of Ottoman Historiography", in: *Historians of the Middle East*, (ed. Bernard Lewis ve P.M. Holt) Londra 1962, s. 168-179.
- Muslu, Cihan Yüksel, *Osmanlılar ve Memlûklar. İslam Dünyasında İmparatorluk Diplomasisi ve Rekabet*, İstanbul 2016.
- Naci, Elif, "Fatih Zehirlendi mi? Fatih'in Mezarı Açılmalı mı?", *Tarih Dünyası*, 2 (1965): 229-235;
- Özcan Abdülkadir, "Osmanlı Tarihçiliğine ve Tarih Kaynaklarına Genel bir Bakış", *FSM İlmî Araştırmalar Toplum ve Bilim Dergisi*, 1 (2013): 271-293.
- Öztuna, Yılmaz, *Büyük Türkiye Tarihi*, cilt 3, İstanbul 1977.
- Reindl, Hedda, *II. Bayezid ve Çevresi. Hükümdarın Adamları*, (çev. Ali S. Ürgüplü), İstanbul 2014.
- Şirin, İbrahim, "Seyahatnamelerin Sosyal Bilimlerde Kullanım Değeri: Seyahatname Metodolojisi Geliştirmenin Zorunluluğu", *Türk Yurdu Dergisi*, 33/310 (2013) s. 38-43.
- Tekindağ, Şehabeddin, "Fatih Devrinde Osmanlı-Memlûk Münasebetleri", *Tarih Dergisi*, 30 (1976): 73-98;
- _____, "Fatih'in Ölümü Meselesi", *Tarih Dergisi*, 16/21 (1966): 95-108.
- _____, "Fatihle Çağdaş Bir Memlûk Sultanı Aynal el-Ecrud", *Tarih Dergisi*, 23 (1969): 35-50.
- _____, "II. Bayezid'in Tahta Çıkışı Sırasında İstanbul'da Vukua Gelen Hadiseler Üzerine Notlar", *Tarih Dergisi*, 14 (1959): 85-96.
- Tırmıkçıoğlu, Zeynep, "Baba, oğul ve zehir: Fatih Sultan Mehmed, Şehzade Mustafa ve Cem Sultan'ın Ölümünün Onbeşinci Yüzyıl Zehirleri Işığında Yeniden Değerlendirilmesi", *Zeitschrift für die Welt der Türken* 12/2 (2020): 104-107.
- Turan, Şerafettin, "II. Bayezid", *DİA* 5 (1992) s. 234-238.
- Uzunçarşılı, İsmail H., "Değerli Vezir Gedik Ahmed Paşa II. Bayezid Tarafından Niçin Katledildi", *Bellekten*, 29/115 (1965): 492-493.

_____, "Fatih Sultan Mehmed'in Ölümü", *TTK Belleten*, 34/134 (1970): 231-234.

_____, *Osmanlı Tarihi*, II. Cilt, Ankara 1975.

Ünver, Süheyl, *Fatih Sultan Mehmed'in Ölümü ve Hâdiseleri Üzerine Bir Vesika. Testament de Amyra Sultan Nichemedy, 12 Eylül 1481*, İstanbul 1952.

Summary

This article mainly analyses the pilgrimage narrative of the Burgundian nobleman Joos van Ghistele, which was written by the Flemish Carmelite monk Ambrosius Zeebout in 1491. In this text, Zeebout compiled a series of accounts on Sultan Mehmed II's death, his funeral ceremony and the succession war between the crown princes, Cem and Bayezid. The analysis confirms that the Burgundian travelogue adds important details to the information offered by contemporary Ottoman chronicles on the funeral ceremony of Sultan Mehmed II. As such, the Burgundian travelogue forms a rare and supplementary source for the study of the events that took place in Istanbul in 1481.

The article demonstrates that it is impossible that the Burgundian nobleman could have obtained such comprehensive and detailed knowledge himself, as he did not travel through the Ottoman lands and never went to Istanbul. The travelogue's descriptions of Ottoman history were not the result of his personal observations nor formed an eyewitness account of Joost van Ghistele. In fact, Ambrosius Zeebout, the compiler of van Ghistele's travel narrative, made use of a contemporary source to provide information on the Ottomans. It is reasonable to assume that Zeebout acquired the information about Sultan Mehmed II's funeral and the following events in the Ottoman capital from a contemporary Italian source of Genoese or Venetian origin.

At the heart of this article, the author compares Zeebout's account about the death of Sultan Mehmed II, his funeral and the succession wars with the contemporary Ottoman chronicles. This analysis clearly shows that the account of the anonymous Italian observer, whose text served as the main source of Zeebout's narrative, was highly influenced by the framing of events fashioned by the supporters of Sultan Bayezid II. For instance, Zeebout reproduced some controversial and misleading information about the events related to the testimony of Sultan Mehmed II and the succession war among his sons. He claimed that Mehmed II supposedly presented Bayezid as the 'chosen heir' to succeed him in his testimony. This suggestion does not make a sense within the Ottoman succession tradition and practice. Undoubtedly, this framing was created by the supporters of Bayezid II to justify and rationalize his seizure of power, long after the unfolding of events. Taking this into account, the Burgundian travelogue cannot be considered as accurately reproducing objective facts about Ottoman history.

By comparing and evaluating different historical texts, the article shows that in the Ottoman chronicles some facts are wisely silenced or omitted and other events carefully recorded and particularly emphasized. This selective editing of facts at times renders the reproduced information misleading. Nevertheless, this narrative strategy is generally closely linked to the political aims and ideological imperatives of their authors and their intended audiences. For instance, the painful facts that took place during the wars for the throne between the princes Cem and Bayezid were wisely silenced or altered by the Ottoman court chroniclers. They changed the uncomfortable events by omitting or tempering them, to laud and reinforce the ideal image of Sultan Bayezid II, the winner of the feud.

Furthermore, this article critically evaluates the discourse of the various Ottoman chroniclers and in doing so also deals with the polemic around the death of Sultan Mehmed II. Considering the uncertain evidence in the Ottoman sources, it formulates an alternative hypothesis about the Sultan's death by looking at the political imperatives of the chroniclers and the ideological objectives of their narratives. More concretely, this article evaluates the hypothesis about whether Sultan Mehmed II was assassinated and if so, whether this may have been supported by a group within the Ottoman ruling class which heavily opposed the policies of the ruling sultan. Finally, the current study argues that the historiographical views that define the Ottoman state in terms of 'despotic sultanism' do not hold ground. By contrast, the author claims that the Ottoman Empire in the fifteenth century should be understood and interpreted within its own distinct trajectory of state building. In addition to developing judicial, fiscal and administrative institutions, competitive power plays within the ruling class were critically important in this process. For instance, when centralizing state power, the Ottomans created the institution of *kapıkulu*. The *kapıkulu* officials increasingly staffed the top military and administrative positions, forming a new elite. Being the principal agents of Ottoman imperial rule, these officials became aware of their own interests and their significance for Ottoman state building. Hence, they were conscious about their role in and importance for the central authority and reacted against any policy that contradicted their interests. In this respect, Bayezid II's succession to the throne was not merely his own personal achievement. It was the result of the support which Bayezid enjoyed from the powerful factions within the ruling elite, who opposed the policies of Mehmed II. In conclusion, the futility of the concept 'oriental despot' is illustrated by the fact that not even Mehmed II, the powerful Ottoman sultan, was 'the absolute master of all the things, slaves and subjects in his land.'

EMRE SULTAN KÖYÜ'NÜN YUNUS EMRE İLE İLİŞKİLENDİRİLMESİ MESELESİ VE 19. YÜZYILIN ORTALARINDAKİ SOSYAL VE EKONOMİK YAPISI

Nejdet Bilgi *

Öz

Günümüzde Manisa'nın Kula ilçesi sınırları içinde bulunan Emre köyünün önceki adı Emre Sultan'dı. Köy, 19. yüzyıl ortalarında Saruhan sancağı Adala kazasına bağlı idi. Bu inceleme ile köyün 1844-1845 yıllarındaki sosyal ve ekonomik durumu ortaya konulmaya çalışılmaktadır. İncelemenin temel kaynağı Osmanlı Arşivi'nde bulunan, köye ait temettüat defteridir. Köye ilişkin nüfus defterleri ve diğer arşiv kayıtları da kullanılmıştır. İncelemenin ikincil hedefi, köye ilişkin arşiv kayıtlarında, Yunus Emre veya Tapduk Emre ile ilgili bilgi olup olmadığını da tespit etmektir. Temettüat defterine göre Emre Sultan köyü 43 hane ve yaklaşık 215 nüfusa sahiptir. 43 hane reisinin isimlerine bakıldığında toplam 13 ayrı isim kullanılmıştır. En çok kullanılan isimler Mustafa, İsmail ve Ali'dir. Meslekler açısından bakıldığında, 43 hane reisinden 33'ünün tarımla uğraştığı görülmektedir. Köyde birer tane imam ve muallim-i sıbyan bulunmaktadır. Esnaf olarak sadece bir demirci vardır. Köyün toplam tarım arazisi 3.169 dönümdür ve bunun yarıdan biraz fazlası ekili arazidir. Köyde değer itibarıyla en fazla buğday, palamut ve arpa üretilmektedir. Toplam hayvan sayısı 476'dır. Köyün 1844 yılı safi toplam geliri 103.357 kuruştur. Ödenen yıllık vergi toplamı ise 23.722 kuruştur. Köyün ekonomisi büyük ölçüde tarımsal faaliyetlere dayanmaktadır. İncelenen temettüat defteri ve nüfus defterlerinde Yunus Emre ile bağlantılı olabilecek bir bilgiye rastlanmamıştır. Köyde Emre Sultan Tekkesi ve bu tekkeyle ilişkili kişiler bulunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Emre Sultan, Tapduk Emre, Yunus Emre, köy, ekonomik yapı, temettüat

* Doç. Dr., *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü*, Muradiye-Manisa/Türkiye, nejdet.bilgi@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2288-616X>.

Social and Economic Structure of Emre Sultan Village in the Mid-19th Century

Abstract

The previous name of Emre village, which is located within the borders of Kula district of Manisa today, was Emre Sultan. The village was connected to the Saruhan sanjak Adala district in the middle of the 19th century. With this study, the social and economic situation of the village in the years 1844-1845 is tried to be revealed. The main source of the study is the village temettüat book in the Ottoman Archives. Population registers and other archival records of the village were also used. The secondary objective of the study is to determine whether there is information about Yunus Emre or Tapduk Emre in the archive records of the village. According to the temettüat book, Emre Sultan village has 43 households and a population of approximately 215. When the names of 43 household heads were examined, a total of 13 different names were used. The most used names are Mustafa, İsmail and Ali. When examined in terms of occupations, it is seen that 33 out of 43 household heads are engaged in agriculture. There is one imam and one teacher in the village. There is only one blacksmith as a tradesman. The total agricultural land of the village is 3,169 acres and just over half of it is cultivated land. Most wheat, bonito and barley are produced in the village in terms of value. The total number of animals is 476. The total net income of the village in 1844 was 103,357 kuruş. The total annual tax paid is 23,722 kuruş. The economy of the village is largely based on agricultural activities. No information that could be related to Yunus Emre was found in the examined temettüat and population books. There are Emre Sultan Lodge and people associated with this lodge in the village.

Keywords: Emre Sultan, Tapduk Emre, Yunus Emre, village, economic structure, temettüat book

Giriş

Emre Sultan köyü 19. yüzyıl ortalarındaki kayıtlara göre, Saruhan sancağı kazalarından Adala'ya bağlıdır. Köyün önemi, burada Yunus Emre ve Tapduk Emre'ye ait bir makamın bulunmasından kaynaklanmaktadır. Adala, köylerle ilgili bilgileri verilmeksizin 1856/57 (h. 1273), 1864/65 (h. 1281), 1875/76 (h. 1292) ve 1878/79 (h. 1296) tarihli devlet salnamelerinde Saruhan sancağı kazaları arasında gösterilmektedir.¹ Bu tarihten sonra Adala'nın Saruhan Sancağı'na bağlı Salihli kazasının nahiyesi haline getirildiği anlaşılmaktadır. Nitekim 1878-1879 (h. 1296) tarihli ilk Aydın salnamesinde bu şekilde yer almaktadır.² Adala nahiyesi, 1890/91 (h. 1308) ve 1908/9 (h. 1326) tarihli Aydın vilayet salnamelerinde de yine Salihli

¹ *Salname Sene 1273*, Defa 11, s. 93; *Salname Sene 1281*, Defa 19, s. 172; *Salname Sene 1292*, Defa 30, s. 248; *Salname Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*, Otuz Dördüncü Sene, İstanbul 1296, s. 163.

² *Salname-i Vilayet-i Aydın Sene 1296*, s. 123.

kazasına bağlıdır. Her iki salnamede de Emre Sultan, Adala nahiyesine bağlı köyler arasında yer almaktadır.³ Emre Sultan köyü, aynı adla 1928 tarihli *Köylerimiz* kitabında Salihli'ye bağlı Adala nahiyesinden ayrılarak Kula kazasına bağlanmış görünmektedir.⁴ Köy, 1932 yılından başlayarak, kayıtlarda Emre olarak geçmektedir.⁵

Köyle ilgili bu inceleme, büyük ölçüde köye ait 1845 tarihli temettüat defterine dayanmaktadır. Köye ait nüfus defterleri ve diğer arşiv kayıtlarından da yararlanılmıştır. Köyün 19. yüzyılın ortalarındaki durumu incelenirken, kullanılan arşiv kayıtlarında, Yunus Emre ve Tapduk Emre'nin izi de aranmıştır.

Köye ait kayıtların bulunduğu 1484 numaralı temettüat defterinin kapağında, “*Çavlı ve Derbend ve Emre Sultan ve Kenger ve Ortaköy ve Hacı Hızır ve Gök Eyüb karyeleri der kazı-i Adala*” başlığı bulunmaktadır. Toplam 87 sayfadan oluşan defterin 22-31. sayfalarında Emre Sultan köyüne ait kayıtlar yer almaktadır. Köye ait kayıtların başında, “*Saruban Sancağı dahilinde Adala Kazası'na tabi Emre Sultan karyesi abalisinin emlak ve arazi ve temettüatlarını mübeyyin defteridir ki bervec-i ati zıker olunur*” denilmektedir.⁶

Köyün Yunus Emre ile Bağlantısı

Bilindiği üzere, Yunus Emre'nin mezarının bulunduğu iddia edilen on biri Türkiye sınırları içinde, biri Azerbaycan'da on iki makam bulunmaktadır.⁷ Aslında makam sayısının on beş olduğunu söyleyenler de var.⁸ Bunlardan birisi, burada ele alınan Emre Sultan köyündedir. Köydeki türbede hem Tapduk Emre'ye hem de Yunus Emre'ye ait olduğu düşünülen mezarlar bulunmaktadır. Bu bilgiyi literatüre katan ilk kişi Bursalı Mehmet Tahir'dir.⁹ Mehmet Tahir (1861-1925), diğer bazı Yunus mezarlarını andıktan sonra şu bilgiyi vermektedir: “*Bunlardan başka Saruban sancağının Kula ve Salihli kazaları arasında Emre namındaki yetmiş haneli bir karyede ahiren ziyaret ettiğim kârgir bir türbede Tapduk Emre'nin evlat ve ahfadı ile türbe derununda Aşık Yunus türbe kapısının eşiği önünde medfun oldukları manzur-ı acizi oldu. Fakat mezar*

³ İbrahim Cavid, *Aydın Vilayetine Mahsus Salname Sene-i Hicri 1308 Sene-i Mali 1307*, Cild-i Sani, Matbaa-i Vilayet, [İzmir], s. 481; *Salname-i Vilayet-i Aydın 1326 Sene-i Hicriyesine Mahsus*, Defa 25, s. 635.

⁴ Türkiye Cumhuriyeti Dahiliye Vekaleti, *Son Teşkilat-ı Mülkiye'de Köylerimizin Adları*, Hilal Matbaası, İstanbul 1928, s. 977-978, 985.

⁵ *T.C. Manisa Vilayeti Hakkında Tabii, Coğrafi, Taribi, İdari, İktisadi, İctimai Malumatı Cami Mecmua*, Vilayet Hususi İdaresi, İzmir 1932, s. 395.

⁶ BOA, *Maliye Nezareti Temettüat Defterleri (ML.VRD.TMT.d.)*, 1484, s. 22.

⁷ Mustafa Tatçı, “Yunus Emre”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (TDVİA)*, 43. Cilt, İstanbul 2013, s. 602. Tapduk Emre hakkında bkz. Haşim Şahin, “Tapduk Emre”, *TDVİA*, 40. Cilt, İstanbul 2011, s. 12-13.

⁸ Fahri Yetim, “Yunus Emre'nin Kabri ile İlgili Görüşler Üzerine”, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6/1 (Haziran 2005), s. 181; M. Öcal Oğuz, “Çok Mekânli ve/veya Çok Mezarlı Anlatı Kahramanları: Yunus Emre”, *Millî Folklor*, 23/91 (2011), s. 6.

⁹ Yetim, *agm*, s. 173.

taşlarının hiçbirinde yazı yoktur. Yalnız Aşık Yunus'un seng-i mezarında ufak bir balta resmi mabkûkdur."¹⁰

Mehmet Tahir'in önce 1907'deki, sonra 1914 yılında tekrarlanan bu bilgi paylaşımından sonra, konunun bir adım öteye taşınması, Çağatay Uluçay'ın 1940 ve 1943 yıllarında yayımlanan iki kitabıyla oldu.¹¹ Uluçay'dan önce Köprülü'nün 1919 yılında yayımlanan eserinde Mehmet Tahir'in verdiği bilgiler yorumlanmış ve buradaki mezarların Yunus'a ve şeyhine ait olduklarının iddia edilemeyeceği belirtilmiştir.¹² Uluçay, köyün, asıl adı Emre Sultan olan Tapduk Emre'nin yaşadığı ve mezarının bulunduğu köy olduğunu, hem arşiv belgeleri hem de köyle ilgili derlemelerden hareketle ortaya koyduğunu iddia etmektedir.¹³ Aynı zamanda, türbe girişinde yer alan ve üzerinde teber/balta şekli bulunan mezarın da Yunus'un asıl mezarı olduğunu ispat etmeye çalışmaktadır.¹⁴ Uluçay bu kitaplardan sonra da Yunus'un mezarının bu türbede olduğuna dair yazılar yayımlamıştır.¹⁵

Uluçay'ın en güçlü belgesi 1595 tarihli bir şer'îye sicili kayıdır. Kayıt, Saruhanoğlu Hızır Paşa'nın Adala'da İldades ve Enageres köyleri yanındaki mezraayı Emre Sultan adlı kişiye vermesiyle ilgilidir.¹⁶ Saruhanoğlu Hızır Paşa (Hızırşah) 14. yüzyılın ikinci yarısında ve 15. yüzyılın başlarında yaşamış ve beylik (1389-1390 ve 1404-1406/10?) yapmıştır.¹⁷ Oysa Yunus Emre 1250-1320 yıllarında

¹⁰ Bursalı Mehmed Tahir, *Aydın Vilayetine Mensub Meşayih, Ulema, Şuara, Müverribin ve Etebbanın Teracim-i Ahvali*, Keleşyan Matbaası, İzmir 1324 [1906-1907], s. 33; Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, Birinci Cild, Matbaa-i Âmire, İstanbul H. 1333 [1914-1915], s. 194.

¹¹ M. Çağatay Uluçay, *Saruhanoğulları ve Eserlerine Dair Vesikalar (773 H. – 1220 H.)*, Manisa Halkevi Yayınlarından, İstanbul 1940, s. 51-54; M. Çağatay Uluçay, *Yunus'un Mezarı*, Gediz Basımevi, Manisa 1943. Yeni bir baskısı için bkz. M. Çağatay Uluçay, *Sancaktan Saraya Seçme Yazılar*, Haz: M. Sabri Koz-Haşim Şahin, YKY, İstanbul 2012, ss. 401-421.

¹² Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, İkinci Basım, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1966, s. 236. Köprülü burada, Mehmet Tahir tarafından Yunus'a izafe edilen balta resmi işlenmiş mezar taşının elli-altmış senelik olduğunu söylediğini belirtiyorsa da Mehmet Tahir'in kitaplarında böyle bir bilgi yoktur. Muhtemelen bu sözlü bir nakildir.

¹³ Uluçay, *Yunus'un Mezarı*, s. 4-7.

¹⁴ Uluçay, *Yunus'un Mezarı*, s. 7-19.

¹⁵ M. Çağatay Uluçay, "Yunus Emre'ye Dair", *Gediz*, 6/ 68 (1. Teşrin 1943), s. 13; M. Çağatay Uluçay, "Yunus Emre'nin Kabri Meselesi", *Gediz*, 6/70 (1. Kanun 1943), s. 5-7.

¹⁶ Uluçay, *Yunus'un Mezarı*, s. 6. Yunus'la ilgili yeni bir çalışmada da Uluçay'ın kurduğu bağlantı doğru kabul edilmektedir. Bkz. Naci Yengin, *Yunus Emre'nin İzinde*, Ihlamur, İstanbul 2021, s. 77-78, 126-128.

¹⁷ Uluçay, *Sancaktan Saraya Seçme Yazılar*, s. 738-739.

yaşamıştır.¹⁸ Tapduk Emre'nin ise 13. yüzyılın sonlarında, en azından Yunus Emre'den önce öldüğü tahmin edilmektedir. Zira Yunus Emre bir şiirinde Tapduk Emre'nin ölümünden söz etmektedir.¹⁹ Dolayısıyla, Uluçay'ın yayımladığı belge kronoloji ile örtüşmemektedir. Gösterdiği diğer delillerin çoğu folklorik derlemelere dayanmaktadır. Mesela, eskiden beri köyde ve çevresinde erkek çocuklara Yunus adının konduğunu belirtmekte ve bunu da türbedeki mezarın Yunus'a ait olduğunu kanıtlayan delillerden birisi olarak göstermektedir.²⁰ Nitekim köy mezarlığında Cumhuriyet dönemine ait Yunus adı bulunan mezarlar bulunmaktadır. Fakat, Osmanlı dönemine ait mezar taşlarında Yunus ismine rastlanmamaktadır. Dahası, köye ait 1834 ve 1842 tarihli nüfus defterlerinde²¹ ve burada incelenen 1845 tarihli temettüat defterinde de Yunus adına tesadüf edilmemektedir (Tablo IV). Uluçay'ın gösterdiği diğer deliller de tarihi olmaktan çok folklorik veya yoruma dayalı bilgilerdir. Uluçay'ın somut malzemeye dayanan bir delili de Yunus Emre'ye izafe edilen mezarın üstündeki balta kabartmalı mermer kaidedir. Oysa bu dört yüzlü mermer kaide (50x33x25 cm boyutlarında), 13-14. yüzyıllara tarihlenen türbe üzerindeki, Bizans dönemi mimari eserlerinden devşirilen parçalardan birisidir.²² Phrygia mermerinden yapılan kaidenin (pedestal) bir yüzünde çift ağızlı bir balta kabartması bulunmaktadır.²³ Bu kaide Yunus Emre'nin oduncululuğunu vurguladığı için, özellikle buraya konulmuş da olabilir. Fakat Yunus Emre'ye izafe edilen mezar için üretilmiş bir malzeme değildir. Dolayısıyla, Uluçay'ın türbenin aidiyetiyle ilgili görüşleri, güçlü delillere dayanmamaktadır.

Uluçay'ın yayımladığı 1595 tarihli belgeden 64 yıl önce düzenlenen 1531 tarihli Saruhan vakıfları defterine göre, Saruhan Bey ve oğlu İlyas Bey tarafından düzenlenen 1339 tarihli vakıfname ile Ömer Emre'nin neslinden gelen çocukların yemeleri ve dua ile meşgul olmalarını istemiştir. Kaydın altında, 1521 yılında Ömer Emre köyündeki Ömer Emre evladı olarak 14 kişinin adı yer almaktadır. Bunun ardından, Ömer Emre Zaviyesi köyündeki halkın (34 kişi) isimleri verilmektedir. Bu

¹⁸ Adnan Sadık Erzi, "Türkiye Kütüphanelerinden Notlar ve Vesikalar I.", *Belleten*, XIV/53 (Ocak 1950), s. 88. Tatçı da aynı tarihi vermekle beraber 1250 tarihini 1240 olarak yanlış aktarmaktadır. Erzi bir yazma eserden aynen naklederek Yunus'un 72 yıl yaşadığını yazıyor. Tatçı bunu 82 olarak naklediyor ve hesaplamayı da bu yüzden 1240 olarak yapıyor. Bkz. Tatçı, *agm*, s. 600. Öcal Oğuz da Tatçı'nın diğer bir çalışmasındaki aynı nakli ve hesaplamayı aynen aktararak, yaygın kabul gördüğünü belirtiyor. Bkz Mehmet Öcal Oğuz, "Yunus Emre, Yunus, Kul Yunus, Âşık Yunus, Yunus Emren", <http://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/yunus-emre-yunus-kul-yunus-asik>. Yetim de önce 1240 tarihini kaynak göstermeksizin vermekle beraber, sonra Erzi'den naklen doğru tarihi göstermektedir. Bkz. Yetim, *agm*, s. 173,180.

¹⁹ Şahin, *agm*, s. 13.

²⁰ Uluçay, *Yunus'un Mezarı*, s. 16.

²¹ BOA, *Nüfus Defterleri (NFS.d.)*, 2816; *NFS.d.*, 2818.

²² Ergün Laflı, "Kula Tapduk Emre Türbesi'nde Yer Alan Devşirme Öğeler", *Geçmişten Günümüze Manisa Şehzade II. Mehmed ve Manisa Tarihi – Kültürü – Ekonomisi*, Cilt III. Ed. İlker M. Çağlar vd., Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Manisa 2018, ss. 1753-1775.

²³ Laflı, *agm*, s. 1755.

34 kişiden “*Umur veled-i Hoca Balı*” adlı kişi “*türbedar*”, “*Mustafa veled-i Umur*” adlı kişi ise “*buddam-ı türbe*” olarak kaydedilmiştir. 34 kişi arasında yer alan, “*Hacı veled-i Yunus*” adından anlaşılacağı gibi baba adı Yunus’tur. Bu kayıtların altında ise, Hızır Paşa’nın da Ömer Emre zaviyesine bir miktar ürün vakfettiği belirtilmektedir.²⁴ Benzer bilgiler, 1575 tarihli Saruhan vakıflarına ilişkin defterde de yer almaktadır. Saruhan Bey ve oğlu İlyas Bey’in Adala’daki Ömer Emre köyünü Ömer Emre’ye vakfettikleri, oğulları ve kızlarının duayla meşgul olmaları için de 1339 (H. 740) tarihli bir vakıfname düzenlemiş oldukları belirtilmektedir. Memi adlı kişinin de 1565 tarihli beratla buraya tasarruf ettiği ilave edilmektedir. Defterde bu kayıttan sonra 12 kişinin adı zikredilerek, bunların defter-i atikde Ömer Emre evladı olarak kayıtlı olanların çocukları olduğu vurgulanıyor. Bunun da ardından, Ömer Emre Zaviyesi köyündeki ahalinin isimleri naklediliyor. Aralarında bir tane de Yunus ismi yer alıyor. Ardından gelen kayıтта, Saruhanoğlu Hızır Paşa’nın da Adala’daki imaretinden Ömer Emre zaviyesine vakıf yoluyla, belirtilen miktarda ürün hasılatının verilmesine dair belge bulunduğu belirtilmektedir.²⁵ Her iki defterdeki köy isimleri arasında, Emre Sultan yer almamaktadır.

1677 tarihli bir avarız defterinde, Saruhan sancağı Adala kazası köyleri arasında Emre adını taşıyan bir köy vardır.²⁶ Daha önce belirtilen, Ömer Emre ve Emre Sultan adı geçmemektedir. 1733 tarihli bir arzda, “*Saruhan sancağında Adala kazasına tabi Emre nam karyede vaki Emre Sultan Zaviyesi*”nden söz edilmektedir.²⁷ 1809 yılına gelindiğinde, bir fermanla “*Ömer Emre Zaviyesi kurularından Ömer Emre karyesi*” denilmektedir.²⁸ 1809 tarihli bu ifade çok geç bir tarihe ait olmakla beraber, öncekilerden farklı olarak, Ömer Emre Zaviyesi köylerinden söz etmektedir. Yani zaviyeye bağlı veya zaviyeyle ilişkili köyler vardır. Bu ifade, çevredeki Emre adlı köylerin, Ömer Emre Zaviyesi’ne bağlı olarak oluşmuş köyler olduğu anlamını içermektedir. Ayrıca, Emreler arasında en eskisinin Ömer Emre olduğu yorumunu yapmaya da kapı aralamaktadır. 1834, 1840 ve 1842 yıllarına ait nüfus defterlerinde ise Adala kazasına bağlı Emre Sultan köyüne ait kayıtlar vardır. Defterlerde kayıtlı erkek nüfus içinde şeyh ve tekkenişin sıfatı taşıyanlar bulunmaktadır. 1845 tarihli temettuat defterinde de Emre Sultan köyündeki Emre Sultan Tekkesi’nden söz edilmektedir. Ama Adala’ya ait köyler arasında Ömer Emre yer almamaktadır.

Emre Sultan Zaviyesi vakfının 1876 yılı vakıf muhasebesine göre, vakfın sorumluları Hacı Ali ve Süleyman’dır. Muhasebe kaydında vakfiyesi olmadığı, yanlarında “*berat-ı alışani*” bulunduğu, aşar bedeli olarak da 8.700 kuruş gelire sahip

²⁴ BOA, *Tapu Tabrir Defteri (TT.d.)*, No: 398, s. 135-136; M. Çağatay Uluçay, *Saruhanlıoğulları ve Eserlerine Dair Vesikalar*, II, Manisa Halkevi Yayınlarından, İstanbul 1946, s. 39-41.

²⁵ *Defter-i Evkaıf-ı Liva-i Saruhan (Metin ve İnceleme)*, Haz. M. Akif Erdoğan-Ömer Bıyık, Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü, Ankara 2014, s. 252-253.

²⁶ BOA, *Maliyeden Müdevver Defterler (MAD.d.)*, No: 3110, s. 2.

²⁷ BOA, *Ali Emiri Mahmud I (AE.SMHD.I)*, 25/1534.

²⁸ BOA, *Ali Emiri Mustafa IV (AE.SMST.IV)*, 22/1535.

olduğu belirtilmektedir. Bu gelirin 2.170 kuruşunun “*mesarifat ve mürettebat*”a harcandığı, kalan 6.525 kuruşun da “*fazla olub yed-i mütevelliyeye terk*” edildiği izahı yapılmaktadır. Kaydın altında *Adala ma' Saliblü* kazası naibi İbrahim Edhem'in mührü bulunmaktadır.²⁹ Vakfın 1877 yılı muhasebesine göre de vakıf sorumluları aynı kişilerdir. Vakfın aşardan geliri 5.704 kuruş 24 paradır. Masrafları ise 3.064 kuruş 34 paradır. Bunun karşılığı olarak, 650 kuruş türbe tamiri, 300 kuruş mevlüd-i şerif ve aşure, 54 kuruş 24 para bal mumu (şem'i asel) vd, 1.175 kuruş “*maaş-ı muharrer ve har-ı muhasebe*”, 885 kuruş 10 para da “*mal-i maktu*” gösterilmiştir. Artan 1.636 kuruş 30 para ise “*yed-i mütevelliyeye terk*” olarak kaydedilmiştir. 9 Eylül 1878 tarihini taşıyan belgenin altında yine naib İbrahim Edhem'in mührü vardır.³⁰ Bu belgelerde de Emre Sultan'ın Yunus Emre ile bağlantısını gösteren bir bilgiye tesadüf edilememiştir.

On altıncı yüzyıl başlarından itibaren sözü edilen Ömer Emre, Emre Sultan ve Emre köylerinin aynı köy olduğu anlaşılmaktadır. Bununla beraber bu kayıtlarda bir şekilde Yunus Emre veya Tapduk Emre'ye izafe edilebilecek bir ifade kullanılmamıştır. Halk arasında bu izafenin yapıldığına ilişkin kayıtlara geçen bilginin tarihi ise 1907'dir.

Köy mezarlığındaki mezar taşlarının çoğu yazısızdır. Köydeki cami avlusunda, Türbe bahçesinde ve mezarlıkta toplam 17 eski yazılı mezar taşı bulunmaktadır. Bunların da bir kısmı kırık veya okunamaz haldedir. Okunabilenlerden 1317 tarihli “*Emir Sultan*”, diğer 1301, 1317, 1332 ve 1335 tarihli “*Tekeyişin oğlu*” ve 1304 tarihli “*Emre'den*” ibareleri geçmektedir. Türbedeki, Tapduk Emre'ye ve aile bireylerine atfedilen mezar taşlarının tamamı devşirme ve yazısızdır. Türbe dışında ve kapı önündeki Yunus Emre'ye izafe edilen mezar taşı da devşirme nitelikli ve yazısız olmakla beraber, üzerinde Yunus Emre'nin odunculuğuyla ilişkilendirilen, iki ağızlı bir balta (teber) kabartması vardır. Türbe içindeki ve dışındaki bu devşirme mezar taşlarının hemen hepsinin üstüne, sonradan getirilerek mezar taşı başlıkları konulduğu anlaşılmaktadır.

Gölpınarlı, “*Yunus'un birçok yerde gösterilen mezarlarının bir kısmı, belki ona ait makamlardır. Bir kısmıysa keşiflerin, kerametlerin, rüyaların icad ettiği mezarlardır ve çeşitli sebeplerle bunların Yunus Emre'ye, ait olduklarını ispat*” etmeye çalışanlar olduğunu vurgulamaktadır.³¹ Emre köyündeki türbenin Yunus Emre ile ilişkilendirilmesinin ne zaman başladığı bilinmemektedir. Yukarıda da belirtildiği gibi, literatürde 1907'den daha eskiye dayanan bilgi bulunmamaktadır. Literatüre sözlü kültürden derlenerek giren bu bilginin, halk içinde hangi tarihte ortaya çıktığını da belirlemek zordur.

²⁹ BOA, *Erkaf Defterleri (EV.d.)*, 23803/2.

³⁰ BOA, *EV.d.*, 23803/5.

³¹ Abdülbaki Gölpınarlı, *Yunus Emre Hayatı ve Bütün Şiirleri*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2006, s. 35.

Yunus Emre'ye izafe edilen on beş civarında mezar vardır ve bunların hangisinin gerçek mezarı olduğu ispatlanamamaktadır. Bugün Kula'nın Emre köyünde bulunan mezar için de aynı durum söz konusudur. Tarihi kayıtlarda Ömer Emre veya Emre Sultan olarak geçen köyün ve türbenin, Yunus Emre ile ilişkilendirilmesinin tarihi belli değildir. Bu türden mezarların Yunus Emre ile ilişkilendirilerek “*makam*” ihdas edilmesinin, Yunus Emre'ye yönelik sevgiden çok, anlatım ve anlatılarla ilgili olduğu düşünülmektedir.³² Nitekim, bu anlatılardan Tapduk Emre ile ilişkili olanlarının, Emre Sultan köyündeki türbe ve mezarlarla uyuşmasının, ilişki kurmayı kolaylaştırdığı söylenebilir.

Köyün Nüfusu

Günümüzde Kula ilçesi sınırları içinde yer alan Emre kırsal mahallesi, 1844-45 yıllarında Saruhan sancağına bağlı Adala kazası köyleri arasında yer almaktaydı. 1834 tarihli nüfus icmal defterine göre, aynı kazaya bağlı köyün 124 erkek nüfusu vardır. Bu nüfusun 48'i tüvana, 53'ü sabi, 23'ü müsindir.³³ Yaklaşık erkek nüfus kadar kadın nüfus bulunduğu varsayılırsa, toplam nüfusun yaklaşık 248 olduğu söylenebilir. Üzerinde tarih yer almamakla beraber, “*Tanzimat-ı Hayriye*” gereğince yapılan nüfus sayımına ait, muhtemelen 1840 başlarına ait bir nüfus defterinde, köyün 51 hanede 112 erkek nüfusu kayıtlıdır.³⁴ Aynı miktarda kadın nüfus olduğu var sayıldığında, köyün yaklaşık toplam nüfusu 224 olmaktadır. Bu durumda köyün nüfusu beş yılda yaklaşık 24 kişi azalmıştır. Nüfus açısından olumsuzluklar sürmüş olmalı ki köyün nüfusu azalmaya devam etmektedir. Nitekim 1834'ten sekiz yıl sonrasına ait olup 1842 (h. 1258) tarihini taşıyan bir nüfus defterine göre, köyde toplam 37 hane ve 102 erkek nüfus vardır.³⁵ Muhtemelen bu nüfus defterine dayanan bir nüfus icmal defterine göre de köyün 37 hanede 102 erkek nüfusu vardır.³⁶ Aynı miktarda da kadın nüfus olduğu var sayılırsa, köyün toplam nüfusu yaklaşık olarak 204 olması gerekir. Burada dikkati çeken husus, köyün sekiz yılda nüfusu artacağı beklenirken ciddi miktarda gerilemesidir. 124 olan erkek nüfus sekiz yılda 22 kişi azalarak 102'ye düşmüştür.

Bu bariz ve ciddi nüfus kaybının sebebi, 1836-1837 yıllarında İzmir ve çevresinde hüküm süren veba salgını olmalıdır. 1836 yılı veba salgınının Manisa'da büyük kayıplara yol açtığı, dönemin basınına yansımış bir husustur. Nitekim 30 Temmuz 1836 tarihli *Journal de Smyrne* gazetesine göre, “*Manisa'da bu yıl vebadan*

³² Oğuz, *agm*, s. 6-7.

³³ Nejdet Bilgi, “Tanzimat'ın Öncesi ve Sonrasında Saruhan Sancağı'nda Nüfus”, *Prof. Dr. İsmail Aka Armağanı*, Beta, İzmir 1999, s.270. 1834 tarihiyle ilgili izah için bkz. 38 numaralı dipnot.

³⁴ *NFS.d.*, 2817/17.

³⁵ *NFS.d.*, 2818/17.

³⁶ Nejdet Bilgi, “1842 Yılında Saruhan Sancağı'nın Nüfusu ve İdari Bölünüşü”, *Manisa Araştırmaları*, 1, CBÜ, Manisa 2001, s. 114.

ölenlerin sayısının 16-17000'i bulunduğu tahmin edilmektedir.³⁷ Bu bilgi abartılı bile olsa, henüz yılın ortalarındaki bu sayıya yılın sonunda ulaşılmış olabileceği tahmin edilebilir. Ama gerçek sayı bilinmemektedir. Salgının 1837 yılında da sürdüğü ve Manisa'da da etkili olduğu anlaşılmaktadır. Elde sayısal bir veri bulunmamakla beraber, 1834 yılında yaklaşık (316x2=) 632 kişilik bir Musevi nüfus barındıran Manisa'da,³⁸ salgında 200 kadar Musevi'nin öldüğü bilgisi dikkate alındığında,³⁹ diğer nüfus gruplarındaki kayıpların da büyük olduğu düşünülebilir.

124 erkek nüfus kaydından ötürü, 1834⁴⁰ tarihli olduğu anlaşılan ve üzerinde 1834-1839 yıllarında da işlem yapılan, köye ait bir nüfus defterindeki 52 fevt (ölüm) kaydından 44 tanesinin 1837/38 (h. 1253) tarihli olması,⁴¹ her halde başka bir izaha gerek bırakmamaktadır. Defterdeki kayıtlara göre 1834-1839 yıllarında köyde 32 çocuk dünyaya gelmiştir. Ayrıca köye 5 adet de dışarıdan gelen vardır. Doğan ve gelenlerle birlikte köyün erkek nüfusunun 161 olması gerekirdi. Bu nüfustan ölen 52 nüfusu düştüğümüzde, 1839 yılında geriye 109 erkek nüfus kalmaktadır. Yukarıda verilen 1840 sayım sonuçlarındaki sayı da buna yakındır: 112. İki yıl sonra, yani 1842 yılında ise sayı 102'ye inmiştir. Bunun yansımalarının 1834 ve 1842 yıllarına ait nüfus rakamları arasındaki farkta yattığı söylenebilir. Nitekim Saruhan sancağının 1834 yılı toplam erkek nüfusu 81.847 iken, bu sayı sekiz yıl sonra 74.763'e gerilemiştir.⁴² Dolayısıyla, sekiz yıl sonra artması beklenen nüfusun 7.084 kişi eksilmesi, 1836-1837 yıllarındaki veba salgınının sonucu olarak görülebilir.

Tablo I: Emre Sultan köyünün muhtelif yıllardaki nüfusu

Yıl	Nüfus
1834	248
1840	224
1842	204
1845	215

³⁷ Rauf Beyru, *19. Yüzyılda İzmir'de Sağlık Sorunları ve Yaşam*, İBB, İzmir 2005, s. 36.

³⁸ Bilgi, "Tanzimat'ın Öncesi", s. 260.

³⁹ Beyru, *19. Yüzyılda*, s. 43.

⁴⁰ Daha önce h. 1250 tarihli icmal defterindeki "tabrir-i sanı" tanımlamasını, 1250 yılının ikinci nüfus yoklaması olarak yorumlayarak yayımlamıştım. Fakat bu icmal defterinin dayandığı defterlerden birisi olduğu anlaşılan, Adala kazası nüfus defterinin Emre Sultan karyesi kısmında, defterin düzenlenmesinden sonra yapılan iki işlemin h. 1250 yılının Cemaziyelevvel (Eylül 1834) ayına ait olması (NFS.d., 2816/34-35, s. 71-72) bu yorumu yanlışlamaktadır. Dolayısıyla daha önce yayımladığımız icmal defterinin h. 1250 yılının ikinci yoklamasına, yani 1835 yılına ait değil, h. 1247 (1830-31) sayımından sonra yapılan ikinci sayıma (tabrir-i sanı) ait olduğu ve tarihinin de 1834 şeklinde düzeltilmesi gerektiği anlaşılmaktadır.

⁴¹ NFS.d., 2816/34-35.

⁴² Bilgi, "Tanzimat'ın Öncesi", s.253.

1890	287
1932	502

Köyün temettü sayımını içeren deftere göre 43 hanesi vardır. 1842 yılında hane sayısı 37 iken 1844-1845 yılında, yani iki yıl sonra hane sayısı altı adet artarak 43 olmuştur. Hane sayısını, ortalama hane nüfusu kabul edilen 5 ile çarptığımızda köyün 1845 yılı yaklaşık nüfusu 215 oluyor.⁴³

Emre Sultan, 1891 yılına ait salnameye göre, Salihli kazasının Adala nahiyesine bağlı bir köydür. Köyde bu tarihte 92 hanede toplam 287 nüfus vardır.⁴⁴ 1908 yılına ait son Aydın salnamesinde, köy yine Salihli'nin Adala nahiyesine bağlı gözükmele beraber, nüfus bilgisi verilmemiştir.⁴⁵ Köye ait bundan sonraki görebildiğimiz ilk nüfus verisi 1932 yılına aittir. Bu tarihte Manisa vilayeti Kula kazası merkez nahiyesine bağlı olan köyde, 271'i kadın 231'i erkek olmak üzere toplam 502 nüfus bulunmaktadır.⁴⁶

Temettüat Defterindeki İsimler ve Meslekler

Saruhan sancağı Adala kazası Emre Sultan köyünün, 1845 yılında düzenlenen temettüat defterine⁴⁷ göre, köyde 43 hane bulunmaktadır. Vergi mükellefi olarak kaydedilen hane sahiplerinin isimleri verilirken, baba isimleri veya sülale isimleri de belirtilmektedir. Sülale ismi olarak belirtildiği düşünülenler şunlardır: Ahmedcek oğlu, Kuşun oğlu, Kırli oğlu, Gele oğlu, Molla Halil oğlu, Usta oğlu, Yürek oğlu, Deli İsmail oğlu, Çakır oğlu, Kasab oğlu, Alaybeyi oğlu, Halilcek oğlu, Aydınli oğlu, Mevzi oğlu, Çekmez oğlu, Akça oğlu, Hacı Ali oğlu, Koca Ahmed oğlu, Kara Veli oğlu ve Tekyenişin oğlu (Tablo IV). Köydeki 43 hane

⁴³ Fakat 1842 icmal defterindeki hane sayısından hareketle bir hesaplama yapıldığında (204/37=5,5), köyün ortalama yaklaşık hane nüfusunun 5,5 olduğu görülüyor. Bu durumda 1845 yılındaki 43 hanede, yaklaşık (43x5,5=236) 236 nüfus bulunduğu söylenebilir.

⁴⁴ İbrahim Cavid, *Aydın Vilayetine Mabsus Salname Sene-i Hicri 1308*, s. 481.

⁴⁵ *Salname-i Vilayet-i Aydın 1326*, s. 635.

⁴⁶ *T.C. Manisa Vilayetine Ait*, s. 395.

⁴⁷ Osmanlı Arşivi'nde Maliye Nezareti temettüat defterleri arasında yer alan 1484 numaralı defter, 16x48 cm ebadında ve 92 sayfadır. Hicri 29.12.1261 (29.12.1845) tarihli defter, Saruhan sancağının Adala kazasına bağlı Çavlı, Derbend, Emre Sultan, Kenger, Ören Köy, Hacı Hızır ve Gök Eyüb köylerinin temettü, yani gelir kayıtlarını içermektedir. Defterdeki Emre Sultan köyüne ait kayıtlar, 22-31 numaralı sayfalardadır. Bkz. BOA, *ML.VRD.TMT.d.*, 1484. Tanzimat'ın ilanından sonra bir bakıma gelir kayıtlarının güncellenmesi amacıyla düzenlenen defterlerin çoğu 1844-1845 yıllarına aittir. Mülki taksimat düzeninde ve hane esaslı gelir kayıtlarını içeren defterlerden hane, nüfus, yer isimleri, şahıs isimleri, ekonomik durum, meslekler, vergiler, ürünler, ürün fiyatları, tarım arazileri ve miktarları, hayvan varlığı gibi bilgiler edinilebilmektedir. Bkz. Nejdet Bilgi, "Temettüat Defterlerine İlişkin Bazı Görüşler ve Kayacık Sarı Paşa Mahallesi Örneği", *CIEPO Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Araştırmaları Uluslararası Komitesi XVII. Sempozyumu Bildirileri*, Haz. Kenan İnan, Yücel Dursun, KTÜ, Trabzon 2011, ss. 875-900.

reisinin kullandığı isimlerin sayısı 13'tür. En fazla kullanılan isimler 7'şer adetle Mustafa, İsmail ve Ali'dir. Hasan ismi 5, Halil, İbrahim ve Mehmed isimleri 3, Ömer ve Ahmed isimleri 2, Hüseyin, Bekir, Mahmud ve Süleyman isimleri ise 1'er adettir (Tablo II).

Tablo II: Emre Sultan köyünün 1845 yılında hane reislerinin isimleri

İsimler	Adet	Oran (%)
Mustafa	7	16,27
İsmail	7	16,27
Ali	7	16,27
Hasan	5	11,62
Halil	3	6,97
İbrahim	3	6,97
Mehmed	3	6,97
Ömer	2	4,65
Ahmed	2	4,65
Hüseyin	1	2,32
Bekir	1	2,32
Mahmud	1	2,32
Süleyman	1	2,32
Toplam	43	99,92

Köyde bulunan 43 hanenin 33'ünün, yani %76,74'ünün mesleği erbab-ı ziraat (çiftçi) olarak kaydedilmiştir. İkinci sırada ikişer kişi ile (%4,65) çoban ve ırğad taifesi gelmektedir (Tablo III). Diğer meslek grupları veya meşguliyetler birer tane (%2,32) olmak üzere, imam, muallim-i sıbyan, asakir-i nizamiye, talebe, hizmetkar ve demirci esnafı olarak verilmiştir. İmam, köyde bir cami, muallimi sıbyan da bir sıbyan mektebi bulunduğunu göstermektedir. Köyün imamı ile çobanlardan birinin, aynı zamanda erbab-ı ziraat olduklarını da belirtmek gerekir. Yine erbab-ı ziraatten iki hane reisi, aynı zamanda köydeki Emre Sultan Tekyesi Evkafı'ndan olan Zaviye'de tekyenişin olduklarından, yıllık gelirinden pay almaktadırlar (Tablo IV).

Tablo III: Emre Sultan köyünün 1845 yılında hane reislerinin meslekleri

Meslekler	Adet	Oran (%)
Erbab-ı ziraat	33+2	76,74
Çoban	2	4,65
Irgad taifesi	2	4,65
İmam	1	2,32
Muallim-i sıbyan	1	2,32
Asakir-i Nizamiye	1	2,32
Talebe	1	2,32
Hizmetkar	1	2,32
Demirci esnafı	1	2,32
Toplam	43+2	99,96

Tablo IV: Emre Sultan köyü hane itibariyle isim ve meslekler⁴⁸

Hane/ Numro	İsimler	Meslekler
1/1	Ali Efendi	Karye-i mezburda cami-i şerifinde ba-berat imam ve erbab-ı ziraatden idüğü
2/2	İsmail Ağa oğlu Mustafa	Erbab-ı ziraatden idüğü
3/3	Ömer Efendi	Muallim-i sıbyan
4/4	Bekir Ali	Erbab-ı ziraatden idüğü
5/5	Ahmed oğlu Ahmed	Çoban olduğu ve Erbab-ı ziraatden idüğü
6/6	Hüseyincek oğlu Hüseyin	Erbab-ı ziraatden idüğü
7/7	Hüseyincek oğlu Halil	Erbab-ı ziraatden idüğü
8/8	Topçu Ali	Dört seneden beri Asakir-i Nizamiye'de
9/9	Arab Ali	Erbab-ı ziraatden idüğü
10/10	Kuşun oğlu Hasan	Erbab-ı ziraatden idüğü
11/11	Kuşun oğlu İbrahim	Erbab-ı ziraatden idüğü
12/12	Molla Halil oğlu Molla İsmail	Talebeden olduğu

⁴⁸ BOA, *ML.VRD.TMT.d.*, 1484, s. 22-31.

13/13	Kirli oğlu İsmail	Erbab-1 ziraatden idüğü
14/14	Gele oğlu İsmail	Erbab-1 ziraatden idüğü
15/15	Molla Halil oğlu Mustafa	Erbab-1 ziraatden idüğü
16/16	Usta oğlu Bekir	Erbab-1 ziraatden idüğü
17/17	Arab Halil	Erbab-1 ziraatden idüğü
18/18	Yürek oğlu İsmail	Erbab-1 ziraatden idüğü
19/19	Deli İsmail oğlu İsmail	Erbab-1 ziraatden idüğü
20/20	Deli İsmail oğlu Mustafa	Çoban idüğü
21/21	Hatib oğlu İsmail	Erbab-1 ziraatden idüğü
22/22	Çakır oğlu Ali	Irgad taifesinden idüğü
23/23	Kasab oğlu [Ali] ⁴⁹	Hizmetkar idüğü
24/24	Şeyh Ali oğlu Mehmed	Erbab-1 ziraatden idüğü
25/25	Kasab oğlu Mahmud	Erbab-1 ziraatden idüğü
26/26	Alaybeyi oğlu İbrahim	Erbab-1 ziraatden idüğü
27/27	Tekyenişin Ali	Erbab-1 ziraatden idüğü
28/28	Halilcek oğlu Mehmed	Erbab-1 ziraatden idüğü
29/29	Halilcek oğlu Hasan	Erbab-1 ziraatden idüğü
30/30	Aydınlı oğlu İsmail	Erbab-1 ziraatden idüğü
31/31	Mevzi oğlu Mustafa	Erbab-1 ziraatden idüğü
32/32	Kenger Mehmed	Erbab-1 ziraatden idüğü
33/33	Demirci Hasan	Demirci esnafından idüğü
34/34	Çekmez oğlu Mustafa	Erbab-1 ziraatden idüğü
35/35	Usta oğlu Molla Hasan	Erbab-1 ziraatden idüğü
36/36	Akça oğlu Ömer	Erbab-1 ziraatden idüğü
37/37	Hacı Ali oğlu Mustafa	Erbab-1 ziraatden idüğü
38/38	Koca Ahmed oğlu Ahmed	Erbab-1 ziraatden idüğü
39/39	Koca Ahmed oğlu İbrahim	Erbab-1 ziraatden idüğü

⁴⁹ Defterde belirtilmeyen bu isim, 1842 yılına ait nüfus defterinden tespit edilerek eklenmiştir. NFS.d., 2818/17.

40/40	Kara Veli oğlu Mustafa	Irgad taifesinden idüğü
41/41	Tekyenişin oğlu Süleyman	Erbab-ı ziraatden idüğü
42/42	İç ağası Hasan	Erbab-ı ziraatden idüğü
43/43	Yürek oğlu Halil	Erbab-ı ziraatden idüğü
	Tekyenişin oğlu Ali ve Süleyman müşterek ba-berat-ı şerif mutasarrıf oldukları zaviye olan meşruta olduğu	Zaviye-i mezbur karye-i mezburda Emre Sultan Tekyesi Evkaf'ından olduğu zeyinde mukayyid husule gelen mahsulata senevi mutasarrıfları tarafına raci olduğu

Köyün Tarım Alanları

Temettüat defterine göre, Emre Sultan köyünde toplam 3.169 dönüm tarım arazisi vardır. Bu tarım arazisinin yarısından fazlasını ekili (mezru) tarlalar oluşturmaktadır. Toplam ekili tarla miktarı 1.710 dönümle %53,96'lık orana karşılık gelmektedir. İkinci sırada 893 dönümle ve %28,18'lik oranla palamud korusu yer almaktadır. Üçüncü sırada 460 dönüm ve %14,51'lik oranla kiraya verilen tarla vardır. Köyde üzüm yetiştirilen arazi ise 56 dönüm ve %1,76'lık oranla dördüncü sırada bulunmaktadır. Köylünün sebze yetiştirdiği bostan arazisi ise toplam 30 dönümdür (Tablo V). Köyün en küçük arazi birimi kiracı (müstecir) olunan tarladır ve 20 dönümdür. Köyün toplam tarla miktarı 2.190 dönümdür ve bu da yaklaşık %69'luk bir orana tekabül etmektedir. Köyün tarım arazilerinde fazla çeşitlilik yoktur.

Tablo V: 1845 yılında Emre Sultan köyü tarım alanlarının cins ve hanelere dağılımı

Hane / Numro	Mezru'/ ekili tarla	Müstecir/ kiracı olduğu tarla	Bağ	Bostan	Kiraya verdiği tarla	Palamud korusu	Toplam
	Dönüm	Dönüm	Dönüm	Dönüm	Dönüm	Dönüm	Dönüm
1/1	60	-	1	1	-	-	62
2/2	80	-	1	1	160	25	267
3/3	20	-	1	-	60	40	121
4/4	25	-	-	2	-	20	47
5/5	50	-	-	-	-	30	80
6/6	30	-	3	-	-	-	33
7/7	30	-	2	-	-	-	32
8/8	50	-	4	1	-	-	55

Emre Sultan Köyü'nün Yunus Emre ile İlişkilendirilmesi Meselesi ve 19. Yüzyılın Ortalarındaki Sosyal ve Ekonomik Yapısı

9/9	25	-	3	-	-	-	28
10/10	55	-	2	2	-	20	79
11/11	30	-	2	-	-	20	52
12/12	-	-	1	-	100	-	101
13/13	45	-	-	-	-	20	65
14/14	80	-	2	-	-	-	82
15/15	50	-	-	-	-	40	90
16/16	30	-	1	-	-	20	51
17/17	50	-	2	2	-	-	54
18/18	-	20	1	-	-	-	21
19/19	30	-	2	-	-	20	52
20/20	60	-	1	-	-	-	61
21/21	50	-	2	2	-	-	54
22/22	50	-	1	-	-	20	71
23/23	-	-	-	-	40	-	40
24/24	50	-	2	2	-	20	74
25/25	40	-	2	2	-	20	64
26/26	50	-	2	2	-	-	54
27/27	90	-	2	2	-	150	244
28/28	25	-	1	-	-	8	34
29/29	30	-	1	-	-	30	61
30/30	40	-	2	2	-	20	64
31/31	40	-	2	3	-	-	45
32/32	60	-	2	-	-	20	82
33/33	50	-	-	2	-	25	77
34/34	35	-	1	2	-	-	38
35/35	55	-	-	-	-	25	80
36/36	60	-	2	-	-	50	112
37/37	40	-	2	-	-	30	72
38/38	20	-	-	-	-	20	40

39/39	20	-	-	-	-	-	20
40/40	20	-	1	2	-	-	23
41/41	50	-	2	-	100	-	152
42/42	15	-	-	-	-	180	195
43/43	20	-	-	-	-	20	40
Toplam	1710	20	56	30	460	893	3169
Oran	%53,96	%0,63	%1,76	%0,94	%14,51	%28,18	%99,98

Köyde bulunan 43 hanenin tamamının, az veya çok tarım arazisi bulunmaktadır. Hane itibarıyla ortalama arazi büyüklüğü 73 dönümdür. Bu ortalama büyüklüğüne yakın büyüklükte (51-100) arazisi olan hane sayısı 23'tür. En küçük tarım alanına sahip hanenin arazisi 20 dönümdür. En büyüğü ise 267 dönümdür. 200 dönümden büyük arazisi olan hane sayısı ise sadece 2'dir (Tablo VI). Bu dağılım, yaklaşık aynı büyüklükte, fakat daha fazla haneye sahip olan Manisa Uncuboz köyünde biraz farklıdır. Uncuboz'un tarım arazisi 95 dönüm daha az ve hane sayısı 17 adet daha fazladır. Dolayısıyla arazi daha küçük parçalara bölünmüştür. Yaklaşık hane başına ortalama 51 dönüm arazi düşerken, ortalamaya yakın büyüklükte (26-75) araziye sahip hane sayısı 24'tür.⁵⁰ Emre Sultan'da 25 dönümden küçük arazisi bulunan hane sayısı sadece 3 iken, bu sayı Uncuboz'da 24'tür. Emre Sultan'ın yerleşim merkezinin yaklaşık rakımı 638 iken, Uncuboz'ununki 140'tür.⁵¹ Aradaki rakım farkının verimliliği etkileyebileceği dikkate alındığında, nüfusun da fazla olması sebebiyle, arazinin daha fazla parçalanması sonucunun ortaya çıktığı söylenebilir.

Tablo VI: Tarım alanlarının hanelere dağılımı

Dönüm	0-5	6-10	11-25	26-50	51-75	76-100	101-150	151-200	201+
Hane sayısı	-	-	3	10	16	7	3	2	2
Oran (%)	-	-	6,97	23,25	37,2	16,28	6,97	4,65	4,65

Tarım arazilerine gelir açısından bakıldığında, ekili (mezru) tarlaların 1844 yılı geliri, vergisi düşüldükten sonra dönüm başına yılda 42,49 kuruştur. Ama bir yıl sonra 1845 yılında bu miktar 34,94 kuruş olarak gerçekleşmiştir. Üstelik 1845

⁵⁰ Nejdet Bilgi, "Temettuat Kayıtlarına Göre Manisa Uncuboz Köyü ve Tarihi Gelişmesi", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XIII (İzmir 1998), s. 125-128.

⁵¹ Rakım bilgileri *Google Earth Pro*'dan alınmıştır (09.04.2021)

gelirinden vergi düşüldüğüne ilişkin bir kayıt bulunmamaktadır. İki yılın ortalaması üzerinden hesaplandığında $(72.665+59.752=132.417/2= 66.208/1.710=38,71)$ ise, dönüm başına yıllık ortalama gelir, 38,71 kuruş olarak hesaplanmaktadır. Aynı iki yılın ortalaması üzerinden Uncuboz köyünde dönüm başına yıllık gelir 34,5 kuruştur.⁵² Bu durumda Emre Sultan köyündeki ekili arazilerin Uncuboz köyündeki ekili arazilerden kısmen daha fazla gelir getirdiği söylenebilir.

Köyün Tarım Ürünleri

Temettüat defterlerinde tarım ürünlerinin üretim miktarı doğrudan verilmemektedir. Tarım ürünlerinden alınan onda bir (1/10) oranındaki öşür vergisi miktarı belirtilmektedir. Öşür vergisinin hem miktar hem de değer olarak belirtilmiş olması, bu bilgilerden hareketle toplam üretim miktarı ve değeri hakkında hesaplama yapılmasına imkân vermektedir. Yani ürünlerin öşür miktar ve değerlerinin 10'la çarpılması ile üretim miktar ve değerlerinin tespiti yapılabilmektedir. Bu nedenle önce köydeki vergi mükelleflerinin ürünlerinin aşar miktarlarının dökümü yapılarak (Tablo VII) toplam miktar hesaplaması yapılmıştır. Bu toplam miktar, defterde belirtilen ürünlerin birim fiyatlarıyla çarpılarak toplam üretim değeri hesaplanmıştır (Tablo VII).

Emre Sultan köyüne ait temettüat kayıtlarında, ürünlerin ölçü birimi olarak ölçek, kıyye ve kantar kullanılmıştır. Genelde temettüat kayıtlarında ağırlık ve hacim ölçü birimi olarak kile gösterilmektedir. Arapça'da ölçek anlamında kullanılan keyl, Türkçe'ye kile olarak geçmiştir.⁵³ Köyün tarım ürünlerinin miktarını belirtmek için bu defterde kile yerine Türkçe ölçek terimi tercih edilmiştir. Ağırlık birimi olarak 1 ölçek=1 kile=25,66 kilograma karşılık gelmektedir. Defterde kullanılan ikinci ağırlık ölçüsü kıyye yani okkadır ve 1,283 kilograma tekabül etmektedir. Kullanılan üçüncü ağırlık ölçüsü ise kantardır ve 56,452 kilograma denk düşmektedir.

Defterde öşür vergisinin miktar ve değerleri verilirken, ürünlerin birim fiyatları da belirtilmiştir. Buna göre hinta yani buğdayın 1 ölçeği 10 kuruş, şair yani arpanın 1 ölçeği 5 kuruş, nohudun 1 ölçeği 10 kuruş, darının 1 ölçeği 10 kuruş, burçağın 1 ölçeği 7 kuruş, duhan yani tütünün 1 kıyyesi 5 kuruş, üzümün 1 kıyyesi 0,35 kuruş ve palamudun 1 kantarı 25 kuruştur.

Tablo VII: 1844 yılı Emre Sultan köyü tarım ürünleri aşar miktarı

Hane/ Numro	Hinta/buğday	Şair/arpa	Nohud	Darın	Burçak	Duhan/tütün	Üzüm	Palamud
	ölçek	ölçek	ölçek	ölçek	ölçek	kıyye	kıyye	kantar
1/1	3,5	10	1	-	-	2	24	-

⁵² Bilgi, "Manisa Uncuboz", s. 128.

⁵³ Cengiz Kallek, "Kile", *TDVİA*, C. 25, İstanbul 2002, s. 568-571.

Nejdet Bilgi

2/2	20	15	-	3	-	-	15	2
3/3	5	3	-	-	-	-	15	2
4/4	15	2	-	-	1	-	-	2
5/5	10	5	1	3	-	-	-	3
6/6	15	10	-	-	-	5	50	-
7/7	15	10	-	-	1	-	50	-
8/8	3	3	-	-	2	-	20	-
9/9	10	5	-	-	1	-	30	-
10/10	20	20	2	-	-	-	50	3
11/11	20	20	-	-	1	-	65	3
12/12	-	-	-	-	-	-	15	-
13/13	20	10	2,5	-	-	-	20	3
14/14	20	10	-	3	-	-	50	-
15/15	20	10	5	-	3	-	-	4
16/16	15	10	-	2	-	-	15	3
17/17	20	22	3	-	-	4	50	-
18/18	10	10	-	-	-	-	30	-
19/19	20	10	-	-	3	-	40	2
20/20	20	25	4	-	2	-	15	-
21/21	15	10	4	-	-	-	20	-
22/22	3	3	-	-	-	-	20	2
23/23	-	-	-	-	-	-	-	-
24/24	15	10	2	-	-	-	20	3
25/25	15	10	2,5	-	-	-	50	2
26/26	15	10	-	-	-	10	20	-
27/27	20	12	2	2	2	-	40	4
28/28	5	3	2	-	-	-	15	1
29/29	5	3	-	-	1	-	30	2
30/30	15	5	2	-	-	-	30	2
31/31	15	3	2	-	-	-	30	-

32/32	10	3	-	-	1	-	50	2
33/33	15	10	2	-	-	5	-	3
34/34	10	10	3	-	-	4	30	-
35/35	20	3	2	-	-	10	-	4
36/36	20	15	2	-	-	12	50	40
37/37	10	10	2	-	-	-	40	2
38/38	4	3	2	-	-	4	-	2
39/39	3	2	-	-	-	3	-	-
40/40	4	2	2	-	-	-	15	-
41/41	20	25	3	-	-	-	40	-
42/42	2	4	3	-	-	3	-	2
43/43	10	10	2	-	-	-	-	2
Toplam	532,5	376	58	13	18	62	1054	100

1844 yılında köyde üretilen tarım ürünlerinin toplam miktarları hesaplandığında, kilogram olarak en fazla üretimi yapılan ürün 136.639,5 kilogram ile buğdaydır. İkinci sırada 96.481,6 kilogram ile arpa gelmektedir. Üçüncü sırada ise 56.452 kilogram ile palamud yer almaktadır. Diğerleri sırasıyla 14.882,8 kilogram ile nohud, 13.522,8 kilogram ile üzüm, 4.618,8 kilogram ile burçak, 3.335,8 kilogram ile darı ve 795,4 kilogram ile tütün/duhandır (Tablo VIII).

Köyde üretilen ürünlerin toplam değer itibarıyla sıralaması biraz farklıdır. Değer itibarıyla en fazla gelir elde edilen ürün 53.250 kuruşla buğdaydır. İkincisi 25.000 kuruşla palamud, üçüncüsü 18.800 kuruşla arpadır. Diğerleri sırasıyla 5.800 kuruşla nohud, 3.689 kuruşla üzüm, 3.100 kuruşla tütün, 1.300 kuruşla darı ve 1.260 kuruşla burçaktır (Tablo VIII).

Köyde ikisi hariç (12 ve 23. haneler) bütün hane sahipleri tarafından buğday ve arpa üretilmektedir. İkinci sırada 33 hanenin ürettiği üzüm, üçüncü sırada 25 hanenin ürettiği palamud yer almaktadır. Dördüncü sırada 11 hane ile burçak ve tütün ve son sırada 5 hane ile darı bulunmaktadır (Tablo VIII).

Tablo VIII: Emre Sultan köyünde tarımsal ürünlerin toplam üretim miktarı ve değeri

Ürünler	Hınta/ buğday	Şair/ arpa	Nohud	Darı	Burçak	Duhan/ tütün	Üzüm	Palamud
Ölçü birimleri	ölçek	ölçek	ölçek	ölçek	ölçek	kıyye	kıyye	kantar

Aşar miktarı	532,5	376	58	13	18	62	1054	100
x10= toplam üretim miktarı	5325	3760	580	130	180	620	10540	1000
Kilo-gram olarak toplam üretim miktarı	5325x25,66= 136639,5	3760x25,66= 96481,6	580x25,66= 14882,8	130x25,66= 3335,8	180x25,66= 4618,8	620x1,283= 795,46	10540x1,283= 13522,82	1000x56,452= 56452
Toplam üretim değeri (kuruş)	5325x10= 53250	3760x5= 18800	580x10= 5800	130x10= 1300	180x7= 1260	620x5= 3100	10540x0,35= 3689	1000x25= =25000

1 ölçek=1 kile=25,66 kilogram; 1 kıyye=1,283 kilogram; 1 kantar=44 kıyye=56,452 kilogram

Köyün Hayvan Varlığı

Emre Sultan köyünün 1845 yılındaki toplam hayvan varlığı 476'dır. Bunun 194'ü büyükbaş hayvan, 214'ü küçükbaş hayvan ve 68'i yük veya binek hayvanıdır. Ayrıca köyde 16 tane de arı kovanı bulunmaktadır (Tablo IX'dan hesaplanmıştır). Bu hayvanlar kendi içinde 12 çeşit olarak kaydedilmiştir ve bunlardan sadece 5 tanesi gelir getirmektedir: Sağman (sağmal) inek, sağman koyun, yoz koyun, erkek koyun ve sağman keçi. Ayrıca arı kovanından da gelir elde edilmektedir (Tablo X). Sağman inek başına yıllık gelir 50 kuruş, sağman koyun başına yıllık gelir 12 kuruş, yoz ve erkek koyun başına yıllık gelir 4 kuruş, sağman keçi başına yıllık gelir 9 kuruş ve arı kovanı başına yıllık gelir ise 8 kuruştur. Hayvanlardan elde edilen bu gelirler, 1844 ve 1845 yılları için aynıdır.

Büyükbaşlar arasında sayısı en fazla olan hayvan 83 baş ile öküzdür. Köyün 43 hanesinden sadece 6'sının öküzü yoktur. Öküz, iğdiş edilmiş erkek sığır olup, çift hayvanı olarak, yani tarla sürmede, ayrıca kağı çekme ve harman dövmeye kullanılmaktadır. Bu çerçevede köyde, bir kısmı ileride çift hayvanı olacak olan erkek dana sayısının 21 olduğunu belirtmek gerekir (nitekim kayıtlarda erkek danalar arasında, iğdiş edilmiş erkek dana anlamına gelen 2 baş tosun vardır). Köyün toplam ekili alanları dikkate alınarak, bir öküz başına düşen arazi miktarı ($1.710/83=$) 20,6 dönümdür. Bu miktar Saruhan sancağı Marmara kasabasında 31,58, Manisa'ya bağlı Saruhanlı'da 29, Manisa'ya bağlı Uncuboz'da 19 dönüm olarak hesaplanmıştır.⁵⁴ Büyükbaşlar arasında öküzden sonra en fazla sayıdaki

⁵⁴ Nejdet Bilgi, "Tanzimat Döneminin İlk Yıllarında Saruhan Sancağı Marmara Kasabası'nın Sosyal ve Ekonomik Durumu", *CIEPO XIV. Sempozyumu Bildirileri 18-22 Eylül 2000, Çeşme*, Yay. Haz. Tuncer Baykara, TTK, Ankara 2004, s. 85.

hayvan 62 baş ile sağman inektir. Köydeki 43 haneden 11'inde sağman inek yoktur. Ayrıca büyükbaşlar arasında gelir kaydı bulunan tek hayvan da sağman inektir ve bir ineğin yıllık geliri 50 kuruştur. Büyükbaşlar arasında 16 baş düğe -ki bir yaşını geçmiş dişi dana ve çoğu geleceğin sağman ineği- ve 12 baş dişi dana da bulunmaktadır.

Köydeki küçükbaş hayvan sayısı 214'tür ve sayısal olarak en büyük hayvan grubudur. Aynı zamanda hayvan grupları arasında tamamının gelir kaydı bulunan tek gruptur. Bilindiği gibi küçükbaş hayvanlardan, "resm-i ganem" veya köyün temettuat defterindeki ifadeyle, "adet-i ağnam rüsumu" alınmaktaydı. Bu grupta 165 baş ve en büyük sayı ile sağman koyun başta yer almaktadır. İkinci sırada 30 başla yoz koyun, üçüncü sırada 15 başla erkek koyun vardır. Dördüncü ve son sırada, sadece 4 başla sağman keçi bulunmaktadır. Sağman koyun yılda 12, yoz ve erkek koyun 4 kuruş ve sağman keçi 9 kuruş gelir getirmekteydi. Yıllık gelir miktarları farklı olsalar da koyunlardan alınan ağnam vergisi miktarı adet başına 0,5 kuruştur. Yine yıllık gelir miktarı koyunlardan farklı olsa da çok az sayıdaki keçilerden alınan ağnam vergisi de koyunlarla aynıdır.

Tablo IX: Köydeki hayvan varlığı

hane / numro	sağman inek	öküz	erkek dana	dişi dana	düğe	sağman koyun	yoş koyun	erkek koyun	sağman keçi	bargir	kısrak	merkeb	arı kovanı
	re's	re's	re's	re's	re's	re's	re's	re's	re's	re's	re'es	re's	adet
1/1	2	2	2	-	-	10	-	-	-	1	-	1	-
2/2	1	2	-	1	-	15	-	5	-	1	-	1	-
3/3	1	-	-	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-
4/4	2	2	-	1	-	-	-	-	-	1	-	1	-
5/5	-	2	-	-	-	50	-	10	-	1	-	1	-
6/6	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-
7/7	2	2	2	-	-	-	-	-	-	-	-	2	-
8/8	2	2	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1	-
9/9	1	2	-	-	1	-	-	-	-	-	-	2	2
10/10	1	4	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1	-
11/11	2	2	1	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-
12/12	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
13/13	2	2	-	-	-	5	-	-	-	1	-	3	-

Nejdet Bilgi

14/14	3	2	2	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-
15/15	2	4	2	-	-	6	-	-	-	1	-	1	-
16/16	2	2	2	-	-	-	-	-	-	-	-	2	-
17/17	1	4	-	1	1	-	-	-	-	1	-	-	-
18/18	-	2	-	-	1	-	-	-	-	-	-	1	-
19/19	2	2	-	2	-	-	-	-	-	-	-	1	-
20/20	-	3	-	-	-	38	-	-	-	-	-	2	-
21/21	1	2	-	1	1	-	-	-	-	-	-	1	-
22/22	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-
23/23	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-
24/24	2	2	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1	-
25/25	2	2	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1	-
26/26	1	2	-	-	2	-	-	-	-	-	-	1	8
27/27	3	2	2	-	1	-	-	-	-	2	-	1	-
28/28	1	2	1	-	-	-	-	-	-	1	-	1	-
29/29	1	2	1	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-
30/30	2	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-
31/31	1	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	-
32/32	2	2	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-
33/33	5	-	-	4	1	-	-	-	-	-	-	1	6
34/34	2	2	2	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-
35/35	-	2	-	-	-	26	-	-	4	1	-	2	-
36/36	5	4	1	-	2	10	30	-	-	1	1	1	-
37/37	2	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	-
38/38	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	-
39/39	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-
40/40	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	2	-
41/41	3	2	*2	-	2	5	-	-	-	-	-	2	-
42/42		2	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1	-
43/43	2	2	-	-	1	-	-	-	-	-	-	1	-

toplam	62	83	21	12	16	165	30	15	4	17	1	50	16
--------	----	----	----	----	----	-----	----	----	---	----	---	----	----

*tosun

Köyün yük ve binek hayvanları grubunda 68 hayvan bulunmaktadır. Bu grupta en fazla sayıya 50 başla merkebler yani eşekler sahipti. İkinci sırada 17 baş ile bargir veya beygir şeklinde adlandırılan, yük hayvanı atlar yer almaktadır. Üçüncü ve son sırada, dişi at anlamında kullanılan 1 baş kısrak vardır. Köyde hane itibarıyla, 43 haneden 38'inde 50 merkebe bulunuyordu. Bu haliyle köydeki sadece 5 hanede merkebe yoktur.

Köyün hayvan varlığı arasında sayılabilecek bir unsur da arı kovanlarıdır. Köyün üç hanesinde toplam 16 arı kovanı bulunmaktadır. Arı kovanları da gelir getirmektedir. Kayıtlara göre bir arı kovanının yıllık geliri 8 kuruştur. Defterdeki vergi kayıtları arasında “öşr-i arı” adıyla vergi grupları arasında yer almaktadır. Bu kayıtlara göre arı kovanı başına alınan vergi miktarı 1 kuruştur.

Köyün Gelir Türleri ve Miktarı

Emre Sultan köyünün gelir türlerini üç grupta toplayabiliriz: Tarım, hayvancılık ve ticaret. Defterde köyün gelirlerine ilişkin iki ayrı yıla ve bu iki yılın ortalamasına ait olmak üzere üç ayrı gelir bilgisi bulunmaktadır: 1844 ve 1845 yılları ile ikisinin ortalaması. 1844 yılı gelirlerinin vergileri düşülmüş safi gelir olduğunu söyleyebiliriz. Nitekim köyün defterinde tarımsal ürünlerden, küçükbaş hayvanlardan ve arılardan alınan vergi miktarları ile gelir miktarları arasındaki ilişki incelendiğinde, bu durum anlaşılmaktadır.

Köyün 1844 yılı vergiye tabi ve tabi olmayan toplam safi gelir miktarı 103.357 kuruştur. Bu toplam gelirin 93.133 kuruşluk kısmı, köyün toplam tarımsal gelir miktarıdır. Bu da köyün toplam safi gelirinin %90,1'lik kısmına tekabül etmektedir. Köyün hayvancılık gelirlerinin toplamı ise 5.424 kuruştur ve köyün safi toplam gelirinin %5,24'üne karşılık gelmektedir. Köydeki üçüncü gelir grubunu ticaret oluşturmaktadır. Bu grubun vergiye tabi olmadığı anlaşılan toplam gelir miktarı ise 4.800 kuruştur ve bu da toplam gelirin %4,64'üne tekabül etmektedir. Kayıtlarda “*ticaretten*” şeklinde belirtilen bu gelir grubunun içeriği hakkında bilgi yoktur. Bu oranlar, köyün ekonomisinin çok büyük ölçüde tarımsal üretim gelirlerine dayandığını, hayvancılık ve ticaretin sadece %10'luk bir paya sahip olduğunu göstermektedir.

Köyün 1844 yılında hane başına düşen ortalama yıllık geliri, 2.403,65 kuruştur. Köyde yıllık en düşük gelir sahibi hanenin geliri 195 kuruştur. En yükseği ise 4.522 kuruştur (Tablo X).

Tablo X: 1844 yılında Emre Sultan köyünün gelirleri

hane/ numro	mezru/ ekili tarla	Müstecir/ kiracı olduğu tarla	bağ	bostan	palamud korusu	Kiraya verdiği tarla	sağman inek	sağman koyun	yoç koyun	erkek koyun	sağman keçi	arı kovanı	ticaret den	1844 yılı geliri
	krş	krş	krş	krş	krş	krş	krş	krş	krş	krş	krş	krş	krş	krş
1/1	945	-	72	45	-	-	100	120	-	-	-	-	-	1282
2/2	2700	-	45	45	450	160	50	180	-	20	-	-	-	3650
3/3	585	-	45	-	450	60	50	-	-	-	-	-	-	1190
4/4	1503	-	-	90	450	-	100	-	-	-	-	-	-	2143
5/5	1440	-	-	-	675	-	-	600	-	40	-	-	600	3355
6/6	2025	-	162	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2187
7/7	1863	-	162	-	-	-	100	-	-	-	-	-	-	2125
8/8	459	-	63	45	-	-	100	-	-	-	-	-	-	667
9/9	1188	-	108	-	-	-	50	-	-	-	-	16	-	1362
10/10	2880	-	162	90	450	-	50	-	-	-	-	-	-	3632
11/11	2763	-	225	-	675	-	100	-	-	-	-	-	-	3763
12/12	-	-	45	-	-	100	50	-	-	-	-	-	-	195
13/13	2475	-	-	-	675	-	100	60	-	-	-	-	-	3310
14/14	2475	-	163	-	-	-	150	-	-	-	-	-	-	2788
15/15	2862	-	-	-	900	-	100	72	-	-	-	-	-	3934
16/16	1980	-	45	-	675	-	100	-	-	-	-	-	-	2800
17/17	3240	-	162	90	-	-	50	-	-	-	-	-	400	3942
18/18	-	1350	108	-	-	-	-	-	-	-	-	-	400	1858
19/19	2475	-	126	-	450	-	100	-	-	-	-	-	400	3551
20/20	2429	-	45	-	-	-	-	456	-	-	-	-	400	3330
21/21	2160	-	63	90	-	-	50	-	-	-	-	-	400	2763

Emre Sultan Köyü'nün Yunus Emre ile İlişkilendirilmesi Meselesi ve 19. Yüzyılın Ortalarındaki Sosyal ve Ekonomik Yapısı

22/22	405	-	63	-	450	-	-	-	-	-	-	-	400	1318
23/23	-	-	-	-	-	40	-	-	-	-	-	-	400	440
24/24	1980	-	63	90	675	-	100	-	-	-	-	-	-	2908
25/25	2025	162	-	90	450	-	100	-	-	-	-	-	-	2827
26/26	2250	-	63	90	-	-	50	-	-	-	-	64	-	2517
27/27	2844	-	126	90	900	-	150	-	-	-	-	-	-	4110
28/28	765	-	45	-	225	-	50	-	-	-	-	-	-	1085
29/29	657	-	117	-	450	-	50	-	-	-	-	-	-	1274
30/30	1755	-	126	90	450	-	100	-	-	-	-	-	-	2521
31/31	1665	-	108	135	-	-	50	-	-	-	-	-	-	1958
32/32	1107	-	162	-	450	-	100	-	-	-	-	-	-	1819
33/33	2205	-	-	90	675	-	250	-	-	-	-	48	1000	4268
34/34	1800	-	108	90	-	-	100	-	-	-	-	-	-	2098
35/35	2565	-	-	-	900	-	-	312	-	-	36	-	-	3813
36/36	3195	-	162	-	675	-	250	120	120	-	-	-	-	4522
37/37	1530	-	126	-	450	-	100	-	-	-	-	-	-	2206
38/38	855	-	-	-	450	-	-	-	-	-	-	-	-	1305
39/39	495	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	495
40/40	630	-	45	90	-	-	-	-	-	-	-	-	400	1165
41/41	3195	-	126	-	-	100	150	60	-	-	-	-	-	3631
42/42	720	-	-	-	450	-	-	-	-	-	-	-	-	1170
43/43	1530	-	-	-	450	-	100	-	-	-	-	-	-	2080
toplml	72620	1512	3241	1350	13950	460	3100	1980	120	60	36	128	4800	103357

Köyün gelirleri ile ilgili ikinci bilgi 1845 yılına aittir. Köyün 1845 yılı toplam gelir miktarı 89.832 kuruştur (krş). Bu toplam gelirin 79.608 kuruşu tarımsal gelirlerdir ve %88,61 oranına tekabül etmektedir. Köyün hayvancılık ve ticaret gelirleri 1844 yılındaki ile aynıdır. Yani 5.424 kuruştur ve köyün safi toplam gelirinin %6'sına karşılık gelmektedir. Köyün ticaret geliri 4.800 kuruştur ve bu da toplam gelirin %5,34'üne karşılık gelmektedir. Anlaşılabileceği gibi köyün 1845 yılında tarımsal gelirlerinde 13.525 kuruşluk bir azalma söz konusudur. Hayvancılık ve ticarete miktarlar aynı kalmakla beraber, oranlar 1844'ten biraz daha fazladır. 1845'in tarımsal gelirlerinin vergileri hakkında kayıtlarda bir bilgi veya atıf

bulunmamaktadır. Dolayısıyla 1845 yılı gelirlerinin en azından bir kısmının vergisi düşülmemiş gelir olduğu söylenebilir.

Köyün 1845 yılında hane başı ortalama geliri 2.089,11 kuruştur. Aynı yıl en düşük hane geliri 195, en yüksek hane geliri 4.053 kuruştur.

Tablo XI: 1845 yılında Emre Sultan köyünün gelirleri

hane/ numro	mezru' ekli tarla	Müstecir/ kiracı olduğu tarla	bağ	bostan	palamud korusu	kiraya verdiği tarla	sağman inek	sağman koyun	yoz koyun	erkek koyun	sağman keçi	arı kovani	ticaretten	1845 yılı geliri
	krş	krş	krş	krş	krş	krş	krş	krş	krş	krş	krş	krş	krş	krş
1/1	680	-	60	40	-	-	100	120	-	-	-	-	-	1000
2/2	2300	-	35	40	450	160	50	180	-	20	-	-	-	3235
3/3	345	-	40	-	450	60	50	-	-	-	-	-	-	945
4/4	1200	-	-	80	450	-	100	-	-	-	-	-	-	1830
5/5	890	-	-	-	675	-	-	600	-	40	-	-	600	2805
6/6	1720	-	140	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1860
7/7	1280	-	140	-	-	-	100	-	-	-	-	-	-	1520
8/8	225	-	60	45	-	-	100	-	-	-	-	-	-	430
9/9	1020	-	100	-	-	-	50	-	-	-	-	16	-	1186
10/10	2690	-	140	80	450	-	50	-	-	-	-	-	-	3410
11/11	2682	-	210	-	675	-	100	-	-	-	-	-	-	3667
12/12	-	-	45	-	-	100	50	-	-	-	-	-	-	195
13/13	2125	-	-	-	675	-	100	60	-	-	-	-	-	2960
14/14	2125	-	140	-	-	-	150	-	-	-	-	-	-	2415
15/15	2440	-	-	-	900	-	100	72	-	-	-	-	-	3512
16/16	1740	-	45	-	675	-	100	-	-	-	-	-	-	2560
17/17	2870	-	140	60	-	-	50	-	-	-	-	-	400	3520
18/18	1250	1350	100	-	-	-	-	-	-	-	-	-	400	3100
19/19	2125	-	120	-	450	-	100	-	-	-	-	-	400	3195

Emre Sultan Köyü'nün Yunus Emre ile İlişkilendirilmesi Meselesi ve 19. Yüzyılın Ortalarındaki Sosyal ve Ekonomik Yapısı

20/20	2920	-	45	-	-	-	-	456	-	-	-	-	400	3821
21/21	2000	-	42	80	-	-	50	-	-	-	-	-	400	2572
22/22	220	-	50	-	450	-	-	-	-	-	-	-	400	1120
23/23	-	-	-	-	-	40	-	-	-	-	-	-	400	440
24/24	1270	-	60	80	675	-	100	-	-	-	-	-	-	2185
25/25	1720	162	140	50	450	-	100	-	-	-	-	-	-	2622
26/26	1800	-	60	-	-	-	50	-	-	-	-	64	-	1974
27/27	1920	-	110	80	900	-	150	-	-	-	-	-	-	3160
28/28	600	-	40	-	225	-	50	-	-	-	-	-	-	915
29/29	400	-	100	-	450	-	50	-	-	-	-	-	-	1000
30/30	1520	-	80	80	450	-	100	-	-	-	-	-	-	2230
31/31	1200	-	82	120	-	-	50	-	-	-	-	-	-	1452
32/32	800	-	140	-	450	-	100	-	-	-	-	-	-	1490
33/33	2000	-	-	80	675	-	250	-	-	-	-	48	1000	4053
34/34	1500	-	80	-	-	-	100	-	-	-	-	-	-	1680
35/35	2200	-	-	-	900	-	-	312	-	-	36	-	-	3448
36/36	2020	-	120	-	675	-	250	120	120	-	-	-	-	3305
37/37	1100	-	110	-	450	-	100	-	-	-	-	-	-	1760
38/38	400	-	-	-	450	-	-	-	-	-	-	-	-	850
39/39	225	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	225
40/40	400	-	45	80	-	-	-	-	-	-	-	-	400	925
41/41	2010	-	120	-	-	100	150	60	-	-	-	-	-	2440
42/42	600	-	-	-	450	-	-	-	-	-	-	-	-	1050
43/43	1220	-	-	-	450	-	100	-	-	-	-	-	-	1770
toplm	59752	1512	2939	995	13950	460	3100	1980	120	60	36	128	4800	89832

Köye ait temettüat defterinde, bu iki yılın (1844-1845) gelirlerinin ortalamasına ilişkin bilgi de bulunmaktadır. Temettüat defterlerinde her hanenin bu iki yıla ait gelirleri ayrı ayrı belirtildikten sonra, hayvanlardan, ticaretten veya kiradan elde edilen gelirler, her iki yıl için geçerli olacak şekilde verilmektedir. Hane ile ilgili gelirler belirtildikten sonra, her iki yıl için ayrı ayrı verilen gelirlerin iki yıla ait toplamının yarısı alınarak, her yıl için geçerli olacak gelirlerle toplanmaktadır.

Böylece hanenin iki yıllık gelirinin ortalaması alınmakta ve genelde “*mecmuundan bir senede tahminen temettüatî*” denilerek, bu ortalama gelir yazılmaktadır. Hanelere ait bu ortalama gelirler toplanarak, köyün ortalama toplam geliri defterdeki kayıtların en sonuna yazılmaktadır.

Emre Sultan köyüne ait toplam gelir bilgisi, “*ber-muceb-i defter yekân temettüatî*” başlığı altında 96.757 kuruş olarak verilmektedir. Yalnız bu sayıya köydeki tekkenin 690 kuruşluk geliri de dahildir. Yukarıdaki 1844 ve 1845 yıllarına ait tablolarda sadece hanelerin gelirleri yer aldığı için, tekke gelirleri dahil edilmemiştir. Tekke geliri çıkarıldığında geriye 96.063 kuruş kalmaktadır. Tablolardaki iki yılın gelirlerinin ortalaması ise 96.594,5 kuruş çıkmaktadır. Aradaki yaklaşık 500 kuruşluk farkın, defterdeki yazım ve hesaplama hatalarından kaynaklandığı anlaşılmaktadır.

Köyden Alınan Vergiler

Emre Sultan köyüne ait temettüat defterindeki vergi kayıtları, diğer temettüat defterlerinde olduğu gibi 1844 yılına aittir. Vergiler temelde iki ana gruba ayrılmaktadır. İlki *virgü-yi mahsusa* veya defterde ifade edildiği şekliyle, “*sene-i sabıkada bir senede virgüsîl*”dür. Bu verginin alınmasında hangi ölçünün kullanıldığı belirsizdir. Ancak önceki yıllarda toplanan örfi vergilerin yerine, Tanzimat döneminde alınan vergi olarak tanımlanmaktadır.⁵⁵ İkinci grubu ise tarımsal üretim ve hayvancılık üzerinden alınan “*a’sar ve rüsumal*” oluşturmaktadır. Kayıtlarda her hanenin bu vergi miktarları ayrı ayrı kaydedilmiştir.

⁵⁵ Tanzimat döneminde örfi vergilerin yerine ikame edilen virgü-yi mahsusa, sancak ölçeğinde belirlenmekte ve önce kazalar arasında, ardından kasaba ve köyler arasında, nihayetinde vergi mükellefleri arasında mali ödeme güçlerine göre paylaştırılmakta idi. Bu verginin toplam miktarının tespitinde, kaldırılan örfi vergilerin toplamı esas alınmıştır. Bu verginin tahsilinde adil bir dağılım sağlamak için de temettü sayılarına girilmiştir. Tevfik Güran, *Tanzimat Döneminde Osmanlı Maliyesi: Bütçeler ve Hazine Hesapları (1841-1861)*, Ankara 1989, s. 13-14; Said Öztürk, *Tanzimat Döneminde Bir Anadolu Şehri Bilecik (Sosyo-Ekonomik Yapı)*, İstanbul 1996, s.174-175.

Tablo XII: Emre Sultan köyü 1260/1844 yılı vergileri⁵⁶

hane/ numro	sene-i sabıkada bir senede virgüsü	a'şar ve rüsumat olarak sene-i sabıkada bir senede virmiş olduğu											yıllık toplam vergi	
		hınta/ buğday	şar/arpa	nohud	darı	burçak	duhan/ tütün	üzüm	palamud	bedel-i öşr-i bostan	âdet-i ağnam rüsümü	öşr-i kovan/arı		toplam a'şar ve rüsümü
	krş	krş	krş	krş	krş	krş	krş	krş	krş	krş	krş	krş	krş	krş
1/1	25	35	50	10	-	-	10	8	-	5	5	-	123	148
2/2	550	200	75	-	25	-	-	5	50	5	10	-	370	920
3/3	270	50	15	-	-	-	-	5	50	4	-	-	124	394
4/4	200	150	10	-	-	7	-	-	50	10	-	-	227	427
5/5	540	100	25	10	25	-	-	-	75	-	30	-	265	805
6/6	275	150	50	-	-	-	25	18	-	-	-	-	243	518
7/7	275	150	50	-	-	7	-	18	-	-	-	-	225	500
8/8	50	30	15	-	-	16	-	7	-	5	-	-	73	123
9/9	250	100	25	-	-	7	-	12	-	-	-	2	146	396
10/10	475	200	100	20	-	-	-	18	50	10	-	-	398	873
11/11	425	200	100	-	-	7	-	25	75	-	-	-	407	832
12/12	50	-	-	-	-	-	-	5	-	-	-	-	5	55
13/13	375	200	50	25	-	-	-	7	75	10	2,5	-	369,5	744,5
14/14	375	200	50	-	-	25	-	18	-	-	-	-	293	668
15/15	540	200	50	50	-	18	-	-	100	-	3	-	421	961
16/16	350	150	50	-	20	-	-	5	75	-	-	-	300	650
17/17	475	200	110	30	-	-	20	18	-	10	-	-	388	863
18/18	225	100	50	-	-	-	-	12	-	-	-	-	162	387
19/19	450	200	50	-	-	25	-	14	50	-	-	-	339	789
20/20	550	200	120	40	-	16	-	5	-	-	19	-	400	950

⁵⁶ BOA, *ML.VRD.TMT.d.*, 1484, s. 22-31. Temettüat defterlerinde hane/numara bilgisi her zaman aynı olmamaktadır. Hane numarası bilgisinden sonra verilen “numro” bilgisi, aynı hanedeki -eğer varsa- birden fazla vergi yükümlülerini ifade etmektedir. Emre Sultan köyündeki hanelerde birden fazla vergi yükümlüsü bulunmadığından hane/numro bilgisi aynıdır. Örnek olarak bkz. Bilgi, “Temettüat Defterlerine İlişkin”, s. 885-889.

21/21	360	150	50	-	-	40	-	7	-	10	-	-	257	617
22/22	125	30	15	-	-	-	-	7	50	-	-	-	102	227
23/23	50	-	-	-	-	-	-	3	-	-	-	-	3	53
24/24	350	150	50	20	-	-	-	7	75	10	-	-	312	662
25/25	375	150	50	25	-	-	-	18	50	10	-	-	303	678
26/26	325	150	50	-	-	-	50	7	-	10	-	8	275	600
27/27	540	200	60	20	20	16	-	14	100	10	-	-	440	980
28/28	100	50	15	20	-	-	-	5	25	-	-	-	115	215
29/29	125	50	15	-	-	8	-	13	50	-	-	-	136	261
30/30	375	150	25	20	-	-	-	14	50	10	-	-	269	644
31/31	275	150	15	20	-	-	-	12	-	15	-	-	212	487
32/32	200	100	15	-	-	8	-	18	50	-	-	-	191	391
33/33	475	150	50	20	-	-	25	-	75	10	-	6	336	811
34/34	350	100	50	30	-	-	20	12	-	10	-	-	222	572
35/35	500	200	15	20	-	-	50	-	100	-	15	-	400	900
36/36	555	200	75	20	-	-	60	18	100	-	20	-	493	1048
37/37	200	100	50	20	-	-	-	14	50	-	-	-	234	434
38/38	100	40	15	20	-	-	20	-	50	-	-	-	145	245
39/39	57	30	10	-	-	-	15	-	-	-	-	-	55	112
40/40	170	40	10	20	-	-	-	5	-	10	-	-	85	255
41/41	440	200	125	30	-	-	-	14	-	-	2,5	-	371,5	811,5
42/42	150	20	20	25	-	-	15	-	50	-	-	-	130	280
43/43	215	100	50	20	-	-	-	-	50	-	-	-	220	435
toplml	13137	5325	1875	535	90	200	310	388	1575	164	107	16	10585	23722

Köyden 1844 yılında alınan toplam vergi miktarı 23.722 kuruştur. Bunun 13.137 kuruşu “2, 10.585 kuruşu “*a’şar ve rüsumat*”³’tür. Buna göre toplam verginin %55,37’sini “*virgü-yi mahsusâ*”, %44,62’sini de “*a’şar ve rüsumat*”⁴ vergileri oluşturmaktadır. Köyün 1844 yılı toplam geliri 103.357 kuruştur ve bu aşar ve rüsumatı düşülmüş miktardır. Dolayısıyla bu miktara 10.585 kuruşluk aşar ve rüsumat vergisi eklendiğinde, köyün vergisi düşülmemiş toplam geliri olan 113.942 kuruşa ulaşmış olmaktadır. Toplam gelirden alınan vergi 23.722 kuruş olduğuna göre, köyün 1844 yılı toplam gelirinin %20,81’inin vergilere gittiği söylenebilir.

Aşar vergisinin oranı kayıtlarda istisnasız 1/10 oranındadır. Hayvanlardan alınan vergi oranları ise aynıdır. Zaten sadece küçükbaşlar vergiye tabidir ve koyun ve keçi başına 0,5 kuruş ağnam resmi alınmaktadır. Oysa bu küçükbaş hayvanların gelirleri birbirinden farklıdır. Arı kovanları ise kovan başına 1 kuruş arı öşrüne tabidir.

Köydeki Emre Sultan Zaviyesi/Tekkesi

Uluçay, köydeki zaviye hakkında 1943 yılında şunları yazıyor: “Eskiden, ziyaretçilerin işesi için, Emre köyünde bir zaviye ile oda varmış. Orada her gün kazanç kaynatılır; ziyaretçiler ağırlanmış. Bu vazifeyi, Tekkenişin ailesi, müteveli olduklarından dolayı yaparlarmış. Gene o ailenin anlatışına göre, o köye sipahiler gelip köylülerden vergi alamazmış. Bu da Emre Sultan Vakfı'nın, tekaliften muaf olduğunu göstermektedir.”⁵⁷ Bu tarihten yaklaşık yüz yıl önceki, temettüat kayıtlarında, Emre Sultan Zaviyesi hakkında bazı bilgiler bulunmaktadır. Ancak bu kayıtlar maliyeye ilgili gelir kayıtlarıdır. Zaviyenin Yunus Emre veya Tapduk Emre ile ilgisine dair bilgi içermemektedir.

Temettüat kayıtlarında vergi mükellefi olarak yer alan iki hane sahibi, tekke ile ilişkilidir. Bunlardan biri 27 numarada kayıtlı Tekyenişin Ali, diğeri 41 numarada kayıtlı Tekyenişin oğlu Süleyman'dır. Defterin sonunda, hanelerden bağımsız olarak tekkenin yıllık geliri ve masraf miktarı şu başlık altında veriliyor: “Tekyenişin oğlu Ali ve Süleyman müşterek ba-berat-ı şerif mutasarrıf oldukları zaviye olan meşruta olduğu ve sene-i merkume hasılat ve masarifatı mikdarı.”

Tablo XIII: Emre Sultan Zaviyesi 1844 yılı hasılatı

Ürün	Hınta/ buğday	Şair/ arpa	Burçak	Nohud	Darı	Üzüm	Bostan
Ölçü	Ölçek	Ölçek	Ölçek	Ölçek	Ölçek	Kıyye	Dönüm
Miktar	120	120	20	8	40	200	20
Kuruş	1200	600	120	80	120	70	100

Zaviyenin hasılatının, zaviyeye ait araziden elde edildiği tahmin edilmektedir. Tablo XIII'te verilen hasılat dökümünün altında, toplam hasılatın 2.290 kuruş olduğu belirtilmektedir. Bu hasılatın, “Tekye için vukuubulan masarifatı” açıklamasıyla 1.600 kuruş düşülmektedir. Geriye kalan 690 kuruşun yanına ise, “müşterek hisseleri” açıklaması yapılmıştır. Bundan da geriye kalan 690 kuruşluk miktarın Ali ve Süleyman'ın ortak hisseleri olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim,

⁵⁷ Uluçay, *Yunus'un Mezarı*, s. 15.

Tekke'ye ait bu dökümün üst kısmına şu açıklama konulmuştur: “Zaviye-i mezbur karye-i mezburda Emre Sultan Tekyesi Evkafı'ndan olduğu zeylinde mukayyid husule gelen mahsulata senevi mutasarrıfları tarafına raci olduğu.”

Tekkeye bu tarihlerde tasarruf eden Ali ve Süleyman'ın, 1842 tarihli nüfus defterinde de kayıtları bulunmaktadır. Buna göre, defterde 26 numaralı hanede kayıtlı olan Tekyenişin Ali 40 yaşındadır ve Ahmed'in oğludur. Mehmed Ali ve Hüseyin adında iki oğlu vardır. Tekyenişin Süleyman da aynı haneye kayıtlıdır ve 15 yaşındadır. Baba adı ise Mehmed'dir.⁵⁸ 1835 tarihli nüfus defterindeki kayıtlarda Mehmed oğlu Süleyman 3 yaşındadır. Ahmed oğlu Ali ise 20 yaşındadır.⁵⁹ Yedi yıl sonraki nüfus defterinde Ali'nin yaşı 40, Süleyman'ın yaşı 15 olarak kaydedilmiştir. Bu da defterdeki yaş kayıtlarında bazı çelişkiler bulunduğunu göstermektedir. Aynı zamanda ailenin zaviye ile ilişkisine de işaret etmektedir. Uluçay'dan nakledilen bilgiler de bu ailenin torunlarının, köyde varlıklarını sürdürdüklerini göstermektedir.

Sonuç

Arşiv kayıtları izlendiğinde Emre Sultan köyünün 16. yüzyılın başlarından itibaren Ömer Emre, Emre Sultan ve Emre adlarıyla kaydedildiği görülmektedir. Fakat kayıtların hiçbirinde, Yunus Emre veya Tapduk Emre'ye izafe edilebilecek bilgi bulunmamaktadır. Literatürde köyün ve türbenin Yunus Emre ile ilişkilendirilmesi 1907 yılında Mehmed Tahir'in kitabıyla başlamaktadır. Halk arasında bu ilişkilendirmenin hangi tarihte başladığı bilinmemektedir.

Burada incelenen köye ait temettüat defteri 1845 tarihlidir. Diğer arşiv kayıtları gibi defterde de Yunus Emre'ye atıf yapılmamaktadır. Fakat köyde bulunan Emre Sultan Tekkesi'nin gelirleri ve giderleri hakkında bilgi bulunmaktadır. 1834-1842 yıllarına ait nüfus defterleri ve temettüat defterinde, tekke ile ilişkili olan kişilerin kimler olduğu belirtilmektedir.

Köyün bu tarihlerdeki yaklaşık toplam nüfusunun, 1834 yılında 248, 1845 yılında 215 civarında olduğu anlaşılmaktadır. Bu yıllar arasında köy nüfusunda artış yerine azalma olmasının en büyük nedeni, 1836-1837 yıllarındaki veba salgını olarak düşünülmüştür. Temettüat defterine göre, köyde 43 hane ve dolayısıyla vergi yükümlüsü bulunmaktadır. Hane reisleri arasında en sık rastlanan isimler 7'şer adetle Mustafa, İsmail ve Ali'dir. 43 vergi yükümlüsünün 33 tanesinin mesleği erbab-ı ziraat olarak kaydedilmiştir.

Köyün tarım alanları toplam 3.169 dönümdür ve bunun %54'ü ekili arazidir. Hane itibarıyla ortalama arazi büyüklüğü 73 dönümdür ve dönüm başına vergisi düşülmüş ortalama gelir 38,71 kuruştur. Köyde elde edilen tarımsal ürünler, değer itibarıyla çoktan aza doğru şöyledir: Buğday, palamut, arpa, nohut, üzüm, tütün,

⁵⁸ NFS.d., 2818/32-33.

⁵⁹ NFS.d., 2816/70.

darı ve burçak. Köydeki toplam hayvan sayısı 476'dır. Bunların 214'ü küçükbaş, 194'ü büyükbaş ve 68'i yük veya binek hayvanlarıdır. Ayrıca 16 tane de arı kovanı bulunmaktadır.

1844 yılında köyün toplam yıllık safi geliri 103.357 kuruştur. Aynı yıl köyden toplanan vergi miktarı ise 23.722 kuruştur ve bunun %55'i "virgü-yi mabsusa"dan, %45'i "aşar ve rüsumat"tan elde edilmiştir. Köydeki tekkenin hesabı da ayrıca tutulmuştur. Buna göre tekkenin 1844 yılı toplam hasılatı 2.290 kuruş iken, bunun 1.600 kuruşunun masraflara gittiği belirtilmektedir. Bu haliyle Emre Sultan köyü ekonomisinin, büyük ölçüde tarımsal faaliyetlere, az bir kısmının hayvancılığa dayanan bir yapıya sahip olduğu söylenebilir.

Kaynaklar

Arşiv Belgeleri

- Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), *Ali Emiri Mahmud I (AE.SMHD.I)*, 25/1534.
BOA, *Ali Emiri Mustafa IV (AE. SMST.IV.)*, 22/1535.
BOA, *Evkaf Defterleri (EV.d.)*, 23803/2, 5.
BOA, *Maliye Nezareti Temettuat Defterleri (ML.VRD.TMT.d.)*, No: 1484.
BOA, *Maliyeden Müddever Defterler (MAD.d.)*, No: 3110.
BOA, *Nüfus Defterleri (NFS.d.)*, No: 2816; 2817; 2818.
BOA, *Tapu Tabir Defteri (TT.d.)*, No: 398.

Yayınlar

- Beyru, Rauf, *19. Yüzyılda İzmir'de Sağlık Sorunları ve Yaşam*, İBB, İzmir 2005.
Bilgi, Nejdet, "1842 Yılında Saruhan Sancağı'nın Nüfusu ve İdari Bölünüşü", *Manisa Araştırmaları*, 1, CBÜ, Manisa 2001, ss. 87-122.
———, "Temettuat Defterlerine İlişkin Bazı Görüşler ve Kayacık Sarı Paşa Mahallesi Örneği", *CIEPO Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Araştırmaları Uluslararası Komitesi XVII. Sempozyumu Bildirileri*, Haz. Kenan İnan, Yücel Dursun, KTÜ, Trabzon 2011, ss. 875-900.
———, "Tanzimat Döneminin İlk Yıllarında Saruhan Sancağı Marmara Kasabası'nın Sosyal ve Ekonomik Durumu", *CIEPO XIV. Sempozyumu Bildirileri 18-22 Eylül 2000, Çeşme*, Yay. Haz. Tuncer Baykara, TTK, Ankara 2004, ss. 67-88.
———, "Tanzimat'ın Öncesi ve Sonrasında Saruhan Sancağı'nda Nüfus", *Prof. Dr. İsmail Aka Armağanı*, Beta, İzmir 1999, ss. 249-290.
———, "Temettuat Kayıtlarına Göre Manisa Uncuboz Köyü ve Tarihi Gelişmesi", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XIII (İzmir 1998), ss. 121-142.
Bursalı Mehmed Tahir, *Aydın Vilayetine Mensub Meşayih, Ulema, Şuara, Müverrihin ve Etibbanın Teracim-i Ahvali*, Keşişyan Matbaası, İzmir 1324 [1906-1907].
———, *Osmanlı Müellifleri*, Birinci Cild, Matbaa-i Âmire, İstanbul H. 1333 [1914-1915].

- Defter-i Evkaf-ı Liva-i Saruhan (Metin ve İnceleme)*, Haz. M. Akif Erdoğan-Ömer Bıyık, Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü, Ankara 2014.
- Erzi, Adnan Sadık, “Türkiye Kütüphanelerinden Notlar ve Vesikalar I.”, *Belleten*, XIV/53 (Ocak 1950), ss. 85-105.
- Gölpınarlı, Abdülbaki, *Yunus Emre Hayatı ve Bütün Şiirleri*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2006.
- Güran, Tefrik, *Tanzimat Döneminde Osmanlı Maliyesi: Bütçeler ve Hazine Hesapları (1841-1861)*, TTK, Ankara 1989.
- İbrahim] Cavid, *Aydın Vilayetine Mahsus Salname Sene-i Hicri 1308 Sene-i Mali 1307*, Cild-i Sani, Matbaa-i Vilayet, [İzmir].
- Kallek, Cengiz, “Kile”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (TDVİA)*, C. 25, İstanbul 2002, ss. 568-571.
- Köprülü, Fuad, *Türk Edebiyatı'nda İlk Mutasavvıflar*, İkinci Basım, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1966.
- Laflı, Ergün, “Kula Tabduk Emre Türbesi'nde Yer Alan Devşirme Öğeler”, *Geçmişten Günümüze Manisa Şehzade II. Mehmed ve Manisa Taribi – Kültürü – Ekonomisi*, Cilt III. Ed. İlker M. Çağlar vd, Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Manisa 2018, ss. 1753-1775.
- Oğuz, Mehmet Öcal, “Yunus Emre, Yunus, Kul Yunus, Âşık Yunus, Yunus Emrem”, <http://teis.yeseni.edu.tr/madde-detay/yunus-emre-yunus-kul-yunus-askik> (Erişim 07.07.2021).
- _____, “Çok Mekânlı ve/veya Çok Mezarlı Anlatı Kahramanları: Yunus Emre”, *Millî Folklor*, 23/91 (2011), ss. 5-11.
- Öztürk, Said, *Tanzimat Döneminde Bir Anadolu Şehri Bilecik (Sosyo-Ekonomik Yapı)*, Kitabevi, İstanbul 1996.
- Salname Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*, Otuz Dördüncü Sene, İstanbul 1296.
- Salname Sene 1273*, Defa 11.
- Salname Sene 1281*, Defa 19.
- Salname Sene 1292*, Defa 30.
- Salname-i Vilayet-i Aydın 1326 Sene-i Hicriyesine Mahsus*, Defa 25.
- Salname-i Vilayet-i Aydın Sene 1296*.
- Şahin, Haşim, “Tapduk Emre”, *TDVİA*, 40. Cilt, İstanbul 2011, ss. 12-13.
- T.C. Manisa Vilayeti Hakkında Tabii, Coğrafi, Taribi, İdari, İktisadi, İctimai Malumatı Cami Mecmuadır*, Vilayet Hususi İdaresi, İzmir 1932.
- Tatçı, Mustafa, “Yunus Emre”, *TDVİA*, 43. Cilt, İstanbul 2013, ss. 600-606.
- Türkiye Cumhuriyeti Dahiliye Vekaleti, *Son Teşkilat-ı Müllkiye'de Köylerimiz'in Adları*, Hilal Matbaası, İstanbul 1928.
- Uluçay, M. Çağatay, “Yunus Emre'nin Kabri Meselesi”, *Gediz*, 6/70 (1. Kanun 1943), s. 5-7.
- _____, “Yunus Emre'ye Dair”, *Gediz*, 6/ 68 (1. Teşrin 1943), s. 1.
- _____, *Sancaktan Saraya Seçme Yazılar*, Haz: M. Sabri Koz-Haşim Şahin, YKY, İstanbul 2012.
- _____, *Sarubanoğulları ve Eserlerine Dair Vesikalar (773 H. – 1220 H.)*, Manisa Halkevi, İstanbul 1940.
- _____, *Sarubanoğulları ve Eserlerine Dair Vesikalar*, II, Manisa Halkevi, İstanbul 1946.
- _____, *Yunus'un Mezarı*, Gediz Basımevi, Manisa 1943.

Emre Sultan Köyü'nün Yunus Emre ile İlişkilendirilmesi Meselesi ve 19. Yüzyılın Ortalarındaki Sosyal ve Ekonomik Yapısı

Yengin, Naci, *Yunus Emre'nin İzinde*, İhlamur, İstanbul 2021.

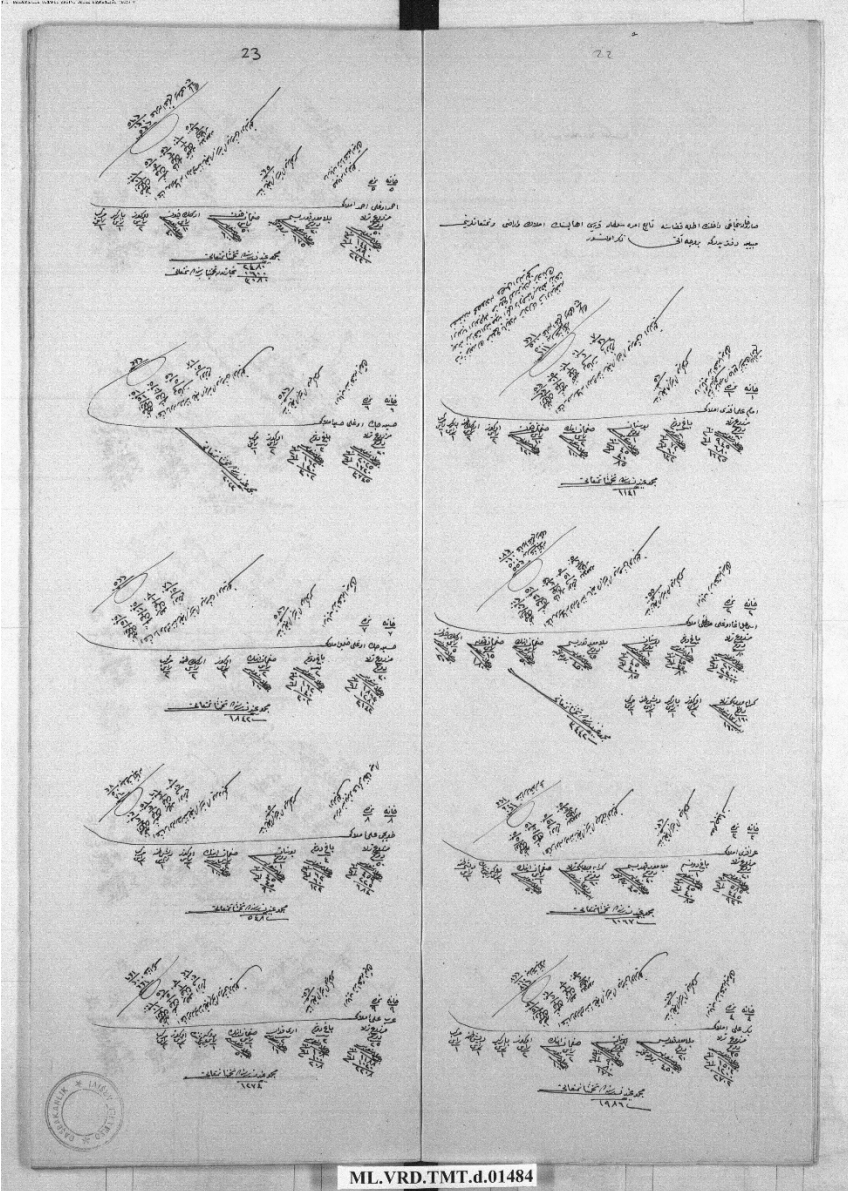
Yetim, Fahri, "Yunus Emre'nin Kabri ile İlgili Görüşler Üzerine", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6/1 (Haziran 2005), ss. 171-185.

İnternet

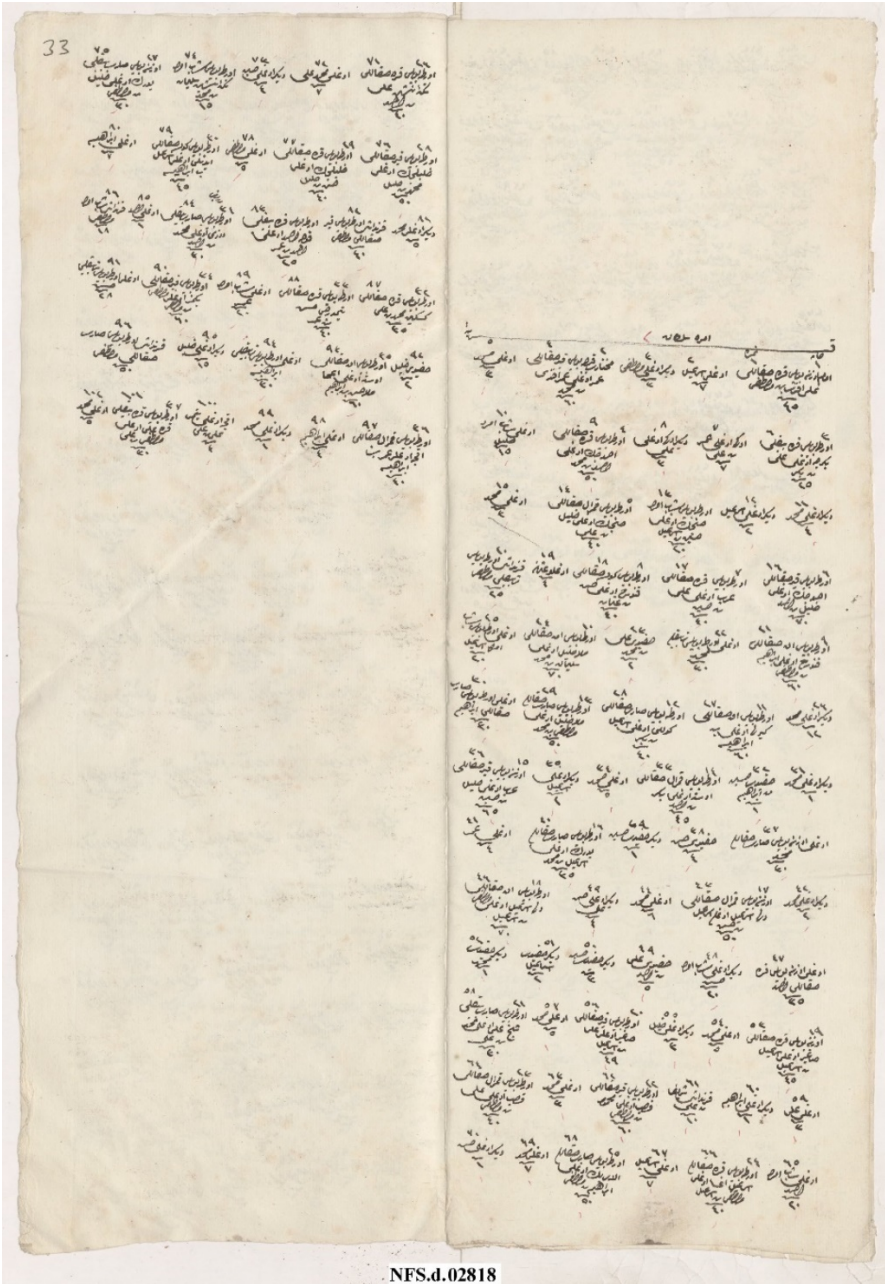
Google Earth Pro (09.04.2021)

Ekler

228

Ek-1: 1484 numaralı temettuat defterinin Emre Sultan köyüne ait kısmının ilk sayfası

NFS.d.02818

Ek-2: 2818 numaralı ve 1840 tarihine ait nüfus defterinin Emre Sultan kısmı

Summary

The previous name of Emre village, which is located within the borders of Kula district of Manisa today, was Emre Sultan. According to archival records, from the beginning of the 16th century to the middle of the 19th century, it was connected to the Adala district of Saruhan sanjak. In the last quarter of the 19th century and the first quarter of the 20th century, it was connected to the Adala township of the Salihli district. It is a village in the Kula district since the early 1930s. With this study, the social and economic situation of the village in the years 1844-1845 is tried to be revealed. The secondary objective of the study is to determine whether there is information about Yunus Emre in the archive records of the village.

The main source of the study is the temettuat book numbered 1484 in the Ottoman Archives. Population books and other archive records of the village were also used. According to the temettuat book, Emre Sultan village has 43 households and a population of approximately 215. According to the population book dated 1834, the approximate population of the village is 248. The population of the village decreased in ten years instead of increasing. The main reason for this must be the plague epidemic of 1836-1837. As a matter of fact, the fact that 44 of the 52 deaths among the male population in the village between 1834 and 1839 occurred in 1837 is an indication of this.

When the names of 43 household heads in the temettuat book are examined, it is seen that a total of 13 different names are used. The most used names are Mustafa, İsmail and Ali, with 7 each. There are about 20 family names in the village. In terms of occupations, it is seen that 33 out of 43 household heads are engaged in agriculture. There is one imam and one teacher in the village. This shows that there is a mosque and a primary school in the village. There is only one blacksmith as a tradesman. There are two shepherds, two farmhands and one soldier, student and servant in the village.

The total agricultural land of the village is 3,169 decares, of which just over half (54%) is cultivated land. In the second place is the bonito grove with a rate of 28%. In the third place are the leased fields with a rate of 14%. The average land size per household is 73 decares. In terms of value, wheat, bonito and barley are the most produced in the village. Other crops are chickpeas, grapes, tobacco, millet and vetch, respectively. Except for two households in the village, everyone produces more or less wheat and barley. The unit prices of the products are as follows: One ölçek of wheat, chickpea, millet was 10 kurus, one ölçek of barley was 5 kurus, one ölçek of vetch was 7 kurus, one kıyye of tobacco was 5 kurus, one kıyye of grapes was 0.35 kurus, one kantar of bonito was 25 kuruş. Ölçek (kile), kıyye (okka) and kantar units were used to determine the amount of products.

The total number of animals in the village is 476. Of these, 214 are sheep and goats, 194 are cattle, and 68 are pack or passenger animals. There are also 16 beehives in the village. Only 5 of the 12 animal species in the village

generate income: milk cows, milk sheep, rough sheep, male sheep and milk goats. Among the cattle, there is the most (83) ox. Ox is especially used for plowing. There is approximately 21 decares of cultivated land per ox in the village. 50 of the pack and riding animals are donkeys and only 5 households in the village do not have donkeys.

The average annual net income of the village, tax deducted in 1844, was 103,357 kuruş. 93,133 kuruş, or 90% of this, is agricultural income. The total livestock income of the village on the same date is 5,424 kuruş and corresponds to 5% of the village's net total income. The third income group of the village is trade. The total annual income from trade is 4,800 kuruş and corresponds to 4.5% of the total income of the village. The average annual net income of the village per household in 1844 was 2,403.65 kuruş.

The tax records in the temettüat book are mostly from 1844. The amount of tax collected from the village in 1844 was 23,722 kuruş. 13,137 kuruş of this consists of "virgü-yi mahsusa", 10,585 kuruş consists of "a'şar ve rüsumat". According to this, 55,37% of the total tax is "virgü-yi mahsusa" and 44.62% is "a'şar and rüsumat" taxes.

No information could be found in the temettüat book and population books that could be related to Yunus Emre. The association of the village and the tomb in the village with Yunus Emre emerged only at the beginning of the 20th century. There are Emre Sultan Lodge and people associated with this lodge in the village. In addition, there is a foundation belonging to this lodge and this foundation also has sources of income. These incomes are also tax-exempt. According to the temettüat records, the total income of the lodge in 1844 was 2,290 kuruş. 1,600 kuruş of this was spent on the expenses of the lodge.

MAAŞ ALAMAYAN OSMANLI JANDARMASINDAN BİR PROTESTO YÖNTEMİ: TERK-İ SİLAH

Burak Altunsoy*

Öz

Osmanlı iç güvenlik teşkilatı içerisinde önemli bir yeri haiz olan jandarma birliklerinin, nizamnâmelerle belirlenen geniş görev ve yetki alanlarına rağmen aldıkları ücret bilhassa 19. yüzyıldan itibaren enflasyonist ekonomi sonucu düşük kalmaya başladı. Mevcut duruma ek olarak jandarma neferlerinin aldıkları maaş ve tahsîatlarda, bu yüzyılın getirdiği ekonomik buhranın bir sonucu olarak aksama ve gecikmeler yaşandı. Bu gecikmeler bazen iki seneyi bulacak kadar uzun sürüyor ve bu durum jandarma neferlerinin tepkisiyle karşılanıyordu. Ortaya konulan tepkiler bazen komutan ve yerel idarecilere konuyla ilgili yazılı şikâyetler şeklinde tezâhür ederken şikâyetlerin çözümsüz kaldığı noktada jandarma işi bir sonraki adıma taşıyarak “terk-i vazife” ve “terk-i silah” gibi uygulamalarda bulunuyor ve maaşlarını alana kadar görevlerini ifâ etmiyorlardı. Bu çalışmada jandarma neferlerinin maaşlarının gecikmesine karşı bir protesto yöntemi olarak geliştirdikleri terk-i silah uygulamalarına yer verilecektir. Ayrıca yaşanan bu sorun karşısında Bâbıâli'nin bakanlıklar ile yerel idareciler nezdinde sorunu çözme çabası arşiv belgeleri üzerinden takip edilecek ve olayların büyümesinin oluşturacağı kargaşa ortamının ve terk-i silah uygulamasının diğer birliklere sirayet etmesi ihtimali sonucu yaşanacak muhtemel tehlikelere karşı devletin refleksif tavrı değerlendirilecektir. Bunun yanında terk-i silah gerçekleştiren neferlere karşı yapılan muamele ve verilen cezalar da bu çalışma içerisinde irdelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Terk-i silah, Terk-i vazife, Jandarma, Maaş, Güvenlik

* Araştırma Görevlisi, *Yalova Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü*, Yalova / Türkiye, burak.altunsoy@yalova.edu.tr, Orcid ID: 0000-0002-4010-9145

Protest Method of Ottoman Gendarmerie Who Couldn't Get Salary: Abandonment of Weapons

Abstract

The wages of the gendarmerie units, which had an important place in the Ottoman security organization, despite the wide range of duties and powers determined by the laws, started to be low due to the inflationary economy, especially since the 19th century. In addition to the current situation, there were disruptions and delays in the salaries and allowance of the gendarmerie soldiers as a result of the economic depression brought by this century. These delays sometimes lasted as long as two years and this situation was met with the reaction of the gendarmes.. While the reactions were sometimes manifested in the form of written complaints to the commanders and local administrators, when the complaints remained unresolved, the gendarmerie took the task to the next step and implemented practices such as "abandonment of duty" and "abandonment of weapons" and did not perform their duties until they received their salaries. In this study, the abandonment of weapons practices developed by the gendarmerie soldiers as a protest method against the delay in their salaries will be included. In addition, in the face of this problem, the efforts of Sublime Porte to solve the problem in the presence of ministries and local administrators will be followed through archival documents and the state's reflexive attitude against possible dangers as a result of the turmoil environment and the abandonment of arms application that will spread to other units will be evaluated. In addition, the treatment and punishments given to the soldiers who carried out abandonment of weapons will also be examined in this study.

Keywords: Abandonment of Weapons, Abandonment of Duty, Gendarme, Wage, Security

Giriş

Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyıl ile birlikte içine düştüğü mali buhran, yüzyılın ikinci yarısından itibaren kendini iyiden iyiye hissettirmeye başladı. Bu dönemde devletin ekonomik yapıyı onarmak adına giriştiği iç borçlanmaların kifayetsizliği, Kırım Savaşı'nın mali yüküyle birleşince zaruri bir dış borçlanmayı doğurdu. Yaşanan dış borç serüveni, Osmanlı maliyesinin Düvel-i Muazzama tarafından denetimi anlamına gelen Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi'nin kuruluş sürecini başlattığı gibi devlet gelir-gider dengesindeki açığın kapatılmasındaki planları tümünden değiştirdi. Yaşanan bu sürece koşturarak devlet tarafından memurlara ve güvenlik birimlerine verilen ücretler ve tahsisatlarda ciddi miktarda kısıntıya gidildi.

Osmanlı Devleti idari yapısında, yaşanan mali bunalımların devletin otoriter yapısında ne denli zaaflara yol açtığı birkaç yüz yıldır tecrübe edilmiş olsa da gelinen noktada 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren artık memur maaşlarının ödenemiyor olması ciddi problemler oluşturmaya başladı. Bu problemler ve sonrasında yaşanan gelişmeler devlet bürokrasisini bir hayli meşgul etmiş bilhassa bu konuda en tehlikeli durum güvenlik güçlerinin mevcut duruma karşı bir başkaldırı ihtimali olarak ortaya çıkmıştı. Özellikle eğitim seviyesi görece düşük kişilerden müteşekkil jandarma birlikleri ve neferlerinde¹ maaşların gecikmesi durumu çoğu kez anlayışla karşılanmıyordu. Bu noktada Osmanlı jandarma neferleri bir protesto yöntemi olarak görev yerlerini terk etmiş veya silahlarını bırakarak vazifelerini yapmamışlardır. Arşiv belgelerinde “*terk-i hizmet*”, “*terk-i vazife*” ve “*terk-i silah*” ifadeleriyle geçen bu durum devlet nezdinde dikkatle takip edildi. Jandarmaların görevlerini terk etmeleri ve silah bırakma eylemleri bir protesto yöntemi olarak değerlendirilebileceği gibi devlet nazarında “*terk-i silaha kıyam eylemek*”² tabiriyle bir nevi isyan ve başkaldırı olarak da kabul gördü.

Mevcut sorunun ortaya çıkışı esasında, daha jandarma birliklerinin kuruluş süreci ve sonrasında yaşanan 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrası Balkanlar ve Doğu bölgelerinde ortaya çıkan uluslararası denetim ile kendini belli ediyordu. Bu dönemde gerçekleşen mali problemlere ek olarak devletin iç işlerine müdahil olan Avrupalı büyük devletlerinin ülkede oluşturduğu kaotik ortam, yalnızca iç isyanların çıkışına zemin hazırlamıyor ayrıca Tanzimat ile birlikte kurumsallaşma adımları atan devletin tasarladığı iç güvenlik kurumlarının akim kalmasına da yol açıyordu. Yine aynı dönemde savaşların ve iç isyanların sebep olduğu askeri harcamalar, jandarmanın teşekkülü için ihtiyaç duyulan masrafların da karşılanamamasına neden oluyordu. Bu açıdan terk-i silah uygulamalarının arka planında salt maddi saikler değil, uluslararası dengelerin de sebep olduğu daha karmaşık ve girift bir ortamın olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

1. Osmanlı İç Güvenliğinde Jandarma'ya Genel Bakış

Bir iç güvenlik teşkilatı olarak jandarma birliklerinin temeli Avrupa’da 16. yüzyıla kadar gitmektedir³. Fransa menşeli bir teşkilat olan jandarma birliklerinin gelişimi daha sonra Avrupa’daki diğer ülkelere de örnek oldu ve Avusturya-

¹ 1 Ocak 1925 gibi geç bir tarihte bile okuma-yazması olan jandarma sayısı 1.683 (% 5.45) kişiyken okuma-yazması olmayan jandarma sayısı 29.217 kişiydi (% 94.55). Jandarma Mecmuası, 1 Kânûnusânî 341, s.28.

² BOA. DH. MKT. 2812/67, lef 2.

³ Fransa’da “*maréchaussées*” adlı birliklerin ileride yine Fransa’da kurulacak olan jandarma örgütünün temeli olduğu kabul edildiği takdirde bu tarihlendirme yapılabilir. Clive Emsley, *Gendarmes and the State in Nineteenth-Century Europe*, Oxford University Press, New York 1999, s.13.

Macaristan, Prusya, Rusya gibi devletler başta olmak üzere jandarma teşkilatı kısa sürede kıta Avrupasının iç güvenliğinde etkili bir güç halini almaya başladı⁴.

Osmanlı Devleti'nde ise 19. yüzyıla gelen siyasi, askeri ve ekonomik sorunların bir sonucu olarak artan iç güvenlik problemi, Avrupa ile kurumsallaşma bağlamında yaşanan dönüşüm süreciyle eklenince Avrupa'dakine benzer bir iç güvenlik mekanizmasının teşkili fikrinin altyapısı oluşmaya başladı. 1826 yılında Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması, yalnızca devlete karşı yeniliklerin önündeki despotik bir askeri güruhün etkisiz hale getirilmesi sonucunu doğurmadı, yanı sıra devlet içerisinde iç güvenlik mekanizmasındaki önemli bir çarkın da kökten imhasını getirdi. Yeniçerilerin öteden beri üstlendikleri iç güvenliğin temini meselesi İstanbul'da Asakir-i Mansure-i Muhammediye'ye, Anadolu ve Rumeli'nin bazı yerlerinde ise Redif birliklerine tevdi edildi⁵. Tanzimat'la birlikte iç güvenliğin temininde ayrı bir askeri grubun oluşumu fikrinin ortaya çıkmasıyla⁶ 21 Haziran 1859 yılında Asakir-i Zaptiye adıyla ilk jandarma teşkilatı nüvesi oluşturuldu⁷.

Esasında polis ve jandarma 1846'dan beri Zaptiye Müşîriyeti'nin altında birlikte görev alıyorlardı. Ancak gerek 1859 nizamnâmesi ve gerek 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı sonrası ortaya çıkan yeni durum, askerlerden müteşekkil bir iç güvenlik mekanizmasının kurulmasını elzem hale getirdiğinden jandarma teşkilatı kurulmuştu⁸. Jandarma temelde kırsal kesimde ve köylerde çalışırken, polis büyük kasaba ve hükümet merkezlerinde faaliyet gösteriyordu⁹. Kurulduğu iklimde jandarma birliklerinden beklenen aslı vazife; taşradaki güvenliğin askeri altyapı

⁴ Avrupa'nın kalan ülkelerinde jandarma birliklerinin oluşumu 19. yüzyılın hemen başlarıdır. Nadir Özbek, "Osmanlı Taşrasında Denetim: Son Dönem Osmanlı İmparatorluğu'nda Jandarma (1876 – 1908)", *Tarihsel Perspektiften Türkiye'de Güvenlik Siyaseti, Ordu ve Devlet*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2010, s.53-54.

⁵ Zafer Toprak, "Tanzimattan Sonra Osmanlı Kolluk Kuvvetleri", *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 5, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s.1269. Redif birliklerinin Anadolu'da teşkilatlanması ve çeşitli vilayet ve sancaklardaki teşkilatlanması için bkz. Musa Çadircı, "Anadolu'da Redif Askeri Teşkilâtının Kuruluşu", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 8, Sayı:14, ss. 63-75. Redif teşkilatının kurulması ve eyaletlerdeki iç güvenliği üstlenmeleri sonucu, özellikle Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması sonrası kapı halkıyla beraber eyalet güvenliğini temin eden mütesellimlerin vazifeleri de yalnızca hazine gelirlerini toplayan görevliler haline dönüştü. Musa Çadircı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1991, s.25.

⁶ Ahmet Özcan, "Osmanlı Devleti'nde Jandarma Teşkilatı Kurulmasının Gündeme İlk Defa Gelişi (1839)", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 32, Sayı: 53, 2013, s.176.

⁷ İsmail Efe, "1909-1914 Yılları Arasında Jandarmanın Islahı ve Müfettişlik Teşkilatının Kuruluşu", *Miras ve Değişim Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Jandarma*, Editör: İsmail Hakkı Demircioğlu vd., Berikan Yayınevi, Ankara 2018, s.27.

⁸ Ferdan Ergüt, *Modern Devlet ve Polis Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Toplumsal Denetim Diyalektiği*, İletişim Yayınevi, İstanbul 2015, s.140. Jandarmanın kuruluşu 19. yüzyılın ortalarına kadar gitse de Jandarma Teşkilat Nizamnâmesi, karşılaşılan muhalefetten dolayı 1903'te hazırlanabildi. Genelkurmay Başkanlığı, *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi*, Cilt: 3, Kısım: 6 (1908-1920), Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara 1996, s.89.

⁹ Glen Swanson, "The Ottoman Police", *Journal of Contemporary History*, 7/1, 1972, s.259

desteği ile temini iken jandarma fonksiyon itibariyle bir dönüşümsel süreç yaşadı ve zaman içerisinde postaları korumadan¹⁰ vergi tahsilatına kadar¹¹ birçok vazifeyi gerçekleştiren bir yapıya büründü¹².

Osmanlı'da jandarmaya yüklenen geniş misyon, bu birliklerin sayısal anlamda en kalabalık iç güvenlik birimi olmasını sağladı. Söz gelimi Aydın vilayetinde 1886 yılında toplam jandarma sayısı 2.376 kişiye¹³ aynı bölgede on yıl sonra bile polis sayısı ancak 216 kişiye ulaşabilmişti¹⁴. İlk zamanlarda 4-5 bini sūvâri olmak üzere 14 bin kişilik bir jandarma birliğinin yeterli olacağı düşünülürken¹⁵ 1894 yılında Osmanlı'da bulunan toplam jandarma sayısı 26.507 kişiye¹⁶, 1912 yılında 32.441 kişiye¹⁷, 1913 yılında ise 37.127 kişiye ulaşmıştı¹⁸. Jandarma efradının bu şümüllü sayısının getireceği fayda mülâhazası yanında ortaya çıkan bir gerçek de tüm bu kişilerin finansmanının sağlanması gerekliliğiydi. Başta maaş olmak üzere sair tahsîsatların temini düzenli ve eksiksiz bir şekilde sağlanmak zorundaydı. Zira jandarma birlikleri devlet memuru statüsündeydi ancak sayılarının fazla olmasının getirmiş olduğu mali yük, beklenen ödemelerin vakitlice ve eksiksiz yapılmasını

¹⁰ Jandarma Vezaifine Aid Hulasa, Vilayet Matbaası, Sivas 1331, s.21-22.

¹¹ Nadir Özbek, "İkinci Meşrutiyeti Hazırlayan Koşullar Rumeli'de Vergi Tahsilatı ve Jandarma", *Toplumsal Tarih*, Sayı: 183, Tarih Vakfı, Mart 2009, s.46-50.

¹² Jandarmaların üstlendikleri görevler şu şekildedir:

Tablo 1 – Jandarma Mecmuasına Göre Jandarmaların İstihdam Oldukları Yerlerde Üstlendikleri Görevler ve Sayısal / Oransal Miktarı (Kaynak: Jandarma Mecmuası, s.40.)

Görev	Sayı	Oran (%)
Posta Muhafazasında Güvenliğin Temini	1.670	5,07
Mülkiye Memurluklarında Görevli	2.600	7,9
Mübaşirlerin Yetersiz Olduğu Mahkemelerde Emr-i Tebligat Görevlisi	2.220	6,74
Mal Sandıkları ve Banka Muhafazası	661	2
Jandarma Kalemünde Yazıcı	1.690	5,13
Hapishanelerde Muhafız	3.308	10,05
Karakol Kumandanlığında Muhafız	2.445	7,42
Tahsiladamların Refakat ve Muhafazası	794	2,41
Okullarda Öğrenci	2.000	6,07
Seyyar Jandarmalarda Görevli	2.770	8,41
Vilayetlerde Asayiş Temini	12.752	38,74
TOPLAM	32.910	100

¹³ Salnâme-i Vilâyet-i Aydın, 1302, s.43.

¹⁴ Salnâme-i Vilâyet-i Aydın, 1323, s.54.

¹⁵ Ali Sönmez, "Tanzimat Fermanı'nın İlanı Sonrasında Zaptiye Teşkilatının Düzenlenmesi ve 1846 Tarihli Asâkir-i Zaptiye Nizamnâmesi", *Miras ve Değişim Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Jandarma*, Editör: İsmail Hakkı Demircioğlu vd., Berikan Yayınevi, Ankara 2018.

¹⁶ Nadir Özbek, "Policing the Countryside: Gendarmes of the Late 19th Century Ottoman Empire (1876 – 1908)", *International Journal of Middle East Studies*, Volume: 40, 2008, s.52.

¹⁷ Necdet Koparan, *Türk Jandarma Teşkilâtı (1908 – 1923)*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara 2007, s.26.

¹⁸ Halim Alyot, *Türkiye'de Zabta: Tarihi Gelişim ve Bugünkü Durum*, Kozan Ofset, Ankara 2008, s.279

güçleştirdi. Böylece jandarma birliklerinin, Osmanlı'nın geniş coğrafyasında üstlendiği vazifelerin önemine rağmen maaşlarının ödenememesi durumu ortaya çıktı.

2. Jandarma Maaşları ve Yaşanan Gecikmeler

Her ne kadar bölgesel anlamda kayıtların sağlıklı bir şekilde tutulmadığı göz önünde bulundurulsa da Osmanlı Devleti'nde güvenlik birimlerinde çalışan kişilerin, bilhassa rütbeli olmayan sıradan neferatın aldığı maaş oldukça düşük miktardaydı. Öyle ki 20. yüzyıl başlarında Konya'da bir inşaat işçisinin eline geçen günlük miktar 7.7 kuruş iken sıradan bir jandarma neferatı günlük 5.2 kuruş kazanabiliyordu¹⁹. Jandarma maaşlarını ve tahsisatlarını takip ettiğimizde genel anlamda karşımıza şu şekilde bir tablo çıkmaktadır:

Tablo - 2: Jandarma Maaşları

Rütbe	Şehri (Osmanlı Lirası)	Senevi (Osmanlı Lirası)
Miralay	40	480
Kaimmakam	30	360
Binbaşı	25	300
Yüzbaşı	16	192
Mülazım-ı Evvel	13	156
Mülazım-ı Sani	11	132

Rütbe	Şehri (Guruş)	Senevi (Guruş)
Süvâri Başçavuş	400	4800
Süvâri Çavuş	350	4200
Onbaşı	300	3600
Birinci Sınıf Jandarma	250	3000
İkinci Sınıf Jandarma	220	2640

Kaynak: *Düstür*, Tertib: 1, Cilt: 4, "Jandarmanın Hizmet-i Mahsusası", s.1032

Yaptıkları görev itibarıyla her an silahlı bir mücadelenin içerisinde bulunan bu kişilerin aldıkları maaşın azlığını tek başına eğitim seviyelerinin düşüklüğü ile

¹⁹ Özbek, Policing the Countryside: Gendarmes of the Late 19th Century Ottoman Empire (1876 – 1908), s.57; Şevket Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2012, s.208.

izah etmek zordur. Bunun yanında kalabalık bir sayıya sahip olmaları sonucu devlet için önemli bir mali külfet doğurmaları da jandarma neferlerinin maaşlarındaki azlığın ve gecikmenin temel sebebidir. Bunun yanı sıra yekûn olarak jandarmalara ödenen meblağ, vilayetlerin genel bütçesi içerisinde önemli miktarlara balığdı. Yalnızca Suriye vilayetinde 1892 yılında devletin jandarma ve zaptiye birlikleri için ödediği miktar 50.641 lirayı buluyordu²⁰. Yine 19. yüzyılın sonunda Sana'da ordu ve jandarmaların toplam gideri, vilayet bütçesinin %84'ünü oluşturuyordu. 1891 yılında ise 19 milyon liralık toplam genel bütçenin 1.250.000 lirası jandarma için ayrılmıştı²¹.

Jandarmalar yalnızca aldıkları maaşlarla değil, kendileri için ödenecek tahsîslerle de devlet hazinesine önemli bir yük getirmişlerdir²². Bu nedenle hükümet, jandarma maaşlarını ve personel sayısını azaltma çaresini denemiş fakat bu sefer de jandarmaların moral-motivasyon kaybı yaşamasına sebep olmuştu. Mesela Çakırcalı ile mücadele eden Boşnak Hasan Çavuş'un bu yolda söylediği sözler oldukça çarpıcıdır: “Biz canımızı yedi mecidiyeye satmışız. Hükümet bize ayda bu kadar para verir. Gece demez, gündüz demez, dağ, orman, dere, tepe eşkiyanın peşinden koşarız. Ben şimdiye kadar belki elli defa eşkıya ile müsademeye girdim. Vücudumda yirmi beş yara var. Günün birinde yine bir müsademede yiyeceğim kurşun can evime girecek olursa, hükümetin yapacağı şey, karakoldaki kalın zaptiye defterindeki isminin üzerine bir çizgi çekmekten ibaret kalacaktır”²³.

Normal şartlarda her ayın yirmisinde ödenmesi gereken jandarma maaşlarının²⁴ gecikmesi zamanla mutad bir hale dönüştü. Maaşların ödenmemesi bazen vilayetlerdeki personel eksikliğinden dolayıldı²⁵ fakat çoğu kez ekonomik imkânsızlıklardan kaynaklanıyordu. Dahası süvârielerin beygir masrafları²⁶ ve tüm neferatın kıyafetleri de²⁷ jandarmaların maaşlarından kesilecek bir tahsîsle temin

²⁰ Suriye Vilayet Salnâmesi, 1309-1310, s.249.

²¹ François Georgeon, *Sultan Abdülhamid*, Çev: Ali Berktaş, Homer Kitabevi, İstanbul 2006, s.285.

²² Bkz. Tablolar; Tablo-3, Tablo-4 ve Tablo-5.

²³ Sabri Yetkin, *Ege'de Eşkıyalık*, 3. Baskı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2003, s.74.

²⁴ Jandarma Maaş ve Muhassasatıyla Masarifine Vukûbulacak Tediyeat Hususunda 330 Senesinden İtibaren Jandarma Tabur ve Bölükleriyle Mal Sandıklarınca Olunacak Muameleyi Mübeyyin Talimatnamedir, İstanbul 1330, s.6.

²⁵ Mesela Priştine'de jandarmanın alacağı 27.000 liranın ödenmemesinin sebebi olarak; mutasarrıflığın üç-dört aydır vekaletle yönetilmesi ve sekiz aydan uzun bir süredir muhasebecisiz kalması gösterilmişti. BOA. DH. TMIK.S. 35/107.

²⁶ “Mesârifî kendülerine aid olmak üzere bargir tedarik edeceklerdir.” *Düstür*, “Jandarmanın Hizmet-i Mahsusası”, Tertib: 1, Cilt: 4, İstanbul 1299, s.1029. Bu beygirlerin yem masraflarını devlet karşılayacağını taahhüt etmiş fakat bunu gerçekleştirememiştir: “Zabitana beher bargir için yevmiye 4 guruş, neferata beher bargir için yevmiye üç buçuk guruş. İşbu tazminat şehriye olarak her ay hitamında ve bargir bölük defterlerinde her kaç gün için kayd olunmuş bulunur ise yem bedeli dahi o hesabla te'diye olunur.” A.g.e., s.1031.

²⁷ “Mâlûm olduğu üzere mukaddemâ bi'l-umum jandarma efradının elbise ve eşya-yı saireleri - techizat kısmı müstesna - vâridat-ı hususiyeye ile tedvir ve mezkûr varidat ile de, efradın maaşlarından her ay mukannen bir miktar meblağ tevkif ve her kıt'a ve müessese tarafından

edilecekti. Bu kıyafetler içerisinde çorap, serpuş, kışlık takım elbise, gömlek gibi üç/altı ayda bir alınması gereken eşyalar da bulunuyordu. Ancak maaşları düzenli ödenemeyen jandarma neferlerinden bu ihtiyaçlar için haliyle bir kesinti yapılamıyordu. Özellikle 1878 yılına gelindiğinde devlet artık ordu ve jandarma dâhil olmak üzere hemen hiçbir memurunun maaşlarını düzenli olarak ödeyemeyecek hale geldi²⁸. Gelinen noktada padişahın muhafız alayı dışında maaşlarını düzenli olarak alan herhangi bir askeri birlik kalmamıştı²⁹. Bu durum Alman Sefiri Baron Marshal'ın da dikkatini çekmiş ve maaş ödemelerin bilhassa Rumeli'de düzenli yapılması konusunda hükümete tavsiyelerde bulunmuştu³⁰.

toplanan işbu tevkifat doğruca debbuy-u umumiye irsal kılınarak bir sermaye-i daime teşkil ve işbu sermaye akçesiyle debbuyca mukteza melbûsat ve eşya-yı saire îmal ve ihzar ve taleb vuk'unda kıtaat ve müessesâta sevk ve tesyir olunuyordu." Abdullah Mahir, *Zamanımızda Jandarmanın Vezâif-i Umumiyesi*, İstanbul 1340, s.267.

²⁸ François Georgeon, *Sultan Abdülhamid*, s.138-139; Necdet Koparan, a.g.t, s.88-89

²⁹ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi (Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876 - 1907))*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Cilt: 8, Ankara 2011, s.369. Sultan II. Abdülhamid döneminde özellikle donanma subay ve personelleri maaşlarının gecikmesi veya ödenmemesi konusunda ciddi problemler yaşıyordu. Mesela Preveze komodorluğunda bulunan deniz personeli mali sıkıntılardan dolayı maaş alamıyor, hatta komodorlukta maaşları düzenleyen memur, bir grup personel tarafından kaçırılarak Boyana vapurunda kendisine evrak-ı sarfiye imzalatılıyordu. Funda Songur, *Osmanlı Babriyesinde Lojistik İmkân ve Kabiliyetler ve Üslerin Durumu (1867-1914)*, Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Bursa 2021, s.96. Yine 19. yüzyılın son çeyreğinde Osmanlı donanmasında danışmanlık yapan subaylar maaşlarını alamadıkları için istifâ etmiş, yurt dışına gönderilen deniz subayları ise maaş ve tahsisatlarının gönderilmemesinden dolayı açlık tehlikesi geçirmişti. Hatta donanma içerisinde maaş alamayan subaylar Mahmudiye kalyonundan okka hesabı kurşun veya bakır levhaları sökmüşü. Funda Songur, "II. Abdülhamid Dönemi Donanması'nda Teknoloji, Lojistik ve Kurumsal Yapı", *XVIII. Türk Tarih Kongresi*, 1-5 Ekim 2018, Haz: Semiha Nurdan-Muhammed Özler, Cilt: III, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2022, s.521 – 524. Bahriye Nezareti'nde görev yapan personelin bir kısmı, maaş gecikmelerinden dolayı yabancı gazete ve konsolosluklarda tercüme faaliyetlerinde bulunuyorlardı. Şakir Batmaz, *II. Abdülhamid Devri Osmanlı Donanması*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Kayseri 2002, s.75. Kara ordusunda da benzer maaş gecikmeleri yaşanmış, bilhassa 1897 yılında gerçekleşen Türk-Yunan Savaşı'nın ardından zaten geciken kara ordusu neferatına ait maaşlar, bu tarihten itibaren yılda beş-altı maaşa düşürülmüşü. Hidayet Kara, *Sultan II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı Kara Ordusu (1876-1908)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Erzurum 2013, s.111. Bu dönemde zaptiye ve orduda görevli memurların maaşlarının en azından yarısının sikke olarak verilme talebinin gerçekleşmemesinden dolayı, tıpkı jandarma gibi iş bıraktıkları da vakiydi. Ali Akyıldız, *Para Pul Oldu Osmanlı'da Kağıt Para, Maliye ve Toplum*, İletişim Yayınları, İstanbul 2003, s.283. Ordu ve donanma dışında belirli bölgelerde görev yapan polisler de, maaşlarının gecikmesinden dolayı vazifelerini terk etmişlerdi. Yakup Akkuş, *Osmanlı Taşra Maliyesinde Reform: Merkez-Taşra Arasındaki İdari-Mali İlişkiler ve Vilayet Bütçeleri (1864-1913)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2011, s.475.

³⁰ Tahsin Paşa, *Abdülhamid ve Yıldız Hatıraları*, Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi, İstanbul 1931, s.65.

Maaşların gecikiyor olması jandarmaların eşkıya ile mücadelesine sekte vurduğu gibi³¹, köylülerin mallarına ortak olma³², kaçakçılık yollarını deneme³³, köylülerden para alıp geri ödememe³⁴ gibi gayr-i kanuni fiiliyetlerde bulunmalarına da neden olmaya başladı. Gerçekten maaşların gecikmesi durumu önemli sorunlara yol açacak olayların başlangıç fişeği niteliğindediydi ve 20. yüzyılın başından itibaren git gide yaygınlaşıyordu. Sultan II. Abdülhamid döneminde uzun bir süre seraskerlik yapan Rıza Paşa anılarında ordu mensupları ve jandarmaların maaş gecikmelerini şu şekilde ifade ediyordu: “307'den 313 senesine kadar altı senelik zaman zarfında dahi bilhassa Bâbîâlîve Mâliye Nezâreti'yle uzun uzadıya uğraşılarak ve adeta pazarlık edilerek askeri bütçeye zam ve idhal olunan aksam-ı mahsusât-ı askeriyyeye mukabil hiçbir kısımda tertib-i mukarrer vechle tamı tamına tediyât vuku' bulmamış ve bundan dolayı gerek merkez gerek taşralarca idare-i askeriyenin muntazaman cereyan edememesinden mütevellid her defa izhar edilen feryad ve şikâyetler defaat ile Bâbîâlî ve Mâliye Nezâreti'ne arz ve iş'ar edilmiş ve bu uğurda yazılan tezâkir numuneleri cildler teşkil edecek kadar Bâbîâlî'de maliye ve muhasebât kayd-ı evrak şubelerinin tedkikiyle tedâbir edeceği muhakkak bulunmuştur”³⁵.

Rıza Paşa anılarını, Sultan II. Abdülhamid dönemi sonrasında yazdığı için, dönemin havası gereği oldukça eleştirel bir dille kaleme almış olsa da gerçekten bu dönemde vilayetlerden Bâbîâlî ve Dâhiliye Nezâreti'ne onlarca belge gönderilmiş ve buralardaki jandarma neferlerinin maaş alamamalarının ileride sorun oluşturabileceği ifade edilmiştir. Örneğin “Halep Valisi Raif” imzasıyla Dâhiliye Nezâret-i Celîlesi'ne 18 Şubat 1314 (2 Mart 1899) tarihinde gönderilen telgrafta; vilayet jandarma alayındaki jandarma havalenamelerinin eksikliği meselesi ile ilgili gönderilen 23 Kânûnusânî [1]314 tarihli telgrafa hala bir cevap gelmediği ve “buradaki efrâd zaten bin müşkilât” içinde oldukları halde bir de tayin durumundan kaynaklanan sorunlardan dolayı sıkıntı yaşadığı bildirilmişti³⁶. Yine Bağdat'taki jandarmaların yedi aydır³⁷, Cezayir-i Bahr-i Sefid'deki jandarmaların on aydır³⁸, Maraş'ta on altı aydır³⁹, Selanik jandarmalarının yaklaşılan Ramazan bayramına

³¹ Zekeriya Türkmen, “XX. Yüzyıl Başlarında Batı Anadolu'da Eşkıya ile Mücadelede Osmanlı Kolluk Kuvvetlerinin Faaliyetleri: Çakırcalı Eşkıyasını Takip Harekâtı”, *XIV. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, Cilt: II, Kısım: I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2004, s.205.

³² Cavit İpek, *Osmanlı İmparatorluğu ve Cumhuriyet'in İlk Yıllarında (1904-1909, 1912-1929) Jandarma'da Reform Hareketleri*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Afyon 2006, s.11-12.

³³ Donald Quataert, *Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş (1881-1908)*, Çev: Sabri Tekay, Yurt Yayınları, Ankara 1987, s.30-31.

³⁴ BOA. DH. ŞFR. 171/92.

³⁵ Rıza Paşa, *Hulasa-i Hatırat*, İstanbul 1325, s.30.

³⁶ BOA. DH. TMIK.S. 23/75.

³⁷ BOA. DH. ŞFR. 343/13.

³⁸ BOA. DH. ŞFR. 242/43.

³⁹ BOA. DH. TMIK.S. 30/72.

rağmen iki-üç aydır⁴⁰, Köprülü jandarma neferlerinin ise on aylık maaş ve iki yıllık elbiselerini alamadıkları ve bu yüzden Selanik Jandarma Alayı'ndan 20.000 liralık destek aldıkları⁴¹ vilayetlerden merkeze gönderilen bilgi ve talep yazıları içerisinde yer alıyordu. Yaşanan maaş gecikmesi bazı bölgelerde jandarmaların istifasına neden oluyor ve bu bölgelerin güvenliği tehlikeye giriyordu⁴². Durumun farkında olan Dâhiliye Nezâreti, muhtemel bir tehlikeye karşı Mâlîye Nezâreti'ne gönderdiği telgrafta maaşlarını alamayan jandarmaların durumu için "jandarmalar pek acınacak halde bâb-ı hükümetden istimdâd eylediklerini" yazıyordu⁴³.

Jandarmaların maaşlarının ödenememesinden dolayı geçici çözümler üretmeye çalışan hükümet bazı bölgelerde, daha sonra yerine konulmak üzere ağnam rüsumlarının bir kısmının alınarak jandarmaların bir aylık maaşlarının tahsil edilmesi yöntemine gitmeye çalıştı⁴⁴. Fakat bu yöntem yalnızca geçici bir çözüm olarak kaldı ve sorun devam etti. Asıl sorun, tüm jandarma maaşlarının merkezi bir bütçeden karşılanması ve vilayetlerin içerisinde yaşanan ekonomik duruma merkezin tam olarak vâkıf olamamasıydı. Cezâyir-i Bahr-i Sefid Vilayeti antetiyle Makam-ı Sâmî-i Sadâret-i Uzmâ'ya takdim olunan 1 Mart 1903 tarihli arzıda vali; jandarmaların maaşlarını yirmi aydır alamadığını, bu durumu defaatle dile getirmiş olsa da yine de çare bulunamadığını söyledikten sonra vilayetten toplanan paranın taksimatındaki hatayı açık bir şekilde ifade ediyordu. Valiye göre vilayetin geliri senelik 160-170 bin lira iken hazine bunun 50 bin lirasını Midilli'deki Bank-ı Osmani vasıtasıyla aldırıyor, 30-40 bin lirası da çeşitli adlarla toplanınca geriye kalan 80 bin liradan az para, toplam maaş ve masraf olan 104 bin lira için yetersiz kalıyordu. Bu yüzden 1.24 milyon kuruşun, bu seneki vergilerden eski borçların ödenmesi için ayrılması ve hazineden, ödenecek maaşlar düşünülerek bunun üzerinde bir verginin alınmamasının Mâlîye Nezâreti'ne bildirilmesinin lüzumlu olduğu söyleniyordu⁴⁵. Çatalca'daki 35.000 kuruşluk maaş açığı yanında⁴⁶ Yanya

⁴⁰ BOA. DH. ŞFR. 230/46.

⁴¹ BOA. DH. TMIK.S. 33/103.

⁴² BOA. DH. TMIK.S. 45/45.

⁴³ BOA. DH. MKT. 2794/36.

⁴⁴ BOA. BEO. 2557/191761.

⁴⁵ "Bu defa Sakız jandarma taburu meclisinden tanzim olunan mazbata bura jandarma kumandanlığı tarafından makam-ı çâkerâneme tevdi' olunmuştur. Bu vilayetteki sair jandarma taburlarında olduğu misillü Sakız taburunun dahi leffen takdim olunan mezkûr mazbatadan müstebân buyurulacağı üzere tam yirmi aylık maaşları mütedâhildir. Böyle yirmi maaşı mütedâhil olan jandarmaya matlûb-u âli dairesinde hizmet gördürülmelerine meretebe-i müşkil olduğu vâreste-i arzıdır. Hele yar ve ağyara karşı sefaetleri çâkerleriyle bi'l-cümle memureyn-i sâdıka'yı dilhûn etmektedir. Bu tedâhül-ü maaş-ı keyfiyetin sebep-i müstâkili Mâlîye Nezâret-i Celîlesi'nin mal memurlarıyla mütenevvi' namlarla akçe takdimi için verdiği emirlerden ve mal memurlarının nezâret-i müşârûnileyhden azl olunmamak için hissettikleri havf üzerine idare-i mahalliyeye bakmayub vilayetin tahmili haricinde akçe takdim eylemelerinden ilerü geliyor. Çâkerleri valilik sıfatıyla bu halî makamât-ı aliyeye kırk defadan ziyade arz etmiş isem de kârger olamayub maaşat-ı mütedâhile-i mezkûre bu hale varmıştır. Bu vilayetin senevi varidatı yüz atmış ile yüz yetmiş bin lira raddelerinde olub hazine-i celile bunun elli bin lirasını Midilli'de Bank-ı Osmanlı vasıtasıyla

valisi de benzer şekilde merkez için toplanan vergilerin, bölgedeki jandarmaların maaşları için kullanılmamasından ve biriken maaşların ödenmesi gerektiğinden dolayı maaşları ödeme işinin vilayete tevcih edilmesinden bahsediyordu⁴⁷. Yemen bölgesinde ise jandarmaların maaşlarının ödenmesi işinin tamamen askeri idareye teslim edilmesi talebi Dâhiliye Nezâreti'ne iletiliyordu⁴⁸.

Vilayetlerden gelen bu istekler hükümeti etkilemiş olacak ki, Irak'ta jandarmanın perişan durumundan dolayı altı yüz jandarmanın boşta bulunduğu ve görev yapmakta olan altı askerinin ise jandarmanın perişan halinden dolayı terk-i silah eyledikleri ve askerlerin maaşlarının ödenmemesinden dolayı jandarma olmaya rağbet gösterilmediği bildirilip maaş ve mahsûatlarının ödenmesi vilayete yazılıyordu. Dâhiliye Nezâreti'nin bu isteğine karşı "Heyet-i Islâhiye Reisi Nazım" imzasıyla gönderilen şifreli telgrafta "vilayetin muvazenesinde yüzde kırk dört nispetinde açık bulunmasına ve bakaya olan tahsilât icrasındaki imkânsızlığa binaen maaşât-ı mezkûrenin muntazaman tesviyesi gayr-i mümkün bulunduğu" söylenerek maaşın ödenemeyeceği ifade edilmişti⁴⁹.

Tüm bu bürokratik yazışmalar, mevcut sorunun çözümü olmadığı gibi bu dönemde devlet bütçesinden yapıldığı düşünülen harcamalar, maaşlarını alamayan jandarma ve askerleri rahatsız etmeye başlamıştı. 31 Aralık 1874 tarihinde Üsküdar'daki askerler, 20.000 kuruşluk alacakları olmasına rağmen padişahın Beşiktaş'ta hazine parasıyla evler satın aldığını düşünüp rahatsızlığını dile getirmiş ve durumun böyle olmadığı anlaşılacak padişahın bunu şahsi parasıyla aldığı dair yazı yazılmak zorunda kalmıştı⁵⁰.

aldırarak başka gerüde kalan miktardan dâhi ber vech-i mâruz mütenevvi namlarla otuz kırk bin lira alınca vilayette maaşât ve mesârif için mukteza olan yüz dört bin liraya bedel seksen bin lira bile kalmayub bu suretle birçok maaşât mütedâhildir. Bu halin neticesi ne derecede vahim olacağı vâbeste-i izah olub senevi sabıkadan ise bu vilayette tahsil olunacak bakaya cüz'î olduğundan vilayet-i jandarmanın sene-i sabıkadan alacakları olan bir milyon iki yüz kırk bin guruşun sene-i haliye varidatından tesviyesi için müsaade buyurulmasıyla beraber vilayetin tahmili fevkinde min-ba'd hazine-i celileden akçe taleb olunmaması zımında Mâliye Nezâret-i Celilesi'nce bir karar-ı kat'î ittihazı elzem olduğunu hasbe'l vazife arz eder ve bunca biçarekânın muhafaza-ı hukuk ve taayyüşleri için merhamet-i bi-nihaye-i fehîmânelerine iltica ederim ol babda". BOA. DH. TMIK.S. 37/55.

⁴⁶ Atatürk Kitaplığı, Müteferrik Evrak, 20, t.y.

⁴⁷ BOA. DH. MKT. 1278/45.

⁴⁸ BOA. DH. ŞFR. 286/61.

⁴⁹ BOA. DH. TMIK.S. 73/64.

⁵⁰ "Asâkir-i Şâhâne'ye birkaç mahtan berü maaş verilemeyüb hatta Üsküdar'da mutavattın Asâkir-i Mülûkane'nin halleri perişan olub maaş istirham eylediklerinde memurları tarafından 'nereden verelim şevketlü efendimiz hazretleri maliyeden alub Beşiktaş'ta haneler işтира olunmaktadır' cevabını verdikleri mesmu'-u devletleri olub hâlbuki mezkûr hanelerin bedeli hazine-i hümayundan yani ceyb-i hümayundan verilüb işтира olduğu malum-u devletleri bunun için maliye hazinesinden para alub verildiği var mıdır? Varılmadığı halde Asâkir-i Şâhâne'ye böyle söyleyüb de kalblerini şikest eylemek reva-yı hak olmadığı beyan-ı aliiyyeyle..." Atatürk Kitaplığı, Evrak Demirbaş: PVS_Evr_03575.

Maaşların ödenmemesi, yalnızca hükümet ve vilayetleri değil jandarma neferatını da farklı çözümler aramaya itmişti. Mesela Kırcaali'de bulunan ve sekiz buçuk aydır maaşlarını alamayan Başçavuş Ahmed bin Mehmed ve dört arkadaşı, kendi ücretlerinin en azından aşar zahirelerinden mısırla ödenmesini talep etmişler ve bu isteklerini Dâhiliye Nezâreti'ne iletmışlerdi⁵¹. Durumun vahametini anlayan Dâhiliye Nezâreti konuyla ilgili Edirne vilayetine gönderdiği yazıda durumun tahkikini ve çözümünü isteyecekti⁵².

Hükümetin jandarma maaşlarını ödeme konusunda yaşadığı zorluklar ve vilayetlerden gelen taleplerin istenen şekilde karşılanmamasına devletin içinde bulunduğu siyasi buhranlar eklenince, bilhassa merkeze uzak ve denetimde arı yerlerde jandarma neferleri bir protesto yöntemi geliştirdiler ve maaşları ödenene kadar vazifelerini terk edip silahlarını bırakmaya başladılar. Böylece Bâbîâlî'nin çözmesi gereken ekonomik sorunlara yeni bir sorun daha eklenmiş oldu.

3. “Bir Hareket-i Serkeşâneye Cüret”: Terk-i Silah

Merkezden uzak bölgelerde iç güvenliğin temininde önemli bir fonksiyonu bulunan ve iç asayişin sağlanmasında kritik bir göreve cevap veren jandarma birliklerinin, vilayetler ve merkezden bekledikleri ücretlerin gecikmesi karşısında takındıkları tavır, ileride daha büyük problemlerin yaşanabileceğinin habercisi niteliğindedir. Çünkü jandarma erleri, maaş ve tahsisatlarının ödenmemesiyle karşı karşıya kaldıklarında durumu üstlerine şikâyet ettikleri gibi çoğu zaman doğrudan harekete geçip vazifelerini terk etme yöntemini tercih etmeye başlamışlardı. Esasında maaş alamayan çalışanların görevlerini terk etmesi durumu, fabrikalarda çalışan işçilerin de “tatil-i eşgal” adıyla gerçekleştirdikleri bir tür grev yöntemi⁵³ ki işçiler için bu hak kanunlarla koruma altına alınmıştı⁵⁴. Fakat işçilerin iş bırakma eylemleri belki o işletmeye ekonomik bir zarar verecekken jandarmaların görevlerini terk etmelerinin kanunen bir karşılığı yoktu ve büyük güvenlik sorunlarını da beraberinde getiriyordu. Mesela Cidde yolunda Arap eşkıyalar tarafından saldırıya uğrayan hacıların güvenliğinin sağlanamamasında, maaşlarını zamanında almayan asker ve jandarmaların görevlerini terk etmeleri ve bu nedenle bir güvenlik zaafiyeti

⁵¹ “313'den on beş senesi gayesine değin sekiz buçuk maaşâtımızın tedâhülde bulunmasına zaruretimiz haddinden efzundur. Lütfen maaşât-ı mezkûreye mukabil memureyn-i saire misillü aşar zahairesinden mısır itaşığün emr-i âti tastîr buyurulmak üzere merhamet-i asafânelerine iltica eyledik ferman. Fi 14 Kânûnusânî 316. Kullanı Serçavuş Ahmed bin Mehmed, Çavuş Süvâri Hasan, Çavuş Piyade Habib Ahmed, Onbaşı Piyade Ali bin Mehmed, Onbaşı Piyade Ali Bekir”. BOA. DH. TMIK.S. 33/22.

⁵² BOA. DH. TMIK.S. 33/38.

⁵³ Kadir Yıldırım, *Osmanlı Çalışma Hayatında İşçi Örgütlenmesi ve İşçi Hareketlerinin Gelişimi (1870-1922)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2011, s.293.

⁵⁴ Meclis-i Mebûsan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, Cilt: 3, İctima Senesi: 1, Sekseninci İnikad, 13 Mayıs 1325 Çarşamba, “Tatili Eşgal Hakkında Kanun Lâyihası Suretidir”, Madde 6, s.3.

oluştığı belgelere yansımıştı⁵⁵. Medine’de telgraf işlerinin aksamasında da bölgedeki jandarma birliklerinin maaşlarını alamamalarından dolayı terk-i silah fiilinde bulunmaları hatta bazılarının istifa etmesi etkili olmuştu⁵⁶. Yine Dâhiliye Nezâret-i Celilesi’ne “Trabzon valisi Ziver” imzasıyla 21 Mart 1323 (3 Nisan 1907) tarihinde gönderilen arzıda; jandarmalara gönderilmesi gereken maaşla gönderilen maaş arasında 48 kuruşluk fark olduğu ve bu durumun yedi aydan beri devam ettiği bildirilip jandarmaların bir kısmının terk-i silah, bir kısmının ise hayvanlarını kasıtlı olarak kullanmadıkları ve posta hizmetinin aksadığı aktarılıp Gümüşhane’den Erzurum’a yalnızca zabıtların kontrolünde güvenliğinin sağlandığı bildiriliyordu⁵⁷.

Esasında jandarmaların içinde bulunduğu durumu daha yakından gören vilayet idarecileri, merkeze konuyla ilgili raporlar sunup durumun hassasiyetiyle ilgili bilgiler vermişti. Çatalca şimendifer hattında görevli olan on beş jandarmanın maaşlarını alamamaları üzerine liva merkezine gelerek maaş talep ettikleri ve görevlerini terk etmek üzere oldukları mutasarrıf Cevad imzasıyla Dâhiliye Nezâreti’ne bildirilmişti⁵⁸. Yine İşkodra’dan⁵⁹ Bağdat’a⁶⁰, Ma’mûretü’l-aziz’den⁶¹ Yemen’e⁶² ve Mekke’ye kadar⁶³ çok geniş bir coğrafyada benzer sorunlarla ilgili vilayetlerden Dâhiliye Nezâreti’ne şifreli telgraflar akmaktaydı.

Kosova valisi imzasıyla Dâhiliye Nezâreti’ne gönderilen yazıda; Senice kazasında 380 bin kuruşluk açık olduğu ve askerlerle jandarmaların maaşlarının ödenmemesi “bir kimesneye maaş vermek şöyle dursun yevmiye bin beş yüz guruştan aşağı düşmeyen erzak-ı askeriyenin verilemediği” şeklinde ifade ediliyordu. Vali durumu izah ettikten sonra askerlerin ve jandarmaların terk-i silah ettiklerini aktarıp serzenişine şöyle devam ediyordu: “bu hallerin geleceği ve bu babda mes’uliyet kabul edilmeyeceği defaatle beyan edilmiş olduğu halde nazar-ı îtibar ve îtimada alınmamış ve işte şimdi hal bu merkeze gelmiştir”⁶⁴.

“Daire-i Umûr-u Dâhiliye” antetli ve “Basra vilayetinden gelen şifre” başlığıyla Vali Hasan imzasıyla yazılan yazıda; jandarmaların tuz ve sebze masrafı taleplerinin reddedildiği ve bu nedenle defterdara konuyla ilgili emir verilmesi Dâhiliye Nezâreti’nden rica ediliyordu⁶⁵. Bu olaydan kısa bir süre sonra yine Basra Valisi Hasan imzasıyla 21 Mart 1324 (3 Nisan 1908) tarihinde Dâhiliye Nezâreti’ne

⁵⁵ BOA. DH. ŞFR. 276/38.

⁵⁶ BOA. DH. ŞFR. 347/84.

⁵⁷ BOA. DH. TMIK.M. 241/44.

⁵⁸ BOA. DH. TMIK. S. 36/62. Daha sonra bu kişiler hakkında kanuni işlem yapıldı ve yerlerine başka jandarmalar gönderildi. BOA. DH. ŞFR. 277/121.

⁵⁹ BOA. DH. ŞFR. 145/6.

⁶⁰ BOA. DH. ŞFR. 288/83.

⁶¹ BOA. DH. ŞFR. 369/35.

⁶² BOA. BEO. 3544/265754.

⁶³ BOA. Y.PRK. UM. 54/27.

⁶⁴ BOA. DH. ŞFR. 271/73.

⁶⁵ BOA. DH. TMIK.M. 266/40.

gönderilen başka bir telgrafta; geçen seneden 1324'ün Kânûnusânîsi'ne kadar olan birikmiş maaşların tesviyesi hakkında Mâliye Nezâreti'nin ilgili birimlerinden hala haber beklendiği anlaşılıyordu⁶⁶.

Maaş gecikmesinden dolayı mağdur olan jandarma neferatının terk-i silah eylemlerini daha da ileri götürdükleri durumlar da yaşanmaktaydı. Mesela Van'da ücretlerini alamayan jandarmalar terk-i hizmet ettikleri gibi ücretlerin ödenmesi konusunda bazı kaymakamları sıkıştırmış⁶⁷, Yanya'da ise 29. alay 1. tabur askerleri ile kırk jandarmanın hareket emirlerine uymadıkları, iki maaş almadıkça hareket etmeyeceğini söyleyen askerlerin bir maaşla ikna edildiği, kırk kadar jandarmanın ise alacaklarını alamadıkları için terk-i silah etmeleri sonucu bunlara yüz lira verilerek ikna edildikleri vilayetten gönderilen şifreli telgrafta yazıyordu⁶⁸. Yine Yemen'de altmış kadar jandarma ödenmeyen maaşları nedeniyle terk-i silah ettikleri gibi bazılarının savaş bölgelerini terk ederek halka ve Hudeyde'de muhasebeciye baskı uyguladıkları raporlarla bildiriliyordu⁶⁹. Malkara'da ise Zabtiye Nazırı Salim imzasıyla gönderilen tezkirede; maaş alamayan jandarmanın terk-i vazife ettikleri gibi buldukları bölgelerde arbeye çıkardıkları ve bu kişilerden bazılarının “maaş almadıkça nöbete gelemeyeceklerine dair” beyanlarda buldukları⁷⁰ ve mahalli kaymakama maaşların süratle ödenmesi talimatı verilmesi üzerine “merkûmların maaşları kâmilan tesviye ve îtâ olunarak ve binâenaleyh cümlesi istizâ-yı kusur ile hıdmetleri başına gelerek öyle arbeye vuk'u işidilmeyüb bir gûna sada' ve sızıltı kalmamış” olduğu bildirilmişti⁷¹.

Jandarmaların maaşlarının ödenmemesi sonucu ortaya çıkan olumsuz hava, yalnızca vilayetlerdeki yerel idareciler tarafından değil ayrıca seraskerlik makamı tarafından da mâruzât şeklinde ilgili mercilere bildirilmekteydi. Serasker Ali Saib Paşa imzasıyla Yıldız Sarayı'na gönderilen böyle bir mâruzâtta; askerlerin maaş ödeme işinin bir süredir vilayetlere devredilmiş olduğu, ancak Girit kumandanlığından seraskeriyeye gelen yazıda beş-altı aydır bölgedeki askerlere maaş ödenemediği için terk-i hizmet ettikleri bildirmiş ve durum Mâliye Nezâreti ile Bâbîâlî'ye aktarılmıştı. Bahsi geçen makamlardan gelen çözüm önerisinde ise; [1]305 senesi muhassasatının Selanik ve Manastır emvalinden, [1]306 tahsîsatının ise Girit emval-i umumiyesinden, yapılan zammın ise Manastır vilayetine ve Cezâyir-i Bahr-i Sefid vilayetleriyle Kudüs-ü Şerif emvaline havale kılınması

⁶⁶ Aynı belge, lef 4.

⁶⁷ BOA. DH. ŞFR. 221/43.

⁶⁸ BOA. DH. ŞFR. 381/50.

⁶⁹ BOA. DH. ŞFR. 414/95.

⁷⁰ “Malkara'da bulunan jandarma efradı maaş alamadıklarından dolayı terk-i vazife ile arbeye çıkardıkları ve bu arbeye üzerine hükümet-i mahalliye tarafından efrad-ı mezkûrenin bazılarının ellerinden silahları alındığı mesmû-u ali buyurulduğundan bu babda itihazı lazım gelen tedâbirin icrası”. BOA. Y.MTV. 114/82.

⁷¹ Aynı belge. Ayrıca Malkara'daki bu kişiler maaş dışında bedel-i tayinât ücretlerini alamadıklarından dolayı da isyan etmişlerdi. BOA. Y.MTV. 115/35.

söylenmiş olmasına rağmen⁷² bahsi geçen ödemeler yapılmadığından askerlerin ve jandarmaların terk-i hizmet ettikleri Girit kumandanlığından seraskerliğe bildirilmişti⁷³. Özellikle Vilayet-i Selase'de gerçekleştirilmesi düşünülen reform için jandarma teşkilatının kurumsallaşması büyük öneme sahipti. Ancak büyük yetkilerle donatılan ve esasında somut birkaç adım da atabilen Hüseyin Hilmi Paşa'nın⁷⁴ ilk reform girişimlerinden itibaren jandarmaya aktarmayı düşündüğü meblağ, hazinenin büyük yükünden dolayı bir türlü gerçekleşmedi⁷⁵. Yine de düşünülen reform çerçevesinde jandarmanın silahları Martini tüfekten Mauser tüfeğe dönüştürüldü⁷⁶ ki bu gelişme jandarma reformunun gerçekleşmesinden ziyade jandarma masrafının artmasına neden olan başka bir durumu doğurdu.

Yaşanan mali sorunlar sonucu jandarmaların ve ordu mensuplarının görevlerini terk etmeleri basında da karşılık buluyordu. 1 Şevval 1317 (2 Şubat 1900) tarihli *Hak* gazetesinde havadislerin yer aldığı bir kupürde; Selanik'te yer alan askerlerin dokuz aydır maaş alamadıkları ve bunun sonucunda çoluk çocuk aç kaldıkları, hiç olmazsa üçer aylık verilerek kötü durumlarının giderilmesinin

⁷² Vilayet sandıklarında toplanan paranın, jandarmaya yapılacak zamlar için kullanılması 26 Şubat 1887 tarihli Şura-yı Devlet kararıyla sabit olduğu için bu talepte bulunulmuştu. Serap Sert, *Vilayât-ı Selase'de Jandarma Teşkilatı'nın Kuruluşu ve Gelişimi: Selanik Vilayeti Örneği (1879-1909)*, Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2021, s.110.

⁷³ “Girit vilayeti jandarma alayının 305 senesi tahsisâtından Suriye ve Yanya ve Selanik ve Halep vilayetine muhavvel mebâliğün tehir-i istifasından dolayı efrâd-ı mezkûrenin beş altı mahdan berü maaş alamayarak ilçâ-yı zaruretle terk-i hizmete tasaddilerine meydan verilmemek üzere mebâliğ-i mezbûrenin ve sene-i haliye tahsisatlarının tesri' ve te'min-i tesviyesine dair evvel ve ahir Girit kumandanlığından vuku bulan işarât üzerine keyfiyet Mâliye Nezâretî'ne ve Bâbiâlî'ye iş'ar kılınarak efrad-ı merkûmenin 305 senesi muhassasatının Selanik ve Manastır emvaline tahvil-i havalesi icra ve 306 senesi tahsisatı için dahi Girit emval-i umumiyesinden havale ita olunmuş ve mezkûr alayın tahsisatına mahallî gümrük hasılatından tesviye edilmek üzere zamm olunan birçok milyon guruş hasılat-ı mezkûrenin masarifat-ı saire ile mesduiyetinden dolayı Manastır vilayetine ve Cezâyir-i Bahr-i Sefid vilayetleriyle Kudüs-ü Şerif emvaline havale kılınmış ise de şu havalâta mahsûben tediyât-ı seri' ve kâfi vuk'u bulmamakta olduğuna ve bu kere dahi mezkûr kumandanlıktan alınan telgrafnamede efrad-ı merkûmeden bazılarının ilçâ-yı zaruretle terk-i hizmet yoluna dökülüb ifâ-yı vazifece ihtiyar-ı teenni etmekte buldukları gösterildiğine mebni havalât-ı merkûmeye mahsuben tediyât-ı mutazammınının devam olunması emrinde mahallerine tebligât-ı kat'îye icrası bu kere dahi Bâbiâlîye iş'ar kılınmağla arz-ı ma'lumata ibtidâr kılınması ol babda emru ferman hazret-i menlehü'l emrindir. Fi 2 Safer sene (1)308 ve fi 4 Eylül (1)306. Serasker bende Ali Saib”. BOA. Y.PRK. ASK. 64/66.

⁷⁴ Süleyman Tekir, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Jandarma Kuruluş Teşkilat ve Mücadele (1903-1938)*, Timaş Yayınları, İstanbul 2020, s.66.

⁷⁵ İpek Yosmaoğlu – Turner, *The Priest's Robe and The Rebel's Rifle: Communal Conflict and the Construction of National Identity in Ottoman Macedonia 1878-1908*, Princeton University, Doctor of Philosophy, New Jersey 2005, s.58. Hatta hükümet askerlere un tedarik etmek için Selanik'te bulunan Allatini ve Kapanzade gibi sanayicilerden borç almak zorunda kaldı. İpek Yosmaoğlu, *Blood Ties: Religion, Violence, and the Politics of Nationhood in Ottoman Macedonia, 1878-1908*, Cornell University Press, New York 2014, s.41.

⁷⁶ Gül Tokay, *Makedonya Sorunu Jön Türk İhtilalinin Kökenleri (1903-1908)*, AFA Yayınları, İstanbul 1996, s.123.

istenmesi üzerine hepsine yarımşar aylık nâmına bir kaçar mecâdiye verilmek istenmiş ve bunun üzerine askerlerin “mütedâhil ma’âşları tamâmiyle verilmediği sûretde cümleten terk-i silâh ve konsoloslara ilticâ ile te’min-i ma’îşet ve def-i cev’ etmek azm-i kat’isinde oldukları” yazılmıştı. Haberin devamında bu isyan halinin Üsküp ve Manastır’daki asker ve jandarmalara da sirayet edebileceği bilgisi verilmişti⁷⁷. Aynı gazetenin aynı gün çıkan “Ne Yapmalıyız?” başlıklı makalesinde ise Asakir-i Şahane ve jandarma neferlerinin maaşlarını düzgün alamamaları neticesinde terk-i memuriyet edecekleri ve alacakları maaştan daha düşük maaşlar almayı hak etmedikleri sert bir dille ifade edilmişti⁷⁸.

Yalnızca yerel ve ulusal basında değil uluslararası matbuatta da jandarmaların terk-i silah uygulamaları yer buluyor ve bu durum sefaretlerden Bâbiâli’ye rapor ediliyordu. Roma sefaretinden Mabeyn-i Hümayun Başkıtabeti’ne gönderilen böyle bir raporda; *La Domenica del Corriere* adlı gazetenin 21 Mayıs 1905 tarihli nüshasında Trablusgarp’taki Osmanlı askerlerinin maaş alamaması durumundan dolayı terk-i silah ettikleri haberinin çıktığı bildiriliyordu. İtalya’nın, Trablusgarp’a yayılma ve bu bölgede hak iddia etme düşüncesinin, bölgede Osmanlı varlığından duyulan rahatsızlığa dair yalan haberler çıkarmak yöntemiyle gerçekleştirmek istediği bilinse de, gazetede geçen böylesi bir durumun devletlerarası ilişkilerde oluşturacağı prestij kaybını bilen Osmanlı yönetimi, sefaret kanalıyla çıkan bu haberi derhal tezkiz etmişti⁷⁹. Yine de terk-i silah meselesinin yabancı devletlerin gözünden kaçmadığı ve bunu kendi iç ve dış siyasetlerinde kullanma ihtimalleri dikkate değer bir durumdur.

4. Terk-i Silah Karşısında Alınan Önlemler

Terk-i silah uygulamalarının jandarma neferatı arasında yaygınlaşmaya başlaması sonucu vilayetlerle birlikte Sadaret, Mâliye Nezâreti, Dâhiliye Nezâreti ve

⁷⁷ *Hak Gazetesi*, “Havâdis”, 1 Şevval 1317, Numero: 11, Sahife: 4.

⁷⁸ “O zaman bulunduğumuz me’mûriyetlerde insanlığımız ile mütenâsib hiçbirimiz mu’âmele göremeyeceğimizden derhâl terk-i me’mûriyet ederiz. Evet, maaşımızın yüz gurusunu yirmi guruşa satmaya tahammül edemeyiz ve deriz ki alnımın teriyle kazandığım bir ma’âşın yüzünü yirmi guruşa satarak seksen gurusunu âmirimin dest-i şekâvetine niçün terk edeyim; çektiğim sefâlet mukâbilinde onun sefâhatine para tedârik edeceğime terk-i hizmet ederek aklıktan ölürsem bile insancasına yani: şeref-i insanıyeti muhafaza ederek ölüürüm”. *Hak Gazetesi*, “Cürm-i Siyâsî-i Dâhil -Veya- Bir İctihâd-ı Kânûnî”, 1 Şevval 1317, Numero: 11, Sahife: 2.

⁷⁹ “Trablusgarp’ta Asâkir-i Şâhâne’den bazılarının güya maaş alamadıklarından dolayı terk-i silah eylediklerine dair Milano’da tab’ olunan resimli bir gazetede neşr edilen haberin aslı olmadığı bi’l-muhâbere anlaşıldığından tezkizi şeref efzâ-yı sünûh ve sudûr buyurulan irade-i seniyye-i hazret-i padişahi muktezâ-yı aliyyesinden bulunduğu mübellîğ zib-i takdim olan telgrafname-i ali-i asafâneleri üzerine kizb-i mezkûru neşr etmiş olan ‘Domenica del Corriere’ nam gazetenin 21 Mayıs 1905 tarihli nüshasında emr-ü ferman-ı hümayûn hazret-i velinimet-i îzâmı mantuk-ı münîfince derç ve neşr ettirilmiş olan fıkra-yı tezkiziye leffen ve aynen takdim pişgâh-ı âli-i asafâneleri kılınmış olmağla ol babda ve her halde emr-u ferman hazret-i menlehü’l emrindir. Fi 22 Rebiülevvel sene [1]323 ve 13 Mayıs [1]321. Roma Sefiri Resid”. BOA. Y.MTV. 274/103.

seraskerlik arasında bürokratik yazışmaların çoğaldığını ve çeşitli önlemlerin alınmaya çalışıldığını arşiv belgelerinden takip edebilmekteyiz. Vilayetlerin, mevcut durumdan rahatsızlıkları ve bölgelerinin güvenliklerinin temini noktasında yaşanacak sorunlara karşı çözüm arayışları yanında Sadaret'in, Dâhiliye ve Mâliye Nezâreti ile yazışmalarından, devletin ekonomik sorunlarla boğuşmasının getirdiği problemlerin yansımaları görülmektedir.

Bâbîâlî, vilayetlerdeki jandarma maaşlarının ve tahsîsatlarının Mâliye Nezâreti'ne olan yükünün fazlalığının farkındaydı. Bu nedenle mümkün olduğu kadar jandarma sayısının azaltılarak bu yükün hafifletileceğini düşünmekteydi. Konuyla alakalı Tesrî-i Muamelât ve Islahât Komisyonu tarafından Sadaret gönderilen tezkirede; 1313 bütçesinde jandarma tahsîsâtında ciddi bir kesintiye gidildiği için jandarma sayısında da %40'lık bir tenkîhata gidilmesi konusu gündeme getirilmişti. Bu konuda Bâbîâlî tarafından hazırlanan mazbataya karşı hem Bab-ı Seraskerî hem de Dâhiliye Nezâreti, böylesi bir durumun mevcut işleyişi aksatacağı ve jandarmaların havaleنامهleri ödenemediğinden dolayı özellikle Adana ve Halep'te terk-i silahta bulunan jandarmalar olduğu gerekçesiyle çekincelerini sıralamış ve bütçedeki tenzilatın vilayetlerden havale yoluyla temini yoluna gidildiği söylenmişti.⁸⁰ Jandarma miktarında azalmaya gidemeyen Bâbîâlî, en azından Ramazan ve Kurban bayramlarında jandarmaların maaşlarının ödenmesini sağlamak istemiş⁸¹ ve bu sayede geçici çözümler üretmeye çalışmıştı.

Bâbîâlî jandarmaların terk-i silah uygulamalarını sık sık Mâliye Nezâreti'ne hatırlatmayı ve çözüm bulunması gerekliliğine dair tamimleri de ihmal etmedi. Mesela Sadaret'ten Maliye Komisyonu'na gönderilen yazıda; Edirne'deki jandarmaların “bir kısmının terk-i memuriyetle bölüklerine gelmedikleri ve bugün yarın maaş verilmezse terk-i hizmet edeceklerini mahallerine bildirildiği” ifade edilmiş ve gereken 3 milyon kuruşun hala bölgeye ulaşmadığı aktarılmıştı⁸². Yine Sadaret'ten Mâliye Nezâreti'ne gönderilen bir yazıda; İzmir'deki jandarmaların içtimada “maaşları verilmezse cümlesi birden terk-i silah etmeyi müzakere ettiklerinin” anlaşıldığı, kendilerine bu borcun ödeneceği sözü verilince teskin oldukları fakat içlerinden elli sekiz neferin “silahlarıyla beraber daire-i hükümete gelerek geçmiş seneden mütedâhil üç aylıklarının tesviyesi istidâsında ısrar ile karakolhânelere geldikleri” ve maaşlarının ödenmesini talep ettikleri bildirilmişti. Burada ilginç olan nokta, Aydın bölgesindeki jandarmaların, diğer bölgelerdeki jandarmaların maaş durumlarından haberdar olup neden kendi maaşlarını tam alamadıklarını sorgulamış olmalarıdır. Terk-i silah uygulamasında bulunan jandarmalar Aydın'ın varidatının diğer vilayetlerden daha fazla olduğunu ifade etmişler ancak konu vilayete sorulduğunda vali, böyle bir durumun olmadığını, Aydın'ın da diğer vilayetlere yakın bir gelir temin ettiğini söylemek zorunda

⁸⁰ BOA. DH. TMIK.S. 23/63.

⁸¹ BOA. BEO. 2014/151010.

⁸² BOA. BEO. 2482/186100.

kalmıştı. Ayrıca Aydın'da bulunan memurların maaş ödemelerinden dolayı jandarmanın aylıklarının aksadığı belirtilmişti⁸³.

Sadaret'in sorunları çözmeye yönelik yazıları, bazen Mâliye Nezâreti ile seraskeriye aynı anda gönderilen tamimler şeklinde de karşımıza çıkmaktadır. İşkodra'da yaşanan maaş gecikmesi için Bâbîâlî, Mâliye Nezâreti ve Bâb-ı Seraskeriye'ye aynı anda gönderdiği yazıda birikmiş olan aylıklarının alamadıklarından dolayı terk-i silah eden jandarmaların çıkardığı problemin, herhangi bir sorun yaşanmadan halledilmesini istiyordu⁸⁴. Yine Hicaz'da maaş alamayan askerlerin yaşatacağı muhtemel problem Mâliye Nezâreti'ne ve Bâb-ı Seraskeriye'ye bildiriliyordu⁸⁵. Son olayda Mekke ve Cidde'deki olayların araştırılması sırasında serasker Rıza imzasıyla Sadaret'e gönderilen yazıda bu durumun diğer askerlere sirayet etmesi durumunda yaşanacak tehlikenin boyutları anlatılıyor ve mevcut vaziyetin her şeyden daha ehemmiyetli olduğu ve bir an önce askerlerin maaşlarının tesviyesi isteniyordu⁸⁶.

Sadaret'in Mâliye Nezâreti'nden, jandarmanın maaş ve tahsîsatlarının ödenmesi talepleri, terk-i silah uygulaması yaşandığı süre boyunca hemen her dönemde devam etti⁸⁷ ve vilayetlerden hükümete bu yolda gelen şikâyetler Mâliye Nezâreti'ne aktarıldı⁸⁸. Sadaret'ten Mâliye Nezâreti'ne gelen bu raporların temelinde, vilayetlerden terk-i silah olaylarına karşı gelen şikâyet yazıları vardı. Bu yazılar bazen Dâhiliye Nezâreti kanalıyla⁸⁹, bazen de doğrudan vilayetlerden Sadaret'e ulaşıyordu. Bu durum da vilayetlerden başlayıp, Dâhiliye Nezâreti ile devam eden ve Sadaret'e ulaşıp Mâliye Nezâreti'nden sonuçlanan bir dizi bürokratik yazışmanın doğmasına yol açıyordu. Fakat bu yazışmalarda çözümün temel âmili, jandarmaların maaş ve tahsîsatlarının temini olduğundan ve Mâliye Nezâreti'nin de bunu karşılayabilecek fazladan bir kaynağı olmadığından çoğu kez yazışmalar sonuçsuz kalıyor ya da tarafların birbirleriyle çözüm için uzun uzadıya yazıştıkları bir fasit daireye

⁸³ BOA. BEO. 2532/189848.

⁸⁴ BOA. BEO. 305/22833.

⁸⁵ BOA. BEO. 727/54500.

⁸⁶ BOA. BEO. 729/54609, lef 2.

⁸⁷ BOA. BEO. 2023/151651.

⁸⁸ Mesela İzmit mutasarrıflığından gelen bu konudaki şikâyet üzerine "cüzi miktar olan maaşlarından dört aylığın tecil olunması kendilerini terk-i vazifeye mecbur edeceğine dair bazı ifadeye havi İzmid vilayetinden" gelen şikâyetler Mâliye Nezâreti'ne iletildi. BOA. BEO. 2253/168921.

⁸⁹ Mesela İzmit'te yazın gelmesiyle birlikte güvenlik ve asayişin önem kazanacağı ve buna rağmen süvârilerin 80 kuruşluk maaşlarını alamadıkları ve on altı kişinin bu nedenle terk-i silah ettiği ve bu durumun, yaptıkları iş düşünüldüğünde yayılmasından doğacak tehlikelerin fazla olduğu Dâhiliye Nezâreti'nden Sadaret'e iletiliyordu. BOA. DH. MKT. 852/7. Yine Dâhiliye Nezâreti'nden Sadaret'e gönderilen yazıda; bir piyade ve üç süvâri jandarmanın maaşlarını alamadıklarından dolayı terk-i silah ettikleri ve taburlarında yirmişer otuzar kişi bulunduğundan dolayı olayın yayılmaması adına bunların maaşlarının ödenmesi gereği hatırlatılıyordu. BOA. DH. MKT. 2496/91.

dönüşüyordu. Sadaret bu soruna Osmanlı Bankası'ndan borç para almak⁹⁰ ve sancakların mal sandıklarından para temin etmek gibi⁹¹ geçici çözümler üretmeye çalışsa da durumun 20. yüzyılın ilk çeyreğine kadar devam ettiği anlaşılmaktadır.

Geciken jandarma maaşlarının ödenip güvenlik zafiyetine yol açan terk-i silah uygulamasının mali anlamda çözümünde Sadaret'in son kozu vilayetlerdeki gelirlerdi. 18 Şaban 1316 (1 Ocak 1899) tarihinde Siroz'da jandarmaların terk-i silah uygulamalarında bulunduğu ve bunun önünün alınması şimdilik mümkün görünmediğinden hiç olmazsa birer aylık maaşlarının Selanik vilayetince temin edilmesi Sadaret tarafından Mâliye Nezâreti'ne bildirilmişti. Sadaret'in bu talebini vilayete ileten Mâliye Nezâreti, Selanik vilayeti defterdarlığı vekâletinden aldığı cevabi yazıda; Ramazan ayının yaklaşmasından dolayı değil jandarmaya, Asakir-i Şahane'ye bile bir akçe ödeme yapılamadığını ifade edip Sadaret'in istediği ödemenin mümkün olmayacağını Mâliye Nezâreti'ne bildirmişti⁹². Yine Dâhiliye Nezâreti, Beyrut vilayetindeki jandarma efradının, maaşlarının azlığı nedeniyle terk-i hizmet ettikleri ve maaşlarına bir miktar zam yapılmasını vilayetten istiyordu⁹³.

Hükümetin, terk-i silahın engellenmesi için jandarma maaşlarının teminini vilayetlere yönlendirme arzusu elbette karşılık bulmadı. Dahası ilerleyen süreçte vilayetlerden merkeze, jandarma maaşlarının ödenmesi yolunda talepler de gelmeye devam etti. Mesela Yanya valisi ferik Osman imzasıyla Sadaret'e gönderilen telgrafta; askerlerin aylardır maaş alamamaları durumu Bâb-ı Seraskeriye'ye ve Mâliye Nezâreti'ne evvel ve ahirde bildirildiği halde gerekenin yapılmadığı söyleniyordu⁹⁴. Sadaret'ten Yanya vilayetine gönderilen cevabi yazıda; geçen seneden beş altı aylık alacağı olan vilayet-i merkez memur ve müstahdemleri yine de "ifâ-yı vazifeye devam etmekte oldukları bu sene de üç aylık alacaklarını alamayan Arapgir'de müstahdem jandarmaların bir iki güne maaşât-ı mütedâhilesi verilmediği taktirde terk-i silah edecekleri yolunda beyanât ve tehdidâtta bulunmaları saffet-i memuriyet ve haysiyetle gayr-ı kabil te'lif olduğunun

⁹⁰ Maaşlarını alamadıkları için terk-i silah eden Adakale jandarmalarının 1.080 kuruş olan Teşrinisânî maaşlarının ödenememesinden dolayı Osmanlı Bankası'ndan borç alınmıştı. BOA. BEO. 3674/275549, lef 2.

⁹¹ Jandarma yüzbaşısı iken terk-i hizmet eden Hüseyin Ağa'nın maaşı Süleymaniye sancağı mal sandığından karşılanmıştı. BOA. DH. MKT. 2315/75.

⁹² BOA. BEO. 1249/93642.

⁹³ BOA. BEO. 3412/255843.

⁹⁴ BOA. BEO. 2311/173283. Bu telgrafın zeylinde ise olayın detayları anlaşılıyordu: "Jandarmalar tarafından verilen kırk iki imzalı varakada 319 senesinden üç aylıkları tedâhülde olub ağıktan sabra tahammülleri kalmadığı cihetle iki güne kadar maaşları verilmeyecek olursa terk-i silah edeceklerini katiyen beyan ettiklerinden ve tabur kumandanlığınca icra olunan ihtarâtda havâle-i sem'ü itibâr etmeyüb matlubât-ı sabıkalarıyla mahsuben şu günlerde birer maaş olsun verilmezse terk-i silah edeceklerini söylediklerinden ve şayet efrad-ı merkûmenin umumu birden böyle bir harekete cüret edecek olurlar ise umur-u hükümetin sekinedâr olacağı gibi iki yüzden mütecâviz mahpusun muhafazaları da kabil olmayacağından bahisle icra-yı icabı lüzumu ..." Aynı belge, lef 2.

kendilerinin tenbihât-ı müessire” ile uyarılması aksi halde yerlerine başkalarının alınacağı bildiriliyordu⁹⁵.

Vilayetlerden hükümete gönderilen maaş taleplerinin karşılanmaması sonucu jandarma ve polislerin terk-i silah ve istifalarının artması, vilayetlerde asayişsizlik problemini doğurduğu gibi yerel idarecilere karşı bakışı da menfi yönde etkilemişti. Bu nedenle Sivas valisi Reşid Akif önce Dâhiliye Nezâreti'ne, polis ve jandarmaların maaşlarını alamamasından dolayı idarenin artık zorlaştığını aktardıktan sonra şu sözlerle serzenişte bulunuyordu: “Her ne ise. Artık bu vilayette yalnız polisler jandarmalar değil bütün memureyn vesâir erbâb-ı maaşın müzâyakası va'd ve va'id ile idare olunamayacak dereceye geldi”. Bu sözlerin ardından olayı padişaha havale eden vali, fikirlerinin kabul görmemesi ve maaşların ödenmemesi sonucu görevinden ayrılmayı talep ediyor ve hiçbir mesuliyet kabul etmeyerek yerine başkasının getirilmesini istiyordu: “Atebe-i ulyâ-yı cenâb-ı mülûkaneye vâki olan arz-ı âcizanem komisyon-u aliyeye tebliğ emr-i mahsus istilzâm ettiğinden bahisle keşide olunan telgrafnameye cevaben birinci azalığa çektiğim telgrafname aynen nakl edildi. Mündericâtı sual-ı devletlerine dahi cevabi havi olmağla teyidi ve bu suret yine muhaberât mâhûde dairesinden çıkarılamayacak ise çünkü lafla ifâ-yı vazife kabil ve meslekçe de mümkün olamayacağından vesâiti kalmayan âsâyiş ve istikâmet-i umuru hüsn-ü idare ve muhafazaya muktedir diğer bir zata serîan tevdi' umur-u vilayet buyurulmasını hasbe'l-sadaka rica eder ve âtiyen hiçbir mes'ûliyet kabul edemeyeceğimi resmen arz ederim. Fi 2 Mayıs [1]321. Sivas Valisi Reşid Akif”⁹⁶.

5. Terk-i Silah Uygulayanlara Karşı Verilen Cezalar

Jandarma neferleri içerisinde terk-i silah fiilinde bulunan kişilerin sebep olduğu güvenlik zaafiyeti yanında bu kişilerin bizzat gayr-ı yasal işlere bulaşmış oldukları da bilinmektedir. Devlet nezdinde terk-i silah fiili bir “kıyam” olarak değerlendiriliyor fakat bu kıyamın işleniş nedeni, fiiliyatta ısrar veya pişmanlık, başka kişileri tetikleme ve terk-i silah uygulamasının süresi göz önünde bulundurularak kişiler ya affediliyor, ya uyarılıyor ya da cezalandırılıyordu. Verilen cezanın mahiyeti ise genellikle terkin-i kayd ve Divan-ı Harp'te yargılanma şeklinde gerçekleşiyordu. Takip edilen arşiv belgelerinde terk-i silah eyleminden dolayı idam cezası alan herhangi bir nefere rastlanmamıştır. Esasında işledikleri suçun ortaya çıkışında, kişilerin tek taraflı olarak tamamen suçlu olmaması ve maaşlarının gecikmesi durumunun bu eyleme ortam hazırladığı düşüncesi, devletin terk-i silah fiilinde bulunan kişilere karşı yaklaşımını yumuşatmıştı.

Terk-i silah fiilinde bulunanların çeşitli gerekçelerle maişetlerini karşılamak adına bu suçu işlemeleri, hükümet nezdinde bu suçun -eğer pişman olurlarsa-

⁹⁵ Aynı belge, lef 3.

⁹⁶ BOA. DH. MKT. 960/8.

affedilecek bir suç olarak değerlendirilmesine yol açtı. Mesela Bâbiâli'den Kosova vilayetine gönderilen yazıda; “Üsküb’de yüz elli kadar zabtiyenin sekiz aydan berü maaş alamadıklarından dolayı terk-i hizmetle beraber fişenglerini satmakta oldukları ve silahlarını dahi satmak teşebbüsünde buldukları ihbar edilmiş” ve gereğinin vilayetçe serian yapılması istenmişti⁹⁷. Bâbiâli'den Dâhiliye Nezâreti'ne gönderilen yazıda bu kişilerin tardları için vilayete emir verildiği ama vilayetten gelen cevapta bu kişilerin elbiselerinin çok eskimiş ve maaş alamamış kişiler olduğu öğrenilmiş ve şediden ikaz edilmeleriyle iktifâ edilmesi ve maaşlarının ödenmesi nezaretten istenmişti⁹⁸. Fakat Bâbiâli'nin bu ılımlı yaklaşımına rağmen Üsküb'te maaşını almadığı için terk-i silah ve terk-i vazife etmeye devam eden birinci ve ikinci piyade birlikleri ile muvakkat piyade ve birinci süvâri bölükleri efradının, diğer jandarmalara ibret olması için Divan-ı Harb'e sevk edilmeleri serasker Rıza Paşa tarafından istenmiş⁹⁹ ve bu talep kabul görmüştü¹⁰⁰.

Hükümetin ve ilgili mercilerin, terk-i silah edenler içinde pişman olanları affettiğine dair başka bir örnekte ise; Suriye'deki jandarmaların bir kısmı maaş alamadıkları için birleşip hükümet binasına giderek maaşlarını talep etmiş, içlerinden terk-i hizmet eyleyenler dışındakiler kışlarına dönmüş, terk-i hizmet edenler ise pişman olduklarını dile getirdikleri için jandarma kumandanlığı tarafından affedilmiş ve durum Bâb-ı Seraskeriye'ye bildirilmişti¹⁰¹. Bazen Dâhiliye Nezâreti de olaya müdahale edip, maaş alamayan ve terk-i silah eyleminde bulunan kişilerin bu fiillerini anlamlı buluyor ve eğer çok büyük bir soruna sebep olmadıysa affedilmelerini Sadaret'ten isteyebiliyordu. Kırçova'da yaşanan bir olayda; elli üç neferin, maaşlarını almadığı için terk-i silah ettiklerine dair 22 Rebîülâhîr [1]319 tarihli 57 numaralı tezkire üzerine Dâhiliye Nezâreti bu kişilerin jandarma birliklerine ücret için girdikleri ve ücret alamadıklarında ifâ-yı hizmetlerindeki aksaklıkların normal karşılanması gerektiğini ifade ediyordu¹⁰². Fakat Bâbiâli'nin genel politikasının bu görüşte olmadığını Siroz'da yaşanan bir terk-i silah olayından anlıyoruz. Bâbiâli'den Selanik vilayetine gönderilen yazıda; askerlerin birikmiş maaşlarını talep edebilme hakları olsa da geciken maaşlardan dolayı terk-i vazife etmeleri askeri nizamın esas olan vazifeyi sekteye uğratmak olacağından bu harekete kalkışan Siroz jandarmalarının derhal Divan-ı Harb'e

⁹⁷ BOA. BEO. 1763/132153.

⁹⁸ BOA. BEO. 1766/132414.

⁹⁹ “etvar-ı serkeşânede ısrar edenlerin emsaline ibret-i müessire olmak üzere tard veya te'dibleri zımında Divan-ı Harb-i Askeriye'ye teslimleri...” BOA. DH. MKT. 512/12.

¹⁰⁰ BOA. BEO. 1773/132961.

¹⁰¹ BOA. Y.MTV. 84/12.

¹⁰² “jandarma efradı asakir-i nizamiye gibi mükellefiyet-i askeriyeye tabi olmayub ücret mukabilinde ihtiyarlarıyla istihdam edilmekte olmalarına göre ücretlerini alamamaları hasebiyle ifâ-yı hizmet encamlarından dolayı cezalandırılmaları hatta ifâ-yı hizmete icbarları muvafık-ı musalâhât görülmeyüb hususiyle bunlar ale'l-ekser hizmet-i nizamiyelerini ekmele ederek temin-i maişet için jandarma silkine girmekte olmalarıyla ücretleri verilerek kendilerine zaruret çekdirilmemesi ma'delet icabıdır”. BOA. BEO. 1830/137205.

teslimleri ve kanunen cezalarını almaları elzemdir deniliyordu¹⁰³. Ayrıca bu yapılan hareket hükümet tarafından “efrad-ı zabitanın böyle en nazik ve mühim bir zamanda şu cür’etleri muâmelât-ı hükümeti işkil edeceği” şeklinde değerlendiriliyordu¹⁰⁴. Neticede bu olayın detayları ve çözümü 8 Temmuz 1318 (10 Ağustos 1902) tarihinde Siroz’dan Selanik’e ve oradan hükümete gönderilen yazıda şu şekilde aktarılıyordu: Siroz’da maaşını alamayan jandarmanın dün kısmen terk-i vazife eyledikleri ve bugün de posta nakli ve eşkıya takibi devriyeleri ve nöbetler müstesna olmak üzere süvâri ve piyadeler iş görmeyeceklerini beyan ettiği, yapılan ikazların tesirinin görülmediği jandarma binbaşı vekili tarafından haber veriliyor, 70.000 liralık açığın hiç olmazsa bir kısmının ödenmesi talebi üzerine Siroz kaymakamı da vazifenin kritik olduğu anlıyor ve şimdiki senenin Mart, Nisan, Mayıs ayı ile 317 senesinin Kânûnuevvel ve Sâni’si olmak üzere beş aylık maaşları ödenerek mesele çözülmüyordu. Fakat Bâbiâli’nin isteği sonucu, bu işe kalkışanlar da ceza almaktan kurtulamıyordu¹⁰⁵. Yukarıdaki olaya rağmen mesela Bayezid’de terk-i silah eyleyenlerin “azillerine ta’lik edilmesine mahal olmadığı” hükmünün¹⁰⁶ yine Bâbiâli tarafından verilmesi ve bu kişilerin affedilmesi görünürde tezat bir davranış gibi görünse de esasında kendi içerisinde tutarlı ve bir amaca vabeste bir tutumdur. Burada anlaşılması elzem olan nokta; hükümetin olayları değerlendirirken terk-i silah fiilinin niteliği, süresi, katılanların miktarı gibi durumları göz önünde bulundurduğu gerçeğidir.

Terk-i silah gerçekleştirenler her zaman uyarı ile kurtulamayabiliyor, sebep oldukları etki ve buldukları bölgenin durumuna göre çeşitli cezalar alabiliyordu. Mesela geçen seneden iki ve bu seneden üç aylık maaş alacakları olan Zor sancağı jandarma taburu piyade efradından terk-i silah eden on iki neferin maaşları ödendikten sonra haklarında süratle gerekli işlemin yapılması Bâbiâli tarafından Mâlîye Nezâreti’ne bildiriliyordu¹⁰⁷. Burada dikkati çeken husus cezalandırma işleminin süratle yapılması isteğidir. Zira maaşlarını alamayan diğer jandarma neferlerinin, terk-i silah gerçekleştiren jandarma neferlerine çok kolay bir şekilde katılabildiği ve bunun neticesinde sorunun daha da büyüdüğü hükümet tarafından tecrübe edilmişti.

Cezalandırılan kişilerin davalarının görüldüğü merci, işlenen suçun mahiyetine göre birbirinden farklı yerler olabiliyordu. Mesela Adana’nın Cebel-i Bereket sancağında maaş alamadıklarında dolayı terk-i hizmet eden kişilerin durumları Muamelât ve Islahât Komisyonu’nda görüşülmüştü¹⁰⁸ fakat bu örneğe rağmen terk-i silah fiilinde bulunan jandarma neferleri genellikle Divan-ı Harp’te

¹⁰³ BOA. BEO. 1902/142607.

¹⁰⁴ Aynı belge, lef 2.

¹⁰⁵ Aynı belge, lef 3.

¹⁰⁶ BOA. BEO. 2019/151420.

¹⁰⁷ BOA. BEO. 1797/134705.

¹⁰⁸ BOA. DH. TMIK.S. 23/68.

yargılanıyorlardı. Mesela Görice’de terk-i silah eden jandarmaların ifadeleri bir heyet marifetiyle alınmış ve iki gün içinde Divan-ı Harb’e gönderilmişti¹⁰⁹. Yine Üsküp’te terk-i silah eden askerler “maaşat talebine kıyam etmiş” olarak değerlendiriliyor ve yaptıkları hareket “hareket-i serkeşâneye cüret” olarak görülüyordu. Bunu yapan kişilere karşı “tard ve te’diblerinden başka yapacak muamele bulunmadığından bahisle muharriklerin tardlarıyla Divan-ı Harb-i Askeriye’ye teslimleri lüzumuna dair” Bâb-ı Seraskeriye’nin gereğini yapması ifade ediliyordu¹¹⁰.

Terk-i silah filiyatında bulunanlara karşı yalnızca merkezden değil yerel idarelerden de gerekli tedbirler ve bilgi aktarımı sağlanmaya çalışılmıştı. Manastır Valisi Ebubekir Hazım imzasıyla 12 Zilkâde 1321 (30 Ocak 1904)’de Rumeli Müfettişliği’ne gönderilen yazıda; Pirlepe’deki jandarmaların istifa ya da maaşlarının artış isteğine karşı göreve başlayan jandarmaların iki seneden önce istifa etmelerinin kanunen yasak olduğu ve maaş artışı isteyen yirmi beş kişiyi ayaklandıran kişilerin sert bir şekilde cezalandırılması istenmiş ve bu kişiler Divan-ı Harp’te yargılanmıştı¹¹¹. Divan-ı Harp’te yargılanan kişiler genellikle hapis cezası alıyor fakat cezalarının üçte ikisini çeken kişilerin kalan süreleri padişah tarafından affedilebiliyordu¹¹².

Terk-i silah fiilinde bulunan kişilerin aldıkları cezalar arasında terkin-i kayd yani askerlikten uzaklaştırma cezası da sıklıkla uygulanmaktaydı. Jandarma nizamnamesine göre bir kişinin namus-ı askeriyeye muhal getirecek tavırlarda bulunması durumunda –ki terk-i silah bu yolda bir hareket olarak değerlendiriliyordu– valinin o kişi hakkında terkin-i kayd uygulama hakkı vardı¹¹³. Bu duruma örnek bir olayı Selanik Valisi Hasan Fehmi tarafından Dâhiliye Nezâret-i Celîlesi’ne yazılan yazıda görmekteyiz. Valinin gönderdiği şifreli telgrafta jandarmalar maaşlarını alamadıkları için “sandık odasını sarmışlarsa da kaimmakam tarafından bir bölük asakir-i şahane” tarafından engellenmiş ve bu fiilde bulunanların kayıtları silinmiş ve yerlerine “evsaf-ı lazımeğe haiz diğerlerinin tayini hakkında icab edenlere icrâ-yı talimat edilmişti”¹¹⁴. Yine Ömer Fevzi tarafından kaleme alınan “Jandarma Hizmetine Rehber” adlı kitapta kanunen tardı mucip

¹⁰⁹ BOA. BEO. 4091/306803.

¹¹⁰ BOA. DH. MKT. 2569/109.

¹¹¹ BOA. TFR.I.MN. 32/3125.

¹¹² *Düstür*, “Divan-ı Harplerce Mahkûm Olan Jandarma ve Zabtiye Zabitan ve Efradından Sülûsan Müddet Mahkûmelerini İkmal Edenlerin Dahi Affı Âliye Mazhariyetleri Hakkında”, Tertib: 1, Cilt: 6, Ankara Devlet Matbaası, 1939, s.1259-1260.

¹¹³ “Beşinci Madde: Neferat ve onbaşı ve küçük zabitlerin hizmetlerini ifâda adem-i ehliyetleri veyahud namus-u askeriyi muhâl olacak surette imtidat eden su-i hareketleri bölük kumandanlarıyla mutasarrıflar tarafından verilen malumatdan anlaşıldığı halde valinin jandarma ve milis kumandanının inhası üzerine o makûlelerin kaydlarını terkin etmeğe her vakit salahiyeti vardır”. *Düstür*, “Jandarma Nizamname-i Muvakkatı”, s.1007.

¹¹⁴ BOA. DH. ŞFR. 281/141.

olan işlerde bulunanların Divan-ı Harp kararıyla kayıtlarının silinebileceği söylenmekteydi¹¹⁵. Terkin-i kayd cezasının caydırıcılığını artırmak adına, bu cezayı alanların yeniden göreve dönmeleri yasaklanmıştı¹¹⁶. Neticede tıpkı diğer ceza yöntemleri gibi terk-i silah gerçekleştiren jandarma neferlerine karşı bu uygulama da hükümet tarafından sıklıkla kullanılmıştı¹¹⁷.

Sonuç

19. yüzyılın getirmiş olduğu mali problemlerin yanında özellikle 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nın sonunda Balkanlar ve Anadolu'nun doğusunun milletlerarası müdahalelere açık hale gelmesi, içeride Tanzimat'tan itibaren kurumsallaşma çabası olan Osmanlı yöneticileri için çeşitli zorlukları da beraberinde getirdi. Bilhassa iç güvenliğin temini meselesi, milliyetçi isyanların artmaya başladığı ve Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasıyla birlikte ortaya çıkan boşluk döneminde oldukça önemli olduğundan, bir an önce taşraya yönelik bir iç güvenlik mekanizmasının oluşturulması gerekmektedir. Bu gereklilik, idareciler tarafından jandarma birliklerinin tesisi ile gerçekleştirilmek istendi ve ülkenin geniş sathına yayılan ve esasında temelleri 19. yüzyılın ilk çeyreğine kadar uzanan silahlı bir askeri grup teşkil edildi.

Bu noktaya kadar iç güvenlik sorununu aşmak için olması gereken adımları atan hükümet, jandarmanın tesisi ve teşkilatlanmasındaki başarısını, sistemin sürekliliğinde gösteremedi ve jandarma birliklerinin maaşları ve tahsisatlarının ödenmesinde aksaklıklar yaşanmaya başladı. Bu aksaklıklar yalnızca jandarma birlikleri için söylenemezdi zira ülkenin içerisinde bulunduğu mali buhran, hemen hemen tüm devlet memurlarının maaşlarını ya eksik ya da geç almasına neden oluyordu. Fakat burada jandarmayı diğer memurlardan ayıran husus; görevleri icabı merkez dışı bölgelerde, başta güvenlik olmak üzere çok kritik vazifeler üstlenmeleriydi. Haliyle buralarda yaşanan problem hükümetin, taşranın kontrolünü kaybetmesi anlamına gelen çok tehlikeli bir sonuç doğurabilirdi. Nitekim beklenen şey jandarma birlikleri içerisinde bir süre sonra gerçekleşecek ve maaşlarını

¹¹⁵ “Sual: Ne gibi kusurlardan dolayı jandarmaların artık bu sınıfta kalmaları mümkün olmaz!

Cevap: Kanunen tardı mucib olan işlerden mâdâ edepsizliği adet edinmek ve hıdmette veya itaat-i askeriyede büyük kusurlar göstermek gibi namus ve itaate dokunur haller jandarmaya ceza çekirmekle beraber jandarma divan-ı harbi kararıyla tard dahi ettirilir!”. Ömer Fevzi, *Jandarma Hidematına Rehber*, İstanbul 1326, s.41.

¹¹⁶ “Terkin-i kayıt muamelesi Divan-ı Harp’lerin kararına ve Makam-ı Seraskerî Muhakemat Dairesi’nin tasdikine mütevakıftır. Bu suretle kaydı terkin olunmuş efrad bir daha jandarma sınıfına kabul olunmaz”. *Düstür*, “Jandarma Nizamnâme-i Hümayunu”, Tertib: 1, Cilt: 7, Ankara Devlet Matbaası, 1941, s.1116.

¹¹⁷ Vali Cevad imzasıyla şifreli olarak Dâhiliye Nezâreti’ne bu yolda gönderilen yazı için bkz. BOA. DH. ŞFR. 352/84; Kesriye’deki terkin-i kayd alan jandarma neferleri için bkz. BOA. BEO. 1848/138573.

alamayan jandarma neferatı bir tür protesto yöntemi olan “terk-i silah” fiilini gerçekleştirerek görevlerini yapmayacaklardı.

Terk-i silah uygulamasının hükümet ve vilayetlerde neden olduğu kargaşa ve heyecanı, hükümetin konuyla alakalı vilayetlere yazdığı onlarca yazıdan görebilmekteyiz. Ancak burada daha kritik olan nokta; jandarmaların terk-i silah eylemleri sonucu yaşanan aksamanın, taşrada idari ve toplumsal birçok zaafa meydan verecek yönde büyük etkileri olmasıydı. Hicaz’da hac kafilisinin bedeviler tarafından saldırıya uğramasından, posta araçları ile telgraf merkezlerinin güvenliklerinin aksamasına ve dolayısıyla merkez-taşra ve taşra-taşra arası haberleşme ağının sekteye uğramasına kadar çok önemli sorunların yaşanmasının temelinde, bölgenin güvenliğini sağlamakla mükellef olan jandarma personelinin terk-i silah eylemleri gerçekleştirmiş olmasının etkisi vardı. Dolayısıyla ülke içerisinde yaşanan kargaşa ikliminde böylesi problemlerin yaşanması, merkeze pamuk ipliği ile bağlı olan bazı bölgelerin elden çıkması gibi büyük sonuçlar doğurabilirdi. Bunun yanında toplumsal problemlerin ortaya çıkması durumunda, terk-i silah fiilinde bulunan jandarmaların görev yaptığı bölgelerde olaya müdahale edilememesi gibi muhtemel tehlikeler de yaşanabilirdi.

Tüm bu olumsuz gidişat, hükümetin bu sorunu önce bürokratik sonra cebri yollarla çözüme girişimlerini beraberinde getirdi. Bürokratik çözüm daha çok nezâretler arası yazışmalar ve vilayetlere gönderilen tamimler ile kendini gösterirken, bu konuya ayrılacak fazladan bir bütçe olmadığından sorun sürekli kurumların birbirlerine bilgi vermesi şeklinde çözümsüz yazışmalar ile neticeleniyordu. Haliyle hükümetin, olayın faili olan jandarma neferlerine karşı ceza yöntemini denemesi artık son çare olarak düşünülmüş ve uygulanmıştı. Verilen cezalarda, jandarmanın yaptığı terk-i silah fiili serkeşane bir hareket olarak addedilip kıyam olarak görülüyordu. Ancak devletin, klasik dönemde kıyam gerçekleştirenlere karşı sert yüzünü jandarmaya karşı göstermediğini rahatlıkla söyleyebiliriz. Zira yaşanan kıyam hareketinin, klasik dönem isyanlarından farklı olması dışında hükümet mevcut eylemlerin, ülke içerisinde yaşanan mali sorunların jandarmaya yansmasıyla gerçekleştiğinin ve bütün suçun jandarmaya ait olmadığı farkındaydı. Bu nedenle verilen cezalarda ağırlıklı olarak uyarı ve terkin-i kayd cezalarının tercih edildiğini görmekteyiz. Ceza alıp terkin-i kayd uygulanan kişilerin birikmiş maaş ve tahsisatları da genellikle ödenerek yerlerine bu işlere bulaşma ihtimali olmayan kişiler tercih edilerek “kıyama” kalkışmış kişiler elimine ediliyordu. Sonuç olarak ekonomik sıkıntıların sebep olduğu problemler, iç güvenlik mekanizmasında beklenmedik sorunların çıkması neticesini doğuruyor ve devlet içerisinde asayiş ve güvenin sağlanmasının bir süre sekteye uğramasına yol açan gelişmelere ön ayak oluyordu.

Kaynaklar

a. Başkanlık Osmanlı Arşivi

**Arşiv belgelerinin dosya ve gömlek numaraları dipnotlarda verilmiştir.*

BâbîâlîEvrak Odası

Dâhiliye Mektubî Kalemi

Dâhiliye Şifre Kalemi

Dâhiliye Muâmelât

Dâhiliye Islâhat

Teftişât-ı Rumeli Evrakı Müteferrik Evrak

Yıldız Mütenevvi Mâruzât

Yıldız Askeri Mâruzât

Yıldız Umûmî

b. Resmi Yayınlar

1327 Senesi Muvâzene-i Umûmiye Lâyhası (Masraf bütçesi: Jandarma Dairesi), İstanbul 1326.

Düstûr, Tertib: 1, Cilt: 4, İstanbul 1299.

Düstûr, Tertib: 1, Cilt: 6, Ankara Devlet Matbaası, Ankara 1939.

Düstûr, Tertib: 1, Cilt: 7, Ankara Devlet Matbaası, Ankara 1941.

Jandarma Maaş ve Muhassasatiyle Masarîfine Vukûbulacak Tediye Husûsunda 330 Senesinden İtibaren Jandarma Tabur ve Bölükleriyle Mal Sandıklarınca Olunacak Muameleyi Mübeyyin Talimatnamedir, İstanbul 1330.

Jandarma Vezaifine Aid Hûlusa, Vilayet Matbaası, Sivas 1331.

Meclis-i Mebûsan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, Cilt: 3, İçtima Senesi: 1, Sekseninci İnikad, 13 Mayıs 1325.

Salnâme-i Vilâyet-i Aydın, 1302.

Salnâme-i Vilâyet-i Aydın, 1323.

Suriye Vilâyet Salnâmesi, 1309-1310.

c. Süreli Yayınlar

Hak Gazetesi

Jandarma Mecmuası

d. Telif Eserler

Akkuş, Yakup, *Osmanlı Taşra Maliyesinde Reform: Merkez-Taşra Arasındaki İdarî-Malî İlişkiler ve Vilâyet Bütçeleri (1864-1913)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2011.

Akyıldız, Ali, *Para Pul Oldu Osmanlı'da Kağıt Para, Maliye ve Toplum*, İletişim Yayınları, İstanbul 2003.

- Alyot, Halim, *Türkiye'de Zabuta: Tarihi Gelişim ve Bugünkü Durum*, Kozan Ofset, Ankara 2008.
- Batmaz, Şakir, II. *Abdülhamit Devri Osmanlı Donanması*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Kayseri 2002.
- Çadırcı, Musa, “Anadolu’da Redif Askeri Teşkilâtının Kuruluşu”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 8, Sayı: 14, ss. 63-75.
- Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri’nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1991.
- Efe, İsmail, “1909-1914 Yılları Arasında Jandarmanın Islahı ve Müfettişlik Teşkilatının Kuruluşu”, *Miras ve Değişim Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Jandarma*, Ed.: İsmail Hakkı Demircioğlu vd., Berikan Yayınevi, Ankara 2018.
- Emsley, Clive, *Gendarmes and the State in Nineteenth-Century Europe*, Oxford University Press, New York 1999.
- Ergut, Ferdan, *Modern Devlet ve Polis Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Toplumsal Denetim Diyalektiği*, İletişim Yayınevi, İstanbul 2015.
- Genelkurmay Başkanlığı, *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi*, Cilt: 3, Kısım: 6 (1908-1920), Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara 1996.
- Georgeon, François, *Sultan Abdülhamid*, Çev: Ali Berktaş, Homer Kitabevi, İstanbul 2006.
- İpek, Cavit, *Osmanlı İmparatorluğu ve Cumhuriyet’in İlk Yıllarında (1904-1909, 1912-1929) Jandarma’da Reform Hareketleri*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Afyon 2006.
- Hidayet Kara, *Sultan II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı Kara Ordusu (1876-1908)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Erzurum 2013.
- Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi (Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876 - 1907))*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Cilt: 8, Ankara 2011.
- Koparan, Necdet, *Türk Jandarma Teşkilâtı (1908 – 1923)*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2007.
- Mahir, Abdullah, *Zamanımızda Jandarmanın Vezâif-i Umumiyesi*, İstanbul 1340.
- Özbek, Nadir, “İkinci Meşrutiyeti Hazırlayan Koşullar Rumeli’de Vergi Tahsilatı ve Jandarma”, *Toplumsal Tarih*, Sayı: 183, Tarih Vakfı, Mart 2009, ss.46-50.
- _____, “Osmanlı Taşrasında Denetim: Son Dönem Osmanlı İmparatorluğu’nda Jandarma (1876 – 1908)”, *Tarihsel Perspektiften Türkiye’de Güvenlik Siyaseti, Ordu ve Devlet*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2010, ss.47-78.
- _____, “Policing the Countryside: Gendarmes of the Late 19th Century Ottoman Empire (1876 – 1908)”, *International Journal of Middle East Studies*, Volume 40, 2008, ss.47-67.
- Özcan, Ahmet, “Osmanlı Devleti’nde Jandarma Teşkilatı Kurulmasının Gündeme İlk Defa Gelişi (1839)”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 32, Sayı: 53, 2013, ss.173-194.
- Pamuk, Şevket, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Paranın Tarihi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2012.
- Quataert, Donald, *Osmanlı Devleti’nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş (1881-1908)*, Çev: Sabri Tekay, Yurt Yayınları, Ankara 1987.
- Rıza Paşa, *Hulasa-i Hatırat*, İstanbul 1325.

- Sert, Serap, *Vilâyet-i Selase'de Jandarma Teşkilatı'nın Kuruluşu ve Gelişimi: Selanik Vilayeti Örneği (1879-1909)*, Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2021.
- Songur, Funda, *Osmanlı Babriyesinde Lojistik İmkân ve Kabiliyetler ve Üslerin Durumu (1867-1914)*, Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Bursa 2021.
- _____, “II. Abdülhamid Dönemi Donanması'nda Teknoloji, Lojistik ve Kurumsal Yapı”, *XVIII. Türk Tarih Kongresi*, 1-5 Ekim 2018, Haz. Semiha Nurdan – Muhammed Özler, Cilt: III, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2022, ss. 519-544.
- Sönmez, Ali, “Tanzimat Fermanı'nın İlanı Sonrasında Zaptiye Teşkilatının Düzenlenmesi ve 1846 Tarihli Asâkir-i Zaptiye Nizamnâmesi”, *Miras ve Değişim Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Jandarma*, Editör: İsmail Hakkı Demircioğlu vd., Berikan Yayınevi, Ankara 2018.
- Swanson, Glen, “The Ottoman Police”, *Journal of Contemporary History*, 7/1, 1972, ss.243-260.
- Tahsin Paşa, *Abdülhamit ve Yıldız Hatıraları*, Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi, İstanbul 1931.
- Tekir, Süleyman, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Jandarma Kuruluş Teşkilat ve Mücadele (1903-1938)*, Timaş Yayınları, İstanbul 2020.
- Tokay, Gül, *Makedonya Sorunu Jön Türk İhtilalinin Kökenleri (1903-1908)*, AFA Yayınları, İstanbul 1996.
- Toprak, Zafer, “Tanzimattan Sonra Osmanlı Kolluk Kuvvetleri”, *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt: 5, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, ss.1269-1271.
- Türkmen, Zekeriya, “XX. Yüzyıl Başlarında Batı Anadolu'da Eşkıya ile Mücadelede Osmanlı Kolluk Kuvvetlerinin Faaliyetleri: Çakırcalı Eşkıyasını Takip Harekâtı”, *XIV. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, Cilt: II, Kısım: I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2004, ss.199-237.
- Yetkin, Sabri, *Ege'de Eşkıyalık*, 3. Baskı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2003.
- Yıldırım, Kadir, *Osmanlı Çalışma Hayatında İşçi Örgütlenmesi ve İşçi Hareketlerinin Gelişimi (1870-1922)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2011.
- Yosmaoğlu, İpek, *The Priest's Robe and The Rebel's Rifle: Communal Conflict and the Construction of National Identity in Ottoman Macedonia 1878-1908*, Princeton University, Doctor of Philosophy, New Jersey 2005.
- _____, *Blood Ties: Religion, Violence, and the Politics of Nationhood in Ottoman Macedonia, 1878-1908*, Cornell University Press, New York 2014.

e. Diğer Kaynaklar

- Atatürk Kitaplığı, Müteferrik Evrak, 20, t.y
- Atatürk Kitaplığı, Evrak Demirbaş: PVS_Evr_03575

Tablolar

Tablo – 3: 1326 ve 1327 Yıllarına Ait Jandarma Mahsûsâtı ve Teklifler

	1326 Senesi Mahsûsâtı	1327 Senesi Mahsûsâtı	
		Hükümetçe Teklif Olunan (Guruş)	Encümençe Teklif Olunan (Guruş)
Maaşât			
Ümerâ ve Erkân	6.767.060	6.826.263	6.480.000
Piyade Zâbitanı	198.300	198.300	198.300
Süvâri Zâbitanı	17.430.880	20.145.240	19.000.000
Piyade Efradı	56.625.300	66.419.093	66.000.000
Süvâri Efradı	56.252.700	58.555.044	57.500.000
İkinci Hecin Süvar Taburu Hicazda	1.921.940	2.030.000	2.030.860
Muvakkat Jandarmalar Timinde	-	295.512	-
Birinci Sınıfı Nakil Edecek Zâbitan ve Efradın Fevk Maaşı	5.235.000	-	-
Trablusgarp Jandarma Alayı Teşkilâtı	1.013.520	-	-
Manastır Alayına İlave Olunan Efrad-ı Mahsûsâtı	781.000	-	-
Priştine Taburuna İlave Olunan Efrad-ı Mahsûsâtı	758.280	-	-
Asir Taburuna İlave Olunan Efrad-ı Mahsûsâtı	286.540	-	-
Camlık Jandarma Taburunun Teşkilâtı	57.240	-	-
Bingazi Jandarma Taburuna İlave Edilen Efrad-ı Mahsûsâtı	55.200	-	-
YEKÛN-I UMÛMÎ	175.701.900	184.363.563	172.139.292

Kaynak: 1327 Senesi Muvazene-i Umumiye Layihası (Masraf bütçesi: Jandarma Dairesi), İstanbul, 1326

Tablo – 4: 1340 Yılı Jandarma Maaş ve Tahsisâtları (Yüksek Rütbeli)

Esâmî-i Rütbe	Maaş-ı Aslî	Tahsisât-ı Fevkalâde	Yekûn	Sabık Maaş-ı Aslisi		Sabık Maaş-ı Asliye Nazaran Bir Seneye İsbet Eden Meblağ	
	Lira	Lira	Lira	Lira	Guruş	Lira	Guruş
Ferik	80	170	250	80		1	60
Mirlivâ	60	140	200	45			90
Miralay	50	100	150	35			70
Kaimmakam	40	85	125	25			50
Binbaşı	35	65	100	22			44
Kıdemli Yüzbaşı	25	65	90	18			36
Yüzbaşı	20	60	80	15			30
Mülâzım-ı Evvel	15	55	70	12			24
Mülâzım-ı Sâni	10	50	60	10			20
Birinci Sınıf Hesap Memuru	20	44	64	19			38
İkinci Sınıf Hesap Me'muru	18	44	62	15			30
Üçüncü Sınıf Hesap Me'muru	15	42	57	12			24
Tabur İmamı	12	38	50	9	50		19

Kaynak: Abdullab Mahir, Zamanımızda Jandarmanın Vezâif-i Umumiyesi, s.174

Tablo – 5: 1340 Yılı Jandarma Maaş ve Tahsîsatları (Düşük Rütbeli)

Esami-i Rütbe	Maaş-1 Asli (Lira)	Tahsîsat-1 Fevkalade (Lira)	İaşe Bedeli (Lira)	Aile İaşesi (Lira)	Karakol Kumandanı (Lira)	Yekün (Lira)
Birinci Sınıf Tüfenkçi Ustası	15	42	0	0	0	57
İkinci Sınıf Tüfenkçi Ustası	12	40	0	0	0	52
Üçüncü Sınıf Tüfenkçi Ustası	10	36	0	0	0	46
Dördüncü Sınıf Tüfenkçi Ustası	7	31	0	0	0	38
Zâbit Vekili	8	42	0	0	0	50
Bölük Katibi	8	0	10	5	0	23
Piyade ve Süvâri Başçavuşu	8	0	10	5	2	25
Piyade ve Süvâri Çavuşu	7	0	10	5	2	24
Piyade ve Süvâri Onbaşısı	6	0	10	5	2	23
Piyade ve Süvâri Neferi	5	0	10	5	0	20
Nefer Namzedi	1	0	10	0	0	11

Kaynak: *Abdullah Mahir, Zamanımızda Jandarmanın Vezâif-i Umumiyesi, s.238*

Summary

This study examines the actions of gendarmerie units, one of the most important groups providing internal security in the Ottoman Empire, to lay down their weapons (*terk-i silah*). Especially the economic problems experienced by the state in the last period caused the gendarmerie salaries to not be paid. The large number of gendarmerie units and their excessive allocations also caused delays in salaries. For this reason, the gendarmerie units had developed a protest method by laying down their weapons in the regions they served. This move had no legal effect. In addition, the fact that the gendarmes took on many duties other than internal security caused many disruptions during the protest.

According to the government, these actions carried out by the gendarmerie units were a "disruptive" attitude and should be abandoned immediately. However, these movements began to occur frequently in distant provinces where the state began to lose its dominance. The only danger posed by this situation was not only the weakness of internal security, but also a series of other problems, for example, the security of the mail to the safety of the roads. Therefore, we see that the government is urgently seeking a solution to this problem. In addition, the possibility of an internal uprising in case of the spread of the current rebellion movement was one of the problems considered by the state.

Since the gendarmes abandoned their weapons because they could not receive their salaries, the state first sought to provide their salaries. However, the current economic problem prevented the payment of salaries of all gendarmerie units that did not receive their salaries. For this reason, we see that the government is trying to produce temporary solutions. For example, trying to make payments on holidays, paying some of the allowances, etc. But these temporary payments were not enough for the gendarmes who laid down their arms. Therefore, it was necessary to go for more permanent solutions. At this point, the government carried out correspondence between the ministries. Aim; was to fully understand the current situation and find out if there was a way to prevent it. But it seems that; if the gendarmes did not receive their salaries and allowances, they would continue their revolt. In other words, the state had to find an extra budget and provide the gendarmerie salaries. At this point, the government issued orders to the provinces, ordering that these salaries be met from the provincial budgets. However, the provinces did not have a budget to pay the gendarmerie salaries. Thus, the problem deepened even more.

While all this is going on, we see that the gendarmerie units lay down their weapons actions further. In some regions, could not receive a salary the gendarmerie units, were fighting, putting pressure on the provincial accountants and disobeying the action orders from their commanders. There were even some among them who took refuge in the consuls and left the state in a difficult situation politically. This situation is interesting in that it shows that the internal problem experienced caused events that would

damage the prestige of the state. There were also reports in local newspapers that the salaries of the gendarmerie were delayed and that this situation led to negative events. In other words, it can be said that lay down their weapons of the gendarmes had worn out the government both inside and outside. Attempts such as borrowing money from the Ottoman Bank and taking money from the property chests were not a solution either. The fact that the gendarmes could not receive their salaries also put the administrators in the provinces in a difficult situation. While some governors complained to the government, some had to resign because there was no solution. Despite all these negativities, the gendarmerie personnel were telling the authorities that if their demands were not fulfilled, they would continue to lay down their arms.

As a result of the situation, the government had to take more drastic measures. He tried to prevent the current situation by punishing the personnel who abandoned their weapons. Penalties were sometimes warning and sometimes dismissal. However, it is understood that the government is trying to be constructive at this point and trying to solve the problems by warning method without penalty as much as possible. Because it was obvious that the gendarmes were not completely wrong in the emergence of these acts. However, those who continued their acts despite being warned were immediately punished and dismissed from the profession. There is no death penalty among the sentences given. As a result, the financial problems of the state in the 19th century caused the gendarmes to abandon their weapons and to experience internal and external problems.

İSTANBUL SEMTLERİ ÖZELİNDE MEVKİLİ TRAMVAY YOLCULUĞUNUN DEĞERLENDİRİLMESİ (1920-1930)

Murat Arısal*

Öz

Tramvayın modern bir ulaşım aracı olarak İstanbul halkının hayatına girmesi, kimi davranış kalıplarının değişimini de beraberinde getirmiştir. Osmanlı başkentinde yan yana zengin fakir aynı mahallelerde birlikte yaşayan ahali, mevkili tramvay kullanımıyla ekonomik durumlarına göre sınıflandırıldıkları yeni bir tüketim davranışıyla karşı karşıya kalmıştır. Daha fazla para ödeyerek birinci mevkide seyahat etmenin sağladığı ayrıcalık, toplum kesimlerinin ekonomi temelli ayrışmasında öncü rol oynamıştır. Mevkilerine göre seyahatin dağılımının analizi ve semtler arası farklılıkların karşılaştırılması, dönemin toplum yapısı ve ekonomik durumu hakkında çok değerli veriler sunmaktadır. Birinci ve ikinci mevki tramvay araçlarının, İstanbul toplu ulaşımının ana omurgasını teşkil ettiği 1920-1930 yılları arasına ait Tramvay Şirketi'nin performansı, yolcuların mevkilerine göre farklılaşan konforlarının sınırlarını belirlemektedir. Çalışma dönemi boyunca ana güzergâhları oluşturan tramvay hatlarının her birinin grafikleri kendi özelinde değerlendirilerek, analizleri karşılaştırmalı olarak yapılmıştır. Açılan ve kapanan tramvay hatları, birinci mevki araçların ısrarla kaldırılmasının istendiği güzergâhlar, birinci mevki araçların kullanımının tercihen mi yoksa bir tür zorunluluktan mı kaynaklandığı belgeler ve veriler ışığında irdelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Birinci mevki, ikinci mevki, tramvay, ulaşım, İstanbul semtleri.

* Dr. Öğretim Üyesi, *Marmara Üniversitesi, İktisat Fakültesi*, 34722, Kadıköy-İstanbul, murat.arisal@marmara.edu.tr , Orcid ID: <https://orcid.org/0000-0003-0276-2925>.

Evaluation of The Local Tramway Travel Within İstanbul Neighborhoods (1920-1930)

Abstract

The introduction of the tram into the lives of the people of İstanbul as a modern form of transportation has generated a change in some behavioral patterns. The use of local trams have caused the people living together in the same neighborhoods, rich and poor, side by side in the Ottoman Capital to be faced with a new consumption behavior in which they were classified according to their economic status. The privilege of traveling in first class by paying more has played an important role in the economic based separation of parts of society. The analysis of the distribution of tram travels according to the passengers classes and the comparison of the differences between the districts provided substantial data about the social structure and economic conditions of the period. Between the years of 1920-1930, when first and second class trams were formed the backbone of public transportation in İstanbul, the performance of the Tram Company was determined by the comfort standards of passengers which were differed according to their classes. The trams which constituted the main routes of İstanbul throughout their working period, were evaluated separately and were analyzed comperatively. The issues such as the tram lines that were repeatedly opened and closed, the routes where the first class vehicles were insistently removed and the question of whether the use of first class vehicles were used by preference or by necessity have been examined in the light of documents and data.

Keywords: First Class, second class, tram, transportation, neighborhoods in İstanbul.

Giriş

Osmanlı İmparatorluğunun başkentinde 19. yüzyılın ortalarından itibaren başlayan toplu taşıma araçlarının kullanım alışkanlığı, hızlı bir şekilde yaygınlaşarak bir şehir kültürü haline gelmiştir. İstanbul'un değişen fiziksel, ticari ve sosyal dokusuyla eş zamanlı gelişim gösteren şehir içi toplu taşıma alışkanlığı, birçok yeni davranış kalıbıyla birlikte toplumsal hayatın içine bir kazanım veya bir zorunluluk olarak girmiştir. Ekonomik durumları farklılık gösteren İstanbul ahalisi, birlikte yaşadıkları mahallelerde aynı sokağı paylaşırlarken, tren vagonlarında mevkilerine göre ayrı ayrı yolculuk etmeyi tercih etmişlerdir. Gelir düzeylerine göre sunulan ulaşımda farklı tüketim kalıplarının toplum kesimleri tarafından benimsenmesi, ekonomi temelli sosyal farklılaşmanın tarihsel izleri olarak karşımıza çıkmaktadır.

1871 yılında Boğaz hattında Azapkapı ile Beşiktaş arasında başlayan atlı tramvay seferleri, başlangıçta yılda taşıdığı 2 milyon yolcuyla zamanla artırmış; 41

yıllık atlı tramvay döneminin sonlarına doğru yıllık ortalama 8 milyon yolcu sayısına ulaşmıştır. Atlı tramvay yıllarında Boğaz hattı gibi eğim seviyesi elverişli olan güzergâhlarda çalıştırılan çift katlı tramvayların üst katlarında ve talep olan diğer tramvay hatlarında, birinci mevki yolculukları yapılmıştır. Birinci mevki araçlarının kullanımının artması daha ziyade elektrikli tramvay dönemine rast gelmektedir. 16 Ağustos 1913’de ilk olarak Şişli-Tünel hattında işletmeye alınan elektrikli tramvay, Silahtarğa Elektrik Fabrikası ve Karaköy Köprüsü’nün yapımının tamamlanmasını müteakip 1914 başından itibaren Haliç’in iki yakasında peş peşe seferlerine başlamış ve bütün İstanbul’u kuşatan entegre bir şebeke haline gelmiştir. Yenilenen altyapı ve cer gücü olarak elektrikli sisteme geçilmesi sayesinde; tramvayın işletmesi yaklaşık 3 kat hızlanırken, yolcu sayısı 8,5 kat artmıştır. Tramvayla yapılan ulaşımın hızının ve konforunun bu denli artış göstermesi, farklı ekonomik gelir durumlarına sahip İstanbul halkı nezdinde tramvay kullanımını vazgeçilmez hale getirmiştir. 1920’li yıllarda, İstanbul genelinde toplu ulaşım vasıtaları yoluyla gerçekleşen her iki yolculuktan biri, tramvaylar kullanılarak sağlanmıştır. Bu süreçte, gerek tramvay araçlarında yaşanan yolcu yoğunluğunun fazlalığı, gerekse ekonomik olarak farklılaşan kesimlerin tüketim davranışlarının değişimi, birinci mevki yolculuklarının daha çok tercih edilmesine yol açmıştır.

Yüzyıl sonlarına doğru İstanbul’da şehir içi ulaşım altyapısının gelişmesine bağlı olarak erişim imkanlarının artması, planlı şehirleşmeyi çağrıştıracak yeni semtlerin kurulması sürecine zemin hazırlamıştır. Birinci Dünya Savaşı öncesinde toplum kesimleri arasında belirginleşen sosyoekonomik farklılaşmalar, savaş sonrasında da devam etmiştir. 1920’li yıllar boyunca tramvay hatlarının ulaşım sağladığı Pera’nın kuzeyindeki semtlere doğru artan imar ve nüfus hareketi gözlenmektedir. Müslüman ailelerin eski İstanbul’daki dini farklılıklara göre ayrılmış semtleri terk ederek, Şişli ve civarındaki apartman dairelerine geçtikleri görülmüştür.¹

Tramvay Şirketi’nin kurumsal olarak hazırladığı istatistik cetvelleri 1919 sonrasında detaylı işletme verileri içermektedir. Kurum belgelerinde 1919 sonrası birinci ve ikinci mevki yolcu sayılarının ayrı olarak tutulduğu görülmektedir. 1920-1930 yılları arası işletme yapılan tramvay hatlarının mevkili yolculukları, grafiklere aktarılarak çalışma kapsamında yazar tarafından analizleri yapılmıştır. Semtler arasındaki birinci mevkinin kullanım farklılığı, iktisadi ve sosyolojik açıdan zengin içerikler sunmaktadır. Birinci mevki araçlarının kullanım kapasitesinin semtlerin ekonomik canlılığına ve sakinlerinin alım güçlerine bağlı olarak değiştiği gözlenmektedir.

¹ Alan Duben, Cem Behar, *İstanbul Haneleri*, İletişim Yayınları, 2. Basım, İstanbul 1998, s. 39-44.

1. İşletme Yapılan Tramvay Hatları

Şehir içi ulaşımın yaygınlaşması ve kullanım şekli, ekonomik büyümeyle iç içe geçen bir etkileşim içerisinde. Ulaşım sistemlerinin artan işletme hızı ve buna bağlı olarak gelişen şehir içi erişim fırsatları, İstanbul'un kenar mahallelere doğru büyümesini hızlandırmıştır. Şehrin kuzey bölgelerinde yeni gelişen semtler, zenginleşen sınıfların farklılaşan hayat tarzlarına hitap eden yeni yaşam alanları sunmuştur.² Beyoğlu, Şişli, Pangaltı, Teşvikiye, Nişantaşı ve Maçka semtleri tramvayın sağladığı erişim imkanlarıyla şehrin kuzeye doğru büyüme sınırlarını belirlemiş, bu koridor daha sonraları eklenen mahallelerle birlikte Büyükdere caddesi boyunca uzayıp gelişmiştir. Boğazda tramvayın ulaştığı Karaköy'den Bebek'e kadar uzayan sahil yerleşim birimlerinde, ekonomik durumu iyi olan ailelerin oturdukları meskûn mahal sayısı da hızla artmıştır.³

1869 sözleşmesi ile Konstantin Karapano Efendi'nin yapımını üstlendiği İstanbul'un ilk atlı tramvay hatları tamamlandığında; Azapkapı-Ortaköy, Eminönü-Aksaray, Aksaray-Yedikule ve Aksaray-Topkapı hatlarının toplam uzunluğu 15.970 metreye ulaşmıştır. Atlı tramvay hatlarının uzunluğu 1897 yılında 21.200 metreye, 1911 yılında ise 24.070 metreye erişmiştir. Tesis edilen kurulu elektrik tramvay şebekesi 1920 yılında 30.483 metre, 1925'de 30.700 metre, 1935'de 35.448 metre uzunluğa ulaşmıştır. Kurulu elektrikli tramvay hatlarında işletme yapılan hatların toplam uzunluğu ise 1925 yılında 67,7 kilometre olarak gerçekleşmiştir.⁴

Devlet ve toplum nezdinde modern yaşama kapı aralayan simgesel bir değere haiz tramvay, bir ulaşım aracı olmanın ötesindeki söz konusu değerini gerek Osmanlı Devleti'nde gerekse Cumhuriyet Dönemi'nde sürdürmüştür.⁵ Dilleri, dinleri, kıyafetleri birbirinden ayrı olan yolcular, aynı duraklarda bekleyerek ve tramvay içinde birlikte yolculuk yaparak farklı deneyimleri tecrübe etmişlerdir. Bu anlamda tramvay İstanbul halkına, toplumun farklı kesimlerinin bir araya geldikleri ve birbirleriyle iletişim haline geçtikleri bir kamusal alan sunmuştur.⁶ Zengin-fakir yan yana evlerde ve aynı mahallelerde otururken, ilk defa ahali ceplerindeki paranın miktarına göre farklılaşarak konfor alanı elde etmiştir. Bu şekliyle tramvay yolculuklarında hayata geçirilen mevki uygulaması, ekonomik durumuna göre şehirliğin sınıflandırıldığı bir tecrübe oluşturmuştur.⁷

² Doğan Kuban, *İstanbul Bir Kent Tarihi*, 3. Basım, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2004, s. 364.

³ Murat Arısal, *Millileştirme Öncesi İstanbul'da Ulaşım (1869-1938)*, Kitabevi yayınları, İstanbul 2021, s. 28.

⁴ Arısal, s.310.

⁵ James Ryan, "Unveiling" the Tramway: The Intimate Public Sphere in Late Ottoman and Republican Istanbul. *Journal of Urban History*, 44(5), 811–834. <https://doi.org/10.1177/0096144216641070>, 2016, s. 1.

⁶ Cem Emrence, "İstanbul tramvayında sınıf ve kimlik 1871-1922", *Toplumsal Tarih Dergisi*, 16(93), 2001, s. 6-13.

⁷ Ahmet Rasim, *Eşkal-i zaman*, MEB Yayınları, İstanbul 1994, s. 76.

Çalışma kapsamında incelenen 1920-1930 yılları arasındaki on bir yılın tamamında, işletme yapılan (yıllar içerisinde kapananlar dahil) 24 tramvay hattının ortalama uzunluğu ortalama 6 km civarında hesaplanmaktadır. Yıllar içerisinde bazı hatlar yolcu sayılarındaki düşüğe bağlı olarak veya km başına elde edilen gelirin yetersiz kalmasıyla kapatılmış ve bazılarının yerine yeni hatlar açılmıştır. Maçka-Tünel, Tatavla-Tünel ve Fatih-Sirkeci Hatları bu şekilde kapatılan hatlara örnek teşkil etmektedir. Bahsi geçen hatların yerlerine sırasıyla Maçka-Beyazıt, Tatavla-Beyazıt ve Edirnekapı-Sirkeci hatları açılmıştır. Aylık veriler incelendiğinde, bir hattın açılması veya kapatılması kararının yılın sonunda yapılan değerlendirmeler neticesinde alındığı ve miladi yeni yılın başında yürürlüğe konulduğu anlaşılmaktadır.

Bu çerçevede, 1926 yılı sonuna kadar sefer yapan 14 numaralı Maçka-Tünel hattı yolcu sayısında yaşanan düşüğe bağlı olarak kapatılmış, miladi 1927 yılı başından itibaren 16 hat numarasıyla Maçka-Beyazıt arasında tramvay seferleri yeniden yapılmaya başlanmıştır. Maçka tramvayının Beyazıt'a kadar uzatılmasıyla, yolcu sayısı yaklaşık dört kat artmış ve yıllık ortalamada 4.314.057 rakamına ulaşmıştır. Bu haliyle hattın uzatılması başarılı bir işletme operasyonu olarak nitelendirilebilir. 1927 sonunda uzun yıllardır işletmede olan iki ana hatta daha değişime gidilmiştir. Bunlardan ilki 11 hat numarası ile sefer yapan Tatavla-Tünel'dir. Tatavla hattının da komşusu Maçka gibi Beyazıt'a kadar uzatılması gündeme gelmiş ve yeni hattın km başına elde edilmesi planlanan gelir bakımından oldukça verimli olacağı değerlendirilerek Brüksel'e rapor edilmiştir.⁸ Tatavla-Beyazıt hattı, Şirket merkezinden alınan onay üzerine 1928 başında seferlerine başlamış ve Tatavla-Tünel hattına göre yolcu sayısında yaşanan iki kata yakın artışla dikkat çekmiştir. 1927 sonu itibariyle faaliyetlerine son verilen diğer ana hat ise, yolcu sayısı yıllar içerisinde iyice düşüğe geçen 31 hat numarasıyla Fatih-Sirkeci hattıdır. Yapımı 1881 sonrası neredeyse bütün sözleşmelerde gündemdeki yerini koruyan Fatih-Edirnekapı tramvayı, nihayet 1929 yılı ortasında tamamlanınca; Fatih-Sirkeci hattı iptal edilerek, yerine Edirnekapı-Sirkeci tramvayı ikame edilmiştir. Yeni açılan Edirnekapı-Sirkeci hattında 1930 yılında taşınan yolcu sayısı, 4.143.084 rakamına ulaşmıştır.⁹

⁸ İETT (İstanbul Elektrik Tramvay ve Tünel İşletmeleri Arşivi), 7103-02826-006.

⁹ İETT, 7103-03566-001/7103-03566-099.

Tablo 1. 1920-1930 yılları arası işletme yapan hat sayısı

Yıllar	1920	1921	1922	1923	1924	1925	1926	1927	1928	1929	1930
İşlet- mede Olan Hat Sayısı	10	14	11	11	12	10	15	17	14	15	15

Kaynak: İETT Arşiv Belgesi, 7103-03566-001/7103-03566-099 nolu belgeler.

Çalışma dönemi boyunca yıllara göre işletme yapılan hatların sayısı Tablo 1’de verilmiştir. On bir yıllık dönem içerisinde işletilen aktif hatların sayısı yıllık ortalama 13 olarak gerçekleşmiştir. 1920 başında 10 olan aktif hat sayısı, mütareke yıllarında artmıştır. 1921 yılında 14 hatta tramvay işletmesinin yapıldığı gözlenmiştir. İşletilen aktif hat sayısı Cumhuriyet’in ilanıyla gerilemiş olsa da yıllar içerisinde tekrar yükselişe geçmiştir. Tramvay yolcu sayısının zirve yaptığı 1926 yılındaki artışın etkisi, bir sonraki yıl işletilen hat sayısında kendini göstermiş, 17 hat ile en üst seviyeye ulaşılmıştır. Yıllara göre işletme yapılan hat sayısındaki seyir, doğal olarak yolcu sayısındaki değişimlerle paralel ilerlemektedir.

272

İşletme yapılan tramvay hatlarındaki değişim, zaman içerisinde bazı hatların tamamen kapatıldığını göstermektedir. Bazı güzergâhlarda beklenen yolcu sayısına ulaşamaması üzerine yapılan değerlendirmeler sonucunda, söz konusu hatların işletmeden kaldırıldığı gözlenmektedir. Bu çerçevede, yıllık ortalama 680 bin yolcu taşınan Harbiye-Sirkeci hattı, 1929-1930 yılları arası sadece iki yıl işletmede kalabilmiştir. Taksim-Fatih ve Ortaköy-Fatih hatları, 1927 yılında başladıkları seferlerini, 1934 yılında noktalamışlardır. Tatavla-Tünel ve Maçka-Tünel hatları ise 1933 yılında Tatavla-Eminönü ve Maçka-Eminönü hatlarına dönüşerek, işletme faaliyetlerini 1934 yılı sonuna kadar sürdürebilmişlerdir.¹⁰ Ortaköy-Eminönü ve Aksaray-Sirkeci tramvayları, sadece mütareke yıllarında faaliyetlerine devam ederek 1921 yılına kadar işletmede kalabilmiştir. Aynı şekilde Aksaray-Yedikule hattında da yalnızca 1918 yılında tramvay seferleri yapılabilmektedir.¹¹

Sefer sayılarının yolcu yoğunluklarını kaldırmakta zorlandığı ana hatlarda, gün içerisindeki yoğun saatlerde güzergâhlar üzerinde ilave kısa hatlar servise konularak, yolcu yoğunlukları karşılanmaya çalışılmıştır. 35 ve 36 hat numaralı Topkapı-Beyazıt ve Yedikule-Beyazıt depar hatları; sırasıyla Topkapı-Sirkeci ve Yedikule-Sirkeci ana hatlarında, yolcu yoğunluğunun en yüksek olduğu Ekim 1926 ile Nisan 1927 yılları arası işletmede kalarak, Beyazıt ve Aksaray gibi ana

¹⁰ Naci Aral, *İstanbul Belediye Mecmuası*, Sayı 172-173, 1938-1939, s. 29.

¹¹ İETT, 7103-03566-082/7103-03566-099.

istasyonlarda oluşan yoğun talebe cevap vermeye çalışmıştır.¹² Şişli-Tünel ana hattı üzerinde de benzer bir uygulama, Taksim-Şişli tramvayıyla, 1921 yılının Haziran ve Temmuz aylarında denenmiştir.¹³

1.1. Mevkilerine Göre Tramvay Ücretleri

Tramvay bilet ücretleri mevkiler arası farklı tarifelere tabidir. Avrupa şehirleri ile karşılaştırıldığında İstanbul tramvayları ile seyahatin pahalı bir ulaşım alternatifi olduğu bilinmektedir.¹⁴1924 yılı ücret tarifesinde birinci mevki 5, ikinci mevki 2,5 kuruş iken; 1926'da sırasıyla 5,5 ve 3; 1927'de 6 ve 3,25 kuruştur. 1-2 kıta arası ücretlere 0,25 nakliye vergisi de eklendiğinde yakın mesafede yolcular, birinci mevkide seyahat etmek için ikinci mevkinin yaklaşık iki katı ücret ödemektedirler. Uzun mesafe yolculuklarda makas biraz daha daralmakta, birinci mevki bilet ücretlerinin ikinci mevkiden yaklaşık 1,5 kat daha pahalı olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin Bebek-Eminönü gibi uzun mesafeli seyahatlerin yapıldığı bir hatta, 1924-1926 tarifesine göre birinci mevkide 7,75 kuruş, ikinci mevkide 5,25 kuruş olarak ücretlendirme uygulanmaktadır.¹⁵ Genel anlamda yolcuların şehir içi hareketliliklerinde, ulaşmak istedikleri menzillere çok fazla aktarma yaparak erişebilmeleri ve birinci mevki araçlar ile seyahat etmek zorunda kalmaları, ulaşım masraflarını artırıcı bir etki olarak karşımıza çıkmaktadır.¹⁶ Her gün tramvayı kullanmak durumunda olan Arnavutköy Amerikan Kız Koleji'nin öğrencileri ikinci mevki tramvayların yoğunluğundan şikâyet etmekte ve aşırı yolcu yoğunluğu sebebiyle binemedikleri araçlardan dolayı derslerini kaçırdıklarından yakınmaktadırlar. Birinci mevki tramvayları kullanmalarına ekonomik durumlarının el vermediğini belirterek, ikinci mevki araç sayısının artırılmasını talep etmektedirler.¹⁷

İstanbul'da tramvayla bir uçtan diğer uca uzun mesafelerde seyahatin yolcuya maliyetinin, Birinci Dünya Savaşı öncesi, Avrupa'nın büyük şehirlerine kıyasla beş altı kat daha pahalı olduğu hesaplanmaktadır.¹⁸ Atlı tramvay yıllarında 60 para olan birinci mevki kısa mesafe ücreti, 3 kg soğana veya 1,5 kg zeytine karşılık gelmektedir. Savaş öncesi bir işçinin günlük kazancının 8 kuruş (320 para) olduğu göz önüne alındığında, işçi yevmiyesiyle uzun mesafeli birinci mevki bir gidiş-dönüş tramvay biletinin (360 para) karşılanamadığı anlaşılmaktadır.¹⁹ Savaş sonrası

¹² İETT, 7103-03566-008/7103-03566-014.

¹³ İETT, 7103-03566-082/7103-03566-083.

¹⁴ Osman Nuri Ergin, "İstanbul'da vesait-i nakliye şirket ve idareleri tarifeleri ve taşıdıkları yolcu adedi" *Şebremaneti Mecmuası*, (10), 1925, s. 282.

¹⁵ İETT, 7103-03869-098.

¹⁶ Ali İhsan Öztürk, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e imtiyaz usulü ile yürütülen İstanbul belediye hizmetleri (Yapı işleri-devret uygulaması)*, İBB Kültür A.Ş. Yayınları. İstanbul 2010, s. 156.

¹⁷ İETT, 7103-02823-004.

¹⁸ Ergin, s. 282.

¹⁹ Öztürk, s. 284.

dönemde ise meydana gelen fiyat artışları ulaşım sektörünü de etkilenmiş; vapur, banliyö ve tramvay biletlerine peş peşe zamlar yapılmıştır. Şirket-i Hayriye tarifeleri savaş öncesi ile sonrası karşılaştırıldığında; birinci mevkide 8 kat, ikinci mevkide 10 kat artmıştır. Şark Demiryolları'nda savaştan önceye göre artış birinci mevkide 6 kat, ikinci mevkide 7,5 kat olarak gerçekleşmiştir. Tramvay tarifelerinde ise savaştan önceye göre artış; birinci mevkide 6,5 kat olurken, ikinci mevkide 5 kat seviyesinde kalmıştır.²⁰ Fiyat artışlarından sonra tramvayın, diğer ulaşım vasıtalarına göre nispeten daha ucuz kaldığı görülmektedir. Toplu ulaşımın asıl yolcu kitlesini oluşturan ikinci mevkii yolcu ücretleri, vapur ve banliyö hatlarında birinci mevkiden daha fazla artarken, tramvayda tam tersi bir durum yaşanmıştır. İkinci mevkii tramvay bilet ücretlerindeki artış, birinci mevkiiin altında seyretmiştir. Ücret artışlarında diğer toplu taşıma otoritelerine göre daha sınırlı bir zam yapan Tramvay Şirketi'nin, özellikle yolcu kitlesinin %75'ni oluşturan ikinci mevkii yolcularının tramvayı tercih etmelerini sağlayacak politikalar izlediği anlaşılmaktadır.

Birinci mevkii araçlarla seyahatin yolcuya değen yüksek maliyeti, bazı hatlarda bu araçların seferden kaldırılmasına yol açmıştır. 1930'lu yıllarda yaşanan Büyük Ekonomik Buhran dolayısıyla, tramvay yolcu sayısında genel anlamda düşüşler yaşanmıştır. Tramvay Şirketi tedbir olarak bu yıllarda bazı hatlarda birinci mevkii araçları kaldırarak sadece ikinci mevkii araçları sefere koymuştur.²¹ 1934 yılından sonra Sirkeci-Edirnekapı, 1935'ten sonra ise Sirkeci-Topkapı ve Sirkeci-Yedikule hatlarında birinci mevkii araçlar işletmeden kaldırılmıştır. İstanbul tarafındaki ahalinin Beyoğlu cihetine göre ekonomik durumunun zayıflığı, Şirketi birinci mevkii araçların bu bölgelerde iptal edilmesi kararını almaya itmiştir. Edirnekapı, Topkapı ve Yedikule hatları dışındaki güzergâhlarda ise her iki mevkii araçlarla seferler devam etmiştir.²²

2. Mevkii Yolculuk ve Ekonomik Analizi

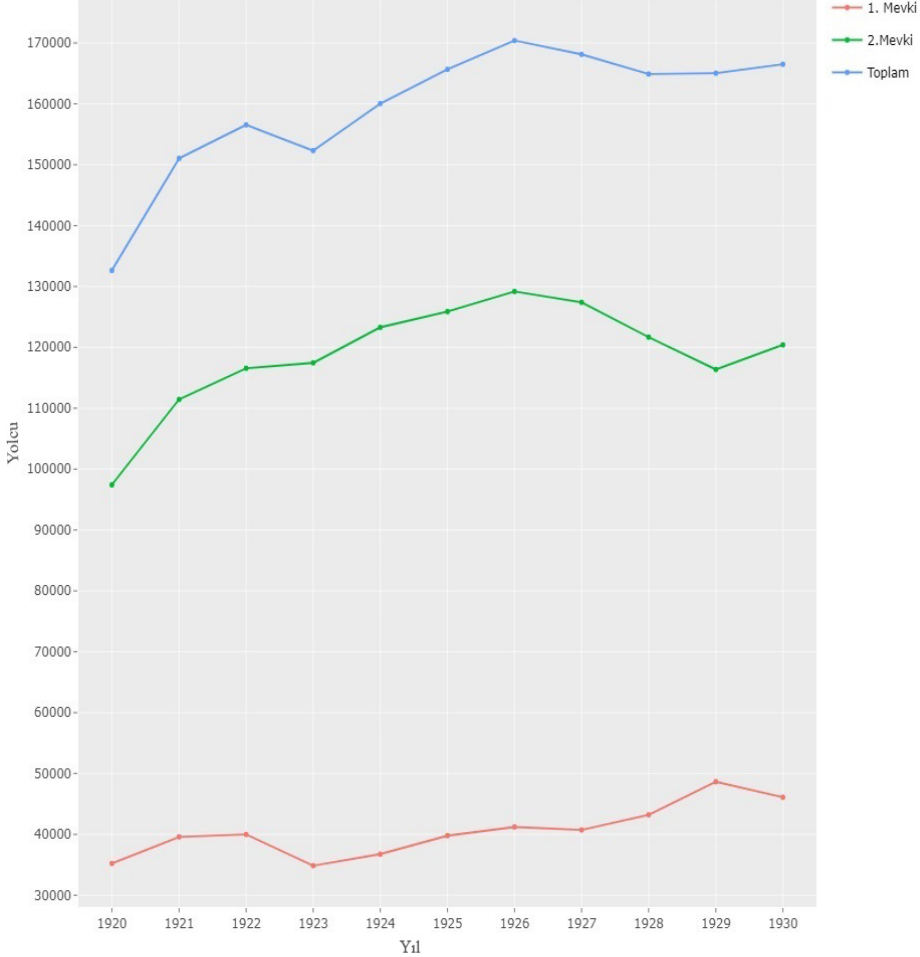
Belli dönemlerde açılıp kapanan tramvay hatlarının genel değerlendirmesinin ardından, tramvay güzergâhlarında taşınan toplam yolcu sayısının mevkilere göre dağılımını öncelikli olarak ele almak gerekmektedir. Çalışma periyodunun büyük kısmında faaliyette olan ana hatlarda, mevkilerine göre taşınan yolcu sayılarının hat bazı ayrıntılı analizleri, toplam yolcu sayılarına yönelik genel incelemeden sonra yapılmaktadır. Söz konusu hat bazı analizler, tramvay güzergâhlarının geçtiği semtlerin sosyal ve ekonomik olarak değerlendirilmesine ve birbirleriyle karşılaştırılmasına imkân tanımaktadır.

²⁰ Zafer Toprak, "Tarihsel nüfusbilim açısından İstanbul'un nüfusu ve toplumsal topoğrafyası", *Dünya ve Bugünüyle Toplum ve Ekonomi*, Nisan, 3, 1992, s. 114-116.

²¹ İlhan Tekeli, *Toplu eserler 9: İstanbul kent içi ulaşımın gelişimi (1927-1985)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2009, s. 38.

²² Ayrıl, s. 25.

Grafik 1: 1920-1930 yılları arası mevkilerine göre toplam yolcu sayısı

Kaynak: İETT Arşivi, 7103-03869-014 nolu belge

Çalışma dönemini oluşturan on bir yıllık periyoda ait toplam yolcu sayıları üzerinden yapılan hesaplamalar; birinci mevki yolcu kullanımının %25 oranında, ikinci mevki yolculuklarının ise %75 seviyesinde gerçekleştiğini ortaya koymaktadır. Dönem boyunca sefere çıkarılan araç sayısı günlük ortalamada 221 araç olarak gerçekleşmiştir. Araçların 78'i birinci mevkide, 143'ü ise ikinci mevkide çalıştırılmıştır. Yukarıda zikredildiği gibi, birinci ve ikinci mevki yolculuk oranları sırasıyla %25 ve %75 olurken, mevkilerine göre araçların toplam araç sayısına oranı yine sırasıyla %35 ve %65 seviyesinde gerçekleşmiştir. Birinci mevki yolcu sayısı dörtte bir oranındayken, tahsis edilen araç sayısı yaklaşık üçte bir mertebesinde

tutulmuştur. Bu durum, birinci mevki yolculara ayrıcalık tanındığını ve daha rahat şartlarda seyahat etmelerinin sağlandığını ortaya koymaktadır. Birinci mevki yolcu kullanımı, 1923'de günlük bazda 34.861 yolcu ve %23'lük oranla en düşük seviyesini görürken; 1929'da 48.656 yolcu ve %29'luk bir payla en üst seviyeye ulaşmıştır. İkinci mevki yolcu grafiği, toplam yolcu eğrisi ile aynı yönde hareket ederken; birinci mevki yolcu grafiği toplam yolcu eğrisinden farklılaşmaktadır. Özellikle de 1929-1930 yılları arasında birinci mevki eğrisi, toplam yolcu grafiğinin tam tersi yönde hareket etmiştir. Toplam yolcu grafiğinin yönünü, asıl kitleyi oluşturan ikinci mevki yolcular belirlemektedir.

1919-1936 yılları arasını kapsayan 18 yıllık daha uzun bir zaman aralığında, birinci ve ikinci mevkide seyahat eden yolcu sayıları incelendiğinde; Birinci mevkide yıllık ortalama 14.401.654 yolcunun, ikinci mevkide ise 42.353.226 yolcunun seyahat ettiği görülmektedir. Bu yolculukların yüzdesel dağılımının, aynı şekilde birinci mevkide %25 olarak, ikinci mevkide ise %75 oranlarını koruduğu anlaşılmaktadır. Yolcuların genel tercihi ücret politikasındaki farklılıktan dolayı ikinci mevki araçlardan yana olmuş ve yolcuların sadece dörtte biri birinci mevki araçları kullanmıştır.²³

Tramvay filosunda 1919 yılında toplam araç sayısı 186 iken, birinci mevki araç sayısı sadece 52'dir. 1920 yılında toplam araç sayısı 226'ya, birinci mevki araç sayısı 75'e; 1921'de sırasıyla 256 ve 88'e; 1922'de 270 ve 90'a yükselmiştir. Daha sonraki yıllarda birinci mevki araç sayısı 1926 yılına kadar 90 bandında seyretmiş, 1927 ve 1928 yıllarında 97 olarak gerçekleşmiş, 1929-1931 döneminde ise 115'e çıkmıştır.²⁴ Daha sonraki yıllarda birinci mevki araç sayısının 1936 yılına kadar 100 ila 108 sayı aralığında değiştiği gözlenmiştir.²⁵ Birinci mevki araç sayısının, filodaki toplam araca oranı 1919 yılında %28 iken, 1920'li yılların genel ortalamasında %33, 1930'lu yılların ortalamasında ise %34 seviyesindedir. Birinci mevki araç sayısının kademeli olarak artırılması, halkın yaklaşık iki kata yakın daha pahalı seyahat etmesine neden olmuştur.

Nitekim Şişli Şebekesinde yer alan Tatavla-Tünel hattını kullanan bölge sakinleri, bu duruma tepki göstermişler ve ikinci mevki araç sayısının artırılmasını istemişlerdir. Tatavla, Hacıahmet ve Feriköy mahallelerinde oturan yolcular, toplu bir şekilde verdikleri dilekçede; tramvay arabalarının artırılmasını ve ekonomik durumlarının iyi olmadığını gerekçe göstererek bu güzergâha birinci mevki araç konulmamasını talep etmişlerdir. Semt sakinlerinin dilekçesinde, memleketin en kibar ve servet sahibi insanların yaşadığı Şişli-Tünel hattında yapıldığı gibi Tatavla hattında, birinci mevki araçların çalıştırılmasının, kendileri için uygun olmadığı ifade edilmiştir. Sirkeci-Fatih, Topkapı-Sirkeci ve Edirnekapı-Sirkeci hatlarında

²³ Ayral, s. 25.

²⁴ Arısal, s. 163-164.

²⁵ Ayral, s. 21.

uygulanan sadece ikinci mevki araçların sefere çıkarılması prensibinin, Tatavla hattında da hayata geçirilmesi özellikle istenmiştir.²⁶

İkinci mevki araç sayısının yetersizliği sorunu, en fazla Harbiye-Fatih hattında kendini hissettirmiş; kamuoyunda yaşanan tartışmalar, Şehremaneti ile Tramvay Şirketi arasında birçok yazışmanın yapılmasına neden olmuştur. Harbiye-Fatih seferlerine tahsis edilen tramvay arabalarının beşte dördü birinci mevki, beşte biri ikinci mevki olduğundan şikâyetlerin giderilmesi için yeterli miktarda ikinci mevki araç tahsis edilmesi talebi 22 Haziran 1920 tarihinde Şirket'e bildirilmiştir.²⁷ Tramvay araçlarının hatlara göre birinci ve ikinci mevki dağılımı, 19 Ağustos 1920 tarihli bir yazıyla, Komiserlik tarafından Tramvay Şirketi'nden özellikle istenmiştir.²⁸ Harbiye-Fatih hattındaki birinci sınıf vagon sayısının azaltılmasıyla vagonların hangi sınıftan olduklarının üzerlerine yazılması talebi ise 17 Ocak 1922 tarihinde Şirket'e iletilmiştir.²⁹ Fatih hattında ikinci mevki araçların yetersiz kalması sorunu gündemdeki yerini korumaya devam etmiştir. Şehremaneti tarafından Şirket'e gönderilen 18 Şubat 1923 tarihli yazıda, Fatih hattında birinci mevki araçların azaltılarak ikinci mevki araçların artırılmasına yönelik çalışmaların istenen sonuçları vermediği vurgulanarak, şikâyetlerin sürdüğüne dikkat çekilmiştir.³⁰ Şirket'in 8 Mart 1923 tarihli savunması ise Harbiye-Fatih hattındaki birinci ve ikinci mevki araç sayıları eşit olmasına rağmen, bu konudaki asılsız şikâyetlerin gazeteler tarafından kabul görmesine şaşıldığı şeklinde olmuştur.³¹ Harbiye-Fatih hattında özellikle Pazar ve Cuma günleri akşam saat ondan sonra, ikinci mevki araçların depoya çekilerek, birinci mevki araçların beşte bir oranında artırıldığı, Beyoğlu Belediye Dairesi tarafından tespit edilmiştir. İstanbul halkının refah seviyesi en düşük kesiminin kullandığı Harbiye-Fatih hattıyla ilgili şikâyetlerin dikkate alınması ve en kısa sürede çözüme kavuşturulması, Türkiye Cumhuriyeti İstanbul Şehremaneti Umum Şirketler Komiserliği'nin 2 Ağustos 1924 tarihli yazısıyla Şirket yönetiminden istenmiştir.³² Harbiye-Fatih hattında, günlük ortalama servise konulan araç sayısı 15 birinci mevki ve 13 ikinci mevki olmak üzere toplam 28 araçtır. 15 Ocak 1928 tarihinde Harbiye-Fatih hattında 17 birinci 14 ikinci olmak üzere 31 araç servis yapmıştır.³³ Fatih güzergâhında, İstanbul geneli uygulanan %25 birinci mevki, %75 ikinci mevki araç tahsisi edilmesi oranına uyulmamış; sefere çıkarılan araçlardan birinci mevki araç sayısı daha fazla tutulmuştur. Düşük ve orta gelir gurubundan insanların ağırlıklı olarak kullandıkları bu hatta, bilet ücreti ikinci mevkiye göre daha yüksek olan birinci mevki araçların fazlalığı sebebiyle, yolcuların

²⁶ İETT, 7103-02823-039.

²⁷ İETT, 7103-03546-056.

²⁸ İETT, 7103-03546-053.

²⁹ İETT, 7103-02822-029.

³⁰ İETT, 7103-03546-033.

³¹ İETT, 7103-03546-032.

³² İETT, 7103-03547-044.

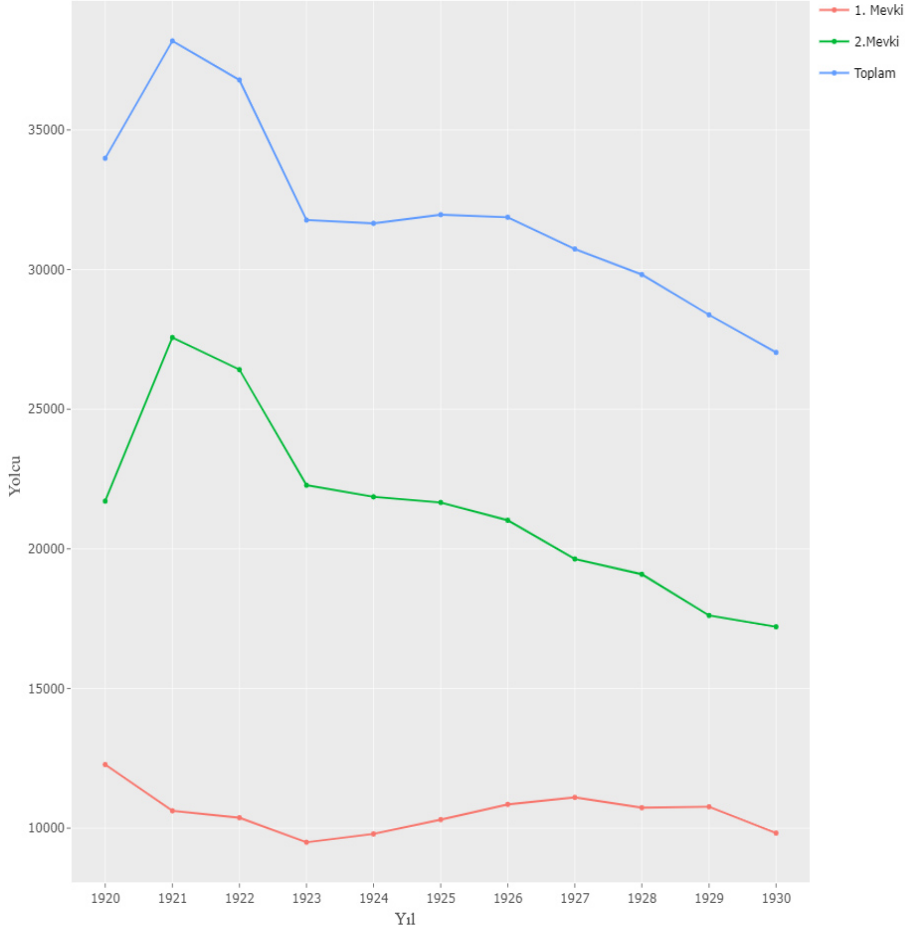
³³ İETT, 7103-02826-019.

tepkileri hiç eksik olmamıştır. Yolcu yoğunluğunun fazla olduğu Fatih hattında, Tramvay Şirketi bu yolla daha fazla gelir elde etmiştir.

2.1. Şişli-Tünel Hattı

Şişli-Tünel hattına ait on bir yıllık ortalama veriler; %33 oranında birinci mevki, %67 mertebesinde ikinci mevki araçlarla yolcu taşındığını göstermektedir. Çalışma dönemine ait günlük ortalama araç sayısı 38 olarak gerçekleşmiştir. Araçların mevkiler arasındaki dağılımı eşittir. 19 birinci mevki araçla yolcuların üçte biri taşınırken, diğer üçte ikilik kısmı kalan 19 ikinci mevki araçla seyahat etmiştir. Mütareke yıllarında hattın yolcu sayısındaki artışın, ikinci mevki kullanan yolcular tarafından gerçekleştirildiği anlaşılmaktadır. İkinci mevkiinin grafiği toplam yolcu grafiğiyle aynı seyirde hareket etmiştir. Birinci mevkide en az yolcu 9.495 ile 1923 yılında taşınmış, oransal anlamda en düşük seviye ise %28 ile 1922 ve 1923 yıllarında yaşanmıştır. 1920'de birinci mevkide taşınan yolcu sayısı 12.276, 1927'de 11.100 yolcuyla %36'lık kullanım oranı yakalanmıştır. En yüksek oransal değer 1929 yılında %38'le görülmüştür.

Grafik 2: 1920-1930 yılları arası 10 hat numaralı Şişli-Tünel günlük yolcu sayısı

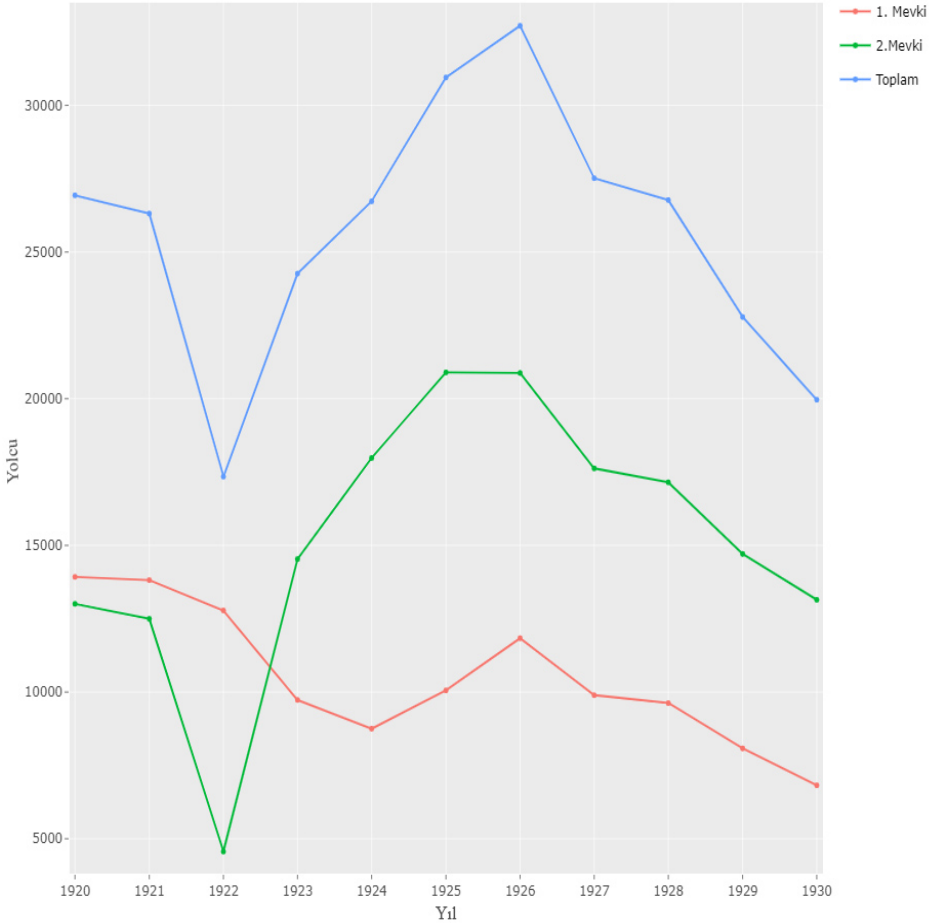
Kaynak: İETT Arşivi, 7103-03869-014 nolu belge

2.2. Harbiye-Fatih Hattı

Harbiye-Fatih hattında seyahat eden yolcuların %42'si birinci mevki, %58'i ikinci mevki araçları tercih etmişlerdir. Günlük ortalama servise konulan 28 aracın dağılımı ise, 15 birinci mevki ve 13 ikinci mevki şeklindedir. Mevkiler arası yolcu ve araç sayıları birbirine oldukça yakındır. Şişli-Tünel hattına nispetle yaklaşık iki kat daha uzun bir güzergâhta işletme yapılan Harbiye-Fatih hattında araç sayısı yaklaşık dörtte bir oranında daha azdır. İkinci mevki yolcularının az araçla yetinmek durumunda kalması araç içi yoğunlukları oldukça artırdığı gibi birinci mevki araç

kullanımını da kaçınılmaz bir zorunluluk haline getirmiştir. İkinci mevki yolcu grafiği, toplam yolcu grafiğiyle tamamen uyumludur. Mütareke yıllarında birinci mevki kullanımının ikinci mevkiden daha fazla olduğu dikkat çekmektedir. 1922 yılında birinci mevkiyi kullanan 12.233 yolcu, %74'lik bir orana ulaşmıştır. 1920-1921 yılları arasında birinci mevkinin kullanımı 14 bin civarında seyretmiştir. Birinci mevkiyi kullanan yolcu sayısı; 1925'te 10.057 ve %32'lik oranla, 1929'da 8.078 yolcu ve %35'lik oranla, 1930 yılında ise 6.821 yolcu ve %34'lük kullanım oranı en düşük seviyeleri ölçümlenmiştir.

Grafik 3: 1920-1930 yılları arası 12 hat numaralı Harbiye-Fatih günlük yolcu sayısı

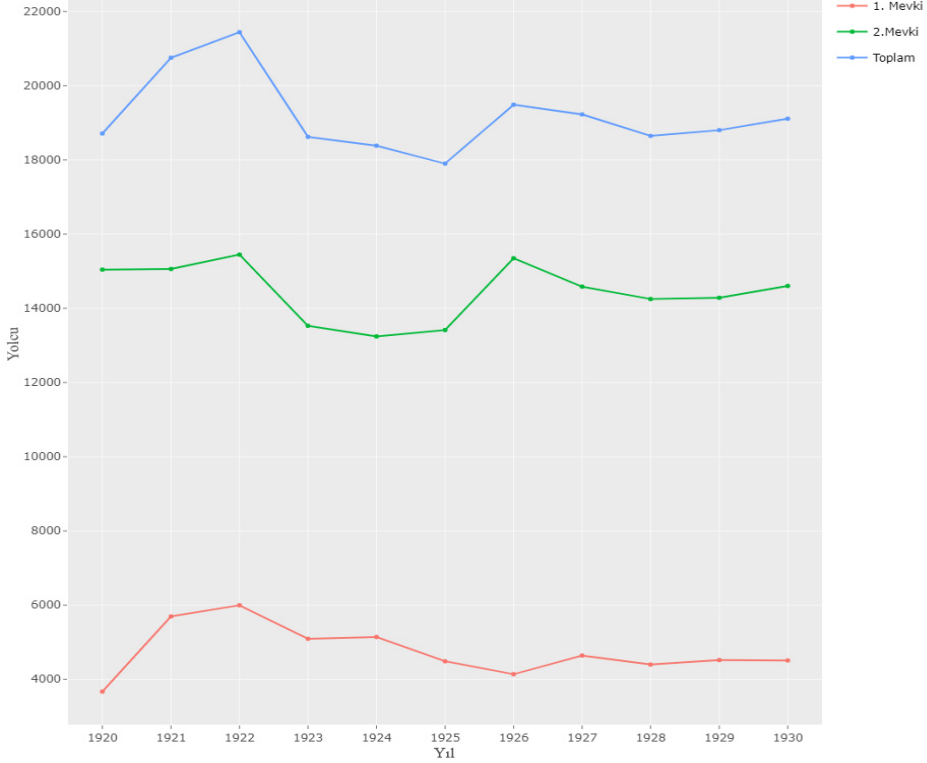

Kaynak: İETT Arşivi, 7103-03869-014 nolu belge

2.3.Bebek-Eminönü Hattı

En çok yolcu taşınan üçüncü sıradaki Bebek-Eminönü hattında, mevkilerin kullanımı genel eğilimle uyumlu bir seyir izlemiştir. Birinci mevkide %25, ikinci mevkide %75 yolcu kullanım oranları gözlenmektedir. Günlük olarak hizmete sunulan 33 aracın dağılımı incelendiğinde, 13 birinci mevki ve 20 ikinci mevki şeklinde gerçekleştiği görülmektedir. Mevkilerine göre araç sayıları, sırasıyla toplam araç sayısının yaklaşık %40'ı ve %60'ı oranındadır. İkinci mevki yolcular her zaman olduğu gibi toplam yolcu eğilimini belirlemiş, birinci mevki grafiği ise mütareke yıllarında ciddi artış gösterirken daha sonraki yıllarda kademeli olarak düşmüştür. 1920 yılında 3.668 yolcu sayısı ve %20'lik oranla birinci mevkinin en düşük seviyesini gösterirken, işgal kuvvetlerinin şehre yerleşmelerini müteakip Boğaz Hattı ve Bebek semtinin kullanımının arttığı, hattın genel yolcu sayısındaki seyirden anlaşılmaktadır. 1921'de 5.695 yolcu sayısı ve %27'lik kullanım, 1922 yılında ise 5.996 yolcu ve %28'lik oranla birinci mevki yolculuklarında zirve değerlere ulaşılmıştır. Daha sonraki yıllarda birinci mevki kullanımının günlük 4.000 yolcu bandında seyrettiği görülmektedir. Mütareke yılları boyunca birinci mevkinin artış grafiğinin, ikinci mevkiden daha yüksek olması; işgalden dolayı İstanbul'da olan yabancı askerlerin ağırlıklı olarak birinci mevkiyi kullandıklarını düşündürmektedir.

Grafik 4: 1920-1930 yılları arası 22 hat numaralı Bebek-Eminönü günlük yolcu sayısı

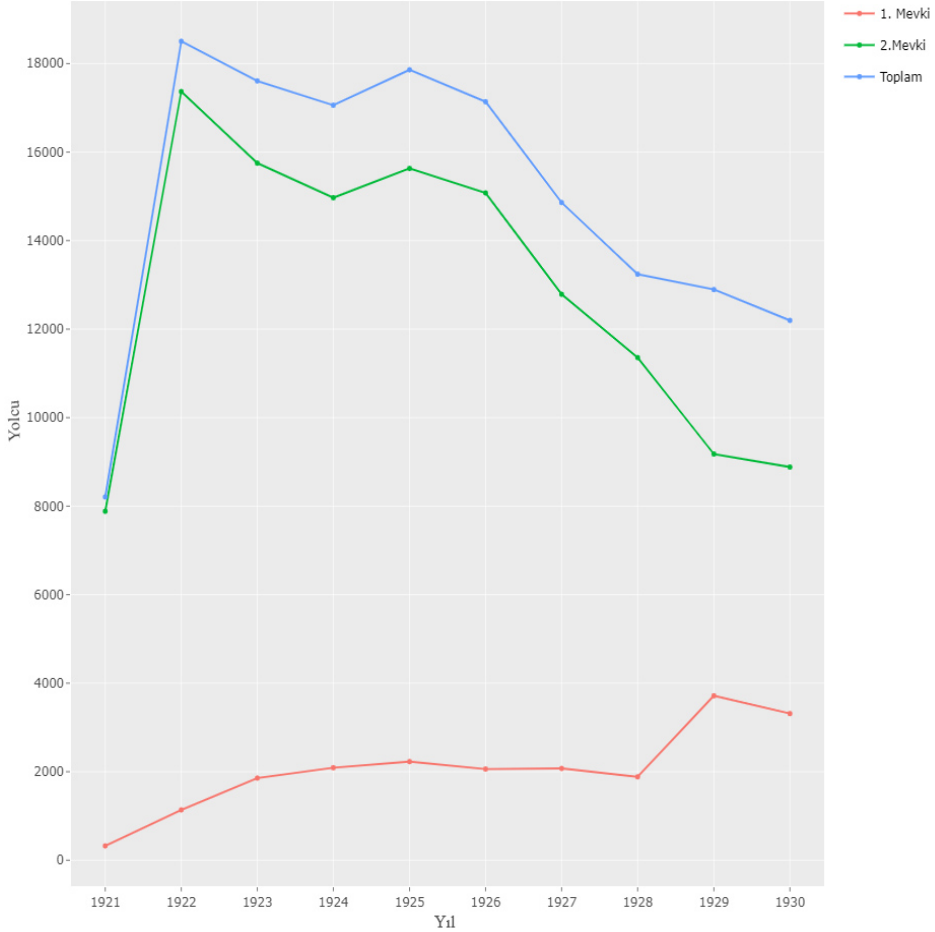

Kaynak: İETT Arşivi, 7103-03869-014 nolu belge

2.4.Ortaköy-Aksaray Hattı

Bebek-Eminönü ile ortak duraklardan geçen Ortaköy-Aksaray hattı, 1925 yılında hizmete başlamıştır. Birinci mevki kullanımı günlük 5 araçla %14 yolcu seviyesindedir. İkinci mevki ise 14 araçla %86 yolcu düzeyinde gerçekleşmiştir. Servise alınan araçların toplam araç sayısına göre dağılımı birinci mevkiye %26, ikinci mevkiye %74 olarak düzenlenmiştir. 1921 yılında birinci mevki yolcu sayısı günlük 324 yolcu iken, 1929 yılında 3.716 rakamına ulaşmıştır. Birinci mevki yolcu sayısının toplam yolcuya oranı aynı yıllar için %4'den, %29'a yükselmiştir. Yolcu sayılarının düşüşe geçtiği 1928 yılı sonrası dönemde birinci mevki yolculuklarının artması anlamlıdır. Yolcuların bu dönemde, artan araç içi yoğunluklardan dolayı nispeten daha rahat seyahat edebilmek için birinci mevkiyi tercih ettikleri düşünülmektedir.

Grafik 5: 1921-1930 yılları arası 23 hat numaralı Ortaköy-Aksaray günlük yolcu sayısı

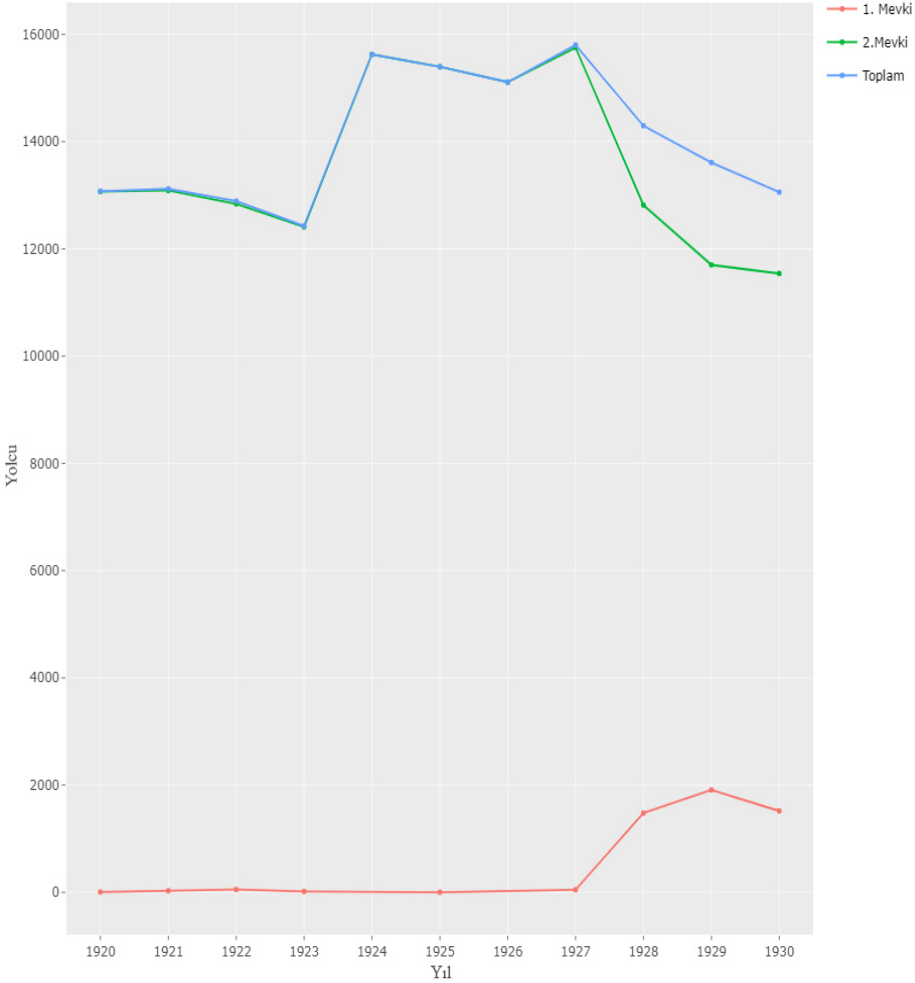
Kaynak: İETT Arşivi, 7103-03869-014 nolu belge

2.5. Topkapı-Sirkeci Hattı

İstanbul tarafında hizmet veren hatta günlük toplam 23 araçla tramvay işletmesi yapılmaktadır. Araçların 22'si ikinci mevki olarak çalışırken, sadece bir araçla birinci mevki sefer düzenlenmiştir. Çalışma döneminin ortalaması alındığında, yolcuların birinci mevki araçları kullanma oranı %3 düzeyinde kalmaktadır. Tarihi yarımada'nın en önemli ulaşım akslarından biri olan Topkapı-Sirkeci güzergâhında, günlük 16.000 yaklaşan yolcunun neredeyse tamamı ikinci mevki araçlarla taşınmaktadır. Ulaşım masrafını yaklaşık iki katına çıkaran birinci

mevkinin bu güzergâhta tercih edilmemesi, tramvayın geçtiği semtlerde oturan ahalinin ekonomik durumu hakkında fikir vermektedir. 1927 yılında İstanbul genelinde tramvay yolcu sayıları zirve yapınca, araç içi yoğunlukların özellikle bu hatta çok büyük sorunlara yol açtığı bilinmektedir. 1927'den sonra ahalinin şikâyetlerini azaltmak için yoğun saatlerde birinci mevki araçların daha fazla sefere çıkarıldığı anlaşılmaktadır.

Grafik 6: 1920-1930 yılları arası 32 hat numaralı Topkapı-Sirkeci günlük yolcu sayısı

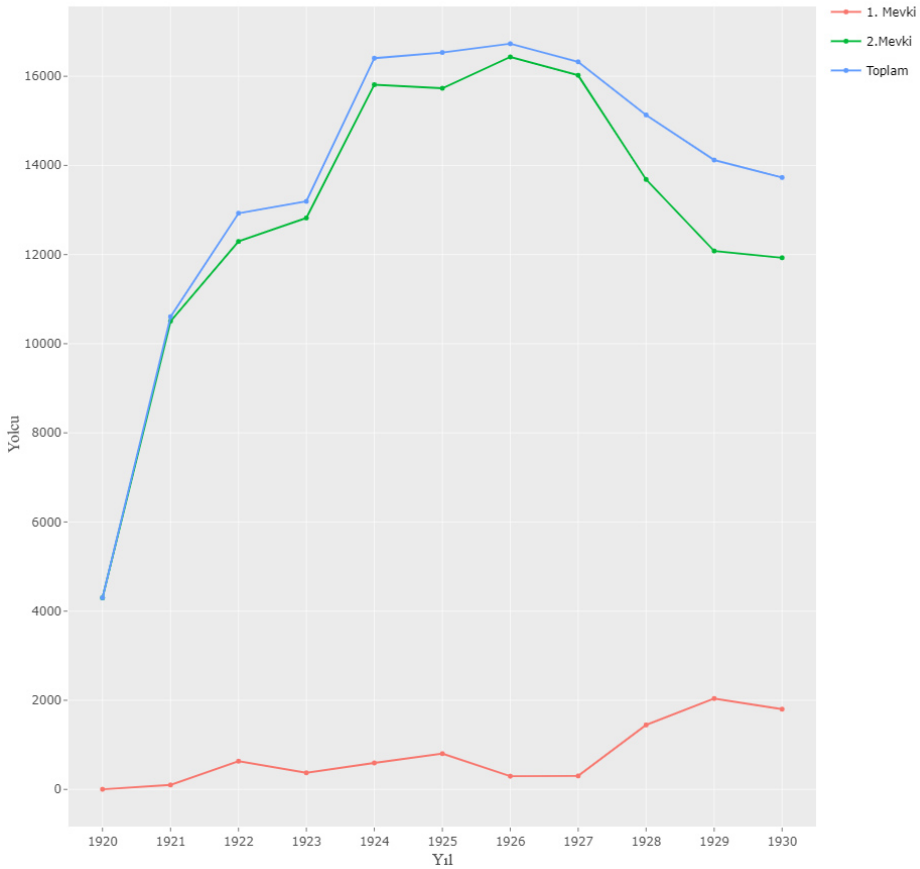

Kaynak: İETT Arşivi, 7103-03869-014 nolu belge

2.6.Yedikule-Sirkeci Hattı

İstanbul tarafının ikinci önemli hattı, Yedikule-Sirkeci tramvaydır. Bu hattın toplam araç sayısı, Topkapı hattında olduğu gibi günlük 23 araç seviyesindedir. Yedikule güzergâhında birinci mevki araçları kullanan yolcuların oranı %5'i bulmaktadır. Yedikule tramvayı, Topkapı-Sirkeci ile benzer özellikler göstermekle birlikte, Topkapı istikâmetine göre birinci mevki araçların daha fazla tercih edildiği anlaşılmaktadır. Yedikule hattında birinci mevki, günlük ortalama 2 araç çalışmaktadır. Başlangıçtan itibaren sabah ve akşam yoğun saatlerde birinci mevki araçların sefere konulduğu, 1927 yılında araç içi yoğunlukların artmasından ötürü bu seferlerin sıklaştığı görülmektedir. Dönem boyunca birinci mevki araçların talep görmesi, daha fazla ücret ödeyerek daha rahat yolculuk yapmak isteyen bir kitlenin Yedikule tramvayının uğradığı semtlerde yaşadığı fikrini düşündürmektedir.

Grafik 7: 1920-1930 yılları arası 33 hat numaralı Yedikule-Sirkeci günlük yolcu sayısı

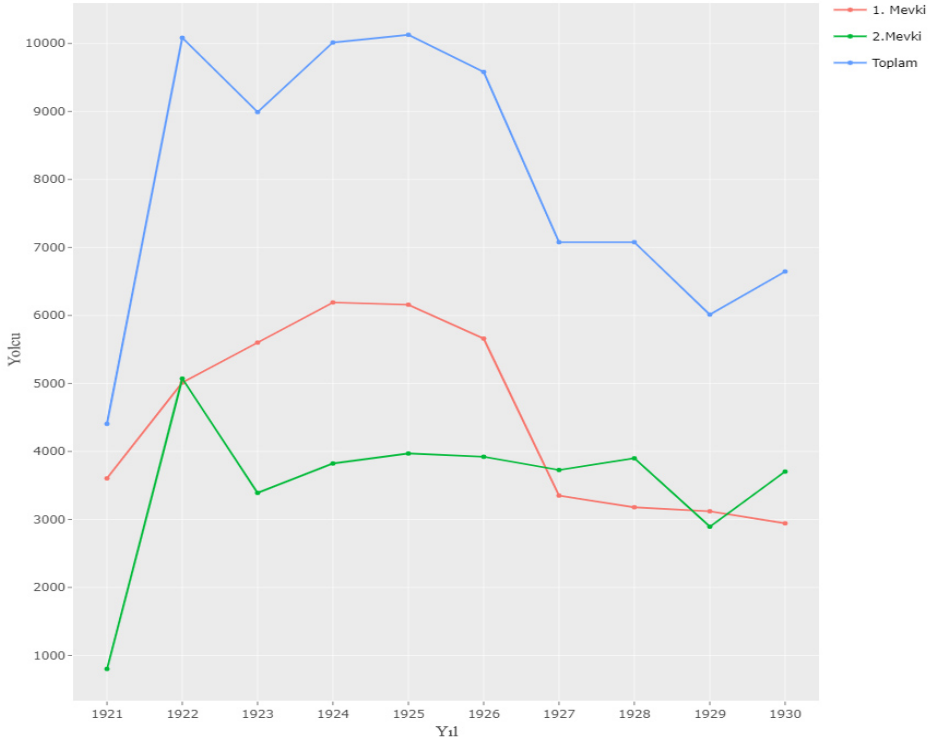

Kaynak: İETT Arşivi, 7103-03869-014 nolu belge

2.7.Taksim-Sirkeci Hattı

Taksim-Sirkeci tramvayı, birinci mevki araçları kullanan yolcu oranının %56 ile ikinci mevkiiden fazla olduğu yegâne hattır. Grafik 8'de görüldüğü üzere çalışma döneminin neredeyse tamamında birinci mevki yolcu sayısı fazladır. Buna rağmen ikinci mevki yolcu grafiği toplam yolcu dağılımını belirlemiş ve toplam yolcu grafiği ile aynı dalgalanma seyrini göstermiştir. Taksim hattında çalışan günlük toplam 10 aracın 7'si birinci mevki, 3'ü ise ikinci mevkidir. Mütareke yıllarında yolcu sayısındaki ani yükseliş dikkat çekicidir. 1921 yılında birinci mevki yolcu oranı %82 seviyesini test ederken, 1924 yılında ise 6.191 yolcu sayısına ulaşılmıştır. 1926 yılından sonra birinci mevki yolcularında azalma olsa da ikinci mevki ile başa baş gitmiştir. 1930'lu yıllara doğru grafiklerin yönü genelde aşağı yönlüyken, bu güzergâhta yolcu sayısında artış yaşanmıştır. Tramvay Şirketi, Taksim bölgesine çalışan tramvaylarda birinci mevki araç sayısını, ikinci mevkiye göre genelde yüksek tutmuştur. Benzer durum Harbiye-Fatih güzergâhı için de geçerlidir. Bu bölgelere erişmek için tramvayı kullanan İstanbulluların, birinci mevki bilet ücretini ödeyebileceğinin anlaşılmaktadır.

Grafik 8: 1920-1930 yılları arası 15 hat numaralı Taksim-Sirkeci günlük yolcu sayısı

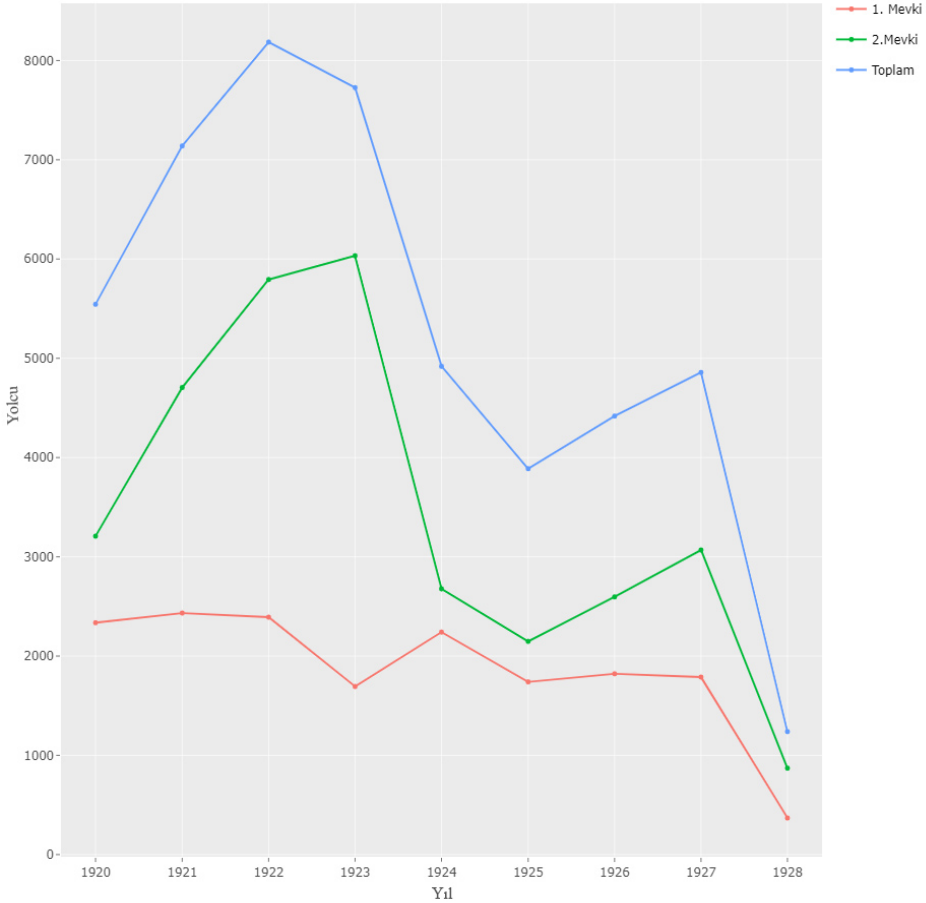

Kaynak: İETT Arşivi, 7103-03869-014 nolu belge

2.8.Tatavla-Tünel Hattı

Şişli-Tünel hattıyla Harbiye'ye kadar aynı güzergâhı kullandıktan sonra Tatavla (Kurtuluş)'ya dönen Tatavla-Tünel güzergâhında, birinci mevki yolcu kullanım oranı %36 seviyesindedir. Tatavla-Tünel hattında çalışan günlük toplam 6 aracın mevkiler arası dağılımı eşittir. İkinci mevkide günlük 3 araçla yolcuların %64'ü taşınmaktadır. Mütareke yıllarında birinci mevki yolcu sayısı yatay bir seyir izledikten sonra kısmi dalgalanmalar göstermiştir. Söz konusu hatta 1928 yılına kadar işletmeye devam edilmiş, 1929 sonrası hizmetten kaldırılmıştır. 1928 yılında toplam yolcu sayısı günlük 1.239 ile en alt seviyeye inmiştir. Tatavla-Tünel Hattı, 1929 yılından itibaren, güzergâhın Tünel'den Beyazıt'a uzatılmasıyla Tatavla-Beyazıt tramvayına dönüşmüştür.

Grafik 9: 1920-1928 yılları arası 11 hat numaralı Tatavla-Tünel günlük yolcu sayısı

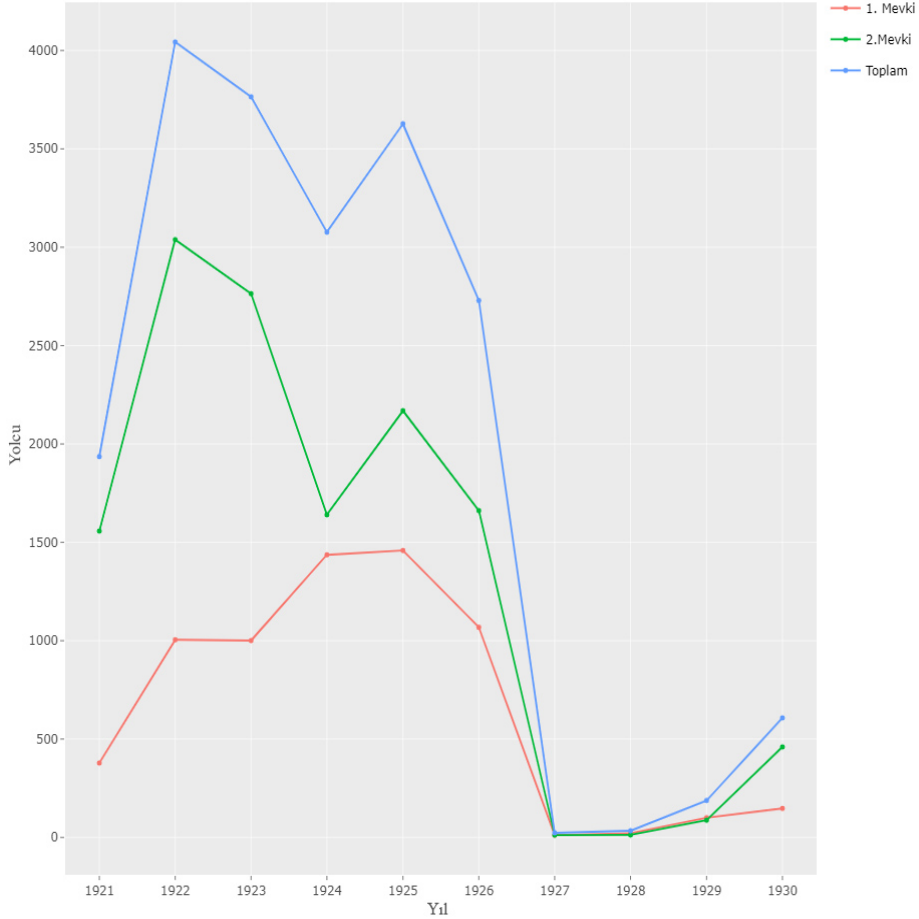

Kaynak: İETT Arşivi, 7103-03869-014 nolu belge

2.9.Maçka-Tünel Hattı

Maçka-Tünel hattı, yolcu sayısının düşük seyrettiği bir güzergâhtır. 1922 yılında, günlük 4.043 yolcu sayısı ile en yüksek değere ulaşmıştır. Mütareke yıllarında her iki mevki de yolcu sayısında artış gözlenmiştir. Birinci mevkiyi kullanan yolcuların toplam yolcu sayısındaki payı %39 düzeyindedir. Maçka-Tünel hattında günlük ortalamada sadece 3 araç servis yaparken, araçların ikisi birinci mevkiye ayrılmıştır. 1926 sonrası yolcu sayısı hayli düşmekle birlikte, 1930 yılına gelindiğinde, kısmi bir yükselişten söz edilebilir. Şişli güzergâhının her iki tarafındaki semtlere (Maçka ve Tatavla) ulaşım sağlayan tramvayların yolcu sayılarında 1927 yılından sonra anlamlı azalmalar yaşanmıştır.

Grafik 10: 1921-1930 yılları arası 14 hat numaralı Maçka-Tünel günlük yolcu sayısı

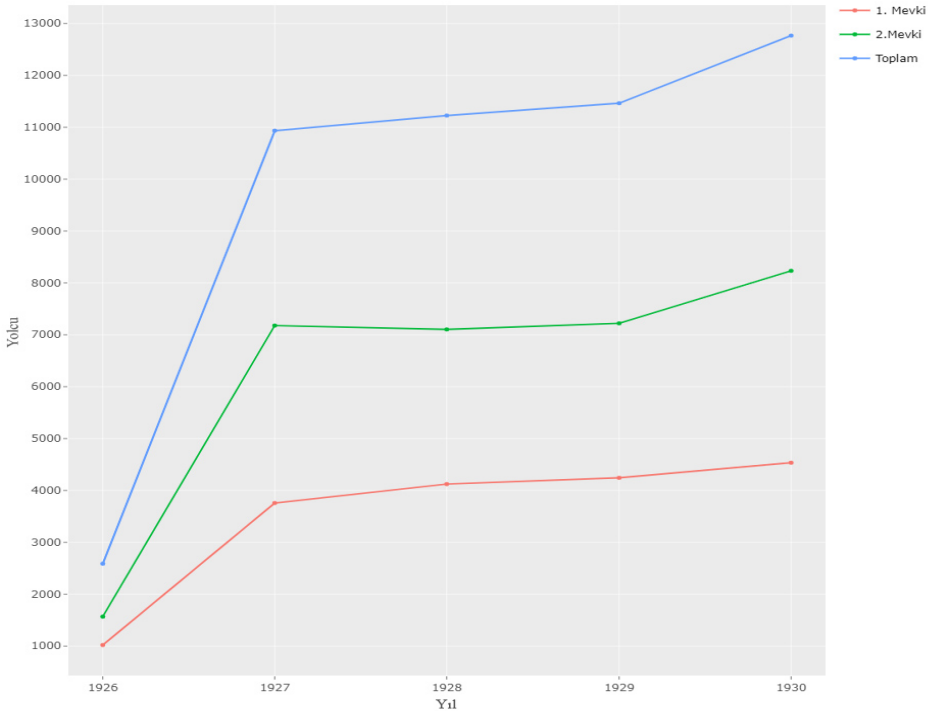

Kaynak: İETT Arşivi, 7103-03869-014 nolu belge

2.10.Maçka-Beyazıt Hattı

Maçka-Tünel hattını kullanan yolcuların İstanbul tarafına geçebilmeleri için birkaç tramvay aktarması yapmaları gerektiğinden, hattın daha fazla yolcu taşınması hedeflenerek güzergâh Beyazıt Meydanı'na kadar uzatılmıştır. Maçka-Beyazıt tramvay güzergâhı Tünel kullanımına gerek kalmadan Karaköy Köprüsünden geçerek Sirkeci ve Beyazıt gibi iş ve ticaret merkezlerine erişimi tek vasıtayla mümkün kılmıştır. 15 Ocak 1928 tarihli bilgi notunda, Maçka-Beyazıt hattında 3 birinci, 2 ikinci olmak üzere 5 aracın sefer yaptığı belirtilmektedir.³⁴ Hattın Beyazıt'a uzamasıyla birlikte günlük üçten beşe çıkarılan araç sayısı işletme dönemi boyunca devam etmiştir. 1926 yılında Maçka-Beyazıt hattının açılmasıyla sağlanan ulaşım kolaylığı yolcu sayısına yansımış ve günlük taşınan yolcu sayısı 1930'da 12.767 rakamına ulaşmıştır. Birinci mevki kullanım oranı %37 seviyesindedir. Birinci mevki ve ikinci mevki grafikleri, diğer hatlardan farklı bir seyirle birbirleriyle uyumlu bir eğrisel yol izlemişlerdir.

Grafik 11: 1926-1930 yılları arası 15 hat numaralı Maçka-Beyazıt günlük yolcu sayısı

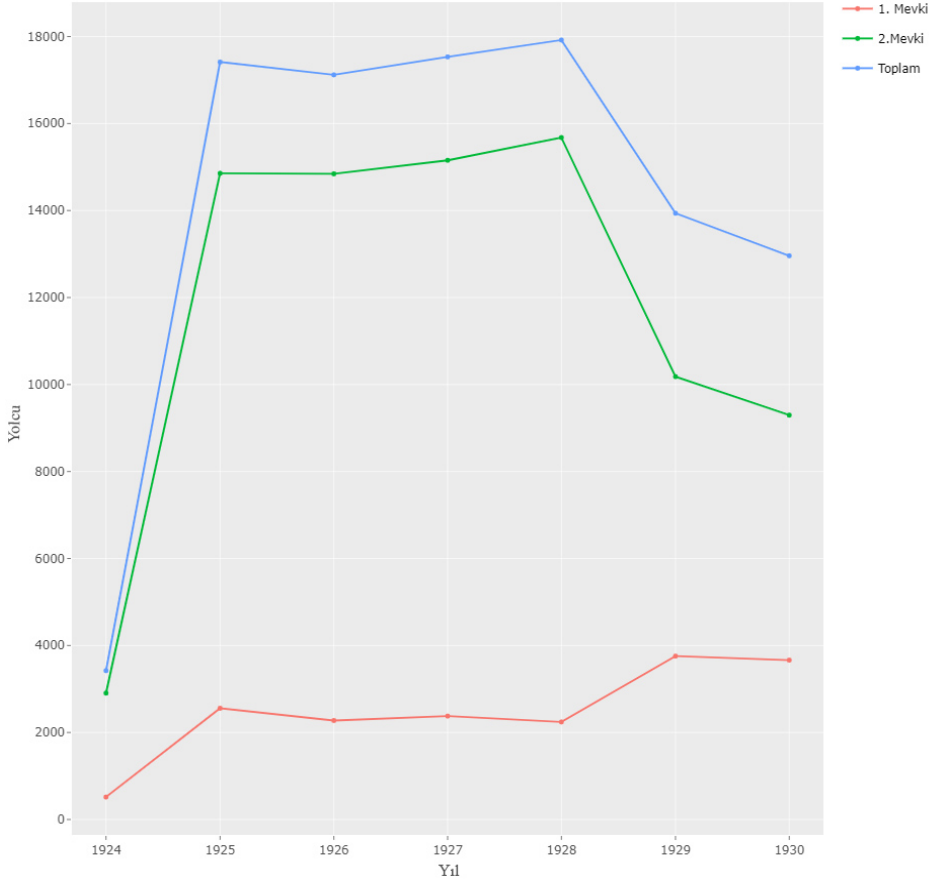
Kaynak: İETT Arşivi, 7103-03869-014 nolu belge

³⁴ İETT, 7103-02826-019.

2.11.Fatih-Beşiktaş Hattı

Fatih-Beşiktaş Hattı, 1924 yılında seferlerine başlamış ve günlük ortalama 13 araçla hizmet vermiştir. Araçların mevkiiler arasındaki günlük dağılımı 4 birinci mevki ve 9 ikinci mevki şeklindedir. Birinci mevkiyi kullanan yolcuların toplam yolcular içerisindeki payı, %18 düzeyindedir. Yolcuların ağırlıklı olarak ikinci mevki araçları kullandıkları görülmektedir. Yoğun saatlerde birinci mevki araçlar sefere çıkarılırken, birinci mevki yolcu sayısı 2.500-3.000 bandında seyretmiştir. 1928 yılında günlük yolcu sayısı 17.921 yolcu ile en üst seviyeye ulaşmıştır.

Grafik 12: 1924-1930 yılları arası 34 hat numaralı Fatih-Beşiktaş günlük yolcu sayısı

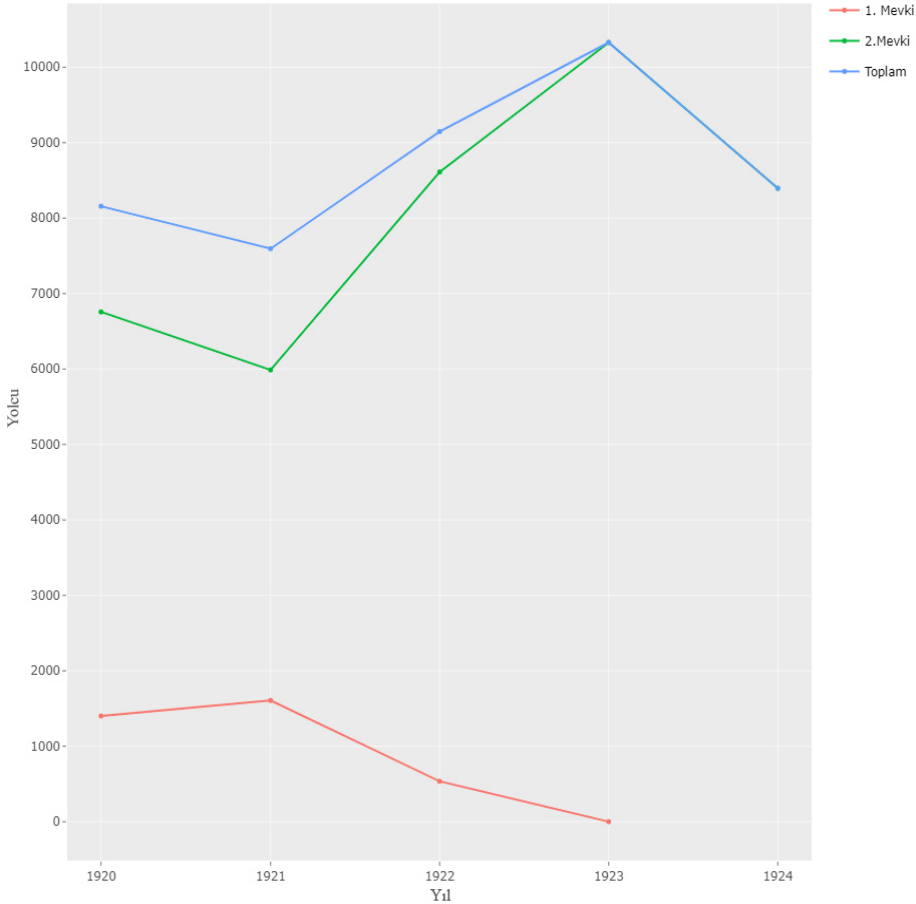

Kaynak: İETT Arşivi, 7103-03869-014 nolu belge

2.12.Beşiktaş-Karaköy Hattı

Boğaz bölgesinin ilk hattı olan Beşiktaş-Karaköy güzergâhında, günlük ortalama 4 araç sefere çıkarılmıştır. Hizmete sunulan dört araçtan üçü, ikinci mevki olarak servise alınmıştır. Aynı güzergâhtan geçen Bebek-Eminönü ve Ortaköy-Aksaray tramvaylarının birinci mevki araçları, Beşiktaş-Karaköy hattını kullanan yolcuların sadece bir birinci mevki araçla yetinmesini mümkün kılmıştır. Mütareke döneminde Beşiktaş güzergâhının hareketli ve yoğun olmasından dolayı, birinci mevki araçların tercihinde artış gözlenmektedir. 1921 yılında Beşiktaş-Karaköy güzergâhında birinci mevkide günlük 1.607 yolcu taşınmıştır. 1923 yılında günlük taşınan toplam yolcu sayısı ise 10.328 rakamına ulaşmıştır.

Grafik 13: 1920-1924 yılları arası Beşiktaş-Karaköy günlük yolcu sayısı

Kaynak: İETT Arşivi, 7103-03869-014 nolu belge

3. Mevkili Yolculukta Yaşanan Sorunlar

Şehremaneti Meclisi 1912 yılında yaptığı toplantıda, “birinci mevki araçların koyu kırmızı ve ikinci mevki araçların kurşun renginde” boyanmasına karar vermiştir.³⁵ Daha sonraki yıllarda mevkilerine göre tramvay araçlarının rengi ikinci mevkide farklılaşmıştır. Birinci mevki tramvay araçlarının dışı kırmızıya boyalı, koltukları maruken kaplı; ikinci mevki araçların dışı yeşil, koltukları ise sadece cilalı tahtadan yapılı şeklinde tarif edilmiştir.³⁶ Elektrikli Tramvay Umur-ı Zabıta Nizamnamesinde “Tramvay araçlarının içerisinde birinci mevki araçlara on, ikinci mevki araçlara sekiz elektrik lambası takılacaktır”³⁷ denilmektedir. Bu haliyle birinci ve ikinci mevki araçların aydınlatma detaylarındaki farklılığın bile açıkça tarif edildiği anlaşılmaktadır. Ne var ki İkdam Gazetesi’nde 7.05.1926 tarihinde çıkan Memleketimizde Şirketlerin Vaziyeti başlıklı yazıda; Tramvay Şirketi, araçlarını yenilememekle, mevki farkından dolayı farklı ücret tarifesi uyguladığı halde birinci mevki yolcularına minderli bir koltuk hizmeti dahi sunmamakla suçlanmakta ve kendi çıkarları dışında başka bir şey düşünmemekle itham edilmektedir.³⁸ Birinci mevki araçlarda farklı ücret alındığı halde, araçlar arasında herhangi bir farklılık olmadığı, aynı araçların dışları farklı renklere boyanarak sefere konulduğu şikâyet konusu olmaktadır.³⁹

Mevkilerde uygulanan farklı ücret tarifeleri ve birinci mevki araçların niteliği konusu yolcuların dönemseller olarak tepkilerini çekmeyi sürdürmüştür. 10 numaralı Şişli-Tünel tramvayında yaşanan hadise bu duruma örnek teşkil etmektedir. Harbiye durağında 13:39’da Şişli-Tünel hattına binen bir yolcu, 110 para vererek Tünel için bir bilet talep etmiştir. Kondüktörün aracın birinci mevki olduğu, 110 para ile ancak ikinci mevki bir araca binebileceği uyarısı üzerine; koltukların kaplamasının olmaması ve araç içlerinde farklılık bulunmamasından dolayı yolcu birinci mevki araçtan inmek istememiştir. Bunun üzerine vatman, Harbiye polis noktası önünde aracı durdurarak polisten yardım istemiş, yolcu birinci ve ikinci mevki araçlar arasında bir fark olmadığına dair gazete neşriyatını delil olarak polise sunmuştur. Gazetede habere istinaden polisin tramvayın yoluna devam etmesini istemesi ise Tramvay Şirketi’ni hayli öfkelenmiştir. Polis Müdürlüğü’ne 27 Ağustos 1925 tarihinde yazılan yazıda; resmi olarak itibar edilmesi gereken bilginin gazete neşriyatı değil, Şirket görevlilerinin beyanları olduğu tekitle bildirilmiş, başkaca beyanlara göre hareket eden memurlar hakkında resmi işlem yapılması talep edilmiştir.⁴⁰

³⁵ İETT, 7103-03534-078.

³⁶ Rasim, s. 76.

³⁷ Osman Nuri Ergin, *Mecelle-İ Umur-ı Belediye*, İBB Kültür İşleri Daire Başkanlığı, Cilt V, İstanbul 1995, s. 2466-2476.

³⁸ İETT, 7103-02823-039.

³⁹ İETT, 7103-03697-0828.

⁴⁰ İETT, 7103-03606-059.

Yolcularla Şirket yetkililerini karşı karşıya getiren önemli tartışmalardan bir diğeri de kimlere indirim uygulanacağı ve indirimli yolcuların bu haklarını hangi mevkide ve nasıl kullanacakları konusudur. Tramvay ücretlerinde uygulanacak indirimin belirlenmesi için, Şehremaneti ile Şirket arasında müzakereler yapılmıştır. Varılan mutabakat çerçevesinde, posta memurları ile çavuş rütbesine kadar olan askerlerin, üniformalı olmaları ve ikinci mevkide seyahat etmeleri şartıyla normal ücretin yarısını ödemelerine karar verilmiştir.⁴¹ 1 Aralık 1926 tarihinde İstanbul Merkez Kumandanlığı tarafından askeri personele birinci mevki tramvayla yolculuk etmelerinin yasaklandığı bildirilmiştir.⁴² Tramvay Şirketi tarafından, Hükümet ile yapılan sözleşmeye istinaden ikinci mevkide indirimli tarifeden yalnızca resmi kıyafetli polis memurlarının yararlanma hakkı olduğunun altı çizilerek, aracın ön ve arka sahanlığında sadece bir polis memurunun seyahat etmesi durumunda bahsedilen indirimin uygulanacağı beyan edilmiştir. Sivil elbise giyen polis memurlarının ücrete tabi olduğu belirtilerek, resmi kıyafetli olsa dahi paso taşımayan polislerin tramvay ücretinin tamamını vermek mecburiyetinde oldukları yazıyla hatırlatılmıştır.⁴³

Hangi görevlilerin indirimli olarak tramvayla seyahat edebilecekleri ve yolculuk esnasında uymaları gereken kuralların çerçevesi belirlenmiş olmasına rağmen bu konuda gerilimin eksik olmadığı çok sayıda kurum belgesi ve karakol tutanağından anlaşılmaktadır. 18 Nisan 1925 tarihinde 1604 yaka numaralı belediye zabıta memuru, 53 nolu birinci mevki tramvay aracına binmiş ve biletçinin, arka sahanlıkta durması halinde kendisinden indirimli ücret alacağını beyan etmesine rağmen, yapılan uyarıyı dikkate almadığı gibi indirimli bilet ücretini de ödemiştir. Ertesi gün bu defa 1841 yaka numaralı başka bir Belediye zabıta memuru, sivil kıyafetlerle 40 nolu birinci mevki bir araca binerek ön sahanlıkta seyahat etmiş ve kesin bir tavırla bilet parasını ödemekten imtina etmiştir. Beyazıt Polis Merkezinde konu ile ilgili zabıt tutulmuştur. Şirket, Şehremaneti'ne yaptığı başvuruda oldukça sık tekrar eden bu hususun sözleşmelere aykırı olduğunu vurgulayarak, bahsi geçen memurlarla ilgili yasal işlem yapılmasını talep etmiştir.⁴⁴

Başka bir hadisede ise Sirkeci-Yedikule seferini yapan tramvaya, Sultanahmet durağından birinci mevki araca binerek kanepeye oturan 1604 yaka numaralı Belediye Zabıta Memuru, talimatlar doğrultusunda uyarılmıştır. Zabıta memurlarının birinci mevki araçlara binmeleri ve özellikle de koltuklara oturmaları yasak olduğundan kondüktör ilk durakta memurun araçtan inerek arkadan gelecek ikinci mevki bir araca binmesi gerektiği konusunda kendilerini bilgilendirmiştir.

⁴¹ İbrahim Murat Bozkurt, *İstanbul Kenti İçin Kara Toplu Ulaşım Hizmetlerinin Başlaması Ve Gelişimi 1850-1900*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2004, s. 137

⁴² İETT, 7103-03580-0049.

⁴³ İETT, 7103-03606-037.

⁴⁴ İETT, 7103-03547-0064.

Belediye zabıta memurunun ikinci mevki araca geçmeyeceğini, mevcut araçla yoluna devam edeceğini beyan etmesi üzerine; vatman, aracı Türbe’de durdurarak polis noktasına müracaat etmiştir. Tartışma karşılıklı atışma ve hakaretlerle sürmüştür. Şirket, Belediye memurunun cezalandırılmasını talep etmektedir.⁴⁵

Belediye memurlarının ücret ödemediği tramvay kullanma ısrarları hiç eksik olmamıştır. Harbiye’den hareketle Fatih’e sefere çıkan tramvaya, aracın ön kapısından binen sivil kıyafetli yolcuya yaklaşan kondüktör, bilet ücretini talep edince, yolcu “memur” diye karşılık verir. Hüviyetinden Belediye Zabıta Memuru olduğu anlaşılan şahsa, sivil olduğu için bilet alması gerektiği hatırlatılınca; “böyle bir talimat yoktur, bilet almam” diye diretir. Bunun üzerine araç Beyazıt Polis Merkezi önünde durdurulur ve karakola müracaat edilir. Fatih mıntıkasına bağlı, birinci sınıf Belediye Zabıta Memuru olan Mehmet Tevfik Efendi oğlu İsmail Hakkı Efendi, karakolda da bilet ücretini ödememe ısrarını sürdürmüştür. Konuyla ilgili 18 Nisan 1925 tarihinde karakolda düzenlenen tutanağa istinaden, sıkça karşılaşılan Belediye zabıta memurlarının ücret ödememe konusunda uyarılmaları ve adı geçen şahıstan Beyazıt’tan Şehzade’ye kadar yapılan yolculuğun ücretinin tahsil edilmesi Şehremaneti’nden istenmektedir.⁴⁶

Sonuç

Çalışma kapsamında incelenen 1929-1930 yılları arasında toplu taşıma vasıtalarıyla sağlanan şehir içi seyahatlerin yaklaşık yarısı tramvay araçları ile yapılmaktadır. Tramvay yolculuklarının dörtte biri birinci mevki araçlarla gerçekleştirilirken, asıl kitleyi oluşturan dörtte üçlük kesim ikinci mevki araçlarla yolculuğu tercih etmektedir. Birinci mevkiye tek yön seyahatin yolcuya maliyeti, ikinci mevkiye nispetle ve mesafeye bağlı olarak 1,5 ila 2 kat daha fazladır. Ulaşım giderlerinin kişi başı elde edilen toplam gelire göre pahalı olduğu İstanbul tramvayında ikinci mevki araçlarla seyahatin oransal ağırlığı anlaşılmaktadır.

Toplam yolcu sayıları açısından incelendiğinde, birinci mevki araçların kullanımının mütareke yıllarında oldukça arttığı, daha sonraki dönemlerde yatay bir seyir izlediği görülmektedir. Hatların neredeyse tamamında ikinci mevki yolculuk grafikleri, toplam yolcu grafiğiyle benzer bir seyir izlemektedir. Bu durum ulaşım daha az ücret ödemek isteyen ve ana yolcu kitlesini teşkil eden ikinci mevki yolcularının tramvay yolculuğundaki belirleyici rolünü göstermektedir.

Tramvay hatlarının ayrı ayrı grafik eğrileri bölgesel kullanımların farklılıklarını ortaya koymaktadır. Ekonomik olarak hareketli ve alım gücü yüksek olan vatandaşların yaşadığı Şişli gibi semtlerde birinci mevki tramvay kullanımlarının oransal anlamda ortalama değerlerin üzerine çıktığı gözlenmektedir. Ekonomik kapasitesi daha sınırlı ahalinin yaşadığı sur içi İstanbul’unda ise birinci

⁴⁵ İETT, 7103-03547-0065/7103-03547-0066.

⁴⁶ İETT, 7103-03547-0068.

mevki yolcu sayılarının son derece düşük seyrettiği ve zaman içerisinde Edirnekapı, Topkapı ve Yedikule gibi hatlarda birinci mevki araçların kaldırıldığı görülmektedir. Ekonomik olarak dar ve orta gelirli vatandaşların ağırlıklı olarak kullandığı Harbiye-Fatih hattında, araçların %56'sının birinci mevki olması ve birinci mevkiyi kullanmak zorunda kalan yolcuların oranının %42 gibi yüksek bir düzeyde bulunması dikkat çekicidir. Kamuoyu ve idarenin baskıları bu hatta servise çıkarılan ikinci mevki araç sayısının artırılmasına yeterli olmamıştır. Yolcu sayısının çok yüksek olduğu Fatih hattında, Şirket birinci mevki yolcu gelirlerinden vaz geçmek istemediğinden üzerindeki baskıları geçiştirmek yoluna gitmiştir.

Belediye memurlarının ve asker-polis görevlilerin üniformalı veya üniformasız tramvay seyahatleri, zaman zaman karakolda biten tartışmaların yaşanmasına yol açmıştır. Tramvay ücretinin ödenmemesi, indirimli tarifeye itirazlar ve birinci mevkide seyahat etme ısrarı, memurlarla Şirket yetkilileri arasında yaşanan temel tartışma konularıdır. Yaşanan gerilim sonucunda sınırlı sayıda da olsa vatman ve kondüktörlerin darp edilmesine varan hadiselerin meydana geldiği Şirket kayıtlarından anlaşılmaktadır. Yaşanan tartışmalar sonucu karakolda tutulan tutanaklar, birinci mevki araçların çoğunun sadece dış renginin farklı olduğu, içinin ikinci mevki araçlarla aynı olduğu yönündedir. Şirket'in daha çok gelir elde etmek için gerekli teknik yeterliliği ve araç içi minderli koltuk düzenini sağlamadan ikinci mevki araçları, birinci mevki olarak sefere çıkardığı basında da yer bulmaktadır. Birinci mevki araçların ücretinin fazlalığından dolayı araç içi yoğunluğun, ikinci mevkiye göre daha az olması en büyük yolcu konforu olarak değerlendirilebilir.

Kaynaklar

- Arısal, M, Millileştirme Öncesi İstanbul'da Ulaşım (1869-1938), Kitabevi yayınları, İstanbul 2021.
- Ayral, Naci, *İstanbul Belediye Mecmuası*, Sayı 172-173, 1938-1939.
- Bozkurt, İbrahim, Murat, *İstanbul kent içi kara toplu ulaşım hizmetlerinin başlaması ve gelişimi 1850-1900*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2004.
- Duben, Alan & Behar, Cem, *İstanbul Haneleri*, İletişim Yayınları, 2. Basım, İstanbul 1998.
- Emrence, Cem, "İstanbul tramvayında sınıf ve kimlik 1871-1922", *Toplumsal Tarih Dergisi*, 16(93), 2001 s. 6-13.
- Ergin, Osman, Nuri, *Mecelle-i umur-ı belediyye*, İBB Kültür İşleri Daire Başkanlığı, Cilt V, İstanbul 1995.
- Ergin, Osman, Nuri, "İstanbul'da vesait-i nakliye şirket ve idareleri tarifeleri ve taşıdıkları yolcu adedi" *Şehremaneti Mecmuası*, (10), 1925.

**İstanbul Elektrik Tramvay ve Tünel İşletmeleri Genel Müdürlüğü Arşivi (İETT)
Belgeleri:**

- İstanbul Elektrik Tramvay ve Tünel İşletmeleri Arşivi, 7103-02822-029
İstanbul Elektrik Tramvay ve Tünel İşletmeleri Arşivi, 7103-02823-004,039
İstanbul Elektrik Tramvay ve Tünel İşletmeleri Arşivi, 7103-02826-006, 019
İstanbul Elektrik Tramvay ve Tünel İşletmeleri Arşivi, 7103-03534-078
İstanbul Elektrik Tramvay ve Tünel İşletmeleri Arşivi, 7103-03546-032,033,053,056
İstanbul Elektrik Tramvay ve Tünel İşletmeleri Arşivi, 7103-03547-
044,0064,0065,0066,0068
İstanbul Elektrik Tramvay ve Tünel İşletmeleri Arşivi, 7103-03566-001/7103-03566-099
İstanbul Elektrik Tramvay ve Tünel İşletmeleri Arşivi, 7103-03566-008/7103-03566-014
İstanbul Elektrik Tramvay ve Tünel İşletmeleri Arşivi, 7103-03566-082/7103-03566-099'a
kadar
İstanbul Elektrik Tramvay ve Tünel İşletmeleri Arşivi, 7103-03580-0049
İstanbul Elektrik Tramvay ve Tünel İşletmeleri Arşivi, 7103-03606-037,059
İstanbul Elektrik Tramvay ve Tünel İşletmeleri Arşivi, 7103-03697-0828
İstanbul Elektrik Tramvay ve Tünel İşletmeleri Arşivi, 7103-03869-014,098
Kuban, Doğan, *İstanbul Bir Kent Tarihi*, 3. Basım, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2004.
Öztürk, Ali, İhsan, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e imtiyaz usulü ile yürütülen İstanbul belediye hizmetleri*
(Yap işlet-devret uygulaması), İBB Kültür A.Ş. Yayınları. İstanbul 2010.
Rasim, Ahmet, *Eşkal-i zaman*, MEB Yayınları, İstanbul 1994.
Ryan, James, "Unveiling" the Tramway: The Intimate Public Sphere in Late Ottoman and
Republican Istanbul. *Journal of Urban History*, 44(5), 811–834.
<https://doi.org/10.1177/0096144216641070>, 2016.
Tekeli, İlhan, *Toplu eserler 9: İstanbul kent içi ulaşımın gelişimi (1927-1985)*, Tarih Vakfı Yurt
Yayınları, İstanbul 2009.
Toprak, Zafer, "Tarihsel nüfusbilim açısından İstanbul'un nüfusu ve toplumsal
topoğrafyası", *Dünya ve Bugünüyle Toplum ve Ekonomi*, Nisan, 3, 1992, s.109-120.

Summary

The horse-drawn tram services, which started between Azapkapı and Beşiktaş on the Bosphorus Line in 1871, increased the number of 2 million passengers carried annually over time. After the period of 41 years, the horse-drawn tram services had reached an annually average of 8 million passengers. In the years of the horse-drawn tram, first class journeys were made on the upper floors of the double-decker trams operated on routes with suitable slope levels such as the Bosphorus Line and on other tram lines on demand. The increase in the use of first class vehicles mostly coincides with the electric tram period. The electric tram, which was first put into operation on the Şişli-Tünel line on 16th of August in 1913, started to run consecutively

on both sides of the Golden Horn from the beginning of 1914, following the completion of the Silahtarğa Electricity Factory and the Karaköy Bridge, and became an integrated network that encompassed the whole of İstanbul. Through the renewed infrastructure and the transition to the electric system as traction power; the operation of the tram accelerated approximately 3 times and the number of passengers increased 8.5 times. The fact that the speed and comfort of transportation by tram has increased so much has made the use of trams indispensable for the people of İstanbul, who had different economic incomes.

Between the years of 1929-1930, which was examined within the scope of the study, one of every two journeys made by public transportation vehicles throughout İstanbul was provided by using trams. In this process, both the high number of passenger density experienced in tram vehicles and the change in the consumption behavior of economically differentiated segments led to the preference of first class journeys. The difference in the use of the first class between the districts offers a rich research content in terms of economic and social sciences fields. It is observed that the usage capacity of first class vehicles varies depending on the economic vitality of the districts and the purchasing power of the residents.

Calculations were made on the total number of passengers of the eleven year period constituting the study period, revealed that first class passenger use was at the rate of 25% and second class travels at the level of 75%. The number of vehicles launched during the period was 221 vehicles on a daily average. 78 of the vehicles were operated in the first class and 143 in the second class. As mentioned above, the first and the second class travels were 25% and 75%, respectively, while the ratio of vehicles to the total number of vehicles according to their classes was again 35% and 65%, respectively. While the number of first class passengers was one-quarter, the number of allocated vehicles was kept at the level of about one-third. This situation revealed that privileges were given to first class passengers and they were provided to travel in more comfortable conditions. First class passenger use was its lowest level in 1923 with the number of 34,861 passengers on a daily basis and 23%; in 1929, it reached the highest level with 48,656 passengers and 29% share.

While the total number of vehicles in the tram fleet was 186 in 1919, the number of first class vehicles was only 52. In 1920, the total number of vehicles increased to 226, the number of first class vehicles to 75; 256 and 88 respectively in 1921; in 1922 it increased to 270 and 90. In the following years, the number of first class vehicles remained in 90 until 1929. It was 97 in 1927 and 1928, and increased to 115 in the 1929-1931 period. In the following years, it was observed that the number of first class vehicles changed between 100 and 108 until 1936. While the ratio of the number of first class vehicles to the total vehicles in the fleet was 28% in 1919, it was 33% in the general average of the 1920s and 34% in the average of the 1930s. The gradual increase in the number of first class vehicles led to inter-departmental ticket prices.

The main issue affecting the distribution of trips between locations was the fare policy applied in transportation. It was seen from the evaluation mode on the fare tariff announced by the Tramway Company in 1924 that while the first class was 5 kuruş, the second class was 2,5 kuruş; 5,5 and 3 respectively in 1926. In 1927, it was 6 and 3,25 kuruş. When 0.25 transport tax was added to the fares between 1-2 continents, passengers in close range pay approximately twice as much as second class to travel in first class. In long distance journeys, the gap narrowed a little more, and it was understood that first class ticket prices were approximately 1.5 times more expensive than second class. Compared to European cities, the increasing effect of the cost of traveling with İstanbul trams, which was expensive, on first class journeys, restricted or made it impossible to travel in this location in many districts.

When the total number of passengers was examined, it was seen that the use of first class vehicles increased considerably during the armistice years and followed a horizontal course in the following periods. Second class journey charts on almost all lines followed a similar trend with the total passenger chart. This situation showed the decisive role of the second class passengers, who wanted to pay less for transportation and constitute the main passenger mass, in the tram journey.

The individual graphic curves of the tram lines revealed the differences in regional uses. It was observed that the use of first class trams in districts such as Şişli, where economically active citizens with high purchasing power live, were proportionally above the average values. It was seen that the number of first class passengers was extremely low in the inner regions of İstanbul, where the people with a limited economic capacity live, and the first class vehicles have been removed from lines such as Edirnekapı, Topkapı and Yedikule over time. On the Harbiye-Fatih line, which was predominantly used by low-income and middle-income citizens, 56% of the vehicles were first class and the rate of passengers who had to use the first class was at the high level of 42%. The pressures of the public and the administration were not sufficient to increase the number of second class vehicles put into service on this line. On the Fatih line, where the number of passenger was very high, the Company did not want to give up its first class passenger revenues. So it tried to bypass on it, and as a result, the passengers had to use first class vehicles.

The tram travels of municipal officers and military police officers, with or without uniforms, led to discussions that ended in the police station from time to time. The insistence of the municipal officials to use the tram without paying a fee has never been stopping. Non-payment of the tram fare, objections to the discounted tariff, and insistence on first class travel were the main issues of the discussion between the officers and the Company officials. It was understood from the Company records that some of the discussions resulted in incidents including the battering of the trainees and conductors. The minutes kept in the police station as a result of the discussions gave an idea that most of the first class vehicles only had different exterior colors and the interior was the same as the second class

vehicles. It was also mentioned in the press that the Company launched first class vehicles without providing the necessary technical competence and cushioned car seats to generate more income. The fact that the density of the interior of the vehicle was less than that of the second class due to the high price of the first class vehicles could be considered as the greatest comfort for the passengers.

BİZANSLILARIN SİYASİ COĞRAFYASINDA İTALYA VE İTALYANLAR (XIV. YÜZYIL)*

Angeliki E. Laiou
(Çev. Murat Keçiş** ve Müjdat Namdar***)

XIV. yüzyılda Bizanslılar; siyasi, ticari ve kültürel olmak üzere çeşitli alanlarda İtalyanlar ile yakın ilişki içerisindeydiler. Burada incelemek istediğim husus, Bizanslıların siyasi coğrafyası içerisinde İtalyanların ve İtalya'nın yeri olacaktır: Bizanslılar bölgeyi, halkını ve siyasetini ne kadar biliyorlardı ve ne kadar önemsiyorlardı? Siyasi coğrafya, kullandığım anlamıyla, coğrafya, etnografya ve siyasi tarihi birleştirir; Bizanslıların İtalyanlar ve İtalya ile alakalı olarak bu kategorileri ne kadar kullandığı ihtilafın bir parçasıdır.¹ Kullanacağım metinler, XIV. yüzyılın üç büyük tarihçesine aittir -Georgios Pakhymeres, Ioannes Kantakuzenos ve Nikephoros Gregoras- ve dolayısıyla bu çalışmanın konu ile alakalı genel bir araştırma olmayacağı, daha çok belirli bir dönemin tarih yazım çalışması olacağı hususu açıklığa kavuşturulmalıdır.

Bahsi geçen üç tarihçi arasından, Pakhymeres, benim fikrime göre en ilgi çekici olanıdır ve bu konuda onu Gregoras takip etmektedir. Özellikle, iç siyaset ve uluslararası karmaşanın etnografik gözlemlerle birlikte oldukça yüksek bir düzeyde

* **Makalenin Orijinal Künyesi:** Angeliki E. Laiou, "Italy and the Italians in the Political Geography of the Byzantines (14th Century)", *Dumbarton Oaks Papers*, Vol. 49, Symposium on Byzantium and the Italians, 13th-15th Centuries (1995), s. 73-98

** Prof. Dr., *Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü* Muğla. E-posta: muratkecis@mu.edu.tr. ORCID ID: 0000-0001-9776-3976

*** Yüksek Lisans Öğrencisi., *Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı*, Muğla. E-posta: mujdatnamdar@gmail.com. ORCID ID: 0000-0002-6981-7356

¹ Konu hakkında genel bilgi için bkz. Laiou, "On Political Geography: The Black Sea of Pakhymeres," *The Making of Byzantine History: Studies Dedicated to Donald M. Nicol*, ed. R. Beaton ve Ch. Roueché (London, 1993), 94-121. Cenova hakkında bakınız, S. Origone, "Genova vista da Bisanzio", *La Storia dei Genovesi*, IX (1989), 485-505; Aynı kişi, "Genova nel confronto con Bisanzio: Il giudizio degli storici bizantini (secoli XIV-XV)", *Bisanzio e Genova* (Genoa, 1992), 251-61. Bizans'a dair Cenovalı bakış açısı için bakınız, M. Balard, "II mondo bizantino visto da Genova", *Europa e Mediterraneo tra medioevo e prima eta moderna: l'osservatorio italiano*, ed. S. Gensini (Comune San Miniato, s.a.), 281-95.

sunulduğu Moğollar ve Kumanlar ile ilgili tartışmada açıkça görüldüğü üzere, Pakhymeres'in insanlar ve onların gelenekleri ile ilgili geniş bir merakı bulunmaktaydı. Bilhassa, Pakhymeres'in de hiç şüphesiz haberdar olduğu, Ptolemaios haritasına bakan bir kişi, onun Küçük Asya ve Karadeniz Bölgesi üzerine yaptığı coğrafi gözlemlerin etkileyici bir şekilde doğru olduğunu görürdü. Buna karşılık, İtalya Yarımadası ve İtalyanlar söz konusu olduğunda, genel olarak Batılıların veya spesifik olarak İtalyanların Bizans tasvirlerinde gelenekselleşmiş olan birkaç klişe ifade dışında, çok az coğrafi referans ve etnografik gözlem vardır: VIII. Mikhail'in emri altındaki paralı askerler (yabancı İtalyan birliği) "sarışın ve savaşçı ırk" (τὸ ξανθὸν τε καὶ ἀριμᾶτον γένος) olarak adlandırılırdı; tam aksine, İtalyancada Pelagonia Savaşı olarak adlandırılan savaşta Akhaialı William'in* ordusu "aptal, korkak ve yumuşak" (βλαξί καὶ τρυφεροῖς οὖσι)² olarak nitelendirilmekteydi ki ilki ikincisinden daha klişe bir ifadeydi. Beklendiği üzere Pakhymeres, belki de Yunanca öğrenildiği için tercih ettiği, en azından XII. yüzyıldan bu yana bilinen mevcut bir tabir olan "İtalyanların" kibriden de sıklıkla bahsedirdi; Pakhymeres (XII. yüzyıldaki yazarların yapmış olduğu gibi) genellikle İtalyanlara atfen ya da Katalanlarla ilişkili olarak, ırkların κόροζα'sından söz etmekteydi.³ Aslında "İtalyan" özelliği olarak adlandırılan bu klişe, genel olarak Batılılar için en sık kullanılan tabirlerden biridir.

Geleneksel olarak Bizans tarih eserlerinde (ve belki de genel olarak Ortaçağ tarih yazımında) etnografik gözlemlerin olmaması tuhaf değildir. Etnografik gözlemler göçebeler ya da hareket halindeki halklar -mükemmel "barbarlar"- üzerinde uygulanma eğilimi gösterirken, yerleşik halklar -bilhassa Antikçağlardan beri bilinenler- nadiren betimlenirler çünkü onlar için gelenekselleşmiş tanımlamalar yeterlidir. Bu gerçek dikkate alındığında, bizim araştırmamız daha çok siyasi meselelere odaklanmaktadır; Pakhymeres ve diğer tarihçiler, İtalyanları kendi siyasi evrenlerinde nereye yerleştiriyorlar? Daha sonra ikinci incelememize gelmekteyiz. Pakhymeres neredeyse hiçbir zaman "İtalya" terimini kullanmamaktadır.⁴ Hatta coğrafi olarak da ne Avrupa'yı ne de İtalya'yı tek parçalı bir yapı olarak görür. Bunun yerine, yarımadanın çeşitli siyasi oluşumlara bölünmesini göz önünde bulundurur: Özellikle Venedik, Cenova ve Pisa Deniz Cumhuriyetlerine, Montferrat Markizliği'ne, Apulia Krallığı'na, Napoli ve Sicilya

* Akhaia Prensi Villehardouinli William (ç.n.)

² G. Pachymeres, *Relations historiques*, düzenleme ve çeviri. A. Failler, I (Paris, 1984), 79, 121 (bundan sonra Failler); buna da bakınız, H. Hunger, *Graeculus Perfidus* ΙΤΑΟΣ ΙΤΑΟΣ (Rome, 1987).

³ Failler, 219; G. Pachymeres, *De Michaelē et Andronico Palaeologis*, Bonn ed., 2 cilt. (1835), II, 237 (Bundan sonra Pachymeres, [Bonn]): Venedikliler daha çok "İtalyan Kibri" ile hareket etmişlerdir (Ιταλικῆς κοροζῆς καὶ φουάγματος); Karşılaştırmamız: II, 70. Katalanların da İtalyan κόροζα ile birlikte hareket ettiği söylenmiştir: Örneğin, II, 572.

⁴ İstisna için bkz. Failler, 255: Mikhail Palaeologos elçiler gönderir πρὸς τοὺς ἐπιδόξους τῆς Ἰταλίας.

Krallıklarına değinir.⁵ O, sadece farklı siyasi oluşumların var olduğunu bilmekle kalmaz, bilhassa Venedik ve Cenova arasındaki gibi, söz edilen devletler arasında da siyasi çekişmelerin mevcudiyetinin farkındadır. Bu, bahsi geçen siyasi oluşumların bireyselleşmesine rağmen, “İtalyan” teriminin çok genel, gerçekten kapsamlı bir şekilde kullanılmasıdır. “İtalya” teriminin kullanımı ile “İtalyanlar” kelimesinin kullanımı arasındaki bu ayırım, XIV. yüzyılın diğer tarihçileri tarafından tekrarlanmaz.

Pakhmeres’in tarihinde İtalyan sıfatı, birtakım şeyleri tanımlamak; bilhassa hem İtalyan ilişkilerini hem de insanlarını ve daha da ilginç, genel anlamda batılları ifade etmek için kullanılır. Bu ikincisinde, genel kullanım, Pakhmeres’te nadir olan ama diğer kaynaklarda daha yaygın bir kullanım olan “Latinler” teriminin karşılığıdır. Böylece, bize göre mantığa ters bir şekilde, IV. Haçlı Seferi’ne katılanlar ve Konstantinopolis Latin İmparatorluğu’nun yöneticileri “İtalyanlar” olarak adlandırılır. Courtenaylı II. Baldwin “İtalyanların İmparatoru” olarak isimlendirilir;⁶ şehir Bizans tarafından tekrar ele geçirildiğinde saray İtalyan izlerinden arındırılmıştır (μαπνοῦ καὶ λιγνῶος Ἰταλιηῆς).⁷ Benzer şekilde, Akhaia Prenslüğü kuvvetleri ve prensleri de İtalyan olarak adlandırılmışlardır, en azından çoğunlukla; bazen, daha yaygın olan “Latin” terimi, alternatif olarak İtalyan şeklinde kullanılmıştır.⁸ Anjou ve Valois Hanedanlarının Konstantinopolis’i yeniden ele geçirmek için yaptığı planları, “İtalyanların” hırsları olarak tanımlanmıştır.⁹ Bu kapsamlı kullanım, çeşitli şekillerde “Katalanlar”, “Almugavarlar” ve “İtalyanlar” olarak tanımlanan Katalanlara kadar uzanır.¹⁰ Pakhmeres’in onların gerçek kökenlerinin farkında olmadığı söylenemez çünkü Katalan güçlerinin Bizans İmparatorluğu’na gelmeden önce savaştığı Sicilya’ya Aragon Hanedanı’nı ve İspanyolları getiren siyasi olayları oldukça iyi bildiği görülür; Pakhmeres bu terimi, genel olarak batılları belirtmek için basit bir şekilde kullanıyordu. Aynı şekilde, Roger de Flor’u hem “Latin” hem de “ırkî olarak İtalyan” olarak adlandırıyordu.¹¹ Pakhmeres, Roger de Flor’un kariyerini biliyordu -örneğin, Sicilya şehri düşmeden önce Akka’da tapınak şövalyesi olduğunu ve sonra III. Frederick için savaştığını-, böylece Roger’in babasının bir Alman olduğunu da bilmesi olasıydı ama yine de “İtalyan” terimini uygun görmüştür.¹² Belki de en ilginç, Tunus’taki Haçlı seferi

⁵ Apulia için bkz. Pachymeres, (Bonn), II, 153, 202; Failler, 127, Manfred hakkında, “Apulia Kralı”

⁶ Failler, 227.

⁷ Failler, 219.

⁸ Failler, 275, 421.

⁹ Pachymeres, (Bonn), II, 70.

¹⁰ Katalanlar için “İtalyan” teriminin kullanımına dair örnekleri görmek için bakınız, Pachymeres, (Bonn), II, 405, 421, 451-52, 608 vd. 632-34, vb.

¹¹ Pachymeres, (Bonn), II, 393, 521-22.

¹² Roger de Flor için bakınız, A. E. Laiou, *Constantinople and the Latins: The Foreign Policy of Andronicus II, 1282-1328* (Cambridge, Mass., 1972), 131.

sırasında IX. Louis'in ordusunun "Haceroğulları" ve "Etiyopyalılar" tanımına ters bir şekilde titizlikle hem "Latin" hem de "İtalyan" olarak tanımlanmasıdır.¹³

Bazen "İtalyan" terimi, Bizans İmparatorluğu'nun veya eski imparatorluğun idaresinde bulunan yerlerdeki İtalyan sakinleri tanımlamak için kullanılır. Böylece, Konstantinopolis'in alınmasından sonra VIII. Mikhail'in eylemlerini tanımlarken Pakhymeres, İmparatorun Latin *φύλαι* (ırklar, ulusal gruplar)'a nasıl davrandığını ve hemen ardından Mikhail'in kendi egemenliği altına girmeleri için "İtalyan ırklarından" (*τῶν Ἰταλικῶν γενῶν*) soyluları nasıl ikna ettiğini anlatır.¹⁴ Benzer şekilde, Crete [Girit], bazen "İtalyanların yönetimi" (*Ἰταλῶν ἐπιχράτεια*) olarak adlandırılan Venedik idaresi altında kabul edilir.¹⁵ Konstantinopolis Patriği Kıbrıslı III. Gregorios'un durumunda, muhalifi Ioannes Bekkos, onu "İtalyanlar arasında doğan ve büyüyen... onların kıyafetlerini giyen ve dilini konuşan" bir adam olarak tanımlamıştır.¹⁶ Bununla birlikte, terimin genel kullanımı göz önüne alındığında, söz konusu örneklerde tarihçinin bunu genel (Batılı) anlamdan ziyade spesifik (İtalyan) olarak kullanıp kullanmadığı kesin değildir.

Aynı zamanda terimin, Akka Krallığı'na atıfta bulunmak için kullanılması da genelleysidir. "Eskiden beri" Suriye'nin sınırları boyunca yaşayanlar İtalyanlardı ve Mısırlılar, bunların kontrolünde bulunan Beyrut, Sidon [Sayda], Laodikeia [Lazkiye], Tripoli [Trablus] ve Akka gibi "İtalyanların büyük şehirlerini" fethetmişlerdi. Pakhymeres'in ardılı olan ve onu da aşan Gregoras, doğru bir şekilde, Haçlı Krallığı'nda ikamet edenleri Fransız Haçlılarının soyundan gelen kimseler olarak tanımlıyordu; böylece Gregoras, Pakhymeres'in "İtalyanlar" terimini kendi bu şekilde kullanmamasına rağmen iyi bir şekilde anlamıştı. İlginç şekilde Pakhymeres, Akka Krallığı'nın kaybına içten bir sesle yas tutar ve bunu bir dereceye kadar VIII. Mikhail'in Sultan Baybars ile ittifak siyasetine bağlar.¹⁷ Bütün bu bölgelerden sadece Ermenilerin devletinin kaldığını, dinden dönmeyi reddeden, savaşta ölen ya da şehit olanlar dışında İtalyanların bu şehirlerinde ikamet edenlerin dağıtıldığını söyler. Açık bir şekilde, Pakhymeres burada büyük Hıristiyan topluluğundan bahseder, onun için, Haçlı devletlerinin sakinlerinin Ortodoks değil de Katolik Hıristiyanlar olması mühim değildir. Bu çarpıcı ve mantığa aykırı bir duyarlılıktır. Burada "İtalyanlar" terimi belki de sadece Batılıları değil aynı zamanda genel olarak Katolik Hıristiyanları da tanımlıyordu.

Bu beni, "İtalyan" teriminin Katolik manasına gelen diğer kullanımına getirmektedir. Pakhymeres, tek olmasa da -örneğin Akropolites ile paylaştığı- garip

¹³ Failler, 467.

¹⁴ Failler, 219. II. Andronikos'u Selanik'te iki yıl kaldıktan sonra karşılayan Konstantinopolis "İtalyanları" sadece Cenova, Pisa ve Venedik tüccarları mı yoksa diğer batılılar mı? Pakhymeres, (Bonn), II, 195, 291.

¹⁵ Pachymeres, (Bonn), II, 209, 241.

¹⁶ Pachymeres, (Bonn), II, 89; karşılaştırınız: Laiou, *Constantinople*, 35.

¹⁷ Failler, 241, 243; Pachymeres, (Bonn), II, 86-87.

bir şekilde dini adlandırma söz dağarcığına sahipti. Bunda, Bizanslılar Romalıları; ama aynı zamanda “İtalyanlarla” yan yana gelecek şekilde “Graikoi”lerdi. Böylelikle 5 Ocak 1282’de, Vespers’te, “Union” siyasetinin sonunu işaret etmek için yeniden arındırılmış olan Ayasofya Kilisesi’nde büyük bir ayin yapıldı. Bu olayda orada bulunanlar “hem Yunan [Γραικοί] hem de İtalyan’dılar.” Pakhymeres; bazı insanların, kilisenin kısa bir süre önce arındırılmasının *onların* yanlışları sebebiyle gerçekleştirilmesine rağmen, Büyük Kilise’nin içinde mum tutan İtalyanları görünce, oldukça şaşırıldıklarını söylüyor.¹⁸ Açık bir şekilde burada “İtalyanlar,” Katolikler manasına gelmektedir ve Γραικοί [Graikoi] Ortodoks manasına gelir; Pakhymeres, Γραικοί [Graikoi] terimini sadece kiliseye ait konulara değinirken kullanır ve bir noktada bu terimin Papalığa -ya da İtalyanlara- ait hiyerarşi tarafından “Romalıları”, başka bir deyişle Bizanslıları tanımlamak için kullandığı terim olduğunu netleştirir.¹⁹ Başka yerlerde İtalyanlar sapkınlıkla suçlanırlar.²⁰ Bazen “Latin” terimi “İtalyan” ile değiştirilebilir olması dolayısıyla “Katolik” için kullanılırdı.²¹ Şaşırtıcı bir şekilde, genellikle Bizanslı anlamına gelen “Romalı” kelimesi bazen birbirleri ile yan yana bulunan Γραικοί (Ortodoks) ve Ρωμαῖος (Katolik) ya da Roma’da ikamet eden Katolik bir Roma sakinini tanımlamak için de kullanılmıştır.²² Böylece, Batılı manasına gelen kapsamlı “İtalyan” terimi, eşit derecede kapsamlı olan Katolik Hıristiyan anlamının farklı bir kullanımından türetilmiş gibi görünmektedir. Burası hiç kuşkusuz tüm Batılıların, başka bir deyişle, İtalyanlar gibi Roma kilisesinin taraftarlarının tanımlanmasının kökeni olmuştur.

Γραικός-Ιταλός kavramlarının yan yana konumlandırılması, Akropolites’in Antik Yunanlar (Γραικοί) ile Romalıları (Ιταλοί) ayırımına kadar uzanır.²³ Herbert Hunger, bir Bizanslı azınlığın Yunanlılar ve İtalyanların aslen birleşmiş olduklarını ve pek çok ortak noktayı paylaştıkları iddiasını ortaya attığını daha önce ileri sürmüştü.²⁴ Birleşmeye karşı olan Pakhymeres bu durumu kesin olarak reddederken, onun kullandığı terminoloji bu görüşü bir alt metin olarak yansıtır. Aynı zamanda, Pakhymeres bazen ya Müslümanlara muhalif olarak ya da aynı Tanrının taraftarları anlamında bir Hıristiyan topluluğundan bahseder, böylece

¹⁸ Pachymeres, (Bonn), II, 22-23. “İtalyan” kelimesini Katolik anlamında kullanılmıştır: Karşılaştırınız: II, 47, 109.

¹⁹ Failler, 461. Benzer şekilde, Failler, 481: VIII. Mikhail, Graikoi (Ortodoks) ve İtalyanların inancın büyük gizemlerinde çok yakın olduklarını ve birbirleriyle dil alışverişi yaparak kolay iletişim kurabileceklerini savunuyor. Pakhymeres, Katoliklerin Grekleri “Beyaz Haceroğulları” olarak değerlendirdiğini iddia eder: Failler, 471.

²⁰ Failler, 479, 481, 529-31.

²¹ Failler, 625.

²² Roma’nın sakinleri için, Failler, 55. Karşılaştırınız: Failler, 495: πρὸς τὴν τῶν Ρωμαίων ἐκκλησίαν =the Church of Rome [Roma Kilisesi]; İki kilisenin birleşim töreninde, Gospeller Yunanca ve Latince olarak okunmuşlardır: Γραικῶς τε ὁμοῦ καὶ Ρωμαῖως, Failler, 511.

²³ G. Akropolites, *Opera*, ed. A. Heisenberg (Stuttgart, 1928), Κατὰ Λατίνων B, 64-65.

²⁴ Hunger, *Graeculus Perfidus, ITAΛΙΟΣ ITΑΛΙΟΣ*, 44-45; Karşılaştırınız: ss. 21, 33, 34, 37.

Hıristiyanlar arasındaki savaştan hayıflanır.²⁵ Bunlar hiç şüphesiz dindar ve klişeleşmiş ifadelerdir ama aynı zamanda bazı gerçekleri de yansıtır. Pakhymeres'in en mühim kaygısı Küçük Asya'nın kaderidir. Diğer tüm ilgileri bundan daha az önemlidir ve bununla sınırlandırılmıştır. Batılılar söz konusu olduğunda tekrarlanan konulardan biri, onların hem Konstantinopolis'i işgal etmeleriyle hem de 1261'den sonra sürdürdükleri düşmanlıklarıyla Bizans İmparatorluğu'nu zayıflatmalarıdır. Bu, Bizanslıları ilk olarak Türkler ile müttefik olmaya ve ikinci olarak da kaynakların Küçük Asya'dan Batıya yönlendirilmesine mecbur etti ki bunlar Türk yayılcılığına olanak tanıyan etkenlerin bir bileşimi anlamına geliyordu.²⁶ Buna bağlı olarak Pakhymeres, Küçük Asya'nın düşmesinden Batılıları sorumlu tutmuştur. Bu düşüncesine rağmen, kafasındaki birincil muhalefetin Katolik ile Ortodoks Hıristiyanlar arasında değil, Hıristiyanlar ve Müslümanlar arasında olması akla uygun gelmektedir. Kilise birleşmesine karşı olsa da bu diğer kavramsal çerçevesi aynı ölçüde önemlidir ve yeterli derecede fark edilmemiştir.

“İtalyan” terimi böylece, Pakhymeres'in kullanımıyla, nadiren sadece İtalyanları ima eder ve denizci şehirlerin vatandaşlarıyla sınırlandırılır. Şimdi ana soruya geri dönelim. Pakhymeres İtalyanlar ve İtalya hakkında ne biliyordu ve ne bilmek istiyordu? İtalya coğrafyası hakkındaki bilgisi Antik coğrafya ve çağdaş durumlarla alakalı bir şeylere bağlı olarak siyasi olaylar konusundaki tartışmalarından açığa çıkarılabilir. Böylece, Venedik hem Aquileia (çağdaş Ptolemaik haritalarda olduğu üzere) hem de Venedik olarak tanımlanmıştır. Napoli Krallığı, Apulia olarak adlandırılmıştır; Gregoras bunu İtalya olarak tanımlar. Montferrat Markizliği ilginçtir ki, hem Gregoras hem de Pakhymeres tarafından Lombardiya'ya yerleştirilmiş ya da Lombardiya'nın bir parçası olarak görülmüştür.²⁷ “Lombardiya” geniş anlamda, çağdaş İtalyan kaynaklarında da bazen kullanıldığı üzere Kuzey İtalya manasında kullanılmıştır.²⁸ Ancak, Montferrat'ın Lombardiya'ya dahil edilmesi hem siyasi hem de coğrafi bir ifadedir: Pakhymeres, Montferrat Markizliği'ni “Lombardiya Hükümdarlığı” olarak tanımlamıştır ve bu, aslında Markiz William'ın (ö. 1292) idaresi sırasında Montferrat'ın Lombardiya siyaseti içerisinde önemli bir güç olduğunun göstergesidir.²⁹ Yine de, coğrafi anlamda şunu söyleyebilirim ki, Pakhymeres doğru bir şekilde Konstantinopolis'ten (hem Tunus

²⁵ Bu en az iki durumda söz konusu olur: VIII. Mikhail'e bazı keşişlerin söylediği üzere, 1267 yılının akabinde, Papa Hıristiyanlar arasındaki savaşa izin vermemeliydi, "Romalılar ve Onların Grek olarak adlandırdıkları, aynı dine mensupular, Hıristiyan'dılar ve İtalyanlar olarak aynı kiliseye bağlıydılar." (Failler, 461, 463); II. Andronikos'un da benzer bir mesajı Katalanlara gönderdiği söylenir: Pachymeres, (Bonn), II, 566.

²⁶ Örneğin, Failler, 29 vd.

²⁷ Theodoros Palaiologos, Montferrat'a giderken Lombardiya'ya gidiyor şeklinde denmiştir: Pachymeres, (Bonn), II, 87-88, 597-602.

²⁸ Bakınız: *Enciclopedia italiana*, s.v. Lombardia.

²⁹ Bakınız: *Enciclopedia italiana*, s.v. Montferrato; *Cambridge Medieval History*, V/II, 23-24.

hem de Kartaca olarak tanımladığı) Tunus'a, Avlonya'dan başlayıp Sicilya'nın güneydoğusunda Tiren Denizi boyunca Pakhinos'u geçen (Πάχυνος ἄκρα, [Pakhinos akra] Ptolemaik haritada olduğu gibi) bir rotayı tarif eder.³⁰

Siyasi coğrafya bağlamında şunu görüyoruz ki İtalyan siyaseti Pakhymeres'in ilgi alanına sadece belirli nedenlerle gerçekleşen Bizans ile temaslarında girmektedir. Pakhymeres'e göre, İtalya'nın siyasi sahnesinde Anjoulu Charles'in siyaseti ve kişiliği hakimdir ve tabii ki de haklıdır. Papalık ve Aragon Kraliyet Hanedanı, Anjoulu Charles ya da Bizans'ın evlilikle ilgili ve savunma planlarıyla bağlantılı oldukları ölçüde önemliydiler. Onun gözünde en önemli olay, 1266 yılında, Benevento Savaşı'nda Anjoulu Charles tarafından Sicilyalı Manfred'in bozguna uğratılmasıydı. Papalık ve İmparatorluk arasındaki büyük mücadeleler, İtalya'daki Guelphler ve Ghibellineler, babadan oğula geçen papalığa yönelik Alman imparatorlarının düşmanlığı hakkındaki bir açıklamada iç içe geçirilmişti.³¹ Manfred hakkında Pakhymeres, babasından (II. Frederick'ten) kiliseye (Roma'ya) yönelik bir düşmanlığı miras aldığını ve bu nedenle Konstantinopolis'i elinde tutan İtalyanlara karşı savaşmak için Alman güçlerini yollaması gerektiğinin oldukça anlaşılabilir olduğunu ifade etmektedir. Bu yorumun nedeni İznik güçlerine karşı Akhaili II. William ve Manfred ile Epirli II. Mikhail'in arasındaki koalisyondur ki bu koalisyon 1259 yılındaki Pelagonia Savaşı'nda utanç verici bir şekilde sona erdi. Bu müttefiklerin her birinin aklında, Pakhymeres'in yorumunun özel referansı olan Konstantinopolis'in ele geçirilmesi olması mümkündür.³² Pakhymeres'in de bildiği gibi, Anjoulu Charles'ı Sicilya'ya çağıran Papalıktı ve bunun arkasındaki neden Hohenstaufen'in Sicilya'yı Papalıktan bağımsız olarak yönetmek istemesiydi; bu husus gerçeğe oldukça yakındır.³³ Manfred'in yenilmesiyle, önceden bir kont olan Anjoulu Charles, Papa tarafından söz verilen bir ödül olarak Sicilya'nın yeni kralı oldu. O, Konstantinopolis'i ele geçirmeyi hırs edinmesinin yanı sıra Pakhymeres'in de onu tanımladığı kibri ile bir donanma inşa ettirmiş ve Konstantinopolis'in işgali için IV. Clement'in desteğini almıştı.³⁴ O andan itibaren, 1285'te Charles'ın ölümüne kadar, Pakhymeres'in İtalyan politikalarına dair tartışması, politikalarını kabataslak olmasına karşın oldukça doğru bir şekilde özetlediği VIII. Mikhail, Anjoulu Charles, Aragon Kraliyet ailesi ve birbirini takip eden Papalar arasındaki ilişkiler tarafından belirlenmiştir. İyi çizilmiş bir sahnede, Anjoulu Charles'ın, Bizans elçilerinin X. Gregory'nin Papalık Sarayı'na gelişi karşısında öfkeden kudurması, Papanın ayaklarının dibinde yuvarlanması ve asasını kemirmesi yer alır.

³⁰ Failler, 465-67.

³¹ İtalya'daki diğer büyük olaylara, XIV. yüzyılın başında Floransa'daki sivil sorunlar gibi değinilmemiştir.

³² Failler, 117-18; Karşılaştınız: D. J. Geanakoplos, *Emperor Michael Paleologus and the West, 1258-1282* (Cambridge, Mass., 1959), 47 vd.

³³ Failler, 249.

³⁴ Failler, 411, 461, 641; N. Gregoras, *Byzantina Historia*, Bonn ed., 3. Cilt. (1829-55), I, 123 (bundan sonra Gregoras), Charles'ın hırsları için.

Ancak Pakhymeres, Papa'nın, Konstantinopolis'in önceden de onların olduğunu ve şimdi de onlara ait olduğunu söyleyerek "Rumların" haklarını savunduğunu belirtir.³⁵

VIII. Mikhaıl'in hükümdarlığı döneminde İtalyan siyaseti nasıl Anjoulu Charles ve onun planları tarafından domine edildiye, II. Andronikos'un hükümdarlığı döneminde de III. Frederick'in imparatorluğu kasıp kavuran Katalan paralı askerleri ile bağlantısı dolayısıyla esas ilgi odağı Sicilya'dı. Gerçekten de Sicilya ile ilgili hemen hemen her atıf daima Katalan Kumpanyasıyla ilişkilidir, diğer mevzular hususunda yalnızca küçük ve önemsiz bilgiler bulunur. Bununla birlikte, mevcut bilgiler doğru olma eğilimi gösterir. Böylelikle, doğru bir şekilde II. Frederick'in torunu olarak tanımlanan (II. Frederick'in annesi Konstanza aracılığıyla, Manfred'in kızıdan) III. Frederick ile Napoli'deki Anjou Hanedanı'nın yardımına gelen Valoisli Charles arasında Sicilya'da gerçekleşen savaşa dair de bahis vardır. Pakhymeres'in anlattığına göre, III. Frederick bir aile geleneğinden ötürü kiliseye neredeyse muhalifti. Daha sonra Caltabelotta Barışı'ndan da kısa bir şekilde bahsedilmiştir, Valoisli Charles'ın Courtenaylı Katherine ile evlenmesi (Pakhymeres Katherine'i, doğru bir şekilde, Baldwin'in torunu olarak tanımlar) vasıtasıyla Konstantinopolis üzerinde hak iddia etmiş ve "διχὰ τέρας, εἶτ' οὖν γῆς ... κρᾶτορα." olarak Papa tarafından "taç giydirilmiştir."³⁶ Böylece, Pakhymeres'in Avrupa'da yaşanan karışıklıklar hakkında -en azından İtalyan siyaseti ve evlilik ittifakları konusunda- oldukça iyi bilgi sahibi olduğu ortaya çıkarma direkt olarak Bizans konusuyla alakalı olmadığı sürece Pakhymeres bu tür konulara nadiren değinmiştir. Aynı zamanda, Batı feodal gelenekleri hakkında da bir şeyler biliyor gibi görünmektedir; Kral III. Frederick'e bağlılığını koruyarak, Berengar d'Entença'nın II. Andronikos'a bağlılık yemininden söz etmiştir.³⁷

Pakhymeres İtalya'daki güçlerin iç siyasetiyle ilgilendiği kadar Cenova ve Venedik'in siyasi yapıları yani hükümetleri hakkında da bir şeyler bilmektedir. Venedik senatosu için κοινὸν συνέδριον [Koinon synedrion] sözcüğünü ve Cenova Konseyi için de συνέδριον [synedrion] sözcüğünü kullanır.³⁸ Cenova kolonilerinin

³⁵ Failler, 523; M.-H. Laurent, *Le bienheureux Innocent V et son temps*, S T 129 (Vatican City, 1947).

³⁶ Pachymeres, (Bonn), II, 394. Karşılaştırınız: Laiou, *Constantinople*, 129 vd.

³⁷ Pachymeres, (Bonn), II, 499.

³⁸ Pachymeres, (Bonn), II, 243; Planoudes, Venedik Senatosu'na konuşur. O dönemin diğer Bizans kaynakları Venedik Senatosu'nu βουλή [boule] diye adlandırmaktadır: F. Miklosich-J. Müller, *Acta et Diplomata Graeca Medii Aevi*, (Venedik, 1865), III, 86 (1277). Venedik Devleti araştırmalarda, περιφανές κουμουνιον και ὁλότης Βενετίας ya da ἐπιφανῆ δοῦκα και κουμουνιον Βενετίας [periphanés kourmounion kai holotes Venetias ya da epifane douka kai kourmounion Venetias] olarak kılınmıştır, çevirisi için "illustis ducis et communis Veneciarum": Bakınız: Miklosich-Müller, *Acta*, III, 84, 100, ve G. M. Thomas, *Diplomatarium Veneto-Levantinum* (New York, 1966), I, 82, 200 vd. "συνέδριον" [synedrion] terimi Cenova'ya uygulandığında, komunal yönetim yani "yerel idare" ile eşdeğer bir anlama gelmektedir. Karşılaştırınız: *Liber Jurium Reipublicae Genuensis*, ed. H. Ricottius, *Monumenta Historiae Patriae* (Turin, 1872), I, no. 945 (ambaxatores comunis Janue);

siyasi yapılarının Cenova'ya göre şekillendiğini³⁹ ve tüm Cenova kolonilerinin işbirliği içinde olduklarını bilir.⁴⁰ Aynı zamanda, kendisinin *πρωτῶρ τοῦ δήμου* [praiton tou demou] olarak çevirdiği Roma'daki *tribunus plebis* ile isim ve asıl işlevi eşdeğer olan *abbate del popolo*'nun Cenova'dan tayin edildiğini bilir.⁴¹ En azından, Cenova halkının iki katepanından biri olan Spinola'nın (Opizzino Spinola) adını bilir ki onun kızı Montferrat Markizi olan II. Andronikos'un oğlu Theodoros ile evlenmiştir.⁴² Dahası, bu iki devletin hatta Pisa'nın iç siyasetiyle ilgilenmez. Epey sofistike bir tavır takınarak hakkında fazlasıyla bilgi sahibi olduğu husus, Bizans İmparatorluğu'nun terk ettiği yerlerde ve Karadeniz bölgesinde Cenova'nın sürdürdüğü ticari politikalarıdır. Karadeniz'deki Cenova üstünlüğünün nasıl başladığını ayrıntılarıyla anlatır -kısmen İmparatorluğun imtiyazlarına, kısmen de kış aylarında dâhi gemi ile seyahat etmelerine dayanır. Trabzon'daki III. Aleksios ve *kommerkion*'dan destek isteyen Cenovalıların sorunlarının ayrıntılı bir kaydını verir⁴³ ki zaten Karadeniz bölgesi ile oldukça ilgili ve bu bölge hakkında hayli bilgi sahibiydi. Foça'daki şap madenlerinin Zaccarialar'ın tekeli altında olması ve VIII. Mikhail'e kendi hemşerileri tarafından Küçük Asya şapının ihracatının yapılmasını yasaklatarak pazarı tamamen köşeye sıkıştırma çabaları hakkında da eşit derecede iyi bilgi sahibidir; aynı zamanda diğer Cenovalıların bu imparatorluk siyasetine itirazları hususundan bihaber değildir.⁴⁴ Genel olarak konuşmak gerekirse, Cenova başta olmak üzere, İtalyan şehirlerinin üstünlüklerini tesis etmelerini sağlayan yöntemler hakkında, bunların Bizans ekonomisi üzerindeki olumsuz etkileri dolayısıyla üzüntü duysa bile, oldukça kayda değer bir anlatı sunar. Pakhymeres'in İtalyanlara karşı tutumu birkaç önemli faktör tarafından belirlenmiştir. İznik'te doğmuş ve büyümüş biri olarak bunlardan onun için en temel olanı, imparatorluğun kalbinin ve çekirdeğinin doğuda yatması gerçeğiydi. Küçük Asya'nın kaybindan acı duymuştur ve bundan kısmen de olsa İtalyanları sorumlu tutmuştur. Onların 1204'te Konstantinopolis'i zapt etmesi ve akabinde "thalassokrazi"yi kurmaları Bizans'ı kıyı bölgelerin savunması için kaynak aktarmaya zorlamış ve onların Türk ilerlemesine karşı koymasını engellemiştir, İtalyanlara karşı mücadele edebilmek için Kumanlar ve Türkler ile çıkarıcı müttefiklikler kurmak zorunda kalmışlardır.⁴⁵ Buradaki İtalyanlar genel olarak Katoliklerdir, ama spesifik ve tarihsel olarak bakıldığında

col. 1356: dominus Guigliel-mus Bucanigra comunis et populi ianuensis capitaneus et consilium magnum.

³⁹ Pachymeres, (Bonn), II, 495, 624. *ἐκ τῶν ἐκασταχοῦ κοινῶν συνεδρίων τοῦ γένους αὐτῶν.*

⁴⁰ Pachymeres, (Bonn), II, 243, 624.

⁴¹ Pachymeres, (Bonn), II, 624. Ayrıca bkz. W. Heyd, *Histoire du commerce du Levant au moyen-âge* (Leipzig, 1936), I, 458, referansın Pera'daki nüfusun ilk *abbate del popolo* olduğunu söyler ve Pakhymeres'in kurum hakkında geniş bir bilgiye sahip olduğunu not düşer.

⁴² Pachymeres, (Bonn), II, 598. Diğer yandan, Pakhymeres, Bizans için önemli bir dönem olan Guglielmo Boccanegra döneminde Cenova'nın iç siyasetine değinmez.

⁴³ Pachymeres, (Bonn), II, 448-50.

⁴⁴ Failler, 535 vd. Karşılaştırmız: M. Balard, *La Romanie genoise*, 2 cilt. (Rome, 1978), II, 776 vd.

⁴⁵ Failler, 27, 29.

Venedikliler ve Cenovalılardır. Bu durum Pakhymeres'in *Tarih*'inin en başında gelir ve gidişatı belirler. Aynı konu, Konstantinopolis'in geri alınması için birbiri ardına gelen papaların ya da Anjouluların planları hakkındaki tartışmada sürdürülür. Bu konu, 1285'ten sonra en başta da Batılılara karşı ihtiyaç duyulan ama artık olmayan Bizans donanmasının yok edilmesine itirazlarında da işlenmiştir. Öte yandan, Pakhymeres'in, öncesinde yanlış yönlendirilmiş olmasına rağmen hem Katolik hem de Ortodokslara mensup olanlar arasında Hıristiyan birliğinin olduğu konusunda hiçbir şüphesi yoktur. Bu konuyla ilgili yukarıda söylenenlere, İtalyan devletlerine, Sicilya'ya, Venediklilere ve Cenovalılara yapılan atıfların onlar hakkında tuhaf bir şekilde tanıdık bir hisse sahip olduğu -sanki bunlar oldukça iyi tanıdığı alanlar ve insanlar gibi- konusunda bir yorum eklenebilir. Onlar tabii ki, açık ve net bir şekilde "öteki"dirler. Pakhymeres'in dahil olduğu dünya Doğu (Küçük Asya) ve Batı'dan (Konstantinopolis'in batı toprakları, öncelikli olarak da Epirus) oluşmaktadır. İtalya tüm bu coğrafi parametreler içerisinde yer almamaktadır. Pakhymeres gerçekçi biridir. Bir noktada VIII. Mikhail'e, eskiden, 1204'ten önce imparatorluğun sınırlarının Fırat ve Dicle'den Sicilya ve Apulia'ya, Mısır'dan Kutup bölgelerine kadar uzandığını söylettirir; elbette biliyoruz ki Palaiologos Dönemi'nin retorik evrensel birliktelik üzerine kuruludur.⁴⁶ Ama Pakhymeres ne açık bir biçimde ne de ima yoluyla bu tür iddialarda bulunur. Onun için İtalyanlar hem İtalyan *sıfatıyla* hem de Katolik *sıfatıyla* yabancıdırlar; fakat bu yabancılık, bir erkek kardeş kadar yakın olabilecek tanıdık bir yabancılıktır.

310

XIV. yüzyılın diğer iki büyük tarihçisi Ioannes Kantakuzenos ve Nikephoros Gregoras ortak düşüncelere sahip oldukları kadar farklı düşüncelere de sahipti.⁴⁷ İlk olarak paylaştıkları kesin, somut ve ayrıntısız gerçeklerdi: Kantakuzenos için ortaya konulan bahsin Gregoras'tan çok daha fazla olmasına ve her biri üzerinde oldukça farklı bir etki bulunmasına rağmen her şeyden önce ikisi de büyük bir iç savaşın ilk elden tanıklarıydı. Ayrıca, her ikisi de Bizanslılar için çok küçülmüş bir dünyada yaşadıklarının farkındaydı. Apaçık durumları burada irdelemeye gerek yoktur; örneğin eski Bizans İmparatorluğu'nun çok önemli bir kısmı ya hâlâ Batılıların elindeydi ya da Batılıların eline yeni geçmişti -Mora, Rodos, Ege Adaları ve İyon Denizi, Girit ve Kıbrıs'a ilaveten- Pera'dan bahsetmiyorum bile. Şunu farz edebilirim ki, bu hususu kanıtlamaya ihtiyaç duymadan XIV. yüzyılın eğitilmiş Bizanslıları ya da esasında herhangi bir dönemin Bizanslısı, aslında aptal değildi; eklemem gerekiyor ki onlar, gerçeği her ne kadar gizlemek isteseler de bu gerçekliğin bazı yönlerini kendilerinden bile gizlemeleri zordu. Böylece Gregoras ve Kantakuzenos tabii ki de farklı bakış açılarından hareketle, dışarıdakilerin -Sırpların, Bulgarların, Türklerin ve hatta İtalyanların- hareketlerinin yaşam veya ölüm

⁴⁶ Failler, 209.

⁴⁷ Pakhymeres'in tarihi 1308'de son bulur; Kantakuzenos 1320'den 1356'ya kadar olan dönemi ve Gregoras da 1204'den 1359'a kadar olan dönemi anlatır. Gregoras'ın Pakhymeres'e olan bağımlılığı için bkz. R. Guiland, *Essai sur Niciphore Grigoras: l'homme et l'oeuvre* (Paris, 1926).

dağıtacağı bir dünyada yaşadıklarının tamamen farkındaydılar. Buradaki soru, gerçeklikle, özellikle de İtalya ve İtalyanlarla alakalı olarak ne derecede ilgilendikleriydi.

Her iki tarihçi de XIV. yüzyılın ortalarında yoğun bir iletişim döneminin sürdüğü onca yıldan sonra yazıyorlardı ve genel olarak Batılılara, bilhassa İtalyanlara oldukça aşina olmaları şaşırtıcı değildir. Palaiologos imparatorlarının Batılı prensesler ile evlilikleri, Batılı tüccarların varlıkları konusunda tamamlayıcı bir rol oynamıştır. Bu hanımlardan her biri, -Montferratlı Irene, Brunswick-Grubenhagenli Adelheid (Irene) ve özellikle de bunların sonuncusu olan Savoylu Anna, kendileriyle birlikte büyük bir maiyet de getirmişler ve saraydaki Bizanslılar, Batıların ve İtalyanların daha çok Batılı eğlence şekilleri, İtalyan giysileri vs. geleneklerine ayak uydurmuşlardır. Hem Gregoras hem de Kantakuzenos, III. Andronikos ve hemşehrilerinin dâhil olduğu turnuvalar ve mızrak dövüşlerinden bahseder, hatta Kantakuzenos, Andronikos'un kendini bu tür şeylerin uzmanları olan Cermenler, Fransızlar, Burgondiyalılar ve Savoylulardan daha iyi kanıtladığına değinir. Gregoras, bu turnuvaların ve mızrak dövüşlerinin arasındaki farkları ortaya koyarak, uzun ve ayrıntılı tanımlamalarını verir.⁴⁸ Bu maiyettekilerle, kilise birliğiyle müzakere etmek için ya siyasi ya da evliliğe dayalı ittifaklar nedeniyle İtalya'ya sürekli olarak gidip gelen elçilerle ve Konstantinopolis'teki Dominikanlar ve Fransiskenlerle etkileşimler, İtalya ve İtalyanları siyasi ortamın yanı sıra toplumsal dünyanın da tanıdık bir parçası haline getirmişti. Kantakuzenos özellikle Pera'daki Cenovalılar arasında Batılı aristokratlar ve önemli insanları içeren gruplarla bir araya geldi; kendisi de büyük olasılıkla bir İtalyan lehçesi ile bir çeşit "Latin" dili konuşuyordu.⁴⁹ Batılı prenseslerle Bizans İmparatorluğu'na gelen bireylerin bazıları, akabinde gelişen siyasi gelişmelerde önemli rol oynamışlar ve Kantakuzenos da onlarla çok yakın temas halinde olmuştur. Savoylu Anna, maiyetindekilerden Zampea (Isabeau) ve onun oğlu Artotos'un (Odoardo?) bu noktada bir örnek olduğu gibi, onun Bizans ve İtalya'daki maceraları hakkında yapılacak bir çalışma oldukça verimli olurdu.⁵⁰ Gregoras da İtalyanlarla kendi başına temas halindeydi. Bu arka planı verdikten sonra, İtalya'nın ve İtalyanların, dünya görüşlerinde hangi yeri işgal ettiklerini görelim.

⁴⁸ J. Cantacuzenus, *Historiarum*, Bonn ed., 3 vols. (1828-32), I, 204-5 (Bundan sonra Cantacuzenus); Gregoras, I, 481-83.

⁴⁹ Cantacuzenus, III, 303. Arkadaşlarından biri, "Ntziuan de Spinia" (Giovanni Spinola), "Latinler arasında şerefli biri olduğunu" söyleyen, aynı zamanda Yunanca bilir: I, 484. III. Andronikos'un sırdaşları arasında Pera'nın asil ailesinden 3 Cenovalı bulunmaktadır -Raffo Doria, Raffo de Mari ve Federico Spinola: I, 39. Fransiskenlerin eylemleri için, bkz. M. Roncaglia, *Les frères mineurs et l'église grecque orthodoxe au XIIIe siècle (1231-1274)* (Cairo, 1954); D. Geanakoplos, "Bonaventura, the Two Mendicant Orders and the Greeks at the Council of Lyons (1274)," *The Orthodox Church and the West* (Oxford, 1975), 183-211. Dominikanlar hakkında bkz. M. H. Congourdeau, "Frère Simon le Constantinopolitain, O.P. (1235?-1325?)," *REB* 45 (1987), 165-81.

⁵⁰ Cantacuzenus, I, 205; II, 123, 126, vb. Karşılaştırınız: D. M. Nicol, *The Byzantine Family of Kantakuzenos (Cantacuzenus) ca. 1100-1460* (Washington, D.C., 1968), 47.

İlk olarak, terminoloji hakkında birkaç soruna değinelim. Hem Gregoras hem de Kantakuzenos, "Latin" terimini İtalyanlar da dâhil olmak üzere Batıların genel bir tanımlaması olarak almışlardır; "İtalyan" terimi, İtalyan yarımadasında yaşayanlar ya da bunların bir bölümü anlamıyla sınırlandırılmıştır. Pakhymeres'in "İtalyan" dediği Konstantinopolis'in Batılı idarecileri, burada "Latin" olarak tanımlanmıştır.⁵¹ Aynı insanlar, örneğin Euboia'nın [Eğriboz] idarecileri, bazen Latin olarak tanımlanmışlar, bazen de daha spesifik olarak Venedikli ya da Cenovalılar olarak tanımlanmışlardır; hatta Pera'nın Cenovalı sakinleri de sık sık "Galata'nın Latinleri" olarak adlandırılmışlardır.⁵² Genel tanımlamaların yanında, Batıların ve onların topraklarını farklılaştırmaları da bulunmaktadır: Fransa, Burgondiya, Savoy, Montferrat, İspanya, İngiltere ve "Almanya"nın tamamından, spesifik olarak bahsedilmektedir. İtalyan yarımadası söz konusu olduğunda, göreceğimiz gibi oldukça sıkı bir farklılaştırma mevcuttur. İtalya, XIV. yüzyıl Bizanslıları için en önemli kısım olan daha geniş bir Batı dünyasının parçasıdır ve rolü en iyi o geniş dünyanın parçası olarak anlaşılır.

Kantakuzenos ve Gregoras'ın dünyası Pakhymeres'e oranla önemli ölçüde batıya kaymıştır. İlk olarak onların bildiği şekliyle dünyalarına, başka bir deyişle değindikleri yerlere göz atalım. Kantakuzenos'un dünyası Küçük Asya kıyılarını, Balkanlardaki Bizans varlığını, eski Bizans topraklarındaki çeşitli Batılı güçlerin varlıklarını; Arnavutlar, Sırp'lar ve Bulgarlar tarafından idare edilen ya da mesken edilmiş yerleri, kuzeyinde, 1350 Eylül'ünde başlayan Boğazlar Savaşı'yla alakalı olarak epey ilgi gösterdiği Kefe ve Tana'yı içerir; aynı bağlamda Altın Orda Moğollarından da söz eder.⁵³ Batıya yaklaştıkça, detaylandırmalarda çeşitlilik görürüz; Almanya veya Almanlar, Fransa, Aragon, Burgundiya ve II. Humbert, Viennois* Veliahdına değinilmiştir.⁵⁴ İtalya'da Venedik, Cenova, Korsika, Sicilya, Montferrat, Savoy, Taranto, Calabria ve Lombardiya'ya değinilmiştir.⁵⁵

⁵¹ Gregoras, I, 17, 81 vd. 85-86; Cantacuzenus, I, 520-21, 173-74.

⁵² Örnek için bkz., Gregoras, I, 117, 95, ve Cantacuzenus, III, 211 vd. Pakhymeres'in *Ἰταλική κόρουζα*'sının eşiti *Λατινική ὀροβός*'dur. Karşılaştırınız: Gregoras, I, 96, 447; II, 834.

⁵³ Cantacuzenus, III, 192 vd. Bunun için, bkz. C. P. Kyrris, "John Cantacuzenus, the Genoese, the Venetians and the Catalans (1348-1354)," *Byzantina* 4 (1972), 331-56; M. Balard, "A propos de la bataille du Bosphore: l'expédition genoise de Paganino Doria a Constantinople (1351-1352)," *TM* 4 (1970), 431-69.

* Viennois, Güneydoğu Fransa'da bir bölge. (ç.n.)

⁵⁴ Viennois'in veliahdı için, bkz. Cantacuzenus, III, 13 vd.; ismin formu (*Δελφίνου Ντεβιάνου*, *Ἰμπέρτου Δελφίνου Ντεβιάνου*) Kantakuzenos'un "Dauphin de Viennois"u bir sıfattan ziyade bir isim olarak kullandığını gösterir; aynı zamanda "marquis" sözcüğünün benzer kullanımı Montferrat Markizliğine referans yaparken de mevcuttur. (III, 12); Onun gerçeklerin tamamıyla farkında olduğunu düşünüyorum; ama sıfatı sadece söz konusu olan kişiye referans yapmak için kullanılmaktadır, böylece bu bir isim gibi görünmektedir. İlginç bir şekilde, bu G. Stella tarafından da kullanılmıştır, *RISS* 17:1088 (147): Ingibertus Delfinus Vienne. Veliahdı için, bakınız: K. M. Setton, *The Papacy and the Levant (1204-1571)* (Philadelphia, 1976), I, 205 vd.

⁵⁵ Cantacuzenus, II, 508-10; I, 256, 510. "Taranto Prensesi" onun her zaman Napolili I. Joanna'ya atıfta bulunma şeklidir.

Pakhmeres'in ve ondan hareketle aynı şekilde Gregoras'ın da dünyasının ayrılmaz parçalarından biri olan Suriye ve Mısır, Kantakuzenos'un Sultan el Nasrül-Hasan'a Hristiyanları korumak ya da tarafında olmasını sağlamak ve temelde de Lazaros'u Kudüs'ün patriklik tahtına yerleştirmek amacıyla elçisini gönderdiği zaman ortaya çıkmışlardır.⁵⁶ Kantakuzenos'un *oikoumene*'si 1347'deki büyük veba sonucu yıkılan alanlarla alakalı olarak tanımlamalarında yeniden inşa edilebilir: "İskitler" (burası Moğolların ülkeleridir), Karadeniz, Trakya, Makedonya, Yunanistan, İtalya, "Tüm Adalar", Mısır, Libya, Ürdün ve Suriye "ve esas itibarıyla (işgal edilen) daire içindeki tüm ekümen."⁵⁷ Bu Ortaçağ dünyasıdır: Hyperboreios* İskitleri de kesinlikle antik dünyaya aittirler, ama Montferrat Markizliği (farklı bir şekilde Lombardiya Markizi olarak da tanımlanabilir),⁵⁸ Savoy Kontluğu, Viennois Veliatlığı, "Frantza" ve "Burgunia", XIV. yüzyılda kendine sağlam bir şekilde yer edinir.

Kantakuzenos'un dünyası daha geniş görünür ama aslında değildir. Bu yerleri, devletleri ve insanları hatta bunların dışında değindiklerini bile gayet iyi tanıyabilir ama bunlarla çok alakalı değildir, esasında Pakhmeres'in zamanından beri küçülen dünyayla alakalıdır. Onun Konstantinopolis üzerindeki odak noktası, Güney Balkan Devletleri -Sırbistan ve Bulgaristan, Mora, Ege Adaları ve Küçük Asya'nın kıyılarıdır. Bizanslıların kaybettiği Küçük Asya'nın iç kısımları onun ilgisi dışındadır; aslında Moğollar ile de ilgili değildir ama onların Akdeniz güçleri, Venedik, Cenevo ve kabaca Bizans'a dokunan, Kırım ve Azak Denizi başta olmak üzere kıyılardaki faaliyetleri bunun dışındadır. Kantakuzenos, Moğolların iç meselelerine Pakhmeres'in yaptığı gibi ne ilgi duyar ne de onları bilir (ya da belki de biliyor ama önemsemiyordur). Ayrıca, onun tarihi çalışması büyük iç savaş için yazılmış uzun bir yazılı savunmadır: 3. kitabın tümü buna adanmış, batılılar (özellikle de Venedikliler ve Cenovalılar) arasında olan çatışmalara ayrılan 4. kitabın önemli bir kısmı ise, iç savaşın devamı olarak ele alınmıştır. Ayrıca bu -kaç tane kelimenin iç savaş için kullanıldığı- basit bir istatıksel konu değildir; bu daha çok kavramsal bir konudur çünkü onun kendi dünya görüşü, sınıflar, aristokratik ayrıcalıklar, tebaanın itaatsizlikleri ve iç savaş boyunca eylemlerini meşrulaştırma ihtiyacı ile ilgili düşünceleriyle boyanmıştır.

Bu, Kantakuzenos'un İtalya ve İtalyanlar ile alakalı yaklaşımıdır. "İtalya" terimi onun kullandığı şekliyle tüm yarımadayı tanımlamak için kullanılan coğrafi bir terimdir. Böylece, VI. Clement'in bir Haçlı Seferi için yavaşlığı kişilere atıfta bulunmak için (gerçekte ya da kurguda) İtalya'nın hanedanlarından (idarecilerinden)

⁵⁶ Cantacuzenus, III, 90 vd. Burada Sultanın, benzer şekilde daha sonra Osmanlı dokümanlarında da yazıldığı gibi halkın kullandığı Yunanca ile yazılmış ilginç bir "mektubu" da eklenmiştir.

⁵⁷ Cantacuzenus, III, 49. Karşılaştırmız: Benzer şekilde Gregoras, III, 797-98, Bizi Cebelitarık Boğazı'na götürür ve vebanın sadece kıyı kesimlerini vurduğunu iddia eder.

* Hyperboreioslar; Uzak Kuzey'de, kuzey yelinin ötesinde oturan efsanevi ulustur. Mitolojik bir isimlendirme olarak kuzeyde yaşayan halkları tanımlamak için nadiren kullanılmıştır. (ç.n.)

⁵⁸ Cantacuzenus, III, 12.

bahseder; O, aynı zamanda, Papa ve “bu İtalya ve Batının geri kalanı” tarafından hazırlanan seferin ona karşı olacağı korkusundan da söz eder.⁵⁹ 1347'de, İtalya'daki tüm (κατὰ τὴν Ἰταλίαν) kralların birbirine düştüğü ve VI. Clement'in Haçlı Seferi planını suya düşüren büyük bir savaşı anlatır. Savaşla alakalı kısımlar Roma'da Cola di Rienzo'nun ilişkileri, Giovanni Visconti'nin eylemleri ya da Savoy Kontluğu'nun üç kolu arasındaki çatışmayla alakalı olabilir.⁶⁰ Kendi ilgi alanı dışında olan hiçbir yer ya da ulus için antropolojik ya da coğrafi bilgi vermediği gibi, İtalya hakkında da hiçbir coğrafi bilgi vermez. İtalya hakkında onu ilgilendiren şeyleri üç başlık altında özetleyebiliriz: Önemli İtalyanların kişisel fikirleri (bilhassa gerek Pera'daki gerekse de Cenova'daki Cenovalıların), Papanın kendiyile ya da iç savaşla alakalı düşünceleri, İtalyan güçlerinin Bizans İmparatorluğuyla alakalı, özellikle vuku bulan iç savaş ve sonrasındaki önemli yer edinen ve bazı İtalyan devletlerinin, öncelikle de Bizans iç savaşını anlama biçimine benzer şekillerde anladığı Cenova'nın politikaları. Dördüncü ilgi noktası ise, Bizans ve Cenova arasındaki adalar ve Kuzey Ege'deki şehirlerdir, başka bir deyişle Sakız, Midilli, Foça ile alakalı gerilimler konumuzun dışındadır ve bunlara burada değinmeyeceğim.

Kantakuzenos'un değindiği İtalyan bölgeleri ya da devletleri, siyasi ve dini bir güç olarak anlatılan Papalık (ancak Papalık Devletlerinden hiç bahsedilmemektedir), Venedik, Cenova, Sardunya, Milano, Montferrat, Savoy ve Napoli Krallığı'dır.⁶¹ Kantakuzenos'un ilgisinin odak noktalarından biri, bana göre, İtalyanları ve diğer Batılıları (ve okuyucuyu) iç savaşta işlediği günahlardan fazlasının kendisine karşı işlendiğine ikna etme arzusunda yatmaktadır. Pera ile kendisi ve Konstantinopolis ile Papalık arasında gidip gelen ve sonunda onu masum ilan eden birkaç elçilikten bahseder. Onun ikna etmeye çalıştığı kimseler Pera'daki Cenovalılar (ve sonucunda da İtalya), Savoy, Avignon Papalığı ve Viennois Velihtığıydı. İlk elçi 1345'de Henry adında Savoy'dan gelen bir Fransız'dı ve adı bilinmeyen diğeri de Fransız'dı; her ikisi de Pera'daki Cenovalılar tarafından savaşın nedenlerini öğrenmek için Kantakuzenos'a yollanmışlardı ya da Kantakuzenos bize bu şekilde anlatmaktadır. Kantakuzenos, onları haklı olduğu yönünde ikna etti ve onlar da hem İtalya'dan hem de Konstantinopolis/Pera'dan haberler getireceklerine dair söz verdiler.⁶² İkinci elçi aslında Viennois Velihtı tarafından Savoylu Anna'ya gönderilmişti ancak iç savaşın bitiminden sonra Konstantinopolis'e ulaştı ve Kantakuzenos'u tahtta buldu. Bartholomeu adındaki

⁵⁹ Cantacuzenus, III, 54, 56. Benzer şekilde, Savoy'dan diğeri bir delege, "İtalya"ya dönecektir: II, 510. Kantakuzenos bu dönemdeki Papalık makamı konusunda ya dikkatsizdir ya da habersizdir. Papalık o dönemde Avignon'da olmasına rağmen, VI. Clement'in elçilerinin İtalya'ya dönüşünden bahseder.

⁶⁰ Cantacuzenus, III, 62.

⁶¹ Bazı nedenlerden dolayı, Napoli Krallığı XIV. yüzyıldaki en alacalı desenlere sahiptir: Pakhmeres bunu "Apulia" diye adlandırmaktadır, Kantakuzenos "Taranto," ve Gregoras "İtalya" olarak adlandırmıştır.

⁶² Cantacuzenus, II, 502 vd.

büyükelçi, daha sonra hem Papa'ya hem de veliahda, Kantakuzenos'u dolu dolu ifadelerle övdüğü ve onu anlattığı mektuplar yazdı. Birkaç cümle bu mektupların hoşluğunu gösterecektir. Papa'ya, "Roma yönetimi altındaki tüm halk yüceltilsin, tüm dünya böyle bir imparatorun zaferiyle sevensin. Rabbin önünde yolu hazırlaması için meleğini gönderdiği ve savaşın karanlığını uzaklara göndermek, zeytin dalı gibi barış getirmek için O'nun meleğini gönderdiği tüm Hıristiyanlar için 3 Şubat'ta [1347] kutsal bir gün doğdu. Çünkü bu, çehresi tüm yaratılış tarafından arzulanan barışın Kralı II. Süleyman'dır..." Veliyahda şöyle yazdı: "Bütün sadık halk sevensin: Hıristiyanlar ilahiler söylesinler; görkemli şölen günleri görkemli tapınaklarda kendilerini yenilesinler..." Kantakuzenos, Augustus'tan daha hayırsever, (I.) Theodosius'tan daha dindar, "Afrika'yı İtalyanlarımıza boyun eğdiren" Scipio'dan daha adil ve iyi olarak tanımlanıyor. "Şimdi" diyor büyükelçi, "Onun saltanatının Hıristiyanlar arasında barış getireceğini ve İsmailileri püskürteceğini umuyorum."⁶³

Kantakuzenos'un Batılı güçleri kendi doğrultusunda ikna etmek istemesinin arkasında tabii ki de geçerli siyasi sebepler bulunmaktaydı: Papa VI. Clement (1342-52), Haçlı Seferi'ni en çok isteyen Papalardan biriydi ve İzmir Haçlı Seferi çok taze bir olaydı.⁶⁴ Kantakuzenos'un da korkmakta olduğu gibi, toplumsal ilişkilerin hatalı yönetilmesi neticesinde başka bir haçlı seferi de kendisine karşı yönlendirilebilirdi. Ayrıca, belki de yeğeni V. Ioannes'in Montferrat Markizi'ne hamilik yaparak Bizans tahtını ele geçirmek için güç topladığı ve Papa ile bazı İtalyan idarecilerinden destek aldığı görünüyordu. Kantakuzenos, Papayla olan iyi iletişimi sayesinde bu tür emellere bir son verildiğini iddia etmekteydi. Her şeyden önemlisi, Kantakuzenos, Türkleri Avrupa'nın içine getirmesi şeklinde bir suçlamaya karşı oldukça hassas ve gayretle kendini bu tür bir suçlamadan aklamaya çalışıyordu. Mevcut siyasi ortama ve VI. Clement'in amaçlarına bakıldığında, böyle bir suçlama konusu onu sadece ahlaki açıdan suçlu yapmaz, aynı zamanda da Hıristiyanlık adına hareket ettiğini söyleyen Cenovalı ya da Haçlı herhangi bir Batılıya kolay bir yem yapabilirdi.

Bu siyasi ve nesnel düşüncelerin ötesinde, yine de şöyle bir durum söz konusuydu: Kantakuzenos için hem Papalık hem de Batılılar ve İtalyanlar, münferit ya da birlikte, her fırsatta başvurduğu ve etkilemeye çalıştığı uluslararası alanda onun iddialarının meşruluğunun arabulucusu olarak görünüyorlardı. Bu durum Pakhymeres'in Hıristiyan birliğinin ortak amaçları olduğu şeklindeki düşüncesinden bir hayli farklı bir durumdu. Pakhymeres özellikle Cenovalıların olmak üzere İtalyanların imparatorluğun üzerindeki siyasi ve ekonomik üstünlüğünden bahsediyordu. Kantakuzenos içinse, iç savaş imparatorluğun Batılılara esaretiyle son bulmuş, onların iyi niyet ve iyi fikirlerine bağlı durumda kalmıştı. Bu durum tabii ki de imparatorluğun savaştığı ve ittifaklar yaptığı Türkler ve Sırlar ile olan

⁶³ Cantacuzenus, III, 12 vd. (1347).

⁶⁴ İzmir Haçlı Seferi için, bkz. Cantacuzenus, II, 422-23, 529, 582-83. Karşılaştınız: Setton, *Papacy and the Levant*, I, 182 vd.

bağımlılıktan farklıydı. Kantakuzenos tam anlamıyla elle tutulur bir şey olmasa da İtalyanlara bağımlı olmaya karşı değildi. Onların düşmanlığı onun için korkunç sonuçlara sebebiyet verebilirdi ama aynı zamanda Kantakuzenos imparatorluk ile ilgili evliliklerden, ticari amaçlardan ve son olarak Türklerin Avrupa'daki varlığının onların dini hassasiyetlerine ve siyasi yaşam amaçlarına aykırı olduğundan, onları Bizans imparatorluğuyla alakalı amaçlarından ötürü önemli bir güç birliği olarak da görüyordu. Tarihçiler genellikle, iç savaşın Sırpları ve Türkleri ön plana çıkardığını ve onları Bizans imparatorluğunun kaderiyle alakalı olarak arabulucular yaptığını söyler; İtalyanlara karşı bu bağımlılık (aynı zamanda Papalık üzerinde olduğu gibi) az olmasa da gözden kaçmıştır.

Kantakuzenos'un ikinci konusu -değişik İtalyan güçlerinin Bizans İmparatorluğu ile alakalı siyaseti- uluslararası kamuoyu bağlamında İtalyanlarla alakalı bölümde kısmen işlenmiştir. Şu genel bir biçimde görülebilir ki Kantakuzenos; Pera, Sakız, Midilli, Foça, vb. Bizans İmparatorluğunun çeşitli yerlerinde Venedik ve Cenovalıların politikalarını detaylı bir şekilde incelerken, İtalyan Devletlerinin kendi politikaları hakkındaki değerlendirmeleri sığdır. Örneğin, Boğazlar Savaşı sırasında Cenovalılara karşı Venediklilerin kendisiyle müttefiklik kurmasını istemesine değinir ama bu durum basit şekilde Venedik-Cenova rekabeti çerçevesindedir.⁶⁵ Levant'taki Cenova siyaseti, Gregoras'ın daha uzun ve detaylı incelemelerinin aksine, denizlerin efendisi olmak şeklinde basit ve kısaca yorumlanmıştır.⁶⁶ Bu sığlık batı siyaseti konusundaki değerlendirmelerine genel olarak egemendir. Kantakuzenos'un okuyucusu, örneğin Boğazlar Savaşı'nda Aragonluların Venedik ile ittifak yapmasıyla alakalı olarak Gregoras'ın okuyucusunun aksine herhangi bir açıklama bulamaz.

Bu sığlık kısmen Kantakuzenos'un ilgisizliğinden ve kısmen de onun siyaset kavramından kaynaklanır çünkü o siyaseti bireylerin özellikle de aristokratların eylemlerine odaklanmış olarak görür. Bizanslılar arasında olduğu gibi onun genel olarak Batılılar ve İtalyanlar arasında da yer aldığına zaten değinmişim. Bazen de daha çok ilk kısımda yer almayı tercih ediyordu çünkü bu, onun Bizans'la alakalı emellerine daha uygun düşüyordu. Böylece, Brunswick-Grubenhagen Dükü'nün kızı, III. Andronikos ile evlendiğinden *ἐπιφανέστατος* olarak adlandırılmıştır.⁶⁷ III. Andronikos'un Alman paralı askerleri, Sakız Adası meselesini görüşmek üzere 1347'de VI. Ioannes'e gönderilen Cenovalı elçilerde olduğu gibi aristokratlar idi.⁶⁸ Andronikos'un isyan çıkarmayı amaçlayan üç Cenovalı dostu asil olarak tanımlanmıyorlardı ama Galata'daki Cenovalılar arasında nüfuzlu kişilerdi; Kantakuzenos'un onların isimlerini verme şekli durumu daha da açıklığa kavuşturur, esasında soylu köken olarak: "Onların adları Oria ailesinden Raffo

⁶⁵ Cantacuzenus, III, 185 vd.

⁶⁶ Cantacuzenus, III, 68 vd., 185 vd.

⁶⁷ Cantacuzenus, I, 52.

⁶⁸ Cantacuzenus, I, 98; III, 81-82. Bazı asil Latinlere şövalyelik nişanı verilmiştir: II, 166.

d'Oria, Spinulalar'dan Frerigo Spinula ve Demarlar'dan Raffo Demar'dır.⁶⁹ Esasında bu üç aile Pera'da oldukça nüfuzlu kimselerdi; 1264'den 1348'e kadar Pera'daki 30 podestallığın 17'sinin bunlara ait olduğu tahmin ediliyordu.⁷⁰ İtalya'nın iç siyasetine dair alakası aynı kavramsallaştırmanın bir parçasını oluşturuyordu. İtalya'da farklı devlet şekillerinin olduğunu biliyordu ve örneğin Savoy Kontluğu'na, "Lombardiya" (Montferrat) Markizliği'ne ve Taranto Prensesine değinmişti. Venedik'in bir doç ve senato (δοῦξ, βουλή) tarafından yönetildiğini biliyordu.⁷¹ Cenova'nın oldukça düzgün bir "topluluk" (τὸ κοινὸν Γεννοῦαζ) olduğunu ve senatonun, Cenovalıların ya da Doç veya insanların kararlarından (δοῦξ, βουλή, δῆμος) ve Doç'a gönderilen elçilerin, Cenovalıların ve senatonun, Sakız Adası'nın Bizanslılara geri verilmesi konusunda uzlaşmasından bahsetmekteydi.⁷² Aynı zamanda Sakız Adası'nın maona'sı* hakkında da bir şeyler biliyordu; bunlar kendi donanmalarını finanse eden, silahlandıran ve ada alan özel şahıslardan ya da aristokratlardan oluşan bir grup idi. Kantakuzenos bunu tartışmasa bile, ki belki de yapsa iyi olurdu, Cenova Hükümeti bu mesele hakkındaki herhangi bir sorumluluğundan feragat ediyordu.⁷³

İtalya'daki, özellikle Cenova'daki iç savaşları hakkında Kantakuzenos'un bilgisi vardı ve kimin nasıl yönetmesi gerektiği konusundaki görüşleriyle tamamen uyumlu bir şekilde sundu. O, 1339 ihtilalini kendi gördüğü şekliyle, Bizans iç savaşını anımsatan terimlerle anlatır.⁷⁴ Ona göre, Cenova halkı aristokrasiye karşı ayaklanmış, kimilerini sürgüne yollamış, kimisinin hükümete katılmasını yasaklamış "ve onları her açıdan aşağılamıştır." Halk arasından "Simone Boccanegra diye adlandırılan" birini seçmişler ve kendi yöneticileri (ἄρχων) yapmışlardır.⁷⁵ Daha sonra 1350'de ilan edilen Venedik Savaşı geldi. Cenovalılar gördüler ki savaş çok

⁶⁹ Cantacuzenus, I, 39. Bu isimler aynı zamanda Cenova yıllıklarında da görünür: Illi de Auria, illi de Spinollis, illi de Flisco, illi de Grimaldis. Bkz. T. O. de Negri, *Storia di Genova* (Florence, 1986), 397. Karşılaştırınız: Origone, *Bisanzio e Genova*, 252. Kantakuzenos aynı zamanda eski ve büyük bir arkadaşa sahipti, Giovanni Spinola: Cantacuzenus, I, 482. Karşılaştırınız: Gregoras, I, 233, 237, Spinola'nın (Opizzino) kızının, Batılıların asillerinin Bizans soyundan gelenlerle dahi evlenmelerine izin vermeyeceği için düşük rütbeli Montferratlı Theodore ile evlendiğini söyler.

⁷⁰ Origone, *Bisanzio e Genova*, 213-14; XIV. yüzyılın ortalarından sonra sadece bu isimlerden sekizinin Doria ve Spinola'ya ait olduğunu söyler.

⁷¹ Cantacuzenus, III, 219 vd. ὁ, τὸ γὰρ Βενετίας δοῦξ καὶ ἡ βουλή τῶν ἰδίων ἀνέθηκον ἐκεῖνῳ (N. Pisano) τὴν ἀρχήν.

⁷² Cantacuzenus, I, 489, 492, 486; III, 234 vd. Cevap aynı zamanda Doç'un, yerel idarenin ve Cenova'nın insanları anlamına da gelir: III, 81.

* Ortaçağ İtalya'sında ilgili şehir devletindeki iltizamların vergisinden satın alınan hisselerin paylarını işletmeye yönelik yatırımcı ortaklığına verilen isimdir. Bu kurumlar genelde geçici olup bazen alacaklarını almada aşırı saldırgan davranabiliyorlardı; hatta eylemleri doğrudan ele geçirmeye kadar gidiyordu. (ç.n)

⁷³ Cantacuzenus, III, 81: οἰκείους ἀναλώμασι. Karşılaştırınız: Balard, *La Romanie génoise*, 173 vd. Simone Vignoso ve maona.

⁷⁴ Devamı için, bakınız Stella, RISS, 129 vd.

⁷⁵ Boccanegra esasında *signore* ve *duca* diye adlandırılmıştır.

fazla para gerektirir, bu nedenle sürgüne yollanan asilleri çağırıldılar ve onlardan yönetime yardım etmelerini istediler. Asiller, sorumluluk sahibi ve cömert bir şekilde davranmış ve yardım etmenin, tüm komünün yenilmesinden ve aşağılanmasından daha iyi olduğunu düşünmüşlerdir. Böylelikle kendi insanlarını, “onlardan iyi olmaları dışında başka hiçbir suçları olmadığı halde en iyi insanlara utanç verici şekilde davranıp (προπιλαμιζουσιν)” yanlış yargılamalarından ve nankörlüklerinden ötürü azarlamışlar ancak daha sonra istekli bir şekilde savaşa girmişlerdir. Bunun sonucu, “Doria’ların sülalesinin en ünlüsü” Pagano Doria’nın amiral olarak atanması olmuştur.⁷⁶ Ardından Pagano Doria, Boccanegra tarafından suçlanmış, yenilgiden sorumlu tutularak görevinden alınmıştır. Bu durum Alghero Savaşı’nda (Sardunya açıklarındaki) daha büyük bir yenilgiye sebep olmuş ve Cenova’nın Milanolu Giovanni Visconti’ye bağlanmasına neden olmuştur (1353): “Böylece Cenovalılar, savaş vasıtasıyla kendi özgürlüklerine karşı rezil eylemlerde bulunmaya zorlandılar ve daha önceki kibirlerini terk ettiler; liderleri Simone Boccanegra’yı görevden alarak Milano hükümdarı tarafından atanan adamı şehrin hükümdarı (doç) olarak kabul ettiler.”⁷⁷

Tüm bunlar Kantakuzenos tarafından basit bir şekilde aristokrasinin zor durumda kalması şeklinde yorumlanıyor ve ilişkilendiriliyordu. Bu bakış açısını doğrulayan bir olay daha vardı; ona göre Bizans'ta da en iyi insanlar Aleksios Apokaukos ve Zealotlar tarafından hükümetten alınmıştı. Bu nedenle, *Tarib*'inin başka bir yerinde devletin kendisini savunacak güce, ruha, cesarete ve uzmanlığa sahip hiç kimseyi bulamadığını söyler. Kendisini kötü muameleye uğrayan ama her zaman kamu yararına çalışanlardan biri olarak görüyordu; Cenovalı soyluların aktarılan duyguları, kendi hakkında aktardıklarına çok benzer, aynı zamanda Konstantinopolis tüccarlarını, Cenovalılara karşı bir donanma inşa etmesi için kendisine para vermemekle suçlarsa da yine de onları affetti. Cenovalıların politikaları bir kez daha Kantakuzenos'un iç savaş sırasındaki durumunu onaylar şekilde gelişmiştir.⁷⁸ Çünkü Cenova tarihini kendi bakış açısından, manipüle edecek şekilde detaylandırarak vermiş ve bilinçli bir şekilde değiştirmiştir. Boccanegra'nın tahta çıkmasının ilk aşamasındaki genel anlamdaki yorumları doğrudur. 1339'da tüm asillerin Consiglio ve hükümetten atıldıkları doğrudur ve Guelph'ler ile Ghibelline'lerin bir kısmı sürgüne yollanmış ya da kısa bir süreliğine Cenova'yı terk etmişlerdir. Kalanı için Simone Boccanegra, asil ailelerin yönetimine karşı çıkan tacir, Aleksios Apokaukos'un Bizans iç savaşında olanlardan dolayı sorumlu tutulmasında olduğu gibi, şehrin düşmesinden dolayı tamamıyla sorumlu tutulmuştur. Bu amaçla, Kantakuzenos, Boccanegra'nın ilk “dogado”sunu devam

⁷⁶ Cantacuzenus, III, 197-98. Origone, *Bisanzjo e Genova*, oldukça doğru bir şekilde, Boğazlar Savaşı'nda en önde gelen düşmanına karşın Kantakuzenos'un hayranlığına dikkat çeker.

⁷⁷ Cantacuzenus, III, 234-35. Alghero Savaşı için, bkz. Balard, *La Romanie genoise*, 109-10; ve T. N. Bisson, *The Medieval Crown of Aragon* (Oxford, 1991).

⁷⁸ Karşılaştırınız: Origone, *Bisanzjo e Genova*, 253.

eden 1339-1353 dönemini kapsayacak şekilde genişletmiştir. Ama biliyoruz ki Cenovalıların Venediklilerle savaşı, Boccanegra'nın Onikiler Konseyi'ne yeniden kabul ettiği (23 Aralık 1344) aynı asiller tarafından yönetimi bırakmaya zorlandığı 1350 yılında henüz başlamamıştır. Pagano Doria'nın yerine asillerin bir başka üyesi olan Antonio Grimaldi'nin geçmesinden ve aynı zamanda şehrin Milano'ya teslim edilmesinden sorumlu olan kesinlikle tüccar Boccanegra değil, soylu Giovanni di Valente idi.⁷⁹ Cenova tarihindeki manipülasyonu ve İtalyanların haklı olduğu yönündeki bu ikna çabalarında Kantakuzenos, gerçek böyle olmasa da kendi gerekçelerini ispatlama ihtiyacında olduğu için İtalya'yı Bizans'ın bir uzantısı olarak görmüş, İtalya ve Bizans siyaseti oldukça sıkı bir şekilde iç içe geçmiştir.

Gregoras'ın Kantakuzenos'unkinden farklı olma kaygısı, İtalya ve İtalyanlarla ilişkiler ve onlarla bağlantılı konulardaki kendi görüşlerini de farklı bir şekilde yönlendirmiştir. Gregoras'ın *Tarih*'inde, VI. Ioannes dönemindeki iç savaş ve V. Ioannes'in hükümlerliği ana merkez olarak yer edinmiştir ama Kantakuzenos'un yorumunun arkasındaki nedenlerden farklı olarak iç savaş sırasında Bizans İmparatorluğu'nun düşüşünün aracı olarak detaylandırıyor ve çalışmasının büyük bir kısmını Palamist mücadeleye derinlemesine bir şekilde bulaştırıyordu. Aynı zamanda, birçok bakımdan Pakhymeres'in takipçisiydi. Bizim için ilk olarak, Kantakuzenos'unkinden daha geniş bir dünya görüşüne ve kısa ya da uzun coğrafi gezilere çıkmasını, siyasi ilişkiler ve örf-adetlerde ve hatta etnografik tanımlamalar vermesini sağlayan daha büyük bir meraka sahip olmasıydı.

Bizans olayları; Kantakuzenos'unkinden farklı olarak, daha geniş, daha çeşitli açılardan ve yazar tarafından daha iyi tanınan bir dünyada ele alınmıştır. Bu dünya, Pakhymeres'te olduğu gibi, Küçük Asya kıyılarını (Pakhymeres zamanından beri tartışılmayan iç kısım olmasa da), Suriye'yi, Filistin'i ve 1291'de Haçlı Devletleri'nin düştüğü yerleri (Onları Keltogalatia olarak adlandırır.) içine alıyordu.⁸⁰ Mısır da mevcuttu ve onun XIII. yüzyılın sonundaki Kuzey Afrika'nın içlerine doğru (Fas ve Libya) olan uzantısına da değinilmişti. Agathangelos'un doğudaki Hıristiyan topraklarına yaptığı seyahatler Gregoras'ın Mısır, Fenike, Suriye, Arabistan, Kıbrıs, Girit ve Eğriboz'dan söz etmesine neden olmuştur.⁸¹ Trabzon'da olduğu gibi, Tana, Kefe, Kırım, Azak Denizi, [Emir] Nogay ve Altın Orda'daki Moğollardan da birkaç kez söz edilmiştir.⁸² Rus ve Litvanya'ya kilise meseleleriyle alakalı olarak şaşkıncı derecede uzunca bir şekilde yer verilmektedir. Gregoras, Rusların Batı okyanusuyla ve Hyperborea İskitleri ile sınırlandırıldığını söyler, ayrıca onların topraklarının

⁷⁹ Bkz. de Negri, *Storia di Genova*, 455 vd. Bazı bilim insanlarının Kantakuzenos'un Boccanegra'nın ikinci dogado'sunu bildiğini ve Cenova'nın Milano'ya devrini doğru bir şekilde tanımladığını belirtmelerini şaşkıncı buluyorum: Origone, *Bisanzio e Genova*, 253. Kantakuzenos'un 1339'dan 1353'e kadar sürekli bir dogado'dan bahsettiği çok açık. Boccanegra'nın Kantakuzenos'un *Tarih*'inin sona erdiği 1356'da başlayan ikinci dogadosundan hiçbir söz bulamıyorum.

⁸⁰ Gregoras, I, 106-7.

⁸¹ Gregoras, III, 11 vd.

⁸² Bakınız, örneğin, Gregoras, I, 149 vd.; II, 877 vd.

zenginliğinden ve genişliğinden oldukça etkilenmiştir. İlaveten Moğol istilaları, Kiev Metropolitinin değişimi ve Moskova ile Litvanyalılar arasındaki rekabetler hakkında bilgi sahibidir.⁸³ Son olarak, Almanya'dan bahseder, ayrıca İngiltere, Fransa ve Yüzyıl Savaşları'nın başlangıcı konularında da bir şeyler bilmektedir (1338, ancak kronolojik olarak İzmir Haçlı seferine yakın olan pasaj, III. Edward'ın Fransa'daki 1346 seferine atıfta bulunabilir).⁸⁴ İspanya hakkında da elbette bilgisi vardır; esasında Aragon hükümlerinin siyaseti konusunda da yeteri kadar bilgiye sahiptir. Sardunya, Korsika ve Sicilya Adalarına sadece değinmekle kalmaz aynı zamanda en azından Sardunya ve Sicilya için coğrafi tanımlamalar da sunmaktadır.⁸⁵

Gregoras için, üzerinde yaşanan dünyanın iki ucu, bir yandan Keltler tarafından iskân edilen yerlerdir bunlar batıdan okyanusla sınırdırlar; diğer yandan ise Kızılderililer tarafından iskân edilen yerlerdir.⁸⁶ Böylece, Antik ve aydınlanmış Ortaçağ dünyasının “yerleşik dünyasının” büyük bir kısmı, Gregoras'ın sayfalarında bazen küçük bir rol olsa da bir görünüm kazanır. Bunun hepsi, Ptolemaios *Coğrafyası*'nın daha mükemmel haritalarla boy ölçüştüğünün bilindiği göz önüne alındığında, XIV. yüzyıl için oldukça olağan bir durumdu. Aynı zamanda terminoloji de çok eskiydi: Cermenler (Alamanoi) ἐσπέριοι Γαλάται, Fransızlar Keltogalatai diye adlandırılmışlardı, aynı zamanda Fas için Maurousia deniliyordu.⁸⁷ Değişik ülkelerin tanımlaması antik bilgilerden geliyordu. Böylece, örneğin, Birinci Haçlı Seferi'nin kısa bir analizinde, Gregoras okuyucusunu Batı Avrupa'da uygun bir yere koymak için özen gösteriyordu: “Avrupa'da Alpler diye adlandırılan yüksek dağlar bulunmaktadır, bir tarafından Ren diye adlandırılan büyük bir nehir geçer ve İngiliz Okyanusuna akar, güneyden her ikisi de Galyalılarla sınırlıdır” (μεσημβρινωτέρας ποιεῖ τὰς ἄμφω Γαλλίας). Ve Birinci Haçlı Seferi'nin rotasını takip eder: “Ren Nehri'nden aşağıya doğru Tuna'ya, çok büyük bir nehir, Alplerin kaynaklarından gelir ve beş kola ayrılarak Karadeniz'e dökülür.”⁸⁸ Ancak tüm bunlarla çelişen ve bizi eski kafalı Batıya, yani Ortaçağ'a götüren tuhaf bir pasaj da vardır. Kantakuzenos için söylevinin ortasında, 1351'de, Gregoras φιλαλληλία yani başkasına sevgi gösterme durumunu iki insan veya insan grupları arasındaki diyalektik ilişkinin bir çeşidi olarak tartışır ve doğanın genel bir kuralı olarak da: “Bu” diye devam eder, “ülkeye deniz taşıtlarının seyrine uygun bir deniz vermektir

⁸³ Gregoras, III, 113 vd., 199, 511 vd. Karşılaştırınız: D. Obolensky, *The Byzantine Commonwealth: Eastern Europe, 500-1453* (London, 1971), 261 vd.

⁸⁴ Gregoras, II, 687 vd.

⁸⁵ Gregoras, III, 190-92, Sardunya'nın tanımı için.

⁸⁶ Gregoras, I, 332. Karşılaştırınız: III, 354, bir yandan Batı ve Doğu Etiyopyalılar ile Kızılderililer arasındaki diğer yandan Keltler ve İngiltere toprakları üzerinde yaşayanlar arasındaki aynı zıtlaşmayı vermektedir. Etiyopyalılar ile Kızılderililer bağlantısı ilginçtir; büyük olasılıkla Etiyopya *sub Aegypto* (Aşağı Mısır)'dır ve güney kısımları değil doğu kısımları belirtmek için kullanılmıştır; dünya, onun için İndus Nehri'nin çevresinde bir yerde bitecektir.

⁸⁷ Gregoras, I, 477. Bakınız "Sırlar" için "Πατριβαλοί": II, 703.

⁸⁸ Gregoras, I, 102-3.

ve diğer yandan denize geçilebilir bir kara vermektir. Bu Don'un kendi sınırları aşarak Yunanistan'a akmasıdır, Tuna'nın Mısır'a gelmesi ve Nil'in Azak Denizi ile bütünleşmesidir.”⁸⁹ Şimdi farklı bir dünyadayız, tarif ettiğimden farklı bir coğrafi sistemle-oldukça Ortaçağ ve alegorik bir önemi olan bir dünyada.

Bir değişik coğrafi sistem içerisinde düzenlenen gezinin arkasındaki nedenler ne olursa olsun, şu açıktır ki, Gregoras'ın dünyası sadece coğrafi bir birlik değil aynı zamanda bir dizi siyasi veya dini birlikler halindedir. Bunun bir kısmı Ortodoks dini aracılığıyla bir arada tutulmaktadır -Rusya'dan, Suriye, Filistin ve Arabistan'daki Hıristiyan topluluklarına kadar. Avrupa dünyası ve Akdeniz çevresindeki dünya bazen bir öge görevinde görülürken, bazen de bir birlik durumundadır. Böylece, XIII. yüzyılın sonundaki Mısır yayılcılığı, Mısırlıların köleler aldığı hem Karadeniz bölgesini hem de Kuman köleler yüzünden Afrika ve Asya'yı birbirine bağlamıştır. Gregoras'a göre, Mısırlılar kendi sınırlarının dışına çıkmış ve oldukça büyük bir şekilde yayılmışlardır, batıda Libya ve Fas'ı kendilerine bağlamışlar, doğuda ise Yemen ve Hint Okyanusu'na bakan Arap bölgelerini ve diğer yandan İran ve Basra Körfezi'ne bakan yerleri almışlardır. Daha sonra Asi Nehrine sınırlandırılan Koile Suriye* ve Fenike'yi almışlardır.⁹⁰ Burada ayrıntılı olarak verilen kısımda aslında Pakhmeres'e bir şeyler borçludur -örneğin Karadeniz bağlantısı, Haçlı Devletleri'nin ortadan kaldırılmasından çokça bahsedilmesi- ama Müslüman karşı saldırısından dolayı sarsılan Hıristiyanlık kavramı Pakhmeres'te bulduğumuz üzere, burada yoktur, burada daha çok Mısır'ın siyasi olarak yayılması tasvir edilmiştir. İskân edilen dünyanın diğer kısımları sistemin bir parçası olarak hizmet eder: 1340'ın başlarında Gregoras, Avrupa'nın tümünü ve Kuzey Afrika'yı bir karmaşa içinde bulmuştur, demiştir ki, Tanrı, ekümen aracılığıyla, demokrasilerin ve aristokrasilerin isyan etmesi ve iç savaşa girmesi gerektiğini buyurmuştur; böylece hiçbir devlet bunun dışında kalamamıştır. İlk olarak Boccanegra'nın Cenovalılar'ı ihracına (1344) daha sonra Mısır'da, 1340'da ölen Sultan Muhammed bin Kalavun'un oğulları arasındaki iç savaşa değinmiştir. “Batı Atlas Dağları'nın etrafında yaşayan” Libya ve Faslılar, İspanya'ya saldırmışlardır, yıl için doğru referans 1340'dır. İngilizler Fransa'da büyük bir savaş başlatmışlar; Doğu Moğollar iç savaşa düşmüş ve birçok Latin, Türk gemilerine ve de İzmir'de korsan güçlerine saldırmışlardır (Ekim 1344).⁹¹

⁸⁹ Gregoras, II, 933: Καὶ τοῦτ' ἔστιν ὁ γῆ μὲν πλωτὴν ἐργάζεσθαι θάλασσαν καὶ ταύτην αὐθις ἐκείνην Βάσιμον· καὶ Τανάϊς μὲν δι' αὐτὸ γὰρ τοι τοῦτο δρόμον ποιούμενος ὑπερῶριον ἐπιρρεῖ τῇ Ἑλλάδι, καὶ Ἰστρὸς ἐπ' Αἴγυπτον ἔρχεται, καὶ Μαιώτιδι Νεῖλος κοινοῦται τὸ ρεῦμα.

* Antik dönemde Suriye bölgesine verilen isim. Günümüzde Lübnan ve Suriye'nin bir bölümünü kapsar. (ç.n.)

⁹⁰ Gregoras, I, 106 vd.

⁹¹ Gregoras, II, 683-89. Ihor Sevcenko, Cenova gemilerini bilgi araçları olarak göstermiştir (İzmir Haçlı Seferi hariç); Karşılaştırmamız: I. Sevcenko, "The Zealot Revolution and the Supposed Genoese Colony in Thessalonica", Προσφορὰ εἰς Στὴλωνα Π. Κυριακίδην (Thessalonike, 1953), 611-12 (Ἑλληνικά 4, supp.). Stella bunların tümüne değinir: RISS, 107SE, 1078D (İspanya'ya

Bu eğer Gregoras'ın dünyası ise, Akdeniz ülkeleri bunun merkezinde yer almaktadır ve Gregoras coğrafi olmasa da bu yüzden en kapsamlı siyasi bilgiyi vermektedir; bahsi geçen dönem içerisinde, İtalya bilinen nedenlerden dolayı önemli bir yer işgal etmektedir. Bu sebepleri bir kenara bırakırsak, Gregoras'ın İtalya ve İtalyanları anlatış şeklinin özelliklerine konsantre olmamız daha iyi olacaktır. Her şeyden önce, terminoloji ve coğrafya konusunda şöyle bir not düşmeliyiz: Gregoras, “İtalya” terimini neredeyse sadece Napoli Krallığı'nı ifade etmek için, başka bir deyişle Pakhymeres'in Apulia'sı gibi kullanmıştır.⁹² Sadece dini konuları tartışırken “İtalya” ve “İtalyan” terimleri bazı durumlarda Katolik manasında kullanılmıştır.⁹³ İtalya'nın diğer bölümleri özel olarak tanımlanmıştır ve genellikle de kısa açıklamalarla verilmiştir. Lombardiya, Gregoras'ın ilgi duyduğu diğer büyük eyalettir: Hem Montferrat ve hem de Savoy, Lombardiya'nın bir parçası olarak sunulmuştur.⁹⁴ Batılı idarecilerin çeşitli unvanlarının, Roma İmparatorluğu'nun iyi günlerinde imparatorluk görevlerinin sahip olduğu unvanlardan türetildiğini açıklama amacı güden ilginç bir pasajda, Lombardiya ve Montferrat'tan (ismi açıklanmayan), sanki aynı şeylermiş gibi bahseder ve bu eyalet *markesios* unvanı bulunan bir idareciye sahiptir. Gregoras orayı “Alpler ve İberya'nın güneyi arasında bir yer” olarak konumlandırmış, küçük ve önemsiz olduğunu söylemiştir.⁹⁵ Milano'yu özel olarak Lombardiya'da konumlandırmaz ama 1353'de Giovanni Visconti'nin Cenova'yı zapt etmesiyle Milano hakkında bir coğrafi tanımlama verir. Milano, Alpler'in ortasında eski bir şehirdir ve her tarafından dağlarla çevrilidir ki bu yüzden de zapt edilemez.⁹⁶

322

Sicilya da esas olarak Manfred yüzünden, Gregoras'ın *Tarih*'inde kendine yer bulur ve böylece Pakhymeres değerli bir coğrafi tanımlama verir: Büyük ve nüfus olarak kalabalık bir adadır, İtalyan burnu Scyllaeum'dan Messina'ya uzaklığı 30 *milden* fazla değildir.⁹⁷ Sardunya ise daha sonra Boğazlar Savaşı'nın ileri safhasında oynadığı rol nedeniyle gözde hale gelmiştir. “Tiren Denizi'nde uzanan kalabalık ve geniş bir ada bulunmaktadır, yüksek dağlara, birkaç nehre ve hem sahilde ve içeride birçok şehre sahiptir. Etrafı sahiller, limanlar ve körfezler ile çevrilidir.”⁹⁸ İtalya bahsini tamamlamak amacıyla, şu kayda değerdir ki, belki de bu alanın coğrafyası

Müslümanların saldırması); 1080c (Cenovalılar ile Altın Orda mücadelesi); 1087A (Flandra'da İngiliz-Fransız Savaşı).

⁹² Bakınız, örneğin, Gregoras, I, 123 vd. 193, 523; kullanımın genel olabileceği durumlarda, yani Barlaam'ın İtalya'dan olduğu şeklinde karakterize edilmesinde, referansın Napoli krallığının coğrafi alanı için olduğu ortaya çıkıyor, yani Barlaam Calabria'dandı: Gregoras, I, 555; II, 901.

⁹³ Gregoras, I, 501-20, 1334'deki Kilise birliği için Papa'nın girişimleri hakkında.

⁹⁴ Gregoras, I, 26, 383-84.

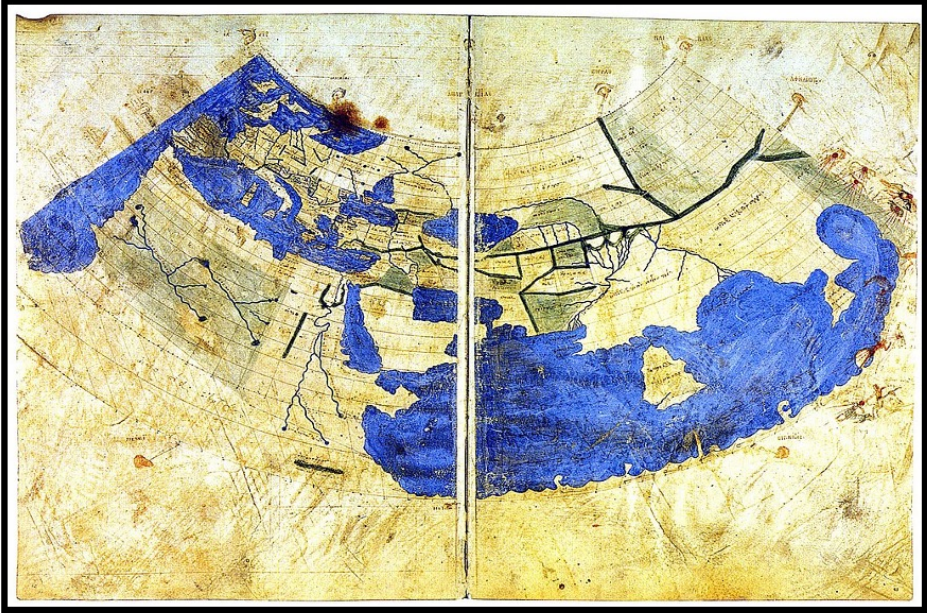
⁹⁵ Gregoras, I, 237. Ama Karşılaştırınız: I, 13, Selanik Kralı olan Montferrat Markizi'ni tanımlamıştır ve I, 167-68, Montferratlı İrene, Montferrat tam olarak geçmemesine rağmen, Montferrat'ın ilk markizin soyundan olarak tanımlanmıştır.

⁹⁶ Gregoras, III, 193.

⁹⁷ Gregoras, I, 217.

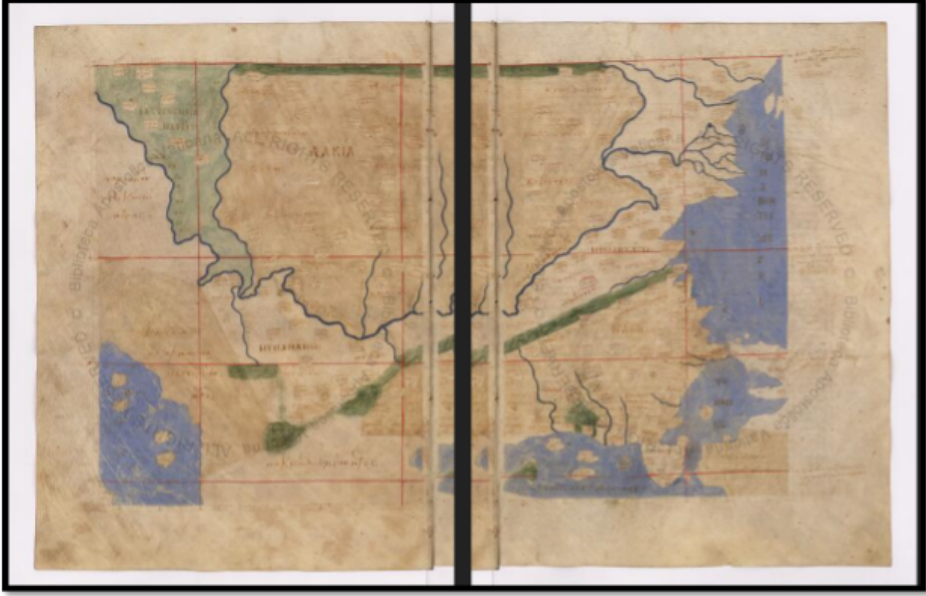
⁹⁸ Gregoras, III, 190.

mukayese yoluyla tartışma yapabilmek için, çaba harcamadan referans olarak kullanılmıştır. İnsanların erdemleri sahip oldukları niyetlerine bakılarak değerlendirilmelidir, yaptıkları son eylemlere bakarak değil, Gregoras bu yolla benzer bir benzetme yapar, eğer biri Sicilya'dan başlasaydı ve Sardunya ile Korsika'ya doğru yelken açsaydı (batıya doğru), sert bir batı rüzgârı onu Girit'e iterdi. Benzetme hiçbir zaman tamamlanmamıştır, ama büyük olasılıkla şunu demek istemiştir, gözlemci, seyahatin bitimini ve kazara olan sonunu değil, esas niyeti aklından çıkarmamalıdır.⁹⁹

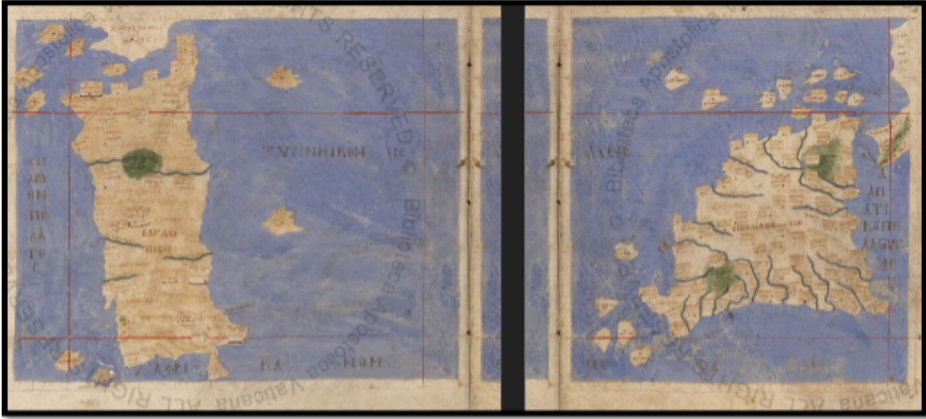

Harita 1: Ptolemaios'a göre ekümenik [üzerinde yaşanan uygar] dünya. Codex Urbinas graecus 82, flos. 59v-60r.

⁹⁹ Gregoras, II, 589.

Harita 2: Ptolemaios'a göre Daçya ve Tuna Nehri. Codex Urbinas graecus 82, flos. 76v-77r.

Harita 3: Ptolemaios'a göre Sicilya ve Sardinya. Codex Urbinas graecus 82, flos. 72v-73r.

İtalya bu sebeplerle tanıdık bir yerdir; ama yine de tıpkı Kıbrıs, Rodos veya Girit'in farklı durumlarda olduğu gibi hâlâ tanımlamaya değerdir: Coğrafi tanımlama için yeteri kadar yabancı, bilmek için önemli bir yerdir; ama etnografik tanımlama için yeterince yabancı değildir (Gregoras da buna pek meyilli değildir). Her ne durumda olursa olsun, benzer şekilde -belki de sadece eğlenceli olduğu ve gösteriş yapmak için- önemli terimlerin çevirisini gerekli bulur. Özellikle, Konstantinopolis'teki İtalyan kolonilerinin en önemli görevlileri için terimlerin Yunanca karşılıklarını bize verir: Bailo'nun bir "epitropos" olduğunu, Pisa

Konsülü'nün bir “ephoros” olduğunu ve Cenova dilinde podesta'nın bir “exousiastes” olduğunu belirtir.¹⁰⁰ Siyasi önem bağlamında, tabii ki Venedik ve Cenova en ön plandadır ama Cenova, Venedik'in çok önündedir. Gregoras bu yerlerin iç siyasetine ilgi duymaktadır ve daha da önemlisi onların sömürge siyasetiyle ilgilenmektedir. Onun Cenova'nın iç işleriyle alakalı bilgisi gerçekten etkileyicidir.¹⁰¹ Cenova tarihindeki karmaşa dönemleri sunulmakta olup bir XIV. yüzyıl gözlemcisinin bakış açısından oldukça doğru bir şekilde, Guelphler ve Ghibellinler arasındaki uzun bir mücadele anlatılmıştır. Bu mücadele ilk olarak, bilindik bir tavır içerisinde, Cenova'nın harita üzerinde kısa bir yerini konumlandırma ile ele alınmıştır: “Cenova batıda bir İtalyan denizci şehridir, Alp Dağları ve Tiren Denizi arasında uzanır.”¹⁰² İki γένη aile ya da grup -Guelphler ve Ghibellinler- tarafından iskân edildiğini söyler. 1320'lerin başında Ghibellinlerin görevden azledilmelerden ve sürgününden bahseder ve huzursuzluğun Cenova'nın kolonilerine de sıçradığını, sürgüne gönderilenlerin paralı askerlere saldırdığına değinir. 1330'ların sonundaki ve 1340'ların başlarındaki karışıklık incelenmiştir: “Touzos” unvanıyla diğer bir deyişle doğ olarak çağrılan Simone Boccanegra'nın yükselişinden bahseder; ayrıntılara girmeden, kasaplıktan doğluğa yükseldiğine değinir. Bu isyanın arkasındaki neden (Spinola ve “Sertorio” diğer bir deyişle D'Oria'lardan bahseder.) asillerin zorba bir yönetim şekli içerisinde bulunmalarıdır ki bu nedenle de sürgün edilmişlerdir. Daha sonra, şehre geri dönmelerine izin verilmiştir; Boccanegra'ya karşı bir komplo düzenlemişler ve kısa bir süre sonra tekrar zorbalar gibi davranmaya başlamışlardır. İnsanlar daha sonra bir kez daha onlara karşı ayaklanmış ve onları şehirden sürmüşler ve kendilerine aşağı bir sınıftan başka bir doğ seçmişlerdir.¹⁰³ Bu oldukça açıktır. Gregoras ayrıca Alghero Savaşı'nın Stella'nınkinden daha uzun ve daha ayrıntılı olarak bir tanımını da vermiştir.¹⁰⁴

Diğer yandan, Gregoras, Sakız Maona'sını tanımlama konusunda oldukça hatalıdır. Maona'nın asıl amacını -Monako sürgünlerine muhalefeti- maonaya katılanlarla karıştırıyor ve yanlış bir şekilde maonanın Cenovalı sürgünlerden oluştuğunu söylüyor. Kantakuzenos bu bağlamda çok daha doğru bilgi verir.¹⁰⁵

¹⁰⁰ Gregoras, I, 97-98; Karşılaştırınız: I, 268, Cenova podesta'ları için.

¹⁰¹ Burada, Gregoras'ın Cenova meseleleriyle ilgili tartışmasının basitçe onun demokrasi ve tiranlık konusundaki önyargılı fikirlerine girdiğini bulan Origone, *Bisanzjo e Genova*, 253 ve “Genova” 488 ile ayrılıyorum.

¹⁰² Gregoras, I, 286.

¹⁰³ “Touzos” Cenova “dükü”nün başka bir alfabe ile yazılmış şekli olmalıdır Gregoras, I, 286-87; I, 548: Onlar ἡγεμόνα τῆς πολιτείας ἕνα τοῦ δήμου, κατὰ τὸ ἀρχαῖον τῆς ὑπατείας Ῥωμαίων ἀξίωμα, ἢ μᾶλλον κατὰ τὴν τῶν Βενετικῶν πολιτείαν seçmişlerdir (1339). Karşılaştırınız: II, 687-88, ve Origone, *Bisanzjo e Genova*, 253. Aslında Boccanegra'nın yerine geçen Giovanni di Murta asil ama ılımlı bir adamdı ve ayrıca, konseyi halk sınıfının koruyucusu haline getiren asiliği de vardı.

¹⁰⁴ Gregoras, III, 190 vd. Karşılaştırınız: Stella, RISS, 152.

¹⁰⁵ Gregoras, II, 765-66, ve Karşılaştırınız: Cantacuzenos, II, 583; Karşılaştırınız: Balard, *La Romanie genoise*, 122-24.

Aynı şekilde, Boğazlar Savaşı'nın Cenova'nın iç işleri üzerindeki etkisini de dar bir şekilde vermiştir. Halbuki, Cenovalılara karşı Aragon Kralı'nın yani "Katalanların" katılımını doğru bir şekilde açıklamıştır (Cenova, Aragon'a ait olan Sardunya'nın bir kısmını almıştır), Kantakuzenos'un çok üzüldüğü Pagano Doria'nın kaderi konusunda çok az bilgi vermiştir. Venedikliler tarafından işgal edilebilme korkusu ile Cenovalıların korktuğunu basitçe anlatmıştır; içeride bir kaosun olduğunu ve "onların kısa bir zaman içerisinde cumhuriyetlerinin eski kurumlarını alaşağı edeceklerini" ve onları Milano'ya teslim edecekleri korkusuyla yaşadıklarını söylemiştir. Milano Derebeyliğinin Cenova'nın kibri ve hainliği için, daha da önemlisi Bizanslılara karşı bulunduğu davranışından dolayı ilahi bir cezalandırma şekli düşündüğünden bahsetmiştir. Kibrin doğru hikayesi burada verilmiştir: Cenovalılar, Tana'dan Azak Denizi'ne, Gadeira'dan Herakleion sütunlarına tüm denizlerin efendisi olmayı hayal ederek ortak malı adaletsiz bir şekilde yönetmiş ve kendilerine ait olanı bile kaybetmişlerdir (τὸ κοινὸν ἀδίκως ἰδιοποιούμενοι, ἔλαθον καὶ τὸ ἴδιον ἐνδίκως ... ἀπολωλεκότες).¹⁰⁶

Bu, bizi Gregoras'ın İtalyanlara karşı yaklaşımının en ilginç kısmına getiriyor. İtalyanların, özellikle Cenovalıların ve daha az ölçüde Venediklilerin ticari ve sömürge politikasını tartışırken -ki bu pek fazla değildir- onun en anlayışlı anları ortaya çıkar. Cenova gücünün yükselişini şaşkıncı olmayan bir şekilde VIII. Mikhail tarafından verilen ayrıcalıklara bağlar.¹⁰⁷ Fakat güçlerindeki artış söz konusu olduğunda, analizi adeta nüktelidir ve her halükârda Kantakuzenos'unkinden daha üstü kapalıdır. Bunu bir bakımdan Bizans deniz gücünün düşüşüne ve Bizans denizcilerinin Cenova gemilerinde hizmet sunmasına, Bizans içerisindeki iç savaşlara ve yöneticilerin devletin siyasi ve ekonomik durumuyla alakasızlığına bağlar; oysa Pera'daki Cenovalılar bu tür konulara oldukça önem vermektedir. Sonuç olarak, çok bilindik bir pasajında dediği üzere, Cenovalılar denizlerin efendisi olmayı ummuşlardır, sadece ticari zenginliği ele geçirmemişler, aynı zamanda ticari vergilerden de para toplamışlardır ve Bizans'ın Karadeniz'de denizciliğine ve ticaretine türlü çabalarla karşı çıkmışlardır.¹⁰⁸

Levant'taki Cenovalılar hakkındaki tüm tartışması, onların "talassokrazi" istedikleri fikri etrafında döner -bu, esasen kuzey Ege ve Karadeniz'de hakimiyet anlamına gelir. Kefe'deki kolonilerinin kökenlerini ve 1343 Savaşı ile Cenovalıların kovulmasına kadar Moğollarla olan ilişkilerini tartışan bir başka iyi bilinen pasajda bu bölgelerdeki Cenova genişlemesinin klasik modelini sağlayan odur. Pakhymeres'in iki pasajı ile bu pasajındaki kavramlar arasında yeterli miktarda paralellikler bulunmaktadır ki bu da Gregoras'ın Cenova'nın ticari ve sömürgeci politikaları hakkındaki bilgisini daha eski ve çok daha iyi olan bir tarihçiden,

¹⁰⁶ Gregoras, III, 193-94. Aslında bu Stella'nın Cenova'nın Milan'a bırakılması tanımlamasına oldukça yakındır; o bunu bir iç savaşın korkusuna atfetmiştir: RISS, 152.

¹⁰⁷ Gregoras, I, 526-27.

¹⁰⁸ Gregoras, I, 526-27; II, 841-45.

Pakhmeres'ten aldığı gösterir.¹⁰⁹ Bununla birlikte, tahıl ticaretinin uluslararası yönü ve Cenovalıların Kefe'den kovulmasının hem o bölge hem de Trabzon'daki yurttaşları üzerindeki etkileri gibi zamanından kendi gözlemlerine katkıda bulunuyor. Boğazlar Savaşı'nın Venedik ile Cenova arasında topyekûn bir savaş olduğunu, Akdeniz'in her yerinde savaştığını da anlıyor; ancak nedenini anlamamış gibi görünüyor.¹¹⁰ Bu savaşın mekaniklerinin farkındadır ancak bu savaş kolonilerin tüm düşmanlıklarını ortaya koyduğu (Girit de dahil olmak üzere) kolonileriyle birlikte iki gücün arasındaki bir savaş olarak görmüştür.¹¹¹ Aynı zamanda, Venedik'in ticaret yapma şeklini de anlatmıştır. Ticareti devam ettirmek için Venediklilerin barışı satın aldığını, bu yolla daha büyük kârlar elde ettiklerini; girdikleri tek savaşın girmeye zorlandıkları savaş olduğunu ve sonra komşuları ile diğerlerini rüşvet vererek elde ettiklerini ve onları müttefik yaptıklarını ve onlardan ordu bile aldıklarından bahsetmiştir.¹¹²

Şimdi, bahsi geçen üç tarihçimizi bir arada değerlendirebiliriz. Pakhmeres'in dönemi ile Kantakuzenos ve Gregoras'ın dönemi arasında, büyük değişikliklerin olduğu, neredeyse 50 yıllık bir zaman bulunmaktadır. Konumuzla ilgili olarak, bu değişikliklerden ikisi önemlidir: Küçük Asya'nın Türklere kaybı ile Gregoras ve Kantakuzenos'un tarihlerinin yazıldığı sırada zaten büyük ölçüde tartışılan bir üstünlük içinde Doğu Akdeniz ve Karadeniz'de Cenova varlığının sağlam bir şekilde kurulması. Bu gelişmelerin sonucu olarak, daha sonraki iki tarihçide de görüldüğü üzere İtalya ve İtalyanların nispi ağırlığı artmıştır. Onların İtalyan meseleleri hakkındaki bilgileri Pakhmeres'inkinden daha fazla olmayabilir; ancak daha fazla şeyi ortaya çıkarır. Aynı zamanda, analiz açısından, Pakhmeres istisnadır; çünkü Cenova üstünlüğünün nedenlerini ve nihai etkilerini anlamıştır. Gregoras, bu analizin adımlarını takip ederken elinden gelenin en iyisini yapar. Eğer Pakhmeres, 1204'ün ve ardından Lyon Birliği'nin yarattığı atmosferde hâlâ çok yazıyorsa ve dolayısıyla İtalyanları dini terimlerle tanımlayan bir terminoloji kullanıyorsa, bu, onun Akdeniz kavramını ve bu havzada siyasetin karmaşık ilişkilerini bilen bir adam olduğunu gösterir. Ardılları İtalyanlarla çok daha yakın temas halindeydi; bazılarını arkadaşları saydılar. Hem kurumlar hem de bir dereceye kadar İtalyanca hakkındaki bilgilerini yansıtan terminoloji kullandılar. Bütün bunlara coğrafyanın daha ayrıntılı bir tartışması (Gregoras örneğinde) ve her ikisi tarafından da İtalyan devletlerinin iç siyasetine daha ayrıntılı bir ilgi eşlik ediyor. İtalya ve Akdeniz'deki İtalyan kolonileri, XIV. yüzyılın ortalarına gelindiğinde fazlasıyla ilgi odağı olmuşlardır.

¹⁰⁹ Gregoras, II, 683-87, ve Failler, 535; Pachymeres, (Bonn), II, 448-50.

¹¹⁰ Gregoras, II, 880.

¹¹¹ Bakınız, örneğin, Gregoras, III, 39.

¹¹² Gregoras, III, 189-90. Aynı zamanda, Venedik tarafından öncülük edilen Türk karşıtı bir koalisyonun oluşmasına dair çabalara kısa bir şekilde değinir: I, 525; Karşılaştırmız: A. E. Laiou, "Marino Sanudo Torsello, Byzantium and the Turks: The Background to the Anti-Turkish League of 1332-34," *Speculum* 45 (1970), 374-92.

Üç tarihçimizin gözünden İtalyanların rolü, 1285'de Bizans deniz gücünün dağılmasının yarattığı etkileri ele alış şekillerinde görülür. Pakhmeres uzun bir şekilde ve acıyla, Anjoulu Charles'ın hiçbir gücü yokken (1285'de ölmüştür) ve Venedikliler ile Cenovalılar yeni barış yapmışken, o pahalı donanmanın dağıtılmasına hiç ihtiyaç olmadığını söylemiştir. Donanma olmadan, Konstantinopolis'i, Adaları ve Bizans İmparatorluğu'nun güvenliğini savunmanın olanaksızlığını gördüğü için fıgan etmiştir, özellikle de İtalyanların Konstantinopolis'i yeniden ele geçirmek için istekli olduklarını belirtmiştir. Bazı denizcilerin korsanlık yaptığını ve bu gelişmenin hoş olmayan etkilerinin olduğu gerçeğinden de bahsetmiştir. Daha sonra, bu eylemin 1302'de Venedikliler tarafından düşmanlıkları nasıl mümkün kıldığını ve Katalan seferi sırasında II. Andronikos'un, donanma olmadan asla güvende olmayacaklarını söyleyen Konstantinopolis'teki insanlar tarafından nasıl acı bir şekilde azarlandığını gösteriyor.¹¹³ Evet, Kantakuzenos da donanmadan bahseder ama bunu, çok geç olana kadar ve Cenovalılar sorun yaratırken istediği donanmayı kurması için gerekli parayı vermediklerinden öncelikle Konstantinopolis tüccarlarına saldırmak niyetiyle yapar. İşte bu durumda, Konstantinopolis halkı bir kez daha Kantakuzenos'a karşı kötü davranmışlardır. Burada şunu belirtmek gerekir ki donanmanın lağvedilmesinin etkileri şehrin kendisini savunmasıyla alakalandırılmıştır.¹¹⁴ Gregoras, Pakhmeres'in analizlerine geri döner ve Bizans İmparatorluğu'nun düşüşünde donanmanın lağvedilmesinin büyük bir katkısı olduğunu belirtir: Pakhmeres'in İtalyanların denizden saldırma korkusuna ek olarak Türk korsanlık eylemlerini ve Bizanslıların bunun önüne geçecek bir şey yapamadan Türk ordularının gemileriyle Avrupa'ya varması korkusunu eklemiştir.¹¹⁵ Daha önce de belirttiğimiz üzere Gregoras, Cenovalıların denizlerin efendisi olma hedefinin çok sayıdaki nedenlerini araştırmış ve ortaya koymuştur. İlginç bir şekilde, 1343'de Bizanslıların aldığı tedbirlerden biri, İtalyanlar için, Kantakuzenos'un açık bir şekilde kullandığı, Gregoras'ın ise daha kapalı bir şekilde kullandığı bir terimdir -Cenovalı-: 1348'de Konstantinopolis'in zenginleri bir donanma inşa etmek için ikna edildiklerinde, "Onlar kendileri hesabına ufak gemiler ve ordular inşa etmişler ve bunları silahlandırmışlardır" (λέμβρους στρατιώτιδας καὶ ἀκάτια συνεσκευάσαντό τε καὶ ἐξώπλισαν ἐξ οἰκείας δαπάνης).¹¹⁶ "ἐξ οἰκείας δαπάνης" sözcükleri Kantakuzenos'un deyişi ile- "οἰκείοις ἀναλώμασι", Sakız Adası'nı alan Vignoso donanmasının, maonanın silahlandırılmasına yönelik

¹¹³ Pachymeres, (Bonn), II, 69-71, 322-24, 530-33. Karşılaştırmız: Laiou, *Constantinople*, 7 4-75, 110, 114-15.

¹¹⁴ Cantacuzenus, III, 68 vd. ve benzer etki için Gregoras, II, 854 vd.

¹¹⁵ Gregoras, I, 174-76, 208-9, 841 vd. 866-67. "Latinler Romalılara karşı bu kadar kibirli olmazlardı, Türkler de denizin kumlarına bakmazlardı..." Laiou, *Constantinople*, 115.

¹¹⁶ Gregoras, II, 857.

olarak anlatımı ile tam olarak eş anlamlıdır.¹¹⁷ Böylece, Bizans tarihçilerimiz, bu durumda Cenova'ya özgü olan kurumlarda bile benzerlikler gördüler.

Konstantinopolis gözden düşen bir devletin merkezi olarak, XIV. yüzyılın ortalarında İtalya ve İtalyanların artan ilgisinin merkezi olmuştu ve şehrin kaderi onlara bağlı görünüyordu. İtalya'ya yönelik geniş ilgi, Bizanslıların zayıflığının ve eski Bizans İmparatorluğu'nun sömürgeleştirilmesinin bir ölçüsüdür; örtülü bir şekilde ifade etmek gerekirse, Bizans'ın ağırlık merkezi İtalya'da olan ve itici gücü büyük İtalyan denizcilik cumhuriyetlerinin politikası olan daha geniş bir Akdeniz dünyasına dahil edilmesinin bir ölçüsüdür. Bu eşit olmayan bir dünyadır: Bizanslıları ve İtalyanları bağlayan bağlar, onları eşit güç ile bağlamamıştır.

Harvard Üniversitesi / Dumbarton Oaks

¹¹⁷ Cantacuzenus, II, 583.

Mehdi Ferhani, Münferid, Peyvend-i Siyaset ve Ferheng der Asr-ı Zevâl-i Timuriyân ve Zuhur-i Safeviyân (873-911/1468-1505)-Politics and Culture at the end of the Timurid and early Safavid Period (1468-1505), İntişarât-ı Encümen-i Âsâr u Mefâhir-i Ferhengi, Tahran 1382 h.ş. (2003), 479 shf; ISBN: 964-6278-43-4

Müellif önsöz ve girişte tarihe olan ilgi ve araştırma hevesi ile kültür ve edebiyat bakımından önemine rağmen pek araştırılmamış olan Hüseyin Baykara devrini seçtiğini dile getirip eseri kısaca özetler.

Birinci bölümün 1. kısmı (s. 22-49) kaynakların tanıtımına tahsis edilmiş olup burada tarih ile ilgili kaynaklar, edebî kaynaklar, münşeât mecmuaları ve yazışmalar ile yeni araştırmalar hakkında bilgi verilip bu devre ait gerek tarih, gerekse edebî kaynaklar hakkında geniş bilgi vermektedir. Ancak bu kaynaklar artık neşredilmiş oldukları ve öteden beri bilindiklerinden burada bu kadar teferruatlı bilgiye gerek yoktu. Yeni araştırmalar (s. 49) adı altında sayılanlar ise oldukça eksiktir.

Bu bölümün 2. Kısmı (s. 50-75) Timur ve halefleri ile ilgili olup, burada Timur'un siyasi, kültürel, imar, zirâi ve ticarî faaliyetleri, ulema ile münasebeti üzerinde durulduktan sonra halefleri olarak Mirza Şahrüh ve onun oğulları Uluğ Beğ, Baysungur ve İbrahim Sultan'ın ilmi ve sanat ile ilgili faaliyetlerinden söz edilir.

İkinci bölüm (s.77-105) devlet teşkilatı ile ilgili olup H. 9. (M. 15.) yüzyılın ikinci yarısında Timurlu devlet yapısı ele alınır. Burada önce hükümdar ailesi, hâkimiyet anlayışı, din ve din adamları ile ilişki üzerinde durulduktan sonra Divan-Türk veya diğer adı ile Tavacı Divânı (Divân-ı Buzurg-i Emâret) hakkında etraflıca bilgi verilir (s. 85 vd.) Ardından Sart Divânı veya Divânı Mal diye bilinen müessese incelenir ve bu divanın daha önceki devletlerdeki varlığına işaret edilip, Tacik ve Sart kelimeleri izah edilerek görevleri anlatılır (s. 94 vd.) Bu iki divan dolayısı ile Türk ve İran toplulukları arasında bir ayrılık ve rekabet söz konusu olduğu belirtilerek, kılıç ehli ile kalem ehli arasındaki rekabete bir örnek olmak üzere Hâce Mesud-i Kumî (veya Hâce Mesud-i Türkmani)'nin “Münazara-i Tîğ u Kalem” risalesini (telifi 1463) nakleder (s. 101 vd.)

Bundan sonra belli başlı devlet adamları ile kültürel alanda temayüz etmiş olan şahsiyetler incelenir. İlk olarak “Siyasi Seçkinler” başlığı altında Sultan Hüseyin Baykara üzerinde durulur. Burada önce Hüseyin Baykara'nın soyu ve iktidarı ele geçirmesine kadar olan mücadelesi Esterabâd'ı, ardından Herat'ı işgali ve tahta oturması anlatılır. Onun hâkimiyeti sırasında halka davranışı, adaleti, tarım ve ticareti teşviki, tamga ve çeşitli vergileri kaldırmasının yanında günlük hayatına da temas edilir. Fakat onun hâkimiyeti genellikle tahtta hak iddia eden mirzalar, oğulları ve mahalli hâkimler ile mücadele içinde geçmiş olup, bunlardan özellikle oğlu Bediüzzaman Mirza önemli idi. Münasebette bulunduğu devletler olarak ise

Türkmen devletleri olan Karakoyunlu ve Akkoyunlular, Özbekler kısmen Safeviler ve Hindistan ile ilişkiler hakkında bilgi verildiği gibi, Fatih Sultan Mehmed ile olan yazışmaya da değinilir. Ölümünün ardından Bediüzzaman Mirza ile Muzaffer Hüseyin Mirza'nın saltanatlarına da kısaca temas edilir ki (s. 147) Babür'ün hâtıralarında anlattığı birbirinden nefret eden oğullarının ortak olarak birlikte hükümdar ilan edilmeleri gerçekten hayret edilecek bir şeydir.

Müellif Hüseyin Baykara'nın mezhep anlayışı üzerinde durur (s. 150) ve onun bu hususta hoşgörüsü sahibi olduğu kanaatini dile getirir. (s. 153) Aslında Hüseyin Baykara'nın bir ara Şiiliğe meyli olmakla birlikte, bazı olaylar ve Alişir Nevâî'nin tesiri ile Sünnilikte karar kılmıştı. Bunun yanında Belh şehri yakınında güya Hz. Ali'nin mezarının bulunması rivayeti onun zamanında yeniden canlandı ve bu yer Hz. Ali'nin mezarı olarak kabul edilip, ziyaretgâh olarak ziyaretçi çekmeğe günümüze kadar devam etti. Burada kurulan köy zamanla büyüyerek, Mezar-ı Şerif adı ile Afganistan'ın en büyük şehirlerinden biri haline geldi.

Eserde Hüseyin Baykara'nın kültür ile ilişkisi ve bilgi seviyesine de bir bahis açılmış olup, burada onun eserleri ve Divân'ı hakkında bilgi verilerek, kültür, sanat ve edebiyat hâmilîği üzerinde de durulur. (s. 164)

Siyasi seçkinlerin ikincisi olarak aynı zamanda vezir olan Alişir Nevâî incelenmekte olup burada önce Nevâî'nin hayatının ilk otuz yılı incelenir ve Hüseyin Baykara ile olan yakın dostluğu, diğer vezirler ile ilişkisi anlatıldıktan sonra, onun kültür adamı olarak edebi kişiliği üzerinde durulup, eserleri ve fikirleri hakkında bilgi verilir. (s. 203 vd.) Bilindiği üzere Nevâî, hayatının sonlarına doğru (ölm. 1501) yazdığı Muhakemetü'l-Lügateyn adlı eserinde kelime zenginliği ile ifade kabiliyeti bakımından Türkçenin Farsçadan çok üstün olduğunu ilk defa söylemek cesaretini göstermiş Türkçeyi Farsçadan geri kalmayan bir kültür dili haline getirmeye çalışmıştır. Bu gayreti sonucunda O, Türkçenin sadece bir şiir dili değil nazım ve nesrin her çeşidini ifade gücüne sahip, Farsça ile her hususta rekabet edebilecek bir kültür dili olduğunu gösterecek eserler meydana getirdi. O, serveti siyasî gücü ve eserleri ile Herat'ta sanatkarların kutbu ve hâmisî durumuna yükselmiş olup şöhreti Türkistan'dan Tuna'ya kadar her tarafta yayılmış olup, Türk yurtlarında Nevâî dili yüksek bir kültür dili olarak kabul edilmiş, örnek kabul edilen eserlerine daha kendi sağlığında nazîreler yazılmıştır. Müellif yer yer bu hususlara da temas eder ve onun kültür, edebiyat ve sanat hâmilîği hakkında da uzun uzun söz eder.

Üçüncü Bölüm kültürel duruma ayrılmış olup (s. 229 vd.) burada H. 9. (M. 15.) yüzyılın ikinci yarısında kültürel durum özetlendikten sonra dinî durum, tasavvufî cereyanlar ve tarikatlardan söz edilir. Ardından Mekteb-i Herat başlığı ile (s. 244) buradaki medreseler, kütüphaneler ve sanat faaliyetleri anlatılıp Herat'ın yeniden Mirza Şahrüh zamanına döndüğü ifade edilir.

Bu bölümün devamı olarak kültür ve sanat alanlarındaki başlıca seçkin simalar ele alınmakta olup, konu bu devirde Türkistan'ın en nüfuzlu din adamlarından Nakşibendi tarikatı şeyhi Hoca Ubeydullah Ahrar (ölm. 1490) ile

başlamaktadır. Burada onun hayatı ve şahsiyeti, Nakşibendi tarikatı ile ilişkisi, ilmi durumu, eserleri ve mektupları, iktisadi faaliyetleri, mal varlığı (pek çok yerde emlaki bulunduğundan söz ediliyor) düşünceleri ve siyasi faaliyetleri uzun uzun anlatılır. Aslında Mirza Abdüllatif'in öldürülmesi ile, daha önce Semerkand'da kırk yıl süren Uluğ Beg'in hâkimiyeti yerine, Ebu Said'in Taşkent'ten Semerkand'a davet ettiği Hoca Ahrar'ın yerine kırk yıl sürecek olan hâkimiyeti başlamış oluyordu. Şeriata uygun bir hayat sürmesi ve manevî gücü ona mucize sahibi şöhretini kazandırmıştı.

“Kültürel Seçkinler” başlığı altında Abdurrahman-ı Camî (ölm. 1492) incelenmektedir. Müellif burada Camî ile ilgili araştırmaların yetersiz kaldığını ifade ile başlamakta, kendisinin de mümkün olduğu kadar yazılanları tekrardan kaçınacağını söyleyerek, onun hayatı, Nakşibendi tarikatı ile bağı, kültürel ve edebî yaratıcılığı, edebî üslubu, mezheb ile ilgili görüşleri siyasî görüş ve siyaset ile alakası, Sultan Hüseyin Baykara ve Nevaî ile yakın ilişkisi, İranlı vezirleri himayesi hakkında bilgi verir. Bilindiği üzere Türkistan'da Sünni tarikatların en yaygını Nakşibendilik idi. Ne var ki sadr, şeyhülislam, kadı ve müderris gibi devlet görevlileri ile halk kitlelerinin temsilcileri olan tarikat şeyhleri arasında mücadele eksik değildi. Siyasî merkez olması ve devletin her tarafından gelen gelirin burada birikip sarf edilmesi zamanla Herat'ta tantanalı bir hayat sürdürülmesine yol açmıştı. Muhtesibe meyhaneleri kapattırın, şehzadelerin evindeki şarapları bile döktüren, asrın din müceddidi olarak gösterilen Mirza Şahrüh tam anlamı ile Sünni bir İslam hükümdarı olup, şeriata uygun olarak yaşamak istiyor ise de, bu yasaklar pek uzun sürmediğinden özellikle Hüseyin Baykara zamanında insanı ayartacak derecedeki eğlence ve musiki toplantılarından dolayı, burada tesis edilen vakıflar bile bazı din adamları tarafından meşru sayılmadığından, müritlerini Herat'a gitmekten men ediyorlardı ve hatta onlar Herat'ta üç yer dışında yemek yemenin caiz olmadığı inancında idiler (s. 268)

Sünnî tarikatların özellikle Şahrüh'un şahsında himaye görmelerine rağmen Şiilik cereyanı gittikçe güçlenerek XV. Yüzyıl sonunda Horasan'da halk arasında büyük çatışmaların çıkmasına yol açmıştı. Bu çatışmaların akisleri Camî'nin şüirlerine kadar girmişti.

Kültürel seçkinlerin üçüncüsü Hüseyin Vaiz-i Kâşifi (ölm. 1505)'ye ayrılmıştır (s. 314 vd.) Şiiliğin önemli merkezlerinden olan doğduğu Sebzvar'da Sünnilik daha sonra yaşadığı Herat'ta ise Şiilik ile itham edilen Kâşifi'nin Şii olarak tanımlanmasında Ravzatü's-Şuheda adlı eserinin etkisi olmalıdır. Ancak onun Sünni inanca sahip, Nakşibendi tarikatına mensup olduğu açıktır. Müellif burada Kâşifi'nin hayatı, mezhebi, eserleri (nücum ve ulûm-ı garîbe, tefsir ve Kur'an ilimleri, edebiyat, ahlak, siyasetnâme) hakkında ayrıntılı bilgi verir. Onun eserleri dışında hatipliği, vâizliği, matematik bilgisi ve müneccimliğine dikkat çekilip (s.315) Hüseyin Baykara ve Nevaî ile yakınlığı, eserlerinden bazılarını onların isteği üzerine kaleme aldığı (s. 320) ahlaka dair üç eseri; Siyasetnâme tarzında Hüseyin

Baykara'nın oğlu Mirza Ebu'l-Muhsin adına kaleme aldığı Ahlâk-ı Muhsinî zikredilip, bu eserler hakkında bilgi verilir. (s. 341)

Kültürel Seçkinlerin dördüncüsü devrin meşhur müverrihi Handmir (öl. 1535)'e tahsis edilmiş olup (s. 350 vd.), burada onun hayatı devlet hizmetindeki görevleri, edebiyat ve tarih ile ilgili eserleri, tarih yazıcılığı ile ilgili usul ve görüşleri hakkında geniş bilgi verilmiştir. Handmir'in üç alanda: şiir, inşa ve tarih alanlarında üstad olduğu kaydedilip (s. 367), müellif, her ne kadar esas alanı tarih olmakla birlikte, şiirlerindeki mahlasının dahi "Müverrih" olduğu ancak bu şiirlerin zamanına göre orta seviyede ve hatta zayıf olarak değerlendirilebileceği kanaatindedir. Divandaki görevi dolayısıyla pek çok mektup kaleme alma durumunda kalmış ve münşeât ile ilgili bir eser bırakmış olmakla birlikte (Nâme-i Nâmî) O, Herat tarih yazım okulu zincirinin son halkası olarak nitelenir (s. 369). Onun tarih yazıcılığında kendinden öncekiler ve çağdaşlarından farklı olmadığı, fakat yine de çağdaşlarından farklı olarak Habîbü's-Siyer adlı eserinde devrin uleması, şairleri, sadr, vezir ve emirleri hakkında bilgi vermesinin önemi vurgulanır (s. 377). Müellif, Handmir'in birçok hükümdarın hizmetinde bulunmuş ve olaylara şahit olmuş olmakla birlikte, hakikatleri yazmaktan çekindiği hatta bazı olayları suskunlukla geçiştirdiği, olayların derinliğine inmediği kalemini daima hizmetinde bulunduğu devlet adamlarından yana kullandığı, bu bakımdan eserin dikkatli kullanılması gerektiği kanaatinde ise de (s. 380), bu husus şaşılacak bir konu olmayıp, İran tarih yazıcılığında bütün devirler için geçerlidir.

Kültürel Seçkinlerin beşincisi meşhur minyatür sanatçısı Bihzad (öl. 1535) ile ilgilidir. (s. 391 vd.) Eserde sanatçının hayatı, üslubu, eserleri, tesiri ve Herat sanat/minyatür mektebinin devamı konuları geniş bir şekilde ele alınır. Bilindiği gibi tabiat manzaralarını ananevi unsurlar ile birleştirerek, kitap ressamlığında yenilik yapmayı başaran Bihzad, daha sonraları Safevilerin yanına giderek Tebriz'de yetiştirdiği talebesi ile Timurlu minyatür sanatının devamlılığını da sağlamıştır.

Eserin sonunda "Araştırmanın Sonuçları" başlığı altında (s. 400) devrin değerlendirilmesi yapılarak, özellikle Hüseyin Baykara'nın sanatı ve edebiyatı teşviki ile Herat'ın medeni hayatı özetlenir.

Kitabın sonunda yazma, matbu ve diğer dillerdeki araştırmalar başlığı altında geniş bir bibliyografya mevcut olmakla birlikte (s. 410-438) Türkiye'deki araştırmaların kullanılmadığı görülmektedir. Buna rağmen eser devrin siyasi tarihi ve kültürel durumu hakkında değerli bir araştırmadır.

İsmail Aka*

* Prof. Dr. [Emekli], *Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü*, Bornova-İzmir/Türkiye, Orcid ID: 0000-0003-1919-563X

DÜZELTME/CORRIGENDUM

Cilt VII/2 Aralık 2021 (Volume VII/2 December 2021): Sayfa 206 Satır 4-5: (Page 206 Line 4-5): “Her şehrin olduğu gibi Rahbe’nin de siyaset dışı bir tarihi vardır ve seyyahların gözlemleri bu noktada değer arz etmektedir” cümlesi sehven metne dahil olmuştur. (The sentence “Her şehrin olduğu gibi Rahbe’nin de siyaset dışı bir tarihi vardır ve seyyahların gözlemleri bu noktada değer arz etmektedir” was inserted into the text by mistake).